

8/2135

N. 2.

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

GYULAI PÁL.

SZÁZHUSZADIK KÖTET.

(334. 335. 336. SZÁM)

BUDAPEST.
FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA.

1904.

A BUDAPESTI
M. KIR. ÁLLAMI MÁRIA TERÉZIA LEÁNYGIMNÁZIUM
TANÁRI KÖNYVTÁRA.

P41909/259

EGYETEMI
BUDAPEST
TÖRÖK TÁRSASÁG

~~BIBLIOTHECA . SCIENT.
UNIVERSIT. HUNGARICAE
BUDAPESTINENSIS.
DUPL. VENDITUM~~

1874. 61. sz.

**A BUDAPESTI
M. KIR. ÁLLAMI MŰVELŐDÉSI TUDOMÁNYOS INTÉZMÉNY
TANÁRI KÖNYVTÁRA.
TARTALOM.**

CCCXXXIV. SZÁM.

	Lap
AZ OROSZ MIR-SZERVEZET TÖRTÉNELMI FEJLŐDÉSE NAP- JAINKIG. (I) — Kovács Gábortól	1
AZ EMBERESÍTÉS ÉS EGYÜTTÉRTÉZÉS TANA A MAI AES- THETIKÁBAN. (II) — Jánosi Bélától	34
A FELEKEZETI OKTATÁS ÉS AZ ÁLLAM RÉSZVÉTE A NÉP- ISKOLA SZERVEZÉSÉBEN. (III) — Kármán Mórtól	70
A TURKOMÁN-HÁBORÚ. (II) — Elbeszélés. — Gróf Gobineau József Arthur után, francziából — Gy. H.-tól	110
A FŐMŰVÉSZET. — Költemény. — Paludan-Müller után, dánból — Erdélyi Károlytól	129
A MŰVÉSZETRŐL. — MS.-tól	133
ÉRTESÍTŐ: Koronghi Lippich Elek: <i>Költemények (1880—1902)</i> . — d. r.-tól. — Pekár Gyula: <i>Mátyás és Beatrix</i> . — F. M.-tól	151

CCCXXXV. SZÁM.

DEÁK KÖVETI MŰKÖDÉSE 1833—36-BAN. — Ferenczi Zoltántól	161
AZ OROSZ MIR-SZERVEZET TÖRTÉNELMI FEJLŐDÉSE NAP- JAINKIG. (II) — Kovács Gábortól	177
NAPOLEON LAJOS KÖZTÁRSASÁGI ELNÖKSÉGE. — Wolfner Páltól	205
A PITTI-PALOTÁBAN. — Jelenet — Valódi történet. — Ouida után, angolból — F. L.-tól	236
KÖLTEMÉNYEK: 1. <i>Őszesti fény</i> . — Kozma Andortól. — 2. <i>Vég- rendelet</i> . — Lermontov után, oroszról — Szabó Károlytól	264
AZ ARAB MŰVÉSZET EGYIPTOMBAN A TURKOMÁN ÉS CSER- KESZ MAMLUK-SZULTÁNOK ALATT (1250—1517) — Herz Miksától	266
SIR JOHN BOWRING. — Kropf Lajostól	273
FRENSSSEN GUSZTÁV. — Fenyő Miksától	278

- ÉRTESÍTŐ: Gárdonyi Géza: *Fűzfalevél, nyárfalevél.* — o.-tól. —
 1. Schwegler Albert: *A bölcselet története.* (Ford. Mitrovics Gyula).
 2. Serédi Lajos: *A philosophia története.* — L-s.-tól. — *Nietzsches
 gesammelte Briefe* (I—II). — F. M.-tól. — Lafcadio Hearn: *Le Japon
 inconnu.* (Traduit de l'anglais par L. Raynal). — u.-tól. — *A Keystone
 of Empire.* — K. L.-tól. — *Hazaftság és színházi hatásvadászata.* —
 s.-tól. — *Nyilt levél a szerkesztőhöz.* — K. I.-tól — — — — — 292

CCCXXXVI. SZÁM.

- KHINA ÉS JAPÁN A XX. SZÁZAD KÜSZÖBÉN. — Gr. Vay A. P.-tól 321
 SZÉCHENYI ISTVÁN POLITIKÁJA 1842—45.-BEN. — Viszota
 Gyulától — — — — — 361
 JAPÁN ELBESZÉLÉSEK. — 1. *Momotaro.* — 2. *A halászhorog.* —
 Japán nyelvből — Balogh Benedektől. — 3. *Egy tánczosnő.* — Lafcadio
 Hearn után, angolból — A. D.-tól — — — — — 388
 KÖLTEMÉNYEK: 1. *Hatadás.* — Lévay Józseftől. — 2. *Angyélika és
 Szakripánt.* — Ariosto után, olaszból — Jánosi Gusztávtól — — — 421
 A PANCSATANTRA MESÉIBŐL. (IV. könyv). — Szanszkritból —
 Fiók Károlytól — — — — — 430
 A TÉLI TÁRLAT. — Meller Simontól — — — — — 443
 VÁMBÉRY ÁRMIN EMLÉKIRATAI. — g.-gy.-tól — — — — — 451
 ÉRTESÍTŐ: Heinrich Gusztáv: *Egyetemes Irodalomtörténet.* (I. k. Az
 ó-kori keleti népek és hellének). — Hornyánszky Gyulától. — *Elkéselt
 levelek.* — s.-tól. — Stilgebauer E.: *Götz Krafft.* — Erdélyi Károly-
 tól. — Duncan W.: *Life of Joseph Cowen.* — Kropf Lajostól. — *Nyilt
 levél a szerkesztőhöz.* — Herman Ottótól. — *Új magyar könyvek* — 462

AZ OROSZ MIR-SZERVEZET TÖRTÉNELMI FEJLŐDÉSE NAPJAINKIG.

Első közlemény.

I.

Annak a sajátságos kollektivistikus szervezetnek történelmi fejlődése fogja a mi vizsgálódásaink tárgyát tenni a következőkben, melylyel az orosz mezőgazdaság bír. Az orosz földközösség ez az érdekes intézmény s főként ennek Nagy-Oroszországban elterjedt alakja, melyet az orosz a világot és községet jelentő «mir» szóval jelöl. A tételes orosz törvény meghatározása szerint mirnek nevezzük azt a földbirtok-alakulatot, melyben a földterület a község határozata következtében a parasztság közt a lelkek száma vagy pedig valamely más mód szerint fölosztatik és elosztatik, a hol a földközösséget terhelő fizetések együttes jótállás mellett teljesíttetnek. *)

Ha e szükszavú meghatározást elemezzük, bizonyára

*) A nagy-oroszországi parasztság felszabadtásáról intézkedő 1861. évi törvény 113. §-ának jegyzete. — A «mir» idegen nyelveken sok kifejezéssel adható vissza, de egyik sem fejezi ki e fogalom tartalmát és körét egészen. Mi azért kiváltképen az eredeti s e mellett az «orosz földközösség» kifejezést fogjuk használni. Magyarban Földes Béla «falusi köztulajdon»-nak, Pisztoxy Mór «faluközösség»-nek nevezi a mirt. A francia inkább az eredeti kifejezést alkalmazza, míg a németben a «Feldgemeinschaft», «Dorfgemeinde», «Dorfgemeinschaft», «Gemeindebesitz» használatosak. Az orosz nyelv sem egyöntetűen használja a «mir»-t, némelyek az «obszina» szó mellett kardoskodnak (különösen a panszlavisták és a szlavophilok egy része).

nem fogja kikerülni figyelmünket az, hogy a törvény nem szól arról, hogy kinek vagy mely területnek tulajdona az a föld, melyet a község az őt alkotó parasztság között eloszt. Vagy van-e az egyesnek tulajdonjoga a neki átadott területeken? És miben áll a viszony a község és tagjai között, pusztá közigazgatási szervezet-e a paraszt-község avagy van ennek gazdasági jelentősége is, hogy mi azt az orosz mezőgazdaság egyik sajátos jelenségének mondtuk? Egyedüli jellegzetesség-e a mirnek a fentebb említett egyetemleges jótállás, vagy bir még más jellemző vonásokkal is, és melyek ezek?

Ha meg akarjuk határozni, mi tulajdonképen a mir, s megrajzolni óhajtjuk e helyen azokat a jellegzetes vonásokat, a melyek e birtok-alakulatot a többi földközösségi szervezetektől s másfajta rokon-alakulatoktól megkülönböztetik, akkor egyáltalában nem szabad csakis a tételes törvény körülírására szorítkoznunk.

A föld, mely alapja a községi gazdálkodásnak, nem okvetlenül szükséges tulajdona a községnek; a jobbágyság főnnállása idején az vagy a földesúr, vagy a czaré, vagy az államé stb. volt, s az engedett a községnek, mint ilyennek, rajta haszonélvezetet, ez pedig tagjainak osztotta el azt. Azonban a jobbágyság intézményének eltörlésével sem lett minden esetben a földbirtok a község tulajdonává, hanem törvényben megállapított megváltási módokatok szerint fog bizonyos időpontban a község teljes rendelkezési hatalma alá kerülni. Ebből csak azt lehet látni, hogy a földterületre való tulajdonjog kérdése a földközösség szempontjából teljesen irrelevans, az egyes joga pedig a neki átadott területen teljesen más természetű; neki tulajdonjoga csakis az ingó vagyona terjed ki, illetve öröklési birtokát alkotja az 1861. évi törvények szerint a belső telek, de ő csak birtoklója, haszonélvezője annak a földterületnek, mely az eleve meghatározott földfölsztás következtében neki jut; a község összeségének van korlátlan beavatkozása az ő birtoklási, rendelkezési és haszonélvezeti jogaiba, de az egyes a birtokrészeiből, részföleiből nyert hozadékot szabadon nem használhatja föl, mivel egyetemleges. solidaris szavatolás alatt állanak mindazok a terhek, melyeket az egyes az állammal, a községgel és esetleg a községen kívül álló személyek-

kel szemben viselni tartozik. Ezek a jellemző vonásai a mirnek, melynek három tényezője a község, mint egész, a községben élő tagok és a földbirtok — egymással kölcsönös vonatkozásban áll, s miután csakis a parasztság az, mely a mir keretében helyet foglalhat, az orosz parasztságnak és az orosz parasztság gazdaságának egyik kiváló intézménye a mir, mely azonban itt nem részletezhető közigazgatási funkciókkal is föl van ruházva.*)

A földközösségnek számos faja van még a nagy orosz

*) A mirről írt munkák közül a meghatározásra nézve lásd a következőket: Csuprov: *Die Feldgemeinschaft*. 1902. 1—2 old. — Szimkhovics: *Die Feldgemeinschaft in Russland*. 1898. 105. és köv. old. — J. v. Keussler: *Zur Geschichte und Kritik des bäuerlichen Gemeindebesitzes in Russland*. 3 kötet 4 részben. 1876—1887. II. a. rész 278. és köv. old. — D. Mackenzie Wallace: *Russia* több kiadásban a IX. fejezet. Német kiadása Röttgertől. 1880. III. kiad. 142. old. — Dr. Richard Hildebrand: *Recht und Sitte auf den verschiedenen wirtschaftlichen Kulturstufen*. 1896. I. 186. és köv. old. — Émile de Laveleye: *De la propriété et de ses formes primitives*. 1874. 20. és köv. old. — Anatole Leroy-Beaulieu: *L'empire des Tsars et les Russes*. I. 392. s köv. old. stb. stb.

Van a mirnek több irótól eredő különféle meghatározása, ezek közül egyik legérdekesebb a Kaveliné, a ki *Der bäuerliche Gemeindebesitz in Russland* című munkájában a következő, bár sok tekintetben elhibázott meghatározást adja: 1. A földközösségi szervezetben helyet foglalhat az a föld, mely az illető község tulajdonát teszi, vagy pedig ennek hasznélvezetében van. 2. Minden felnőtt családfő jogosítva van mint a község tagja, a földközösség földjeiről való rendelkezésben és a föld használatában részt venni. 3. A közbirtokra vonatkozóan a gazdák összesege egy különös jogi személyt alkot, mely nem többség útján, hanem az összességben nyilatkozik meg, és így minden rendelkezéshez az összes jogosított tagok beleegyezése szükséges. (?) 4. Ha a közbirtokban levő területek tulajdonkép a községéi, akkor a tagok összesege erről, mint minden egyes személyes tulajdonos, rendelkezik: a jogosított községi tagok összesege eladhatja, elzálogosíthatja és bérbe adhatja az egész fekvőséget és egyes részeit is. 5. A község jogosított tagjai, ha nem is teszik a fekvőségek a község tulajdonát, közös megegyezés szerint föloszthatják a fekvőségeket vagy ennek egyes részeit egymás között, és egymástól a részeket elkülöníthetik avagy időleges vagy marandó avagy közös használatba vehetik. 6. Az elosztás, valamint a föld használatának módja a fennálló föltételekhez és körülményekhez képest igen különböző lehet, a nélkül, hogy ez a szervezet lényegét érintené. 7. Ha a földközösségben levő fekvőségek a községi tagok között elkülönített hasznélvezetre osztatnak föl, akkor az elosztás az

birodalmon belül is, hol helyet talál magának a «felesbirtok» mellett a német és bolgár coloniák földközösségi szervezete, Szibériában pedig egy érdekes községi alkotmány, melyeknek tárgyalásába mi azonban nem bocsátkozhatunk.

Ha most az előbb mondott meghatározások alapján az orosz mirt be akarjuk illeszteni abba a körbe, a melybe a rokon szervezetek tartoznak, akkor egyrészt az indogermán népfajok ilyenmű intézményeit, másrészt pedig azokat a jogi alakulatokat kell ismertetnünk, a melyek bizonyos tekintetben egyező vonásaik következtében legtöbbnyire tévútra vezetik a felületesen vizsgálódót.

A történelmi és nyelvemlékek biztos adatokat nyújtanak arra nézve, hogy az összes indogermánok a szántás-vetés mesterségének s a gazdálkodásnak ismeretével hagyták el ősi hazájokat, s Európában a családi és rokon kötelékkel egybefűzve. törzsfők vezetése alatt vették a földet birtokba, s a nomád-életet bizonyára csakis addig folytatták, míg a föld hiánya vagy más körülmény letelepedésre nem kényszerítette őket; ezért következett be az állandó letelepedés oly különböző idöben a különböző törzseknél.*)

A szlávoknak a letelepedéshez volt egy saját szerű intézményök: a házközösség, mely a déli szláv törzseknél «zadruga» néven még napjainkig is fönmaradt.**)

A házközösség egyes családokra terjed ki és élén a család atya áll, a ki

arányosság elvén alapul, még pedig azok szerint a határozmányok szerint, a mint ezt a község jogosított tagjainak összesége fölállította. S. Azon korlátozások, a melyeknek a haszonélvezök a földterület használatánál és az azokról való rendelkezésnél alá vannak vetve, nem kizárólag a földközösségi szervezet lényegéböl folynak, hanem részint az elosztásnál és a föld haszonélvezeténél a csaknem minden parasztköztségben alkalmazott módozatoktól vannak előidézve, részint pedig azoktól a különböző körülmények- és föltételektöl, a melyek között a parasztság él. (?) — V. ö. Szimkhovics id. m. 105. és köv. és Keussler id. m. II. a. rész 279. old. a hol Kavelin nézeteinek czáfölatai találhatók.

*) A. Meitzen: *Das Nomadentum der Germanen und ihrer Nachbarn in Westeuropa.* 1882. több helyen.

***) Magyarországon is volt a katonai határörvidéken ily házközösség, melyet a határörvidék polgárosítása után az 1885: XXIV. és 1898. XII. t.-cz. oszlattak fel.

a házközösségben élő különböző nemzedékeken a patria potestast gyakorolja; a házközösségben helyet foglaló családok vagyoni közösségben élnek egymással, a földet közösen művelik; ha a rendelkezésre álló föld kevés avagy ha az egymásután következő nemzedékek már igen megszorodtak, akkor a fiatalabbak kiválnak és új házközösséget alkotnak fiaikkal s unokáikkal együtt.

A mint látjuk, van sok közös vonás a mir és a házközösség közt, de a két szervezet egymást nem fedi, mert míg a házközösség egymaga alkotja a közös szülőktől leszármazottak s együtt-élők egységes és egyetlen háztartását, addig a mir egyes kisebb, egymástól független háztartások összege, a hol a különálló gazdaságokban élő családok nem szükségképen rokonok. A közös vonás a közös gazdálkodásban nyilvánul, de vagyonszövetség a mir külön háztartásai közt nem áll fönn, a patria potestas ott a családfő attribútuma, itt pedig a község legöregebbje, a «staroszta» gyakorol hasonló jogokat, a község tagjain, de őt a törvény erejénél fogva illeti meg a vezetés és ellenőrzés hatalma, míg ott inkább a szokás állapította meg a családfő jogosítványait.

A meglevő közös vonások birtak némely tudóst arra a véleményre, hogy a mir tulajdonképen a házközösség utánképzése, egyszerű kibővítése; mennyiben áll ez meg, az más kérdés, melyet nem itt a morphologikus meghatározásoknál, de a történelmi fejlődés tárgyalásánál lesz föladatunk eldönteni.

Az indogermán népfaj más két ágának: a keltáknak és a germanoknak letelepedési alakzataival sem egyez meg a mir; a kelták «clan»-jének jellegzetes vonása: a közös szülőktől való leszármazás, a kiterjedt családok közös neve — nincs meg a mirben, bár az más tekintetben a clannel meg egyez: így például a földbirtok a clan tulajdona (ez ugyan a mirnél nem szükségszerű föltétel), melyből élethossziglan való használatra kap az egyes részeket, de öröklési tulajdonul szolgáló földet nem élvez, ilyesmit csupán az ingóság alkot.

A közterhekhez való járulás bizonyos megállapított kulcs szerint teszi még a clan legrégebb alakjának ismertető jelenségeit, de a földbirtok időleges fölosztásáról és a naturalis,

illetve pénzbeli szolgáltatásoknak solidaris szavatolás mellett való teljesítéséről forrásaink nem szólnak.¹⁾

A germánoknál sem a clan, sem pedig a házközösség nyomai nem észlelhetők a letelepedésnél, itt az egyes család-fők gazdasági önállósága domborodott ki és a gazdasághoz tartozó föld területe meg volt határozva. Volt földközösségek is a germánoknak, s az úgynevezett «határközösség» (Markgenossenschaft) teszi náluk a legnevezetesebb alakulatot, de ez csak az erdő, legelő közösségében nyilvánult, míg a szántóföld magántulajdon volt.²⁾

A mily kevésbé egy az orosz mir ezekkel a gazdasági szervezetekkel, épen oly kevésbé egy jogi természetére nézve a dologi jog condominiumusával, mert a condominiumus oly societas, a hol csak az egyhangulag hozott határozatok kötelezők az egyesre, az orosz mir pedig a többségi határozatoknak is teret enged és ezek azokra is kötelezők, a kik a határozat ellen foglaltak állást.³⁾

A mir sok tekintetben egyező jogi természetére nézve a jogi személylyel (universitas personarum), mert az ily corporatio akarata nem egyéb, mint a tagok meghatározott többségének akarata és az a kisebbségre nézve, valamint a később belépő tagokra is kötelező; csakhogy az egyes tagok tulajdoni jogai a mirnél nem oldódnak föl az összesség jogaiban s az összesség azon jogának, hogy a tagok jogaiba belenyúlhasson, maga a szervezet szab korlátokat. E korláton belül a többségi akarat irányadó, rajta kívül az egyes akarata a döntő és nincs semmi alap arra, hogy az egyes akarata megmástitására kényszerítve lehetne.⁴⁾ De míg a jogi személy vagyoni jogaira nézve fönnáll az, hogy az ily testület vagyona nem a tagoké, adóssága nem a testületi tagok magántartozása,⁵⁾ a testület esetleg megterhelheti saját tagjait, de a

¹⁾ Meitzen közleménye a Schönberg-féle kézikönyv II. kötetében 153—154. old. (II. kiadás) az *Ancient laws of Ireland* és Skene: *History of celtice Scotland* alapján.

²⁾ W. Roscher: *Nationalökonomik des Ackerbaues*. 1865. 205. old.

³⁾ Csuprov id. m. 4. old.

⁴⁾ U. o. 5. old.

⁵⁾ A római jogban már a Dig. 3., 4., 7. §. 1. Ulp. — V. ö. Vécsény: *A római jog külső története*. 1886. 202. old. és Ahrens-Bihari: *Természetjog*. 1872. 197. old.

hitelezők nem, addig a mirre ez minden tekintetben nem nyerhet alkalmazást.

Mind gazdaságilag, mind jogilag is különös, magában álló intézmény tehát az orosz mir. Minekünk azonban nem annyira e szervezet jogi természetének kutatása a föladatunk, mint a mir történelmi fejlődésének s vele az orosz parasztság s az orosz jobbágyság történetének bemutatása; ezért fölöslegesnek is tartjuk Csuprovot követni a jogi meghatározások tömkelegébe, a ki a mirt jogi tekintetben a jogi személy és az egyes közötti szolgálmi viszony alakjának tekinti;*) annyi tény, hogy ez alapon a mir fogalmát megalkotni nem könnyű föladat, mert itt a *ius in re aliena* stb. bonyodalmaiból kijutni alig lehet s különben is a meghatározások, a mellett, hogy a mir legfontosabb oldaláról, gazdasági természetéről semmiféle képet nem nyújtanak, nem a társadalmi gazdaságtan, hanem a magánjog körébe tartoznak.

II.

1. Ha az orosz földközösség fejlődését óhajtjuk vizsgálni, figyelmünket az orosz parasztság történelmére kell irányítanunk, mert ez a legszorosabb módon van amazzal összenöve. Földközösségi szervezet parasztság nélkül nem képzelhető, csak az a kérdés, mióta él az orosz parasztság a mir kötelékében, melyben még máig is nagyobbrészt megélhetésének alapját, létének biztosítóját: a földbirtokot találja föl.

A mai orosz birodalom területén, épen úgy, mint a legtöbb államban, szabadok voltak eleintén a parasztok, de a szabad parasztok mellett valóságos rabszolgák is léteztek.**)

*) Id. munkája ugyanott; Csuprov szerint a mir a határban levő összes föld tulajdonosa, és az egyes községi tagoknak a törvényben biztosított jogai a föld birtoklására, haszonélvezetére stb., mint *ius in re aliena* vannak megengedve vagy pedig megfordítva a tételt: az egyesek a föld-daraboknak tulajdonosai, de e föld-darabok az összes javára szolgáló servitusokkal vannak terhelve.

**) V. ö. v. Buschen: *Übersicht der Entstehung der Leibeigenschaft in Russland* című értekezésével (*Zeitschrift f. d. g. Staatsw.* XVII. 543. s köv. old.). Csieserin: *Die Leibeigenschaft in Russland*. Bluntschli: *Staatswörterbuch*. VI. 394. s köv. old. Szimkhovics, Meitzen, Engelmann és Keussler stb. munkáival.

A szabad parasztság vagy a maga földjén élt, vagy pedig a fejedelmek, az egyház vagy a nemesség birtokait bérelte, A saját földje hasznából élt a parasztság, például a mai Archangelszk és a szomszéd kormányzóságok területén, illetve azokon a vidékeken, mely «zavolocsje» néven ismeretes a történetírók előtt, a kik e névvel az északi Dwina és mellékfolyóinak, a Pinegának és Onegának területét jelölik, mely 1478-ig a novgorodi szabad köztársaság birtoka volt és Novgorod bukása után a moszkvai nagyfejedelmek uralma alá került.

A midőn még valamely területen őserdőségek, mocsaras helyek nagy számmal találhatók, a midőn a culturalis fejlődésnek alacsony fokán művelés alá vehető föld legtöbbször csak irtás útján nyerhető, a család e külső okok behatása következtében együttélésre kényszerítetik. De a kölcsönös védelem az ellenséggel szemben, a vádállatok támadásai, a természeti erők káros hatásainak legyőzhetése, mind oly körülmények, a melyek az együttélést lehetőleg előmozdítják. Az északi részen ezek a mozzanatok nagyban befolytak a letelepült Varégek törzsére, kiknek családjai a délszláv zadrugához hasonló házközösségeket alkottak, a melyekben egyesek a mai mir ősalakját vélték fölfedezni. De e «pecsiscse», mint az északi oroszok házközösségét nevezik, egyfelül nem őseredeti, kizárólagos orosz jelenség, másfelül nem is a hosszú jövőnek alapított intézmény volt. A legrégebb orosz törvénykönyv: a *Ruszkaja Právda* még nem tartalmaz szabályokat a családi és örökösödési jogra nézve, de a XII. századból már írásos bizonyítékaink vannak, hogy a parasztságnál az atya halála után a birtok megosztott, — vagyis más szóval: a pecsiscse, a házközösség fölbomlásnak indul. Az atya halála után megejtett osztozkodásoknál szokás szerint a legkisebb fiú örökli a telket, a szülei házat, az idősebbek pedig családjaikkal együtt máshova költöznek, s új háztartást alapítanak. A kiskorú, neveletlen gyermekekről és vagyonukról való gondoskodást a jogszabályok a legközelebbi rokonok, illetve a felnőtt testvérek köteleességévé tették. A következő századok már szétrombolják a házközösséget, s a pszkovi törvénykönyv, mely 1467-ből maradt fenn, míg egyrészt az osztozkodások alkalmára az örökösödési sorrendet állapítja meg, másrészt az osztozkodást kötelezőnek mondja

ki ott, a hol esetleg a vagyon meg nem osztása czivódást idézhetne elő a család tagjai között. A XV. és XVI. századokból fönmaradt okmányok és adókönyvek már világosan mutatják, hogy a házközösségből apróbb communitások, s végül egyes telkek lettek, mivel oly kevés földbirtok után járó adót s más illetéket tüntetnek föl egy-egy családra, hogy lehetetlen itt nagyobb házközösségre, több család együttélésére gondolni, még ha tekintetbe vesszük is a kereseti ágak és a szabad vagyon élvezésének igen fontos hozzájárulását. A midőn Novgorod 1478-ban megbukott, a viszonyok csakis annyiban szenvedett változást, hogy a szabad tulajdonosokból bérlők lettek, s a föld a nagyfejedelem tulajdonába ment át. Saját földjök hasznából éltek még a parasztok Kis-Oroszországban is, hol a házközösség a XVIII. században is előfordult.*)

Ha a parasztság földet bérelt és abból élt, akkor viszonya a földesúrhoz teljesen szerződészerű volt. Mint szabad ember kötötte azt az úrral, kinek a földhasználatáért bizonyos szolgáltatással tartozott. Azonban, mint mindenütt, itt is előfordult, hogy a parasztság nagy függőségbe jut a földesúrtól, de ha a parasztember helyzetével nem volt megelégedve, mindenkor használhatta a rendelkezésére álló szabad-költözöködési jogot; az úrral kötött szerződése ebben nem nagyon akadályozta meg, mert az rendesen csak egy évre kötött: az őszi Szent-György naptól (november 24) a másikig, mikor is vagy maradt a bérlő, vagy pedig tovább ment más helyen keresni földet bérlés czéljából.**)

Különbséget tesznek a birtokviszonyokra vonatkozóan a nemzetgazdák fehér és fekete föld között; ez a megkülönböztetés egyébiránt a néptől ered és az a XIII—XIV. századtól kezdve mind máig használja. A fehér föld bizonyos tekintetben adóment volt, a fekete pedig a «dan»-nak, vagyis meghatározott szolgálatoknak teljesítésére volt kötelezve. A fehér földhöz tartoztak a fejedelem uradalmi, a bojárok

*) Luschitzky: *Zur Geschichte der Grundeigentumsformen in Kleinrussland*. Schmoller *Jahrbuchjában*. Új folyam. XX. kötet. 1896. 165—196. old.

***) Szimkhovics id. m. 46. old. A. Wagner, *Die Abschaffung des privaten Grundeigentums*. Leipzig, 1870. 50 old.

és a papság birtoka, míg a fekete föld a nép azon részének állott tulajdonában, a mely földje mivéléséhez elegendő tőkével nem rendelkezett s így a gazdagabbakhoz fordult rab-szolgaért vagy tőke-előlegért, de ezért bizonyos szolgálatra kötelezte magát.¹⁾ S a mint volt «fekete föld», úgy volt, «fekete osztozás» is, a mikor tudniillik az örökösök a törzs-vagyont megosztották, s az egy-egy részre jutó vagyon csekélysége miatt boldogulni nem tud az osztozó család, s így az osztozás fekete, vagyis szerencsétlen.²⁾

A mint a föntebbiekből látjuk, a régi Oroszországban a parasztság teljesen szabad volt, s ha földet bérelt, akkor azt az úrral kötött szabad egyezkedés következtében birta és számára a szabad költözködés joga is el volt ismerve. Azért kell ezt kiválóképen hangsúlyozni, mert a jogtörténetírók közt még csak pár évtized előtt is igen soknak az volt a véleménye, hogy a jobbágyság intézménye a régi Oroszországban is ki volt fejlődve. Ellenkezön áll a dolog; sosem volt ott jobbágyság, s ha valaki ilyesmit állít, az csak abból származhatik, hogy a történelmi bizonyítékokat helytelenül magyarázza. A jobbágyság fogalma ismeretlen volt, a föld népe szabad, bár különböző czélokra adóval tartozott, és ha idegen birtokon élt, akkor az úgynevezett «obrok»-ot kellett a földért fizetnie és a «barsina», vagyis személyes szolgálat teljesítésére volt urával szemben kötelezve.³⁾

Voltak azonban a szabad parasztok mellett valóságos rab-szolgák is («cholop»),⁴⁾ a kiket már a *Ruszkaja Právda* említ, s fõlsorolja, hogy mily okok következtében állhat elõ a szolgaság: a vétel, a házasság, az insolvens adósság, rab-szolgánõtõl való leszármazás, háborúban fogságba jutás s önkéntes belépés a szolgák közé a legfontosabbak ez okok kö-

¹⁾ Prof. Engelmann: *Die Leibeigenschaft in Russland*. Leipzig, 1884. 10—14. old.

²⁾ A. Leroy-Beaulieu: *L'empire des Tsars et les Russes*. I. köt. 40. old.

³⁾ V. ö. v. Buschen: *Übersicht der Leibeigenschaft in Russland*. A *Zeitschrift für die gesamte Staatswissenschaft* XVII. kötetében (Tübingen, 1861.) 543 old.

⁴⁾ Csicserin híres közleménye a Bluntschi és Brater *Staatswörterbuchjában* (Tschitscherin: *Die Leibeigenschaft in Russland*). Stuttgart u. Leipzig. 1861. VI. kötet. 394. old.

zött. A szolgának, a cholopnak, semmiféle joga sem volt; ha megölték, érte a középkor vérdíját, a homagiumot senki sem tartozott megfizetni; a cholopnak nincs semmi néven nevezhető tulajdona, vagyona, a mije csak van, az mind az uráé, a ki tetteiért felelős. Törvény előtt a rabszolga nem tanuskodhatik. Egyszóval, a rabszolga a középkor általános, tipikus alakja Oroszországban is: nem annyira személy, mint inkább dolog, kitől az emberi jogok mindegyike meg van tagadva.

A parasztság szabadsága azonban a XV. század folyamán lassanként megváltozott. Már 1460-ból maradt fenn egy privilegium, mely megadja a kolostoroknak s a földesuraknak azt a jogot, hogy bérlőinek fölmondását visszautasíthassák és kényszeríthessék őket a birtokon való megmaradásra.*) Ez az első lépés a szabad költözködés megakadályozása felé, melyet csakhamar követett egy másik, sokkal szigorúbb intézkedés, és ez a jobbagyság alapját volt hivatva előkészíteni.

Az 1497-ik évben adta ki Vasziljevics Iván (1462—1505) *Szudebnik* című törvénykönyvét, a mely szerint a parasztbérlő a szerződésben kikötött bérösszezen fölül még bizonyos pénzt is köteles fizetni akkor, ha elköltözik. S az a meglepő, hogy a törvénykönyvben nem érintetik mindkét szerződő fél: az úr és a paraszt, hanem csak az utóbbi; az úr joga itt már mintegy magától értetődőnek látszik, a mely bővebb magyarázatot egyáltalában nem kíván, a parasztság eddigi jogai pedig nagyon is megszoríttatnak. Az úr számára szolgáló kárpótlás abban az esetben, ha a paraszt a bérletet fölmondja és elköltözik, egy rubelben állapított meg, de ez az összeg az akkori körülmények és pénzviszonyok között oly magas volt, hogy nagyon sokszor a fölmondás betiltásának látszott. Az akkori pénzérték szerint a parasztember egy évig élélhetett egy rubelből, s helyzete különben is oly sanyarú volt, hogy ilyfajta megtakarításról szó sem lehetett. Csakis abban az esetben lehetett tehát a parasztbérlő fölmondási jogának érvényt szerezni, ha valamely gazdagabb földesúr, a ki parasztjai számát növelni akarta, neki a szükséges egy rubelt kölcsön adta, hogy az előbbi úrral kötött szerződés fölbontható legyen. De ekkor viszont a paraszt az elköltözésből alig húzhatott valami hasz-

*) A. Meitzen id. közleménye 834. old.

not, mert már előre is új földesurának lett adósa, az adós helyzete pedig egyáltalán nem volt irigylésre méltó.¹⁾

1550-ben meghatározta az első orosz czár, Rettenetes Iván (1533—1584), hogy a «pozsiloje», tudniillik az az összeg, melyet az elköltözés alkalmával kellett a bérlőnek fizetnie, két «altin»-nel megtoldassék.²⁾ Az állapotok arra mutattak, hogy a jobbágyság behozatala nemsokára napirendre kerül. 1592-ben már összeírták a birtokok és a parasztok számát is.³⁾

A parasztságra mindenesetre ólomsúlyként nehezedett a pénzádó s a természetben lerovandó kötelezettségeknek egész serege; azok a rettenetes harcok pedig, melyeket a moszkvai czárság hatalmának megszilárdítása céljából viselt (1448—1611 között tizenkét nagy háború), szinte természetszerű következményeket találtak abban, hogy a parasztosztály, nem bírván a nyomasztó terheket elviselni, mindinkább elhagyja falvait s a moszkvai czárságból a Volga és a Don folyók vidékére s az Uralba és Szibériába vándorol ki. Ott remél terheitől megszabadulni s új hazát alapíthatni.

Hogy a kivándorlás mily mértékben haladt előre, mutatják az agrárhistorikusoktól említett tabellák, melyek szerint a XVI. század végén, az 1577—78. években, az okmányok tanúsága szerint 727 elhagyott falut találni, s a XVI. század nyolczvanas éveiben a «derevi pjatiná»-ban csak 123 lakott falu maradt meg, 967-et elbágytak lakói.

Azonban a folytonos harcokban megerősödött, de egyszersmind önkényuralmú s teljesen vad zsarnokok alá került állam, a mely 18 ezer négyzetmérföld terület helyett száz-ezerre terjesztette már hatalmát, nem tűri tovább a parasztok ide-oda vándorlását. Ivánovics Fedor czár 1597 november 21-én kelt hirhedt ukázával teljesen véget vet a szabad költözködésnek, s Nagy-Oroszországban oda köti a parasztságot a röghöz, a melytől az még ma sem tud megszabadulni.

Az ukáz meghatározza, hogy egyrészt azok a parasztok,

¹⁾ V. ö. Engelmann id. m. 20—21. old.

²⁾ Egy rubel értéke Nagy Péter (1689—1725.) korában 4,3735 német birodalmi márka, vagyis mintegy 5,24 korona volt. Az ezüst altin értéke szintén Nagy Péter alatt körülbelül 14,5 fillér. Az altin eredetileg rézpénz volt = 3 kopek, mely először 1538-ban veretett ezüsből.

³⁾ A. Meitzen id. közleménye 834. old.

a kik a megelőző öt éven belől valamely földesúrtól megszöktek, másrészt azok a földesurak is, a kiknél e parasztnok szökésök óta tartózkodnak, szigorú vizsgálat alá fognak vétetni és az elszökött parasztnok gyermekeikkel és feleségeikkel, továbbá minden javaikkal együtt vissza fognak azon helyre vitetni, a hol eddig éltek.

Az 1597-iki ukáz egyszerően nem veszi tekintetbe a parasztnság eddigi jogait, s mint a jobbágyság történetének egyik kiváló ismerője megjegyzi, azok a parasztnok is szökevényeképen tüntetettek föl, a kik a szabad költözködésnek őket megillető jogával éltek, hasonlóan azokhoz, a kik minden fölmondás nélkül mentek el. Azt lehetne gondolni, hogy ez az ukáz csak a szökevényekre vonatkozik, tehát csak azokra, a kik kötelezettségeiket nem teljesítve hagyták el földesurait; egyáltalában nem így áll a dolog, mert hisz történelmi tény, hogy a röghöz kötöttség ennek az ukáznak köszöni eredetét, a mely egyetlen szóval sem czéloz a szabad költözködés eltörlésére.¹⁾

Az 1597. és az 1718. évek közé esik az orosz parasztnság helyzetének és birtokviszonyainak teljes átalakítása. Az 1597. évi ukáz szerint a röghöz kötöttség még csak szerződésen alapúl; az lesz röghöz kötötté, a ki a földesúrral bér szerződést köt vagy a kinek elődei már ily bérletben állottak; azonban az a munkás, a ki a parasztngazdához szegődik el munkára avagy a röghöz kötött fiai és rokonai, a kik esetleg a saját földjüket mivelik, még nincsenek a göröngyhöz láncozva. A fiúgyermekek közül is csak az lesz röghöz kötötté, a ki a telket átveszi és így jogutóda lesz atyjának, az eddigi bérlőnek. A többi fiúk még mindig szabadok, s a mint neveztek őket: a király emberei (volnije goszudarevije ljudi).²⁾

A röghöz kötöttségből kezd mindazonáltal a jobbágyság kialakulni. A Rurik-család kihalta után czárrá emelt Godunov Borisnak (1598—1605) az 1604. évben kiadott ukáza föntartja ugyan az előbbi, mintegy provisorius intézkedést³⁾ és az éhínség miatt megtiltja a parasztnságnak, hogy falvait elhagyja, s azokat a szökevényeket, a kik valamely úr erdejében

¹⁾ Szimkhovics id. m. 54. és Engelmann id. m. 36—38. old.

²⁾ Engelmann id. m. 59. old.

³⁾ A. Wagner id. m. 51. old.

találtnak, ennek hatalma alá rendeli*) — egészében még sem terjeszti ki a röghöz kötöttséget a parasztcsalád összes tagjaira. De a mi 1604-ben egyszerre meg nem történt, az 1649-ig lassacskán mind keresztül vitetett.

Változás ment végbe ekkor a parasztság adóiban is. A harczokban megtizedelt parasztságra földadót vetni ki továbbra is nem látta már többé czelszerűnek a hatalom s behozza az egyszerű telekadót, melyet magyarul füstadónak mondhatunk. A régi házközösségből kivált kis családok megint csak tömörülnek, mert előnyösebb volt nekik a szülei házban együtt maradniok; a paraszt-teleken egy füst alatt újból több család él, az állam ellenkező törekvései ellenére is, a mely az új adón rajta vesztett.**)

Új család lépett Moszkovia trónjára az 1613-ik évben; a Romanovok voltak az új dynastia, melynek meg volt adva fényes birodalmat alkothatni Európa Keletén, s ez a fényes birodalom egységes alapon épült is föl. Öntudatos, eleve meghatározott s aztán lépésről lépésre megvalósított politika volt-e az, melyet a szabad parasztságnak szolgál jobbagysággá való átalakításában a Romanovok követtek, avagy csak a véletlen esélyei, az esetleges s kölcsönös egymásra hatások következménye, — más kérdés; — elegendő, hogy epen a Romanovok által bukott el valójában a szabad parasztság és az eddig meglévő röghöz kötöttséggel, a szolgaság ez enyhébb formájával együtt a szigorú jobbagyságban egyesült.

A földesúr bizonyos jogokat kezd a XVII. század elején formálni a röghöz kötöttek, az ő szerződés szerinti bérlőinek munkájára; és az állam ezt a jogosultságot elismerte. Ha a bérlőt valaki megölte, a tettes az elkövetett bűntényen kívül bűnössé tette magát abban is, hogy a földesúr magánjogaiban az ő cselekménye következtében kárt szenvedett. E károsodás pedig kárpótlást vont maga után és az 1625-iki ukáz elrendeli, hogy a ki a földesúr bérlőjét megöli, az kárpótlással tartozik; ha a gyilkos maga is földesúr, akkor ez legjobb parasztját, legjobb bérlőjét köteles a megölt helyébe átadni. Csak-

*) A. Meitzen id. közl. 384. old.

***) Keussler *Mir* című közleménye a Conrad, Elster, Lexis és Loeningtől szerkesztett *Handwörterbuch der Staatswissenschaften* I. kiadása (Jena, 1892.), IV. kötete 1186. oldalán.

hogy már a parasztbérlő a röghöz volt ez előbbi jogszabályok szerint kötve, s íme, mégis el kell hagynia ura vétke miatt a telkét, pedig az reá nézve nem lehet irrelevantans, ha az előbbi környezetéből kiszakítja és más úrhoz adja az állami hatalom. A mint az 1625-iki ukáz megrövidíti a parasztság jogait, és egy hatalmas lépéssel a parasztsággal korlátlanul rendelkező uraság, illetve a parasztságnak jobbagysággá való változtatása felé halad, épen oly mértékben tágitja ki az úr rendelkezési jogait az 1628-ik évi ukáz. A hitelezőnek az adóssal szemben fönálló követelése érvényesítésére eddig csupán az adós személyére való végrehajtás joga volt megadva, s tetteleges bántalmazással kényszerithette a hitelező adósát a fizetésre, de ennek nem volt meg mindenkor a kellő eredménye, mert sokan eltúrték a bántalmazást, de kötelezettségeiket nem teljesítették. Az 1628. évi ukáz azonban az adós földesurak ellen kényszerítő rendeletet ad ki, elrendelvén, hogy az adós földesúrért a birtokain élő röghöz kötöttek tartoznak az adósságot fizetni. Nem adta meg az állam a földbirtokra a kielégítési jog érvényesítését a hitelezőnek, mert a birtoktól katonát állított a földesúr, s így csak az állam hadereje csökkent volna: ezért esik itt is a paraszt a magasabb állami érdekek áldozatává.

A jobbagyság előkészítése pedig haladt előre, sőt sok tekintetben már az eddigi rendeletek után is jobbagynak lehetett tekinteni a földesurak birtokain élő parasztságot., 1642-ig megvolt a parasztnak az a joga, hogy adósságot csinálhatott, épen úgy, mint a földesúr, de az ekkor kiadott ukáz érvénytelennek mondta ki a paraszt adósságlevelét tagadva ezáltal is a parasztság emberi jogait.*)

A második Romanov, Mihajlovics Alexej (1645—1676) alapította meg az előzmények után a jobbagyságot; 1649-ben kiadott törvénykönyve, az úgynevezett *Uloshenije czarjája Alexéja Michajlovicsa* meghozta a szolgai állapotnak az egész paraszt-családra való kiterjesztését. Az 1597-ik évi ukáz a röghöz kötöttséget bizonyos személyekre kimondja, az 1649-ik évi törvénykönyv pedig a röghöz kötöttséget tovább fejleszti, s jobbagysággá alakítja. Amott csak fölmondhatatlan lett a bérlet, itt meg a jobbagysági állapotra nem az a döntő, ki veszi át a

*) Engelmann id. m. 62. old.

paraszttelket, hanem azt ex officio dönti el az állam. A jobbágság minden családtagra kiterjesztetett és örökös lett a leszármazottakra.¹⁾ Azután ebből a törvényből nem lehet a parasztnak sem szabad osztályát és még kevésbé a parasztokból alakított különleges jobbágy-osztályt kiolvasni. A szabad költözködés fölfüggesztése és a vele járó többi megszorítás mindenkit egyaránt ért, a gazdasági és személyes helyzetre való tekintet nélkül s a nélkül, hogy figyelmet fordítottak volna azon földterületre, a melyet a parasztság már magáévá tett. Az előbbi rabszolgaság utolsó maradványa eltűnt, mivel ezek (kabalnyije ljudi) lassanként egy helyet foglalnak el a jobbágyokkal, és számuk szaporítása a kormányzat több határozománya és ukázok következtében is lehetetlenné vált; most tehát már van egységes jobbágyosztály.²⁾

Milyen lett a törvény kiadása után a jobbágság helyzete? Nem különb, mint a többi államokban, sőt mondhatni, rosszabb. Tökéletes engedelmességgel tartozott a jobbágy urának, kinek engedélye még ahhoz is szükséges volt, hogy megházasodhassék. A robotmunka nagysága teljesen az úr önkényétől függ, a személyes szolgálatokat és a pénzszolgáltatást is ő határozta meg. Az úr széles körű jogai közt nem volt utolsó, hogy 1675-től kezdve jobbágyait földjével együtt eladhatta, elajándékozhatta, s akár földjének elidegenítése vagy elajándékozása nélkül is adóssága törlesztésére fordíthatta, avagy más jobbágyokért elcserélhette. A míg főnnállott a szabad szerződés a paraszt és a földesúr között, addig a bér meg-nem-fizetése pénzbüntetést vont maga után, vagy pedig azt, hogy az úr e kötelezettségét nem teljesítő bérlőt elkergette. Az 1649. évi törvénykönyv minden alattvalót a vojvodák és a «prikáze» ítélete alá helyezett, vagyis egyenlő törvény elé állított, de az uraság a maga hatalmába keríti a jobbágságon való biráskodást is, s 1653-ban már a jobbágyok testi büntetését is megengedi a *Mihajlovics Alexej ukáza*.³⁾ A jobbágyok egymás közötti vitás ügyeiben az úr a

¹⁾ V. ö. Szimkhovics id. m. 56. oldalával, hol Bellajeffnek orosz munkája (*A parasztok Oroszországban* 127—130. oldalai) után tétetik nyilatkozat.

²⁾ V. Buschen id. czikke. 546—47. old.

³⁾ V. ö. Engelmann, id. m. 70—71. old.

legfelsőbb bíró, ki engedelmeskedni nem akaró jobbágyait oda adhatja a katonasághoz, elűzheti Szibériába, kényszer-munkára ítélheti — csak megöletnie nem szabad.

A szabad parasztság oda van, helyébe a jobbágság lépett, a mely a következő század folyamán egy új birtok-szervezetben, a «mir»-ben talál magának otthont, megmaradván a külső szervezet mellett is a mindenható földesúr nyomorúlt jobbágyának.

2. Kezdetét vette a XVIII. század. Már 1669. évben ült ősei trónjára az a vaskezű férfiú, a kinek a «nagy» melléknevet biztosította az utókor, a ki a kitűzött céljához szükséges reformokat: a moszkvai czárságból orosz birodalmat s ezzel együtt európai államot alkotni: — tökéletesen keresztül is vitte. Jól jellemzi őt a történetíró, hogy minél kevésbé értette meg népe, sőt még legközelebbi környezete is tervei tekintetében, annál inkább volt ő arra kényszerítve, hogy egész munkaerejét főcélja elérésére fordítsa, s annál inkább kegyetlenebbeknek kellett lenniök a céljaihoz szükséges eszközöknek s annál kevésbé volt lehetséges a szigorúságot, sőt a kegyetlenséget is elkerülnie. A főcélhoz: az új európai állam megalkotásához már megvolt az alap, melyen az autokratikus uralom építette föl az új Oroszországot.

Az új államhoz polgári és katonai reformok voltak szükségesek és ezek az adózás reformálását is magok után vonták. Nagy Péter úgy gondolkozott, hogy a mint minden osztály, úgy a parasztság is csak azért van a világon, hogy az államnak szolgáljon: így léptette azután az 1718. év november 27-én kelt ukázával az eddigi füstadó és fejadó összekapcsolása helyébe az egyedüli fejadót*) s megtartotta egyidejűleg az adókötelesek kipuhatolására az első revisiót, vagyis népszámlálást. A fejadó, mely a nemesség kivételével a lakosság összes férfitagjaira ki volt vetve, nemcsak a jobbágságot sújtotta, hanem azokat is, a kiket ma «kis emberek»-nek nevezünk. A fejadó behozatala újból szétválasztotta a nagy családokat, most már nem volt indító ok, mint a füstadó idején a nagyobb telkeken való együttélésre; de ez az adó új állapotokat is teremtett. Hogy az adó lerovása ne

*) Keussler id. közl. 1187. old. és nagy munkája I. köt. több helyén, Szimkhovics, Engelmann stb. munkáiban.

legyen bizonytalan, nemcsak maga az adóalany szavatolt az adó megfizetéséért, hanem az egész község. Mivel azonban ez a fejadó a községhez tartozó egész jobbágylakosság összes férfi-tagjaira volt vetve, magával hozta ez a körülmény azt is, hogy egy oly alapot kellett teremteni, a mely után az adó fizetése lehetővé legyen téve. Így kapott azután minden felnőtt férfi-egyen bizonyos rész földet, melyet vagy a földesúr, vagy a császár vagy az állam utalt ki a község számára, és ez a községnek átadott föld szolgált az adófizetés megkönnyítéséül. Az új adó fejadó volt s természete szerint egy és ugyanazon tételben volt megállapítva, — ennél fogva az egyes férfi-személyeknek egy és ugyanazon joga lett egyenlő nagyságú föld-darabokra a községi birtokban. A lakosság növekedésével és azon körülmény következtében, hogy az elköltözés az előbbi ukázok szerint lehetetlenné volt téve, elkerülhetlenné vált az egyes családoknak a férfi-tagok után átadott föld-darabok egyenlőtlenségeinek előállása is, és így, hogy a normalis viszony helyre legyen állítva, szükségszerűnek mutatkozott a lakosság növekedése, illetve az egyes családok személylétszámában beállott változások szerint a föld periodikusan visszatérő újra elosztása is. Innen eredt és fejlődött ki az orosz nép jogi öntudatában az a meggyőződés, hogy a község minden egyes tagjának egy proportionalis rész földre jogigénye van.*)

A nagy Péter czártól az 1718. évben behozott új fejadó szolgál tehát a mai orosz földközösségi szervezet, a mir tulajdonképeni alapjául. Ez a mir eredete; állami intézkedés és nem őseredeti orosz jelenség; a mirnek a zadruga-ból illetőleg a «pecsisce»-ből való kialakulása, mely még ma is talál hívóket, nem más, mint hibás nézet, mely pozitív alapon nem nyugszik, s a melyet történeti bizonyítékokkal támogatni nem hogy lehetne, sőt ezek mind az ellen szólnak. A régi Oroszországban a község tagjainak a földre való jogigényét, a mai birtokszervezetet és főként ennek jellegzetes vonását, a váltakozó birtoklást, nem találjuk; ez csupán a jobbágyosság, illetve a fejadó behozatalának eredménye. Hogy pedig a mir nem őseredeti orosz intézmény, azt legjobban a földközösségi szervezetnek az orosz birodalom területén való

*) V. ö. Keussler id. m. I. rész 108. old.

eloszlása igazolja, mert ma Nagy-Oroszországban, tehát a moszkvai czárság területén ez a kizárólagos birtokformája a parasztságnak, míg a nyugati tartományokban, melyek később kerültek az orosz czárok szeptuma alá -- mint például Volhinia, Podolia -- a mir ismeretlen; épen így áll a helyzet Kis-Oroszországban, vagyis Ukrajnában is; pedig e tartományok lakossága is szláv eredetű. A hol pedig, mint a nyugati részekben, a lengyel, illetve a svéd uralom érezte hatását, ott a személyes birtokforma az uralkodó.

Nagy Péter uralkodásának vége felé a parasztosztályban különböző alsó tagozatok fejlődtek ki.

Az első a szabad parasztok osztálya volt, a kik saját földjökön éltek, de ezek száma igen csekély volt, még ha hozzájuk vesszük a privilegisált elemeket is, mint a kis-oroszországi parasztokat s a don melléki kozákokat.

A második osztály a legnépesebb. Ide tartoznak az állami birtokokon élő szabad parasztok, a kikhez azokat is hozzászámítják, a kik a kolostorok és az egyház birtokain élnek. Ezek összesen körülbelül kétharmadát teszik ki a földművelő lakosságnak.

A harmadik osztály azokból a jobbágyokból áll, a kik idegen birtokon, vagyis a földesúri földön vannak letelepedve; ezek csak mintegy egyharmad részét teszik a földművelő összes népességnek.

Nagy Péter még az 1720 és 1722-ik évben kiadott ukázaiban rendelkezett a földközösségi szervezetről, a melyet ő később nemcsak a földesúri parasztság, hanem a czári család birtokain letelepült úgynevezett apanage-parasztok, valamint az állami birtokon élő parasztság kötelező, egyedüli birtokrendjévé tett. Az állami parasztok az 1724 június 26-án kelt ukázzal köteleztettek a fejadó fizetésére s ezenkívül egy kisebb pótlék-adó is rovatott ki rájuk, mely később szintén «obrok», (bérösszeg) néven fordul elő s a mely az eredeti 40 kopekról mindinkább emelkedett és 1761-ben már három rubelt tett ki.)*

Nagy Péter halálával bekövetkezett a politikai hanyatlás. A XIX. század első évéig három férfi-uralkodója volt e kornak, de közülök II. Péter czár gyermekkorában halt meg,

*) V. ö. Szimkhovics id. m. 66. old.

III. Péter hat hónapi uralkodás után trónjától megfosztatott, Pál czár meg csak négy évig bírta a koronát. Volt e korszaknak öt nő-uralkodója, a kiket a kegyenczek hada befolyásolt. A jobbágyság sorsa rosszabb lett, mint valaha, a parasztság elvesztett minden jogot, melyet még Nagy Péter számára meghagyott. 1729-ben megtiltják, hogy a paraszt önként beléphessen a katonai szolgálatba. Az 1730-iki edictum visszavonja az előbb fönnállott engedélyt, hogy saját birtokot jobbágy is szerezhessen. Az 1736-iki rendelet megengedi, hogy a földesúr jobbágyságait eladhassa, a nélkül, hogy birtokát elidegenítené, s a büntetés, melylyel az úr jobbágyságait sújtotta, most már teljesen az úr önkényére van bízva. Erzsébet czárnő 1755-től kezdve adja ki törvényes intézkedéseit, melyek a jobbágyot a dolog, az ókori rabszolga helyzetébe alacsonyítják le. 1760-ban már szabad a földesúrnak jobbágyát Szibériába vagy a nercsinszkiji bányákba küldenie, kényszermunkára, ha vele nincsen megelégedve. És az állam ezt jónéven veszi, mi több, «törvényes fizetési eszközül» fogadja el a jobbágyot, mert ujonez-nyugtát ad róla az úrnak. Az asszonyok követhetik férjeiket Szibériába, de a gyermeket a földesúr visszatarthatja; vagyis az állam, hogy gyarmatosokat nyerhessen Szibéria számára, maga kezdi megvásárolni a jobbágyokat, a kik minden vagyon nélkül, esetleg gyermekeiktől örökre elszakítva, lesznek az új colonia polgárai.

Azonban II. Katalin czárnő tette föl a koronát a jobbágysági intézményre és helyezte el a zárkövet abban az épületben, a melyet Nagy Péter halála óta a fölvilágosult abszolútismus északi képviselői oly szívesen építgettek. 1767-ben összehívta Moszkvába a tekintélyesebb oroszokat, hogy jobbágytegye a birodalom törvényhozását és a nép állapotát. Megírta az instructiókat, a melyekhez Voltaire szolgáltatta az ihletet — és szabadnak nyilvánítja a jobbágyság számára a házasság intézményét, segédkezet nyújt a parasztságnak a földesurak kegyetlen bánásmódja ellen, azonban intézkedései törvényesen nem nyernek megerősítést. Az instructiók indokolásában igyekeznek a már szokássá vált körülményen segíteni, hogy tudniillik a paraszt-telken sokszor csak egy munkaerő van; elrendeli, hogy a kis családok ne osztozkodjanak, minden családban legalább 3—4, tizenöt-hatvan év közötti férfi legyen. De a mit a moszkvai gyűlés

végzett, a mit a pompás beszédeken kívül eredménykép fölmutathat: a kormányzóságok új beosztása és a közigazgatás új berendezése — az a parasztságnak nem használt semmit sem. Ellenkezőleg a fölvilágosult absolutismus kiváló képviselője, II. Katalin az, a ki a jobbágyságot 1783-ban az ukrajnai kozákokra is kiterjeszti, s a ki 1785-ben teszi közzé a «shálovannája gramotá»-t. a nemességi diplomát, a mely az orosz nemesség kiváltságait biztosítja; ebben lesz a jobbágy a földesúr rendelkezése alatt álló tulajdonná, a midőn a czárnó minden előbbi rendeletet, mely a parasztságra vonatkozik, törvényerőre emel.¹⁾

A XIX. század első évei sem hoznak jobb kort a parasztságra. Ugyan 1803-ban gróf Rumianzoff tervei alapján kiképződött egy új parasztosztály: a szabad földművelők osztálya, a mennyiben megengedettett, hogy a jobbágyok bizonyos mértékű föld alapján szabadok lehessenek, 1804-ben pedig Livlandban a lovagrend nyilvánítja jobbágyságukat szabadoknak s elismeri számukra a magántulajdon szerzésének képességét is; mégsem volt ez elegendő, mert akadt számos oly törvény, mely ez intézkedések jótékony hatásait megakadályozta érvényesülésökben.²⁾ A kevés liberalis szellemű intézkedés nem volt elegendő; ámde az, a mit a kormány czélt: behozni a földközösségi rendszert a birodalom minden részében — nem vezetett kellő eredményre. Az észak-oroszországi parasztság erősen kikelt jogaiért, és csak a harminczas években sikerül a kormány egyik vezérférfiának, gróf Kiszeleffnek a mir-szervezet teljes uralmát az orosz birodalom területén biztosítani.³⁾

Ha Nagy Péter és kormánya embereit a pénzügyi szempontok vezették a földközösségi rendszer behozatalánál, úgy a XIX. század államférfiainak politikai, illetve socialpolitikai irányelvek; amazok az állami reformok megvalósításához szükséges pénzügyi szükségletet óhajtották a mir útján előteremteni, emezek pedig a proletariatus kiképződését akarták megakadályozni mindenáron s legcélravezetőbb eszköznek a földközösséget találták. A családi osztozkodások megakadá-

1) V. ö. Buschen id. közl. 554—56. old.

2) Ugyanott, 560. old.

3) Engelmann id. m. 186. és köv., Szimkhovics id. m. 71. old.

lyozására ekkor már az újonczok közé való besorozás szerepel, hogy új családot ne alapíthasson az illető és így osztályrészét kérhesse. Hiú törekvés, a mint ezt ma látjuk, pedig hogy dicsőítette a XIX. század közepén ezt az intézményt a pánszláv és szlávophil iskola!

Az orosz mir-szervezet 1861. előtt való történetének ezek a főbb vonásai: azt szándékoztunk mi itt bemutatni főképen, hogy az orosz földközösség, illetve a nagy-orosz agrár-szervezet egyáltalában nem az ős-orosz népszellem terméke, hanem a XVI—XVIII. századok állami, törvényes intézkedéseie. Ezt kell kiválóan hangsúlyozni, mert egész Európát tévútra vezették valami ötven évvel ezelőtt a báró Harthausen Ágost iratai, a melyekben a pánszláv és szlávophil iskola tanainak elterjesztéséhez oly kiváló munkatársat talált.*)

3. Az 1861. év februárius 19-éről keltezett s a földesúri birtokokon élő jobbágyságot fölszabadító törvények és az általok létesített új viszonyok ismertetése előtt szükséges egy pillantást vetnünk az orosz birodalom ez időbeli helyzetére.

A XIX. század harminczas-negyvenes éveiben mindenütt parasztlázongások ütötték föl fejüket a birodalom területén, melyeket az állami hatalomnak legyőzni sok pénz- és véráldozatába került. Majd elkövetkezett a krimi háború; ez a legkülönbözőbb mendemondák elterjedésére s ezzel együtt újabb zavargásokra adott alkalmat. Az 1856. évi párisi békekötés után pedig villámgyorsan terjedt el az a hír a roppant mértékben elszegényedett s az éhínség szélén álló jobbágyság között, hogy ütött a megszabadulás órája s a jobbágyság szabaddá tétele csak napok kérdése, mert III. Napoleon csakis ily föltétel alatt engedte meg a béke megkötését. Az igaz, hogy a nagyhatalmak a hosszas párisi tanácskozások alatt kivánták az orosz birodalom minél előbbi civilisálását.**)

A váratlanul elhalt I. Miklós czár, a «feledhetetlen» után trónralépett II. Sándor 1856-ban czélzást tett e hírek elter-

*) Dr. Thallóczy Lajos munkája: *Oroszország és Hazánk* (1884.), mely az orosz és magyar jobbágyságról szólván, érinti a mirt is, szintén beleesett a Haxthausen és társainak útvesztőjébe, a midőn azt mondja: őseredetű orosz intézmény . . . a mir. (36. old.)

***) Szimkhovics id. m. 213. old.

jedésére a Moszkvában egybegyűlt nemesség előtt mondott beszédében, de kijelentette, hogy nem szándékozik a jobbágy-ság fölszabadítását azonnal eszközölni, bár azt a maga részéről szükségesnek tartja. És szerinte — sajátságos kijelentés! — jobb a jobbágy-ságot fölülről, tehát a korona által, eltörölni, mint bevárni azt az időt, a midőn az önmagától, alulról fog megsemmisülni.

És megkezdődnek a jobbágy-ság fölszabadítását előkészítő bizottságok ülései: a csár személyes elnöklete alatt tartatik egy titkos tanácskozás 1857 januárius 3-án, de ennek tárgyalásai eredménytelenek maradtak. Majd Konstantin nagyherczeg terjesztett elő egy indítványt, a mely szerint a parasztság helyzete reformálandó, de a jobbágy-ságot földjével együtt kell fölszabadítani. E véleményhez csatlakozott a csár is, a ki 1857 november 20-án kiadta híres rescriptumát, a mely a definitív emancipatiohoz vezető első lépést képviseli.*) A rescriptum szerint az egyes kormányzóságokban comiték alkottattak a fölszabadítással járó ügyek megbeszélésére; Rosztovcev tábornok Németországba küldetett, hogy ott a jobbágy-ság fölszabadítását tanulmányozza; az orosz akadémia Szentpétervárott pályadíjat tűzött ki a jobbágy-ság fölszabadításának a különböző államokban történt keresztülvitele kérdésére.**) 1858 december 4-én a csár megszabta amaz alapelveket, a melyekhez a fő-comiténak magát tartania kell s 1859 februáriusában már a szerkesztő-bizottság is megalakult, mely Rosztovcev elnöklete alatt a beérkezett terveket revideálta. Lázás gyorsasággal haladt előre a fölszabadítási ügyek előkészítése, s nemsokára egy pénzügyi bizottság is szervezetetett.

Így tartott a fölszabadítást előkészítő nagy munka, a mely alatt a fölszabadítás mellett küzdő liberalis és az az ellen sikra szálló reactionarius pártok a sajtóban élénk harczot vívtak egymással. 1860 október 10-én nyert befejezést a szerkesztő-bizottság munkálkodása, a mely a fő-comiténak átnyújtotta dolgozatait s a következő év januáriusának végén már a birodalmi tanács előtt volt az emancipatio tervezete,

*) Buschen id. közl. 561. old. Engelmann id. m. 260. és köv. old. Itt a rescriptum szövege egész terjedelmében közölve van.

***) A díjat Sugenheim Salamon nyerte meg.

s ez február 15-én be is fejezte tanácskozásait. A czár februárius 19-én szentesíté a fölszabadító manifestumot, a mely márczius 2-án a senatus plenaris ülésén, 5-én pedig az orosz birodalom összes templomaiban kihirdettetett. *)

«Légy áldott, igazhívó nép, a kereszt jelében és hívd velünk egvütt az Isten áldását a te szabad munkádra, mely a te házi szerencséd, és a közös jólét zálogát alkotja.» Ezzel végződik a jobbágyságot fölszabadító manifestum és ha eredményeiben a parasztság emancipációja nem hozta meg azt a jólétet és azt a házi szerencsét, annak oka — azt hisszük — a tovább is föntartott földközösségi szervezettel kapcsolatos viszonyokban rejlik.

III.

1. Minő volt az orosz parasztság szervezete a fölszabadítást megelőző időben, oly kérdés, mely reánk kiváló fontosságú, annyival is inkább, mivel vizsgálataink tárgya épen az, hogy mi ment át változáson s mi maradt a régiben, mennyiben használt gazdaság-politikai tekintetben az 1861. évi törvény és mennyiben ártott esetleg?

Az a föld, mely valamely uraságé volt (földesúr, korona, avagy a czár, egyház s más uraság) nem állott teljes egészében az úr használata alatt, hanem annak csak felében vagy harmadában. A többi részt az úr a paraszt-községnek adta át, melyért ennek tagjai az úr által használt földeket művelni tartoztak. A parasztság két csoportra oszlott, de mindkettő szinte korlátlan alárendeltségi helyzetben állott urával szemben. Az egyik csoport a faluban élő s az úrtól földet kapó s az ő földjét megművelni köteles, hogy úgy mondjuk: tulajdonképeni parasztokból állott, a másik csoportot pedig az úri udvarban szolgálatot tevő cselédség alkotta, melynek tagjait az úr választotta ki az összes jobbágyság közül. A szolgálatot tevő csoport az úri udvarban élt. A földművelő jobbágyok robot-munkára köteleztettek, melynek nagyságát az úr tet-

*) V. ö. Szimkhovics id. munkája 226—228. és 232. old. és Engelmann id. m. 299—342. old., hol a felszabadítást megelőző tanácskozások kimerítőleg ismertetve vannak.

szés szerint szabhatta meg: rendszeren három napot kellett hetenként szolgálniok, de aratás idején vagy fontosabb alkalmakkor az úr egész heteken át naponként beparancsolhatta jobbágyait. A jobbágy-községnek átadott föld az egyes jobbágy-családok között egyenlő parcellákra, részekre osztott föl s ennek haszonélvezete illette meg az egyes családokat s időnként új fölosztások útján az új családokról is gondoskodtak. Az erdő, rét, legelő, halászó helyek stb. föl nem osztott birtokát tették a községnek s az egyes egyéni birtokát a lakóház, a belsőség, kert, házi és igavonó állatok s ingóságok alkották.

Azonban az úr nem mindenütt követelte jobbágyaitól nekik átadott földért a robotot, mint ellenértékét a haszonélvezetnek, hanem az úgynevezett «obrok»-ot, bérösszeget, és ez a XIX. század közepe táján igen sok birtokon fölváltja az előbbi robotmunkát. Főként azok fizettek bért, a kik beköltöztek a városba az uraság engedelmével s ha ott jól ment a dolguk s szabadokká óhajtottak lenni, akkor sokszor pár ezer rubelt is kellett a fölszabadításért uroknak fizetniök.

Az úr kötelezettsége jobbágyaival szemben csak arra szorítkozott, hogy ezek létalapját veszni ne engedje és rossz termés vagy inség idején segítse s a szegény beteget védelmébe vegye. A földesúr kötelezettsége különben megfelel a nyugat-európai földesúr jobbágyai iránti kötelezettségének.

Ezen, itt vázlatosan bemutatott állapotok a következőképen alakultak át:*)

A törvény legelső ténye az, hogy a jobbágyságot s annak mindkét előbb említett csoportját személyileg szabadnak nyil-

*) Az 1861 február 19-én szentesített törvény tulajdonképen 17 darab törvényből áll, melyhez a senatus egy ukáza és a czár már említett manifestuma járul. E különböző törvények, melyek nagyrészt administratív jelentőségűek, bennünket nem érdekelnek, mi reánk közülök az úgynevezett «általános törvény» — mely az általános elveket szabja meg — és a «földesúri birtokokon Nagy-, Új- és Fehéroroszországban letelepült parasztek szervezete felől intézkedő localis törvény» bír fontossággal, mely utóbbi a parasztságnak a földesurakhoz való viszonyát szabályozza a birodalomnak abban a részeiben, hol a földközösségi szervezet fönnáll.

vánítja s mint ilyennek, a jogügyletek kötését, a pályaválasztást, tulajdonszerzést, végrendeleti szabadságot stb. szóval mindazokat a jogokat biztosítja, a melyek a szabad embereket, tehát az állam többi alattvalóit megilletik.*)

A jobbágyság fölszabadításának másik oldalát, a személyes szabadság és az ezzel kapcsolatos jogok biztosításán kívül minden államban a szabaddá lett jobbágy és földesura közötti viszony szabályozása, a fölszabadítottak megélhetésének alapját alkotó föld nagyságának meghatározása, az átengedett területekért és a fölszabadítás miatt elvesztett munkaerőkért a földesurak kárpótlása, egyszóval a létesült új gazdasági helyzet tisztázása teszi. Az orosz fölszabadítási törvény ezek felől a következőkben intézkedik:

Az eddigi szervezet, a paraszt-község föntartatik s hogy a parasztság létalapja biztosíttassék s hogy a parasztság az állammal és a földesurakkal szemben levő kötelezettségeinek továbbra is megfelelhessen minden parasztközség a törvény szerint a helyi viszonyok tekintetbe vételével meghatározott földterületet kap földesurától állandó haszonélvezetül (poszgojannoje polszovanije), melyért tagjai a földesúrnak vagy bizonyos meghatározott bérösszeget (obrok) fizetnek, vagy pedig természetben szolgáltatásokat (robotmunka) végeznek. Azonban, ha az úr hozzájárulását adja, a községnek állandó haszonélvezetül átadott, tehát még mindig az úr tulajdonát tevő földterület a törvényben megállapított módok alapján a községtől megváltható, tulajdonúl megszerezhető, mely esetben a bérösszeg, illetve a robotmunka eo ipso megszűnik. Az a földterület, melyen a község egyes tagjainak háza áll, tehát a telek és a hozzátartozó kert (belsőség) a fölszabadított jobbágytól megváltható a törvényben meghatározott áron, de e tényhez a földesúrnak beleegyezésével kell járúlnia.

A község jogosult tagjainak azok tekintetnek, a kik az 1858. évi X. revisio (jobbágyság összeszámlálása) listáiba, mint a községhez tartozó jobbágyok, fölvétettek. A kik egyébként a község tagjai voltak, de a revisio idején attól távol

*) A cselédségre egy kivételt tett a törvény: ezek egy évig kötelesek még szolgálatban maradni. Lásd erre az adatokat Keussler, Eckardt stb. munkáiban.

éltek, azoknak joga nem veszett el. Természetesen minden jogigényök megszűnt azoknak, a kik 1861 február 19-ike előtt szabadítottak föl. A jogosultság kérdése azért fontos itt, mert a község azon földterületet, mely számára átengedettett, kötelezve van tagjai között bizonyos módszer alapján fölosztani és elosztani, melynek egyes parcellái az illető tagok hasznélvezetében vannak, míg a belsőség, melyet az egyes megszerez, az ő családi birtoka.

A földterület nagyságának megállapítására, mely a községi közbirtokot fogja alkotni, az 1861 évi törvények a következő elveket követik:

Az egész birodalom területe a következő három övbe osztatik:

Az első öv az a terület, melynek talaja sem nem fekete, sem pedig nem sivár föld (az úgynevezett Steppe). Ezen övben kilencz kisebb zóna (regio) van, melyek a helyi viszonyok megállapítására fontosak.

A második övet a fekete föld humusos talajával bíró kormányzóságok alkotják; ebben nyolcz regio van.

A harmadik övbe végül, tizenkét régióval a sivár talajú kormányzóságok soroztattak, melyek a kietlen orosz pusztákat alkotják.

Az I. és II. zónában meghatározott az egy lélekre eső földterület maximuma (ez utóbbi egyharmadát teszi a maximumnak) és ez minden régióban különböző nagyságú. A III. öv minden régiójában egy meghatározott s állandó nagyságú birtokrész állapított meg.

Az első zónában levő földterület maximuma három-hét deszjatina (egy deszjatina = 2.699,72 angol acres, vagyis 1.09 hektár) között ingadozik, a második zónában két deszjatina 1800 négyzet-öl — és hat deszjatina között, míg a harmadik zóna meghatározott állandó birtokrésze a különböző régiók szerint 3—12 deszjatina között váltakozik.

A községi közbirtok kiterjedése ezek szerint oly nagy, mint lélekszámának és az egyes lélekre eső deszjatináknak szorzata. Azonban itt vannak az egyes megszorítások: az I. és II. zónára meghatározott maximalis nagyságú birtokrészeket csak abban az esetben engedi át a parasztközségnek a földesúr, ha földbirtoka vagy oly nagy, vagy pedig oly kevéssé benépesített, hogy a rajta különböző községekben

elő parasztságtól szükségelt maximalis birtokrészek területe nem haladja meg az egész birtok területének kétharmad részét, vagyis ha az úrnak használatára legalább is egyharmad része fönmarad. A minimumnál kevesebb földet az úr semmiféle körülmények között sem engedhet át, tehát, ha még a minimum követelése mellett sem marad az úrnak egyharmad résznél több, köteles ezzel megelégedni. Lehetőleg azokat a területeket kell átadni a községeknek, a melyeket már eddig is használtak s a belsőségnek lehetőleg határosoknak kell lennie az átadott földekkel. Terméketlen terület, még ha az eddig a jobbágyságtól használt terület között volt is, nem számítható be az átadott területbe. Ha a talaj szikes, sótartalmú, az nem minősítettik terméketlenné, de nem tehet ki az egész szikes talaj többet, mint az összes községi föld fele s minden három deszjatina szikes talaj csupán egy deszjatina jó földnek számít. Az erdő csak a II. övben számítható be az átadandó birtokba. Különbön is általában a status quo tartatik fön. A földesúr és a község földjének elhatárolása, közös megegyezéssel, ennek hiányában pedig a békeközvetítőknek, békebíráknak nevezett hivatalos személyektől a törvény világos útmutatásai és szabályzatai alapján történik. Az összes terület, mely meg van állapítva, a készitendő telekkönyvbe vezetetik be. A földesúr esetleg megegyezhetik a parasztsággal az iránt, hogy ő lemond minden szolgáltatásra való igényéről s közötté és a község közötti viszony teljesen fölbontatik, de a község is lemond az illető régióra megállapított maximalis, illetőleg a III. zónában megállapított normalis birtokrészről s e helyett e birtokrész egynegyedét az úrtól elfogadja.

Az első kilencz év alatt, tehát 1870 februárius 19-éig kötelezve vannak a fölszabadultak a községnek átadott földterület haszonélvezetében megmaradni, még abban az esetben is, ha a belsőséget megváltották. De ha az úr hozzá járul, a község megvásárolhatja a haszonélvezetre átadott föld egy részét és lemondhat a többi használatáról; e megvásárolt résznek azonban legalább is egyenlőnek kell lennie az első két zónába osztott községekben a minimalis birtokrészszel, a harmadik zónába sorozott helyeken pedig a meghatározott birtokrész egyharmadával. A kilencz év leteltével azonban, ha nincs arról szó, hogy a község tulajdonúl sze-

rezte meg a földterületet, lemondhat a parasztság az egész átadott földbirtokról és azt visszaadhatja a földesúrnak.

A földterület haszonélvezeteért fizetendő bér összegét, illetve a természetben való szolgáltatások nagyságát a törvény határozza meg és ha a község bérfizetésre határozta el magát, ilyen esetben a Nagy-Oroszországra érvényes helyi törvény szerint a birtokrész maximumáért, illetve a normalis nagyságú birtokrészért a helyi körülmények tekintetbevétele mellett a 12, 10, 9 vagy 8 rubeles bérösszeg-tételek valamelyike fizetendő.*) E tételekre a következő szabályok érvényesek:

Az első övben levő paraszt-község birtokán az egyestől átvett első deszjatináért az illető régióban érvényes tétel fele fizetendő; a második deszjatináért egynegyede s a bérösszeg utolsó negyedrésze az illető birtokrész többi deszjatináira egyenletesen osztatik el. A második és harmadik övben — a hol kilencz rubel a bérösszeg — ennek négy rubele az első deszjatináért fizetendő, a többi öt rubel pedig hasonlóan a többi deszjatinák után vétetik számításba.**)

A bérösszeg (obrok), ha az az úr és a község közötti szabad egyezkedés következtében jött létre, a mikor is ter-

*) 1. A Szent-Pétervártól 25 verszten belül fekvő községekben 12 rubel. 2. A Szent-Pétervár-kormányzóságban levő többi községekben, továbbá Moszkva, Jaroszláv, Vladimir és Nishni-Novgorod kormányzóságok területén (ez utóbbi kettőben némi megszorítással) 10 rubel. 3. Vjatka, Mohilev, Vitebszk, Olonecz kormányzóságok egész területén, továbbá Kazán, Orel, Penza, Pszkov, Szmolenszk és Tambov kormányzóságok némely kerületeiben 8 rubel. 4. A többi nagy-oroszországi területeken 9 rubel. (V. ö. Eckardt id. m. 19. old. Keussler id. m. I. 228—234. old. stb.)

**) Pl. egy község az I. zónában fekszik; a maximalis birtokrész melyet az egyes kaphat, 4 deszjatinát tesz ki, s az ezt terhelő bérösszeg 10 rubel. A községnek van 100 férfi lakosa, s ha ezek a maximumot kapják, vagyis $4 \times 100 = 400$ deszjatinát, úgy ezért $10 \times 100 = 1000$ rubel bért fizetnek, vagyis egy-egy deszjatinára átlag 2,5 rubel esik. Ha azonban csupán a minimumot kapják meg, vagyis az $\frac{1}{3}$ -ot $= 1\frac{1}{3}$ deszjatinát, akkor a községre eső $100 \times 1,33 = 134$ deszjatinára első 100 deszjatinájáért a maximalis tétel tele $= 1000 : 2 = 500$ rubelt kell fizetni, a többi 34 deszjatináért pedig à 2,5 rubel $= 85$ rubelt, összesen $500 + 85 = 585$ rubelt. Ez deszjatinánként átlag 4 rubel és 36 kopek, vagyis az előbbi esethez képest 74,4 %-kal több. (Szimkhovics id. m. 244—45. old.).

mészetesen alacsonyabb a törvényben megállapítottnál, húsz éven belül meg nem változtatható. Ha az obrok fizetése helyett előnyösebbnek tartja magára nézve a község a robot-munkát, egyezkedés útján állapodhatik meg a földesúrral. Itt különben zónák és régiók szerinti különbség nem is létezik. Ha a község a maximalis nagyságú földet, illetve a normalis birtokrészt kapta meg a fölszabadtítás alkalmával, akkor minden egyes birtokrészután évenként 40 férfi és 30 nő munkanap számíttatik robotúl s e munkák három-ötödrésze nyáron, két-ötödrésze pedig télen dolgozandó le. Ha kevesebb az egyesnek átadott birtokrész, akkor a bérösszeg tételeinek reductiója arányában mérséklük a robotot is. A robot megállapítása azonban csak három évre érvényes, mely után egyezkedésnek van helye s a törvény tiltja a bérfizetésről a robot-munkára való átmenetelt, de ez mégis előfordul. A míg a község a földbirtok haszonélvezetéért járó kárpótlás fejében robot-munkát végez, addig a törvény nem engedi meg, hogy tulajdonúl a földbirtokot megszerezhesse, azonban a belsőség megszerzése elé ily akadályt nem gördít.

A belsőség megszerzése egyesektől az úrral való egyezkedés útján történik, de ha ez célhoz nem vezetne, akkor a paraszt a törvény határozata szerint a belsőségért az úrnak eddig fizetett bérösszeg minden rubele után 16 rubel 67 kopek vételárat fizet, melylyel a belsőséget családja számára megszerezte. Ha pedig eddig bért nem fizetett, hanem természetben végzett szolgálatot, akkor e szolgálatok évenként való munkanapjai megállapított szabály szerint pénzre számíttatnak át és ennek minden rubele után szintén 16 rubel 67 kopek fizetendő.

A birtokrész vagyis a belsőségen kívül a határt alkotó terület megszerzésére a következő elvek irányadók. Ha a belsőséggel együtt a földterületet is vagy annak egy részét óhajtja megszerezni a község, az állam subventiót nyújt. Még pedig az egész átadott földterület megvásárlása esetén a vételár négy-ötödrészét előlegezi az állam s a fönmaradó egyötödrészt kell csak a község tagjainak készpénzzel megfizetniök. Ha nem az egész területet vásárolja meg a község, de legalább is egy harmadrészét a maximumnak, illetve a normalis birtokrésznek, akkor az állam a vételár három-negyed részét adja előlegképen. A földterület főntebb említett egyharmadrészé-

nél kevesebb, illetve csak a belsőség tulajdonúl megszerzése esetén az állam nem nyújt támogatást. A fentebbi esetekben a vételár — ha megegyezés nem jön létre — a már fölemlített $16\frac{2}{3}\%$ -os kulcs alapján számíttatik ki. Ha azonban a megváltás a földesúr egyoldalú követelésére történt, akkor a vételárnak az állami előlegben fölülmáradó egy ötöd-része (20 %) a községet tovább nem terheli.

Az államtól előlegezett összeg jelzőlogilag kebelezte-tik be a község földbirtokára és a kölcsönadósság kamatai és törlesztési quotái negyvenkilencz év alatt lefizetendők; az évenként fizetendő összeg 6%, melyet egyenesen a pénzügyi hatóságokhoz kell beszállítani, ebből $\frac{1}{2}\%$ a kezelési költségek fedezésére, $5\frac{1}{2}\%$ pedig amortisatióul és azoknak állami papiroknak kamataiul szolgál, a melyekkel az állam a földesuraknak a megváltási összeget kifizette. E papirok részint birodalmi bankjegyek, részint egy bizonyos járadékra szóló utalványok, melyek lassanként meghatározott módon birodalmi bankjegyekre cseréltetnek be.

A míg nincs törlesztve az államtól adott kölcsön, addig a községnek a földbirtok fölötti rendelkezési jogai is több irányban szenvednek korlátozást. 1870 február 19-éig a közbirtokot eladni nem szabad. Ez időponttól kezdve az adósság teljes törléséig csakis a kormányzósági illetékes hatóság hozzájárulása mellett történhetik az elidegenítés; ez idő alatt a közbirtokot megszüntetni és az egyesek között definitív fölosztást létesítvén, örökös birtokképen kiosztani, csupán bizonyos, itt nem részletezhető megszorításokkal lehetséges. Az állami kölcsön teljes lefizetése után azonban szabad a község rendelkezése a közbirtok fölött; áttérhet, ha határozathozatalra jogosult tagjainak két harmad többsége kívánja, a köztulajdonról a magántulajdonra, de más birtok-alakulatra áttérnie a törvény nem engedi meg. Ez a határozat mutatja, hogy, habár a törvényhozó a másfél évszázad óta fönnálló mir-szervezetet tovább is érintetlenül kívánta hagyni, nem zárkózott el ridegen az elől, hogy a földközösség esetleg egy magasabb fokú s intensivebb gazdálkodást föltételező magántulajdonnak adhasson helyet. Ezért engedi meg a magántulajdonra való átmenetelt 1870 február 19-ike után az állami kölcsönt igénybe nem vett községeknek bármikor, a kétharmad többség megléte esetén, ezért engedi meg az egyes-

nek, hogy bárha a község a kölcsönt igénybe vette, a kölcsön törlése előtt is megszerezhesse magántulajdonául a reáeső birtokrészeket, csak e részeket terhelő adósságot kell kifizetnie. Ekkor az őt illető részek egy tagban kihatátnak s azok fölött megilleti őt a tőle addig megvont eladás, jelzálogi megterhelés joga is.

A törvény különböző administratív intézkedései ránk nem fontosak, csupán a község solidaris szavatolási kötelezettségéről kell még megemlékeznünk.

Az a község, mely ily földközösségi szervezetben foglal helyet, nemcsak az állami adók teljesítése, hanem a földesúrral való kötelezettségei: tehát a bérösszeg pontos lefizetése, illetve a robot-munka kellő időben való elvégzése tekintetében is egyetemleges jótállással tartozik tagjaiért. Ez a solidaris szavatolás kiterjed a megváltási eljáráshoz igénybe vett kölcsön törlesztési részleteire is. A földesúrral szemben való solidaris szavatolás azokon a helyeken, a hol robot-munkát végez a község a neki átengedett területekért, abban nyilvánul, hogy a község kötelezve van, hogy a meghatározott napokon a kívánt számú, egészséges férfi és női munkások az úri udvarban igával vagy kézi eszközökkel megjelenjenek. A községi starosztának kötelessége felügyelni arra, hogy a kívánt számú munkás a községben tartózkodjék s ez okból eltúlthatja, hogy azok külső munkát, napszámot vállaljanak, mert esetleg munkáshiány állana be. Azok a munkák pedig, a melyeket a község tagjai el nem végeztek és arra kötelezve voltak, bizonyos tarifa szerint pénzre számíttatnak át, és ezt a községnek vagy meg kell fizetnie vagy pedig utólagosan ledolgoztatnia. Az obrok és az állami adók pontos beszállításáról szintén a starosza gondoskodik.

2. A mint az 1861 év februárius 19-én kelt törvények visszaadták a földesúri birtokokon letelepült jobbágságnak szabadságát, épen úgy elkövetkezett az orosz jobbágság másik két nagy osztályának, az állami, illetve a császári ház apanage-birtokain letelepült jobbágyoknak fölszabadítása is.

Már az 1858 június 20-án, illetve 1859 augusztus 26-án kelt ukázok visszaadták az apanage-parasztoknak a személyes szabadságot és az ebből eredő jogokat, de létezésök biztosításáról törvény még nem gondoskodott. 1861 már-

ezius 5-én bizza meg azután a czár az udvar és az apanage-birtokok miniszterét, hogy dolgozzon ki egy tervezetet az 1861 évi februárius 19-iki törvények alapján a hatósága alá tartozó parasztság földdel való ellátása céljából. Így jött létre az 1863 június 26-án megerősített törvény, mely azoknak a jobbágyoknak helyzetéről intézkedik, a kik a czári, palota- és apanage-jószágok területén voltak letelepedve.

Az állami uradalmakon élő parasztok sorsára szintén az 1861 évi márczius 5-én kelt ukáz volt a kiindulási pont. Az állami dominiumok minisztere ez ukáz fölhatalmazása következtében dolgozta ki azt a tervezetet, melynek szintén a földesúri jobbágyságra vonatkozó törvényben vannak letéve alapelvei s mely 1866 november 24-én mint a «36 kormányzóságban az állami dominiumokon élő parasztság birtokrendje felől intézkedő törvény» nyert megerősítést.*)

E törvényekkel fejeztetett be az orosz jobbágyság felszabadításának nagy műve, melynek ténye a II. Sándor czár (1855—1881.) nevéhez fűződik, ugyanazéhoz a férfiúéhoz, a kit 1881 márczius 1-én Gelnikov nihilista bombája megölt. A jobbágy szabadságát visszaadó czár, a ki a Balkán-félsziget keresztyéneit szabaddá tette a török járomtól, a ki meggyilkoltatásának napján alkotmányt adott Oroszországnak, nem véres és kegyetlen uralkodásának, mint inkább annak az elhatározatlan kormányzásnak esett áldozatává, a mely birodalmára épen oly aggodalmassá lett, mint a mily végzetessé vált ő reá magára.**)

KOVÁCS GÁBOR.

*) Mind az állami és az apanage-parasztság felszabadításáról, mind az 1861 február 19-iki törvény tartalmáról bővebb fölvilágosítást a következő művekben nyerhetni: Keussler id. m. I. 224—242. old., hol a közigazgatási határozmányok is elég bőven vannak ismertetve, Szimkhovics id. m. 243—44, 246—247. old. s több más helyen is. Eckardt: *Russlands ländliche Zustände* (1870.) bevezetésében s 7. és következő oldalain, különösen pedig Haxthausen: *Die ländliche Verfassung Russlands, ihre Entwicklung und ihre Feststellung in der Gesetzgebung vom 1861.* (1866.) című munkájában.

***) Alfr. Rambaud: *Geschichte Russlands.* (Steinacker fordítása) 1886. — 827. old.

AZ EMBERIESÍTÉS ÉS EGYÜTTÉRZÉS TANA A MAI ÆSTHETIKÁBAN.

Második és utolsó közlemény.*)

II.

Az együtt- vagy bele-érzésnél előálló lelki állapotot, szemléletünk tárgyával szemben való sajátos viselkedésünket több oldalról megvilágítva láttuk. Történeti áttekintésünk keretében maradva, a nyert képet a szóban levő állapot létrejöttére, okaira, előidéző körülményeire, a külső tárgy s az alany részéről szükséges feltételekre vonatkozó tanok és vélemények ismertetésével kell kiegészítenünk.

Ezek két csoportba sorakoznak. Beleérzés csak ott származhatik, a hol erre valami indítékot, alapot, támaszt nyerünk. Ilyent pedig Fechner szerint kétfélében kereshetünk: a külső tárgynak érzékeinkre s testünkre történő élettani hatásában, vagy abban a képzetfolyásban, melyet a tárgy észrevétele bennünk megindít.***) Az elsőről, a közvetlen ha-

*) Az első közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 333. számában.

**) Lehetséges-e még egy harmadik forrás? Volkelt János és Vischer Frigyes szerint igen. Ők metaphysikai álláspontból a symbolikus felfogásban pantheista ösztön megnyilatkozását látják, mely az ember s a külvilág közt levő objectiv, de az értelemre nézve beláthatatlan viszonynak sejtelemszerű megérzésén, általában az intuitión, intuitív belenézésén, a tudatlanul működő teremtő képzelet munkáján nyugszik. Volkelt azt állítja, hogy fa, hegy, szikla, folyam olyan kevésbé hasonlít emberi alakhoz, hogy ezen az alapon az emberéhez hasonló lelket nem önthetnénk beléjük. A symbolisálás pantheista módon szervezett világ nélkül elképzelhetetlen. A közvetlen tényező æsthetikai jelentőségét ezek az írók éppen úgy meg-

tásról eddig Home és Vischer Robert számolt be. (Lotze, bár az érzéki átélésről sokat beszél, az egészet tisztán az emlékezés és megszokás alapjára fektette.) A képzelet közreműködésének annál több elismerője akadt. Azt hallottuk, hogy a térbeli formai elemeket élettől tölthetem meg, ha a vonalat előállónak, mozgás eredményének, erő hatásának tekintem. (Lotze, Cherbuliez — Souriau: Lét helyett a levés érdekel.) További fokon az élővé lett vonalban kifejezést veszek észre. Iránya, futása egy helyzetre, állapotra, cselekvési módra jellemzőnek tűnik föl s a vonal régebbi élményeim emlékéről jelentést, érzésbeli erőt és symbolikus jelleget nyerhet. (Lotze, Cherbuliez, Souriau.) Ezen alapszik az épület vonalainak, arányainak hatása is. (Lotze, Souriau.) Ugyanígy járunk el élettelen természeti tárgyaknál vagy jelenségeknél is, melyek valami módon emberi viszonyokra, küzdelemre, ellenállásra emlékeztetnek s melyeket ezért élettől, cselekvéssel, akarattal, érzéssel ruházunk föl. (Fechner, Lotze, Vischer R., Cherbuliez, Souriau.) Még könnyebben történhetik ez élőknél s főként állatoknál, hol az alakban és életnyilvánulásokban mintegy tükörképekben azt látjuk vagy véljük látni, a mi saját lelkünket eltölti, cselekvésre indít, érzésre hangol és kifejező mozgások képében a test fölszínére mintegy lecsapódik.

Szemlénkben az associatióra támaszkodó elméletet bocsátjuk előre, míg a közvetlen tényezőnek (az associatio mellett vagy önálló) érvényesülését hangsúlyozó nézeteket később, külön fejezetben tárgyaljuk.*)

tagadják, mint az associatiót. A beleérzés más, sokkal mélyebb, bensőbb valami, mint a képzetek külső, laza társulása. Terünk nem engedi most, hogy kivált Volkelt érdekes fejtegetéseit ismertessük. E helyen csak annyit említünk, hogy az egész tan messze túljár a lélektan határain. Elfogadásánál az aesthetikát, mely csak nem rég szabadult fel a függés alól, ismét bele kellene vonni egy nagy bölcsészeti rendszer hatalomkörébe. Erre mindaddig nem határozhatja el magát a tudomány, míg a lélektani vizsgálódás biztosabbnak ígérkező útján problémáinak megfejtését remélheti. (Lásd Volkelt: *Der Symbolbegriff in der neuesten Aesthetik*. Jena, 1876. 74., 87—91., 95., 96., 111., 114. l. Vischer: *Das Symbol*. Leipzig, 1887. (*Philos. Aufsätze E. Zeller gewidmet*) 187., 189. l. Az ember s a természeti létezők közt lévő viszonyoknak természettudományi alapjáról l. Griveau: *Les éléments du beau*. Paris, 1892. 485., 488. l.

*) Magától értetődik, hogy az élettani és associatív hatás gazdag

Hogy az együttérzésnél is a közvetlen benyomást a tárgyhoz esetleg régebben hozzá fűződött s most fölújuló emlékek, vagy a képzettársítás törvényei szerint kapcsolódó idegen képzetek nagyon bővítik, gazdagítják, színben és erőben módosítják, az előbbieket után bizonyításra nem szorúl, sőt a tény annyira szembetűnő, hogy legtöbbször az együttérzést épen a reproductióból és associatióból magyarázzák. A direct hatás ilyenkor rendesen figyelmen kívül marad. Ez a fölsorolandó fejtegetések egy részénél nem elvi álláspont kifolyása s nem jelenti a dualismus elvetését. Mások azonban (így Lipps), egyenesen arra törekednek, hogy itt is (nálá aesthetikai élvezés és beleérzés voltaképen egy és ugyanaz) az egész lelki állapotot egységes alapon, épen a képzettársítás alapján fejtsék meg. Azon leszünk, hogy lehető rövidséggel az erre vonatkozó fölmerült nézetekről s a kutatás főbb eredményeiről tiszta áttekintést nyújtsunk.

Az anthropomorphismust és megelevenítést a természeti létezőkben önkéntelenül is felötlő emberi analogia szempontjából tekinti Beöthy Zsolt is, ki nálunk a képzettársítás aesthetikai jelentőségét kiváló figyelemben részesítette egyetemi előadásáiban *) Fechner és Höffding eredményeinek felhasználásával, de önálló fölfogásban és a művészetek köréből vett számos példán bemutatva, az associationnak különböző fajait fejtegetése körébe vonta.

Az elevenítésnek alapja Beöthy szerint az emberi érzéseknek, indulatoknak, törekvéseknek testünk külsején feltűnő kifejezése, melyet mindnyájan megértünk és Piderit és Henke tudományosan meghatározott. A kifejezésben rejlő értelmet visszük át a külső világ illető jelenségeire. A vihar tombolása, a dörgés és villámlás a fölindult ember hevességére, erősebb hangjára, szemének hirtelen feltűnő szokatlan fényére emlékeztet s azt mondjuk, haragszik az ég, az Isten. A harcz képeinek associáló ereje munkál az «égiháború» elnevezésben. Az emberen kívül álló dolgokat az emberi életre vonat-

irodalmát itt csak annyiban érintjük, a mennyiben az emberiesítéssel és beleérzéssel összefüggésbe hozták. A közvetett és közvetlen tényező befolyását az aesthetikai tetszésre általában szerző ugyanennek az értekezésnek itt nem közölt korábbi részeiben tárgyalja.

*) Előadásairól szóló lithographált jegyzetek.

kozó képzetekkel jellemezzük s az élettelen metaphorákban, allegóriákban, s a mythologiai fölfogásban személyes léttel és jellemmel fölrüházottnak képzeljük. Hasonlóságot, mintegy összhangot fedezünk föl a magunk belső világa s a külső jelenségek közt; bennök résztvevő barátokat, gúnyolódó ellenfél-t velünk látni s ennek az illusiónak megfelelően érzünk irántok.

Képzeletünk még nagyobb erőt, élénkséget, szabadságot nyer az alakító képzettársulásnál, hol egy sejtelmes, homályos benyomásnak valami fölmerülő analogia alapján határozott, a valóságostól néha egészen eltérő formát és értelmezést adunk. Épen a rejtett, mintegy fátyolba burkolt izgatja képzeletünket, teszi élénkebbé a képzetkapcsolódást s gazdagabbá, színesebbé ennek eredményét. Az éjtszakai kísértetlátományok, a hegyi lakók babonás hitében és naiv képzeletében megelevenülő természeti tárgyak, az illusio mindenféle faja, az alakjoknál fogva emberire emlékeztető hegyek, sziklák, havasok, Don Quijote szélmalom-visiója, Hamlet felhőmagyarázatai a Poloniussal folytatott beszélgetésben, mind ennek az eleven s néha nagyon is messze elkalandozó alakító képzettársulásnak termékei.

Az associatio két említett faja különben igen közel áll egymáshoz. Beöthy magyarázatai szerint úgy látszik, hogy az elevenitőnél mindössze tisztább képet s ebben kiegészítő és értelmező munkásságunkra több támaszt kapunk, mint az alakítónál, a hol szabadabban mozgunk és nemcsak az életet és személyiséget, hanem az alakot és tárgyi meghatározottságot is mi kölcsönözzük a dolognak, de mind a két esetben a külső, a bennünk fölkellett képektől és érzelmektől sajátos, legtöbbször emberi jellemet, szint nyer. Ebben az átvitelben, a bennünk levőnek, minket jellemzőnek kihelyezésében és tárgyasításában anthropomorphista vonás és hajlam nyilvánul.

Különös gonddal és nagy részletességgel foglalkozik Beöthy az érzelmi associatióval, az érzés és érzelem befolyásával a képek megőrzésére, a társulás irányítására, esetleg akadályozására, az érzelem művészi fogantató erejének is külön érdekes fejezetet szentel, de a beleérzésről nem emlékszik meg, valamint Pekár Károly sem, ki az associatiók tanában jó részt Beöthy alapján áll.

A természetérzék megnyilatkozásairól érdekesen beszél Lenkei Henrik,¹⁾ midőn Biese és mások után a természet-felfogás fejlődését rajzolva, ebből a szempontból a magyar költészetnek s főleg Petőfinek jellemzését nyújtja s megmutatja, miképen szövi a legkülönbélebb hangulatokat képeibe, hogyan olvasztja az érzéseket a természeti tárgyakba, mélyed a természet lényeibe, s miként érzi azokat ugyanazon subjectivismussal áthatottaknak, mely őt elfoglalja. Az egész mű iránya kizárja az elvont, elméleti megalapítást és a szóban levő lelki állapot elemző kifejtését. A fősúly a példákon, a művészi egyéniségek jellemzésén s a költő eljárási módjainak megkülönböztetésén nyugszik. Erről az oldalról tekintve, sok tanulságos, finom észrevétel vonja magára figyelmünket.

A külföldi írók közül Ruskin John az élő természettel való rokonszenvünk okait szintén az emberinek visszhangjában, nevezetesen a boldogság látszatában és erkölcsi vonatkozások feltünésében látja. Boldogságot, jólétet sejtünk az életerő nyilvánulásában, az ép, egészséges külsőben. Ellenben a gyengeség, leveleken a féregrágás, száradás nyoma, állatoknál testi fogyatkozás, seb és daganat betegségre, szenvedésre mutat. Erkölcsi tulajdonságai miatt az ártalmatlan, szelid állatot jobban szeretjük, mint a rablót, öldöklőt, a szorgalmast jobban, mint a tétlent,²⁾ Sully James a látható formák gyönyörét fejtegetve³⁾ az emberi formák suggestióit már nemcsak a hervadó növény, a széllal csatázó fa, az isteni nyugalommal alátekintő, tiszteletreméltó hegy benyomásánál találja meg, hanem az építőművészetben is, a hol finom megjegyzése szerint, oszlopokban is az emberinek analogiáját látva, ezeket karyatideknek képzeljük, még ha nem is alakította azokká a művész. Még tovább megy Véron,⁴⁾ midőn a ferde vonalak jelentését és kifejező erejét a nevetés és fájdalom arczkifejezéséből akarja megmagyarázni. A kísérletet nem tartjuk sikerültnek, de a vonalak s a belőlök előálló alakok jellemzése igaz és finom érzekre mutat. Sully—

¹⁾ Lenkei H. *Petőfi és a természet*. Budapest, 1892. 122. l.

²⁾ A *Modern Painters* II. kötetéből fordításban mutatja be Geöcze Sarolta. *Ruskin élete és tanítása*. Budapest, 1903. 267. és köv. l.

³⁾ J. Sully. *Pleasure of visual form*. Mind, 1880. 199. l.

⁴⁾ Eug. Véron. *L'esthétique*. 3. kiad. Paris, 1890. 49., 53. l.

Prudhomme az Institut és a mi Akadémiánk tagja, vizsgálta az érzéki tulajdonságok és a lelki állapotok közt levő kapcsolatot, mely azokat ezeknek jelévé, symbolumává avatja. Ezen nyugszik az emberiesítés is. A létezők belsejébe, lappangó, rejtett lényegének ismeretébe csak saját lényegünkkel hatolhatunk s ezt az utat követjük olyankor is, mikor rajtunk kívül álló belső (intérieur) tulajdonképen nincs is. A tárgyak megértésének gyökerei az emberivel való határozatlan megegyezésben keresendők.¹⁾

Véron az összes művészetekben az élet kifejezését találta lényegesnek. Ezt a gondolatot Guyau emelte ki erővel teljesen. A szép is, a bájos is az életet adja vissza, csak hogy az utóbbi női oldaláról. A természet akkor szép, ha élőnek és lehetőleg emberinek látom vagy képzelem.²⁾ Bár kiindulópontja és útja más, ugyanide jutott Siebeck Hermann baseli, később giesseni tanár. Személyiségünk szerinte is megjelenési formájában a külvilággal bizonyos egyneműséget mutat. Ez teszi lehetővé, hogy az élettelen is élőnek fogjuk föl, ha a megjelenő személyiségre emlékeztet.³⁾ Igaz, hogy itt nagy különbségek lehetnek. Másként él az olympiai Zeus, másként Myron tehene; más élet lüktet egy népünnep ábrázolásában, mint egy csendéletben, az arabeszk formáiban, az épület erő- és teherviszonyaiban, a zenei motívumok elágazásaiban és összebonyolódásaiban vagy a drámában. De azért, bár egyéni módon, minden aesthetikai tárgy az élet látszatát mutatja. Az aesthetikai szemlélet nem egyéb, mint a megjelenő személyiség lényegének egy adott érzéki által való tudattalan és akaratlan symbolisálása.⁴⁾

Míg Siebeck az associatio és reproductio egész értékét elismeri, Biese Alfréd, a természetérzék fejlődésének ismert

¹⁾ *Oeuvres de Sully-Prudhomme. Prose: L'expression dans les beaux arts.* Paris, 1883. 102., 107., 121. l.

²⁾ Guyau: *Les problèmes de l'esthétique contemporaine.* 3. kiad. Paris, 1895. 49., 77., 45. l. — Hasonló módon fogják fel a dolgot: Gauckler: *Le beau et son histoire.* Paris, 1873. 12. l. — F. Thomas. *La suggestion.* Paris, 1895. 56. l. — Fierens-Gevært: *Essai sur l'art contemp.* Paris, 1897. 2. l. stb.

³⁾ H. Siebeck: *Das Wesen der aesthetischen Anschauung.* Berlin, 1875. 95., 104. l. *Analogon personalitatis.*

⁴⁾ U. o. 117., 186. l.

történetírója, Volkelt nyomaiba lépve, különbséget keres a megszemélyesítés (emberiesítés), meg az associatio közt. Az előbbi sokkal intensívebb, bensőbb tevékenység, mint az utóbbi, sőt emez egyenesen csak azzal válik lehetségessé (?), hogy a kint levőt emberi mértékkel mérjük. Az associatio lazább kapcsolatának a hasonlat felel meg, az emberiesítésnek a metaphora, melynél a két dolog nem áll többé egymás mellett, hanem egygyé olvad.¹⁾ De vajon a képzettársulás okvetlenül mindig külső kapcsolat-e? Nyilván «a különböző képzetek laza egymásmellettsége a képzettársulástól föltételezett reproductionának csak egyik formája».²⁾ Ha pedig így van, semmi okunk sincs rá, hogy az igazi belső kapcsolatot és egybeolvadást, melyről Volkelt és Biese beszélnek, kivonjuk az associativ kapcsolatok köréből.

A fejlődéstan alapján álló magyarázók a természeti jelenségek láttára önkéntelenül támadó mély lelki visszhangot főként régi idők tapasztalataira, az emberiség őskorában állandósult érzés és képzetkarczolatokra viszik vissza. Sergi fölteszi, hogy a testi szervezet és idegrendszer átöröklődésével a működési készség s ennek eredménye is lappangó örökség gyanánt tovább száll a nemzedékek során. Egykor az emberek a természet keblén, erdőkben, tavak és tengerek partjain éltek, s a természet látásához félelmök, rettegések, örömeik, fájdalmaik tapadt. A kezdetleges állapotnak mély szervezeti nyomai maradtak, miket a természettől elzárkózó városi élet sem tudott teljesen kiírtani s ezek alapján újúlnak föl az új benyomás észrevételekor határozatlan alakban a régi érzések. Pekár Károly és Pilo Mario suggestióról, sugalmazásról beszélnek, melylyel a környezet és az éghajlati viszonyok, a kosmikus, astronomikus jelenségek az emberre hatnak s a melynek ugyanazon viszonyok közt való hosszabb tartózkodásnál állandósulva az ember természetfölfogására határozott bélyeget nyom.³⁾

1) Biese: *Das Associationsprincip und der Anthropomorphismus in der Aesthetik*. Leipzig, 1890. 19. l.

2) Külpe: *Über den associativen Faktor des aesth. Eindrucks. Avenarius. Vierteljahrsschrift*. XXIII. 1899. 151. l.

3) G. Sergi: *La psychologie physiologique*. Ford. Mouton. Paris, 1888. 385. és köv. l. — Pekár K. *Positiv aesthetika*. Budapest, 1897. 119., 510. l. — Pilo Mario. *Esztétika*. Ford. Yartin J. Budapest, 1898. 524., 34. l.

Mindebben homályos és vitás pontok vannak. Így a képzettársulás élettani alapja még maig sincs tisztába hozva, a gondolkozásnak és érzésnek az egyénre nézve apriorikus jellegét, a nemnek «a posteriori», a tapasztalat végtelen sorára visszamenő szerzett képességeivel nem sikerült ellentmondás nélkül összeegyeztetni.*) De azért a fenti elméletek széles körben elfogadottak és kétségtelen, hogy az egyéni evolutio-elmélet az egyetemes evolutio-elméletben sok segítségre, támaszra és kiegészítésre számíthat.

Baj csak akkor származnék, ha a «nem» egyoldalú kiemelésével hátra szorítanók az «egyént»; ha az öröklés mellett megfeledkeznénk az új tapasztalatok érvényesüléséről, az állandó elem mellett a változóról; ha a hagyományossal szemben a szerzettet, a mintegy megkövült régi associatióval szemben a közvetlen hatást s az újonnan támadó képzet-társítást nem vennők számításba. Pedig maga a természet iránt való viselkedés is szembetűnő változásokat mutat a történeti fejlődés különböző fokain. Már Humboldt és Schiller megjegyezték, hogy a természetérzék újabban más irányú, szélesebb körű és hasonlíthatatlanul mélyebb, mint a milyen régen volt. Sergi ismeri Friedländer fejtegetéseit, ki ezt az érdekes művelődéstörténeti tényt akként magyarázza, hogy a mai ember pantheista fölfogással a természetbe egyetemes lelket helyez, melynek az emberi is rokona, sőt része s e hit és meggyőződés szerint az érzékinék tükrében saját állapotainak rajzát ismeri föl. Sergi másként vélekedik. Azt hiszi, hogy a természet, melynek káros, félelmes, vad tüneményeit a régiek az ember iránt rosszakarattal telt isteni lényeknek tulajdonították, a mai physikai ismeretek következtében elvesztette ijesztő jellegét és közelebb férközött az ember lelkéhez és félelem meg ellenszenv helyett aesthetikai érzésekre hangol.**)

Írónk szerint tehát a fölfogás változása a régi képzetkapcsolódás meglazulására és föloldódására mutat vissza.

* * *

*) Lásd erre Höfding megjegyzését: *Psychologie in Umrissen*. 2. deut. Ausg. Leipzig, 1893. 485. l.

***) Sergi. 387. l.

A beleérzésnek associativ alapon való magyarázói közt Lipps Tivadar müncheni tanárt nagy és figyelemreméltó munkássága, elég széles körben tagadhatatlanul mutatkozó hatása és fejtegetéseinek mélysége miatt külön, kiváló hely illeti meg.

Meggyőződése nem egyszerre támadt. Eleinte *) nagyobb önállóság nélkül Fechner nyomában haladt, elismerte az érzéki benyomás közvetlen aesthetikai értékét s a mit ezzel nem tudott megmagyarázni, a képzetek társulásából, a hasonló vagy rokon benyomások emlékeiből összesűrűsödött jelentésre vitte vissza. Később azonban egységesítő célzat került fölül nála s ennek következtében a közvetlen tenyező lassanként teljesen az associatio árjaiba vészett. Így Heymans groningeri tanár bírálatára adott válaszában **) kijelenti, hogy az aesthetikai tetszés a tetszésnek egy sajátos faja, tehát sajátos oka is van. Ha most azt tapasztaljuk, hogy olyankor, midőn szabályos formák láttára aesthetikai gyönyört érzünk, ezek a formák egyszersmind aesthetikai sympathiánk tárgyai, míg máskor ott, hol ugyanez a sympathia kétségtelen aesthetikai tetszést kelt, a szabályosság hiányzik, bizvást állíthatjuk, hogy előbb sem a szabályosság, hanem a sympathia okozta a tetszést. A szabályosság csak szükséges lélektani alapja lehet valami mélyebbnek. A költészeti vagy zenei rhythmusban például a nélkül, hogy tudnám és akar-nám, életérzésemnek ezzel a mozgással rokon módját tárgyasíthatom. Csak ennek a saját életemmel megtöltött, személyiségeimtől áthatott (durchtränkt) rhythmusnak van aesthetikai hatása, midőn erősebben vagy gyengébben hangsúlyozott szótagaiban és szabályos ütemeiben összhangzó, gyors, vagy lassú, vidám, vagy sóvárgó, nyugodt, vagy viharos, szelíd, vagy szenvedélyes élet lüktetését érzem.

Íme Lipps egy második tényező elfogadásától az aesthe-

*) *Über Formenschönheit, insbesondere des menschlichen Körpers.* Nord. u. Süd, 1888. 228., 232. l. — *Philosophische Monatshefte.* XXVI. 27. és köv. l. — *Zeitschrift für Psych. u. Physiol.* VIII. 1895. 347. l. — *Formen ohne Sinn sind auch in der Architektur sinnlos.* u. o. 352. l. — V. ö. a komikumról szóló érdekes fejtegetésekben: *Komik u. Humor.* Leipzig, 1898. 41. l.

**) *Raumästhetik und geometrisch-optische Täuschungen.* *Zeitschr. für Psych. u. Phys.* XVIII. 1898. 406., 407. l.

tikai érzés sajátos természetét, egységes jellemét félti. Magyarázata szép és mély értelmű, de vajon megvan-e kellő általánosság? A sympathiát az aesthetika egységes alapelvéül csak akkor fogadhatjuk el, ha bizonyosságot nyertünk arról, hogy az eleven, genetikus térszemlélet, s az érzés, mely ezt kíséri, mindent magába foglal, a mi az aesthetikai hatás létrejövésére és minőségére befolyhat és hogy «csak» az aesthetikai hatásra jellemző lelki állapot. Ennek kimutatását el kell várunk tőle.

A közvetlen tényezővel szemben elfoglalt álláspontból természetesen folyt, hogy írónk a tetszés physiologiai magyarázatát is elvből helyteleníti. Szerinte a vonalak látásakor támadó tetszést lehetetlen a könnyen és kényelmesen végrehajtható szemmozgásokra alapítani. Mennyezeti képek szemléleténél a fejtartás és szemizommozgás még fájdalmassá is válhatik s a vonal még is szép lehet és tetszhetik. A gyönyör oka bizonyára valami mozgás lesz, de nem a szemeimé, nem is bennem, vagy rajtam végbemenő mozgás, hanem olyan mozgás, melyet a vonal maga látszik végezni, vagy mely által a vonal, ez a tőlem különálló tárgy, minden pillanatban újból, meg újból létrejönni látszik.*)

Az ellentétes fölfogást vallók közül főleg Wundttal hadakozik **) hevesen, de csapásai nem mindig találók és súlyosak. Lipps a maga álláspontjáról, mely a jelentés nélküli formának szépséget nem tulajdonít, azt hirdeti, hogy az egyenes vonalak hirtelen átmenetelei is tetszhetnek, ha helyökön alkalmazták, ellenben «szelid hajlású» ív is visszátetsző, ha nincs a maga helyén. Ezt azonban Wundt sem tagadta, csak azt tette hozzá, hogy az illető vonalnak már magában is bizonyos határozott jelleme és hangulatkeltő ereje van, mely alkalmazásakor is mindig érvényesül. A ki

*) *Komik u. Humor.* 18. l. — A lelki jelenséget, physiologiai magyarázatát Lipps általában helyteleníti. Minduntalan kiemeli, (így *Psychische Vorgänge u. psychische Causalität* című értekezésében. *Zeitschr. für Psych. u. Phys.* XXV. 1901. 164. és köv. l.) hogy az agyműködések, vagy idegfolyamatok felmutatásával a tudattartalom rejtélye nincs megoldva. A lélektan nem élettan, hanem — lélektan.

**) Lipps. *Zur Lehre von den Gefühlen, insbesondere den aesthetischen Elementargefühlen.* *Zeitschr. für Psych. u. Phys.* VIII. 1895. 353. és köv. l.

a vonalak szépségét physiologiai alapon akarja megítélni, mondja Lipps, úgy tesz, mintha valaki, egy szót sem értvén görögül, az Ilias aesthetikai méltatását tisztán csak a nyelvnek a szöveg elmondásakor tapasztalt könnyű, vagy nehéz mozgása alapján kísértene meg. Erre is könnyen lehet felelni. Bizonyára esztelen vállalkozás volna, ha egy költemény szépségét kizárólag a szók jóhangzása s a kiejtés könnyüése, meg a rhythmus tökéletessége alapján itélnék meg, de miért ne játszhatnék a jóhangzat a tartalom és jelentés mellett szintén valamelyes szerepet? Mert hiszen csak erről van itt szó. Egészen Lipps részén van azonban az igazság, midőn azt a föltevést, mintha a vonalakat szemeinkkől élesen és pontosan figyelve követnők futásukban, merő fictiónak nyilvánítja. Azóta azt a tant Stratton kísérleti vizsgálódásai is értékére szállítottak le.*) A vonalakat inkább figyelmünkkel kísérjük, mint szemeinkkel.

Lipps a térformákat különböző erőfunktciók eredményének fogja föl. Az, hogy erről az álláspontról az optikai csalódások terét is át lehet tekinteni, csak megerősítette őt tanának helyessége felől való hitében. Gazdag tapasztalati anyagon folytatott vizsgálatai ugyanis azt mutatták, hogy a szemnek egyes vonalak, téralakok nagyságának megítélésében tapasztalható tévedései épen abból erednek, hogy a térbeli formákat nem egyszerű formákként, hanem erők nyilvánulásai, belső elevenség symbolumai gyanánt fogjuk föl. A vonalak emelkednek, terjeszkednek, görbülnek, nyújtóznak, összehúzódnak, kitérőznek s a tér maga belső feszültségnek, tevékenység és ellentévékenység kölcsönhatásának színtere.

*) G. M. Stratton. *Eye-Movements and the Aesthetic of Visual Form.* (Festschrift. W. Wundt zum 70-sten Geburtstage überreicht. II. Thl.) *Philosophische Studien.* XX. 1902. 355. l.

***) Lipps. *Aesth. Faktoren den Raumschauung.* (Beiträge zur Psychologie u. Physiologie der Sinnesorgane. Hermann v. Helmholtz als Festgruss zu seinem 70-sten Geburtstag dargebracht. Hamburg. u. Leipzig, 1891. 217—307. l.) — Önismertetése: *Zeitschrift für Psych. u. Phys.* III. 1892. 219—221. l. — Elméletét 1896-ban a Münchenben tartott harmadik lélektani nemzetközi congressuson is előterjesztette, (l. Avenarius. *Vierteljahrschrift* XX. 1896. 497. l.) s a következő éven rendszeres formában kidolgozta: *Raumaesthetik u. geometrisch-optische Täuschungen.* Leipzig, VIII. és 424. l. (*Schriften der Gesellschaft für psychol. Forschung.* Heft 9—10. der II. Sammlung.)

Ez az «æsthetikai» szemlélésmód nagy befolyással van aztán ítéleteinkre. A kiválóbbnak látszó functiót, a szabadnak föl-tünő tevékenységet többre tartjuk, mint a közepest, akadályozottat, kötöttet, erőltetettet; a kezdő, friss, fokozódó tevékenységet a fogyóval, lassudóval, a függőlegesen fölfelé haladó kiterjedést, mert fokozottabb tevékenységet látszik jelenteni, a vízszintessel szemben, a nagyobb terjedelműt a kisebbel, korlátozottabbal szemben, még a részt is, (ha aránylag nagy,) az egészhez képest valódi értékén túl becsüljük. Így az optikai s az æsthetikai benyomás voltaképen egy és ugyanazon dolognak csupán két oldala.*)

El kell ismerni, hogy Lipps műve a látás-csalódások lélektana tekintetében csakugyan kincsés bányája az értékes megfigyeléseknek, de következtetései és lehozott alapelvei épen nem olyan bizonyosak, a minőknek ő maga tekintette. Tana a szakirodalomban sok ellenmondásra talált és nem tudott kellő tért hódítani.**)

A téralkotó erőfunctiók és mechanikus tevékenységek æsthetikai jelentőségét és mibenlétét Lipps a dór oszlop finom és szellemes magyarázata kapcsán mutatja be. Az oszlop fölegyeneseedik, legyőzi az ellenállást, a nehézséget. Mindezt a szó legteljesebb értelmében tevékenységnek: fáradásnak, törekvésnek, erőmegfeszítésnek kell tekintenünk. Az oszlop víz-szintes kiterjedése szintén tevékenység, még pedig összehúzódás. Az oszloptest víz-szintes korlátaiból tör

*) *Raumaesthetik*. Előszó V. oldal.

***) Igen elismerő iránta Filchne Vilmos. *Die geom-opt. Täuschungen. Zeitschr. für Psych. u. Phys.* XVII. 1898. 15. l.) Alap-gondolatát nagyon problematikusnak mondja Heymans, u. o. 388. l. — Lipps alapján áll Wirth: *Vorstellungen u. Gefühlscontrast*, u. o. XVIII. 70., 71. l. — Müller-Lyer: *Zur Lehre von den opt. Täuschungen*, u. o. 1896. 8. l. Kifogásolja, hogy az elvnek nincs kellő általánossága s a psycho-physikai jelenségek egész körére (pl. színekre és világosságokra) kiterjedő értéke. — Legnyomósabb Wundt ellenvetése, hogy Lipps a valóban fennálló okbeli kapcsolatot megfordítja, midőn határozott psycho-physikai mozzanatoktól föltételezett csalódásokat, melyek tulajdonképen az æsthetikai határok létrehozói, az utóbbiaknak okozataivá teszi. *Grundzüge der physiol. Psychologie*. 5. kiadás 1902. II. 575. l. — Egyéb megjegyzések Fischenernél. *Mind*. II. 1893. 120. l.; Zehedernél. *Zeitschr. für Psych. u. Phys.* XX. 1899. 67. l. és másutt.

fölfelé, minél jobban összeszorúl, annál magasabbra emelkedik, minél akadálytalanabbul terjeszkedhetik víz-szintesen, annál jelentéktelenebb az emelkedése, míg igen csekély összetartásnál formátlanná foly szét. Még azonban nem vagyunk készen. Az oszlop profilvonalai nem egyenesek. A test nem szabadon, vakmerően emelkedik, hanem a rajta nyugvó teher nyomásának bizonyos mértékben engedve, középen némileg kidagad, kiszélesedik. Az entosisban kifejezett ilyen engedést azonban hatásosan ellensúlyozza az oszloptest víz-szintes átmetszetének kör-formája, mely a központ felé irányulás, a befelé nyomuló, szűkülő tevékenység képzetét kelti s az oszlopnak fölfelé való keskenyedése, mely a tengelytevékenység és hordóképeség fokozását jelenti. A dór oszlop komoly, hatalmas, tömör jelleme abból a nagyfokú belső feszültségből ered, melyet a fölsorolt erők és mozgástörekvések antagonismusa és kiegyenlítődése szül. Az æsthetikai szemlélés alkalmával az oszlop formája nem áll készen szemünk előtt, hanem «lesz», alakul, létre jön, előáll, megelevenedik, még pedig közvetlenül az észrevétel ténye által, az akarat és gondolkozás minden segélye és hozzájárulása nélkül.(?) *)

A térbeliségnek ilyen genetikus, dynamikus, vitalista fölfogása az üres, lélektelen formalista állásponthez képest nagy haladást mutat és könnyen megnyeri helyeslésünket. Ez a tan kétségtelenül komoly kísérlet a tetszésnek lélektani okokból való magyarázatára. Azért azonban nem hallgathatjuk el föltámadó kételyeinket. Egyelőre két ellenvetés tolaszik elő. Először is nincs tudomásunk arról, hogy a formák szemlélésekor csakugyan az erőnyilvánulások mechanizmusára figyelniünk, tehát az önmegfigyelés látszólag ellentmond a fönti magyarázatnak, másodszor az ilyen megelevenítő térszemlélet még nem fejt meg az æsthetikai tetszés egész tényét. A szép is erőnyilvánulás, a rút is és mégis csak az előbbi tetszik. A gyönyör tehát nem ered egyszerűen az erőnyilvánulásoknak mint ilyeneknek észrevételéből, hanem további föltételek teljesülésétől függ.

Mindkét észrevételünkre kapunk fölvilágosításokat. A formaérzék, írónk szerint, gyermekkorunk óta tett tapasztalataink gyümölcse. Számtalanszor láttuk a nehézség irányát,

*) *Die dorische Säule. Raumaesthetik.* 1—11. 1.

az egyes mozgásösztönnek s az erők összhatásának eredményét s e fajta tapasztalataink mintegy vérükké váltak. A geometriai formák magyarázata ezen a megszokáson alapuló, bizonyos határok közt bámulatosan biztos, bár tudatlan «tudáson», érzésen, gyakorlati ismereten nyugszik.¹⁾

A második ellenvetés megelőzésére Lipps maga gondol, midőn részletes fejtegetései közben a mozgás szépségét három elvtől, a szabadság, az egység és az egyensúly elvétől teszi függővé. Szabadság alatt a formában ható és bizonyos célra irányuló erőknek nyugodt, biztos, erőteljes, vagy könnyű, játszó megvalósulását (Sichausleben) s a mechanikai törvényszerűségnek akadálytalan érvényrejutását (Sichauswirken) érti. Szép az élőfa, melynek formái a természet szabad működéséből belső törvényszerűség következtében, minden külső erőszak és kényszer nélkül állottak elő. Rút minden erőszakolt, kényszerült, akadályozott. Az egység azt követeli, hogy az összetettnek részeiben egy erőimpulsus, egy mozgás uralkodjék. Az oszlop részei, a mint egymás fölé helyezkednek, egy mozgásnak egymás után következő phasisai gyanánt tűnnek föl (Successive Einheit). De nemcsak egy oszlop alkot egységet, hanem egy oszlopsor is, melyben ugyanaz a mozgás egyidejűleg több ponton indul meg és megy végbe. (Simultane Einheit). Az egymásután egységét mutatja a fa gyökerével, törzsével, vastag és vékony ágaival, leveleivel: egyidejűségét az erdő, melyben a talajnak ugyanaz a termő ereje egymás mellett egyszerre hajtja elő a fák sokaságát. Ebből a szempontból tekintve szép az, a mi a mechanikus egység elve alá ellenmondás nélkül besorozható s az «egység a különféleségben» követelményeinek megfelel. (Van még központi egység is (Centrale Einheit), melynél, például szimmetrikus alakoknál, két mozgás egy semleges nyugvópontból ellentétes irányokba ágazik szét.³⁾ Egyensúly van végre minden formában, a melynél ellentétes erők hatása következtében nyugvás áll elő. Lipps szépen fejti ki a ré-

¹⁾ U. o. 35., 38. l. Lippsnél a «lelki küszöb» fogalmának s a tudattalan érzetek mivoltának fejtegetését l. *Psych. Vorgänge . . . Zeitschr. für Psych. u. Physiol.* XXV. köt. 180., 181. l.

²⁾ *Princip der Freiheit, der aesth.-mech. Einheit des Gleichgewichtes. Raumaesth.* 23., 39., 47. l.

³⁾ U. o. 48. l.

szekre osztottság æsthetikai jelentőségét.*) A fölosztás az egésznek körében részegyéneket teremt, melyek viszonylagos önállósággal egyúttal részt vesznek az egésznek működésében. Velök egyéni élet érvényesül az egységes összetételben.

De hát miért tetszik nekünk, ha magunk körül a mechanikus erők játékát a fönti föltételek alatt végbemenni látjuk? Irónk szerint a mechanikus folyamat észrevétele bennünk hasonló módon lefolyó tevékenység képzetét kelti föl s a mozgás könnyüése vagy akadályokon győzelmeskedő ereje megfelelő érzéseket: az élettevékenység könnyüségének, szabadságának, vagy az akarat-energiának érzését hívja elő. A térbeli formák minden gyönyöre és — a mint Lipps hozzá teszi — az æsthetikai gyönyör általában ilyen boldogító sympathy-érzés.**)

A tételnek ilyen egyetemes érvényű fölállítását egyelőre elhamarkodottnak kell tartanunk. Lipps még csak nem is az összes (például természeti) formákról, hanem csupán a vonatról és geometriai alakokról szolt. Úgy sejtjük, hogy az elv alkalmazása elé, kivált a színeknél, fényességeknél és hangoknál akadályok gördülhetnek épen nem bizonyos, hogy a vizsgálatnak más terekre való kiterjesztésekor nem bukkanunk-e mind a direct, mint az associativ tényező köré-

¹⁾ U. o. 170. l.

²⁾ U. o. 7. l. Lange Konrád bírálatában azt a megjegyzést tette, hogy tudtával soha sem élte át egy spirális formáját. Igaz, feleli Lipps, ha ezt a mondást szószzerinti értelemben vesszük. Az æsthetikai átélés azonban csak annyit jelent, hogy a szemlélés közben előttem keletkező vonal látszólagos belső tevékenységét saját viselkedésem, életem analogiája szerint fogom fel s ezzel a spirálist elevenné teszem; nem formáját alkotom meg, hanem a formát alkotó erőnek személyes jelleget és színezetet adok. Épen így egy kutya vagy egy macska formájába is lelket önthetek a magaméból és elmondhatom, hogy alakjokat átélem (dass ich mich in Gestalt des Thieres selbst auslebe), a nélkül, hogy kutya vagy macska alakjában élnék. Lipps: *Aesthetische Einföhlung. Zeitschr. für. Psych. u. Phys.* XXII. 1900. 438—440. l. — Mindez azonban, akárhogy magyarázza is Lipps, a «beleérés» kifejezésnek határozatlanságát mutatja. — Az élö (már az észrevétel számára is élönek feltünö) állat s a halott forma közt, mely csak a szemléletben, képzeletünk közreműködésével elevenedik meg, szintén különbséget kellene tenni. A macska testének vonalai másként «élnék», mint a macska. V. ö. u. o. 441. l.

³⁾ *Raumæsth.* 7. l.

ben az æsthetikai tetszésnek új forrásaira. Kivált az érzéki hatás fgyelembé vételét nélkülözzük mindenütt.

Maradjunk azonban egyelőre a sympathia vagy beleérzés magyarázatánál. Lipps megkülönbözteti az apperceptiót, ha egy szint szemlélve, belsőleg vele foglalkozom, benne vagyok, «én»-emet, mint jelenleg gyönyört érzőt a tárgygyal belső egységben érzem, az æsthetikai apperceptiótól, mely akkor jön létre, midőn a tárgy étellel, lélekkel telik meg, személyiségem visszfényét mutatja, én-emet tükrözi.*) Meglepő, hogy itt az észrevétel olyan tárgyairól hallunk, melyekből az élet, a lélek s így én-ünk analógiája hiányzik, holott eddig a legegyszerűbb vonalat is mozgásnak és erőnyilvánulásnak fogtuk föl, melylyel együtt érzünk. Hogyan képzeljük a dolgot? Olyan térfölfogás is van-e, melynél gyakorlás következtében nyert készségünk az erőfunctio és mechanikus törvényszerűség fölfogásában, egyáltalában nem jut érvényre? Egyszer él ugyanaz a vonal, mely máskor halott? De hiszen Lipps kimutatta, hogy a mint a térfölfogásban mutatkozó optikai csalódásoknál látjuk, az æsthetikai szemlélésmód szinte kiirthatlanul befészkelte magát valónkba. Megjegyezzük különben, hogy Lipps másutt minden színnek, hangnak, illetve e minőségek fölfogásánál előálló lelki folyamatoknak külön «rhythmikát», tulajdonított, melyből kifolyólag ezek igenis æsthetikai beleérzés tárgyai.**)

A következő fejtegetések sem tünnek ki világosságukkal. Lipps most az æsthetikai beleérzésről beszél s ennek két «fokát» ismeri: az egyszerűt és a sympathikust. De ha saját szavai szerint, minden æsthetikai élvezet a sympathikus beleérzésen, a sympathia boldogító érzésén nyugszik, hogy lehet az egyszerű beleérzés æsthetikai? A zavart növeli, hogy egy újabb szétválasztás eredményeképen gyakorlati és æsthetikai beleérzésről hallunk. Haragos ember láttára, régebben átélt saját haragunk reproducálása közben, egyszerű és gyakorlati beleérzés támad bennünk, ha ellenben ugyanez az indulat művészi alkotáson tünik szembe, beleérzésünk æsthetikai. De imént hallottuk, hogy a beleérzést a sympathia teszi

*) *Aesthetische Einfühlung. Zeitschr. für Psych. u. Phys.* XXII. 1900. 415., 416. l.

***) U. o. 446. l.

aesthetikaivá. Miért ne lehetne ezen az alapon a gyakorlati beleérzés is aesthetikai? A haragost szemlélvén, indulatának visszhangja támadhat bennem, úgy hogy haragszom a haragvóval. Ez pedig teljes, sympathikus beleérzés. Ilyen körülmények közt a gyakorlati és aesthetikai beleérzést nem a sympathia hiányzása vagy jelenléte különbözteti meg, hanem a tárgygal szemben való sajátságos helyzet, melyről mindjárt beszélni fogunk.

Lassanként mégis tisztázódik a kétféle beleérzés viszonya. Azt halljuk, hogy mind a kettő ugyanazon egy lelki folyamatban együtt és egyszerre van jelen. Akkor azonban imént a fok (Stufe) elnevezés volt rosszul megválasztva s a különböző «források» név, melyet később használ, a helyes. E két forrás egyike saját régebbi élményeim, például haragom emléke (egyszerű beleérzés), a másik a jelenlegi adott személyi föltételek közt létrejövő öntevékenység (a sympathia). Ez a spontaneitás és activitas akkor támad, mikor a reproducált tartalom jelenlegi lényemnek akármilyen mélyen elrejtett és szunnyadó hajlamaival, érdekeivel, szükségleteivel, irányulásaival kapcsolatos és lényemnek egy szükséglete, egy ereje ebben a haragban természetes kielégítését leli.¹⁾

Lipps a beleérzést egészen sajátos lelki ténynek fogja föl, de azért az associatióra alapítja. Az egyszerű beleérzésnél például az arczkifejezés s a harag képzete közt levő szükségszerű kapcsolat tisztán a tapasztalási associatio egyik faja, a sympathiánál pedig a két lelki állapot összeolvadása a hasonlóságon épülő képzettársítás eredménye.²⁾ Az associatio különben sohasem bizonyos tudattartalmak közt, hanem az ezekkel kapcsolatos lelki állapotok vagy folyamatok közt áll fönt. Valamely rhythmus komolysága, vagy vidámsága, valamely szín mélysége, melegsége, vagy hidegsége nem a hallott rhythmus hang, vagy a látott szín tulajdonsága. Azt a komolyságot, vidámságot nem hallom, ezt a meleget és hideget nem látom. Ezek a szók csak a hangok és színek észrevétele alkalmával támadó lelki fölindulásom módját jelölik, tehát az észrevétel-folyamat affectiv jellemét fejezik ki.³⁾

¹⁾ U. o. 437., 420., 426. l.

²⁾ U. o. 434—437. l.

³⁾ U. o. 447., 448. l. — Az associatiónál fellépő objectiv és sub-

A zenében is hasonlóságon, helyesebben a jellem meg-
egyezésén alapuló associatióval van dolgunk.*) A rhythmus-
nál egyik elemtől a másikhoz, egyik csoporttól a másikhoz
ragadtatva, míg viszont az egyes hangok, (a hangsúlyosok
jobban, mint a hangsúlytalanok, az erősebben hangsúlyo-
zottak jobban, mint a kevésbé hangsúlyosok) visszatartan-
nak. Lélektani szempontból a rhythmus ténye egyelőre az
ilyen előreragadtatás és visszatartás kölcsönhatásában s ebből
kifolyólag a szabadabb haladás és nyugvás, feszültség és föl-
oldás, összeütközés és legyőzés, ellenhatás és egyensúly sza-
bályos váltakozásában áll.**) Ez azonban a dolognak egyik
oldala. A másik az, hogy a lelki mozgás, mely valamely
egyes lelki tartalmon előfordul, az egész lélekre kisugárzik,
együttrezgésbe hozza az egyneműt: belsönknek ugyanígy
hangolt húrjait; lelki visszhangot teremt, az egész lelket meg-
ragadja és betölti. Ez külsőleg is láthatóvá lesz akkor, midőn
a rhythmus hallásakor, erős mozgásképzetek következtében,
valóságos mozgást végzünk tagjainkkal. A rhythmus erős
reproductiv erejénél fogva, felkölti egyszer átélt hasonló
folyamatok emlékét, de úgy hogy e föltámadó képzetek az
egykori sajátos tartalomtól teljesen függetlenül, tisztán csak
a lelki mozgás módját tartalmazzák. Ebből tevékenységem,
érzésem bizonyos általános módjának, bizonyos összhangu-
latnak képe származik, mely a szabadság, vagy kötöttség,
szenvedélyes előnyomulás, vagy nyugodt mérséklet, komoly-
ság, vagy vidám játék jellemét mutatja.

Ugyanez fordul elő a dallamnál, mely a tonica, mint
egyensúlyhelyzet körül mozog és különösen a quart és quint

jectiv feltételek: az ingerek hasonlóságának szép kifejtését találjuk
Lippsnek már idézett értekezésében: *Psychische Vorgänge u. psy-
chische Causalität. Zeitschr. für Psych. u. Phys.* XXV. 1901. 195—198.

*) *Aesth. Einföhlung.* 442. l.

***) Lényegében így magyaráz Ettlenger Miksa is, a müncheni
lélektani seminariumban készített értekezésében. (*Zur Grundlegung
einer Aesthetik des Rhythmus. Zeitschr. für Psych. u. Physiol.* XXII.
1900. 176., 179., 185. l.) Fejtegetései szerint az időbeli mozgásban
egy előre törekvő erő, melyet, mint positivet rokonszenvünk kísér,
küzd a negatív, ellensúlyozó erővel, a nyugvással. Minden mozgás
az ellentétes erők játéka s a rhythmikus formák a megfeszülésnek
és utána engedésnek a legkülönbözőbb módon végbe menő válta-
kozásai.

közt ingadozik, hogy a másodlagos tonicák ellenhatása közvetében utoljára végérvényesen az egyensúlyhelyzetbe térjen vissza.*) Mindez változatos lelki hangulatok szülője. Itt sem a hangoknak magokban, mint tudattartalmaknak, hanem a velök kapcsolatos lelki mozgásoknak van jelentőségök. A lelki összfelindulás, az általános hangulat, az indulat, melylyé a bennem föltámadó emlékek, képzetek, gondolatok összesűrűsödnek, alkotják a dallam aesthetikai tartalmát.***) A hangok és hangegymásután által bennem létrehozott lelki mozgás, az elébb mondottak szerint természetesen mégsem bennem, hanem a hangokban látszik rejleni, mert «beléjük érzem». Saját belső tevékenységemnek, belső lélegzésemnek, érzésemnek, élésemnek általános módja cseng a a hangokból felém.

Fechner és Lipps fölfogása a zene hatásáról a közvetlen és közvetett tényező jelentőségéről alkotott eltérő nézetükön fordul meg. Mig Fechner kijelenti, hogy a zenei hangulatok magyarázata kedvéért nem kell az emlékezethez és képzet-társításhoz fordulni, addig Lipps a maga álláspontjáról az élettani hatás s a közvetlen tényező befolyását tagadja és a zene által keltett érzelmeket és hangulatokat (a kettő közt Hanslicknál és Fechnernél föllállított különbségek itt elmosódnak) minden mást mellőzve a belső, lelki factor köréhez sorozza, mely általában minden aesthetikai hatás oka. A látás és hallás művészei közt a két tényező különböző fontossága szempontjából Fechner által megállapított különbség Lippsnél így elenyészett. A rhythmusnál az életérzés hullámzása, vagy a szenvedélyes előrerohanás épen olyan lelki eredmény, mint a zenében kifejezésre jutó ujjongás, panasz, vágyódás, vagy mint a szép vonalban az emberi akarat és cselekvés energiájával rokon erő nyilvánulása s a szoborban a concret személyiség a maga sajátos cselekvés- és érzésmódjával.

*) Lipps. *Zur Theorie der Melodie. Zeitschr. f. Psych. u. Phys.* XXVII. 1902. 228. és 262. l. — Az értekezés Mayer Miksa *Contributions to a Psychological Theory of Music* című tanulmányának bírálatából a diatonikus hangsoron alapuló dallam fölveinek tüzetes kifejtésévé bővült.

***) *Von der Form der aesthetischen Apperception. (Sonderabzug aus: Philos. Abhandlungen. Gedenkschrift für Rudolf Haym.)* Halle a. S., 1902. 23. 24. l.

Lipps fölfogása egységesebb, általánosabb, tehetősebb, a lelki fölindulás, vagy mozgásfolyamatra való hivatkozás mélységet ad neki, de azért mégis egyoldalúságot mutat. Az aesthetikailag élvező nem vonatkozhatik el annyira érzékiségétől, hogy a «tudattartalom» teljesen elveszítse reá hatását. A színek, hangok hangulatkeltő ereje nem képzettársítás eredménye. Egy erő hat itt, «mely már természettől sympathikus kapcsolatban áll bizonyos hangulatokkal».*) Hanslick ellenfeleire joggal rámondhatta, hogy a zenében az «érzést» hajszolva, megfeledezett a «hallásról». Ugyanez áll, más értelemben, Lippsről.

Ne ítéljünk azonban, mielőtt irónkat teljesen szóhoz jutni nem engedték. Egyik legújabb művében,**) melyben az aesthetikai hatás kérdését még egyszer érinti, a közvetlen érzéki tényezőnek jelenlétét elismeri a benyomásban, megkülönbözteti a külső és belső alkatrészt, az észrevételben közvetlenül adottat s azt, a mit az érzéki ábrázol és csak az alany képzelete fog föl, csakhogy ezek a tényezők Lippsnél nem elegendő értékűek. Irónk szerint még az «összeolvadás» sem fejezi jól ki a köztök levő viszonyt, mert így még az elemek mellérendeltek, egyértékűek lehetnének, pedig az aesthetikai hatásban csak teljes, «monarchikus alárendelés» állhat fönn. Az apperceptio a tartalomban összpontosul (fasst sich zusammen, verdichtet sich), az egészen belül minden súly és nyomatek erre esik, az érzéki elvész a tartalomban, beleolvad, föloldódik benne (geht in ihn ein und in ihm auf). Az érzéki is hat ugyan, de csak mint a tartalom egy mozzanata, mint a tartalom hordozója; az egészben csak a tartalmat látom, de az érzéken keresztül. Az érzékinek időrendi elsősege sincs, az apperceptio egy tényében egyszerre van együtt mind a kettő.

A mondottakat az idealis (ideelle) alany és idealis forma fejtegetései egészítik ki. Lipps vitatkozik azokkal, kik az aesthetikai érzések valóságát kétségbe vonják. Igaz, hogy haragom különbözik attól, melyet a valóságos életben érezni szoktam, de azért nem látszólagos (Scheingefühl), hanem

*) Hanslick: *Vom musikalisch Schönen*. 3. kiadás. Leipzig, 1896. 34. l.

***) *Von der Form* . . . 6., 7. l.

realis, igazi harag, csak «én»-em nem a mindennapi, tapasztalati én többé. Teljesen magamba, vagy a tárgyba merültem. Nincs számomra semmi a világon, a beleérzés tárgyán kívül s én magam is csak mint e lelki működés alanya létezem.¹⁾ Ha azt képzelem, hogy ez vagy az vagyok, azt álmodom, hogy így vagy úgy cselekszem, ha ilyen vagy olyan szeretnék lenni, mindenütt egy ideális «én» lebeg előttem. Az aesthetikai tárgyban föltalált csak annyiban különbözik ettől, hogy létele az érzéki tényező által adott és meghatározott. Az ideális «én»-t nemcsak képzelem, hanem az aesthetikai tárgyban érzem és átélem (ich fühle es hinein und erlebe es.²⁾ De a forma sem tartozik mindenestől az aesthetikai tárgyhoz. Az előttem álló márványtömb anyagiságát, realis formáját, physikai realitását, színét, keménységét, nagyságát stb. az aesthetikai szemlélés mellőzi, elvonatkozik tőlök és csak az életre figyel, mely az ábrázolt ember alakjában kifejezésre jut. Ekkor az, a mi érzékeinkre hat, jelenséggé, képpé finomúl s így semmi sem akadályozza többé, hogy a valóságban anyagit és élettelenet most élőnek gondoljam. Így magyarázhatjuk, hogy az aesthetikai szemlélés akkor is zavartalanul létre jön, ha az érzéki benne csakugyan nem egyéb pusztá jelenségnél, vagy képnél.³⁾

Lippsnek alapjokban helyes észrevételeire bizonyos megszorításokat kell tennünk. Ő maga rá vezet az elsőre. Kétségtelen, hogy más létezőkbe való beleérzésnél saját realitasom képzetének háttérbe kell szorúlnia, de csak bizonyos mértékben. Hogy az aesthetikai benyomás kellemes hatású, gyönyörködtető lehessen, az ideális énnel realis énem természetével össze kell hangoznia, s olyankor, mikor a kettő egymástól idegen, egymással ellentétes, a hatás csak fájdalmas és kellemetlen lehet. Saját lényem tehát, akárhogy hátra szorúl is, aesthetikai ítéletemnél mégis jelen van és elhatározó tényező. Másrészt a forma idealitásának is határai vannak. Irónk csak

¹⁾ *Aesth. Einf.* 431. 1.

²⁾ *Von der Form.* 4. 1.

³⁾ U. o. 16., 18. — Kalischer Edith (*Analyse der aesth. Contemplation. Zeitschr. für Psych. u. Physiol.* XXVIII. 1902. 249. 1.) joggal kérdezi, hogy beszélhet a beleérzés tana az alany és tárgy közt eredetileg fennálló ellentétről, mikor a tárgyat, mint aesthetikait voltaképpen csak a kölcsönzés ténye által teremtyük.

a művészetre és itt is főleg a képzőművészetre tekintett s a természeti szépség fölfogását mellőzi, pedig itt az érzékitől való elvonatkozást a mondott értelemben nem fordul elő. A figyelemnek a kifejezett életre való kizárólagos irányítását különben művészi alkotások szemlélésénél sem találjuk föl. Az anyagnak például, melyből a szobormű áll, el nem vitatható befolyása van a forma alakulására. Az életet minden művészet másként fejezi ki s erre, egyebek mellett, a rendelkezésre álló anyagi eszközök minősége s a külső technika is kihat. A kidolgozás tökéletessége, az utánzás hűsége s a stilszerűség hozzá járula műalkotás szépségéhez és fokozza az æsthetikai élvezetet.

Lippset finom érzésű æsthetikusnak találtuk, a kinek különösen a mértani és építészeti formszépségre vonatkozó magyarázatai határozottan becsesek. Általános törekvéseit illetőleg elismerésre méltó, hogy a beleérzés nehéz kérdését tisztán lélektani alapon akarta megoldani és főművében, a térformák æsthetikájában, hol a dolog természete hozta ezt magával, a tapasztalásra és kísérletre is nagy gondot fordított. Ő maga említi, hányszor volt hozzátartozóinak és idegeneknek terhére, az egyes alakok benyomására vonatkozó kérdezősködéseivel. Bár sok állítása már elődeinél fölmerült, az elveknek következetes alkalmazása, a gondolatok részletes kifejtése az ő kiváló érdeme. A mit, csak a legfőbbeket említve, a képzettársítás roppant jelentőségéről s az æsthetikai hatásban együtt érvényesülő elemeknek benső, szoros összeköttetéséről, synthesiséről, egységbe olvadásáról mondott, bizonyára helyes. De vajon az egész elméletet a kérdés végleges megoldásának tekinthetjük-e? Vázlatos ismertetésünk-ből is kitünhetnek a nehézségek, melyeket elhárítania nem sikerült. Az újabb irodalomban is még igen megoszlanak nem egy vitás tételnél a vélemények. Kivált egy pont: az érzéki hatás elismerése körül mutatkozik nagy eltérés. Úgy látszik, a közvetlen tényezőnek mégis nagyobb jelentősége van, semhogy mindig teljesen fölolvadna a jelentésbe s elveszne a képzettársítás mellett. Lippsnél az erős egységesítő célzat, mely őt mindenütt vezette, s az élettani eredményeknek következetes mellőzése állott útjába annak, hogy ebben az irányban a tények tanuságát meghallja s az elméletben értekesítse.

Abban, hogy a beleérzést az associatióból magyarázza, Lippssal egy állásponton van Stern és Witasek is, bár ez utóbbi a beleérzés lélektani meghatározásában erősen eltérő fölfogást vall.

Stern Pál megkülönbözteti a beleérzés két mozzanatát: a belső átélést (inneres Nacherleben), melynél a tárgyat bizonyos helyzetben levőnek fogjuk föl s egyuttal úgy érezzük, mintha mi magunk volnánk ebben a helyzetben, tehát egynek érezzük magunkat a tárgygyal (Eins-fühlung mit dem Objecte) és az érzelmek átvitelét (Gefühls-übertragung), mely abban áll, hogy a szemlélő saját érzéseit kihelyezi a tárgyakba, mikor is a beleérzés inkább lelki mozgalmainknak a tárgyakba való beleöntésévé, beletöltésévé (Einfüllung) válik.¹⁾ A dallam például a lelki mozgásnak akadályozott, szabad, biztos, gyors, lassú, szökdelő, vagy folytonos módját képviseli, mely (hasonló jellemű élményeink visszhangjának hozzájárulásával) szellemi létünk cselekvő, vagy szenvedő jellemére, öntudatunk változására, önérzésünk módjára kihat. Így lesz a fölfogott belsőleg átéltté. A mit azonban most átélünk, közvetlenül a tapasztalás által adottnak s mint objectiv tényhez kötött, maga is objectiv jelenségnek látszik. Így értjük meg az érzésátvitelt.²⁾

Ugyanezt Witasek István³⁾ a zenei formákat illetőleg következőleg magyarázza. Az érzések csak úgy, mint a zenei alakulatok, időbeli kiterjedésű complex formák, csakhogy azok lelkiek, ezek physikaiak. Már most minden complexum jellege egyrészt elemeitől, alkatrészeitől, másrészt alakminőségétől (Gestalt-Qualität), azaz az elemek elrendezésétől, kölcsönös viszonyaitól, összetételök módjától függ. Ezek az alakminőségek nyilván az elemek teljes különbözősége mellett is hasonlók lehetnek. Az érzésnek épen úgy vannak (emotionalis és intellectualis természetű) elemei és van alakminősége, mint a zenének. Bármilyen másfélék ezek az elemek: ott az érzésföltételek, itt a hangok, a végleges alakminőség

¹⁾ P. Stern: *Einführung und Association in der neueren Aesthetik*. Hamburg u. Leipzig, 1898. (A Lipps és Werner szerkesztésében megjelenő *Beiträge zur Aesthetik*. V. füzeté.) 5., 6., 29. l.

²⁾ U. o. 68., 69. l.

³⁾ St. Witasek: *Zur psychologischen Analyse der aesthetischen Einführung*. *Zeitschr. f. Psych. u. Physiol.* XXV. 1901. 42., 43. l.

mégis hasonló, sőt ugyanaz lehet. Ez köti össze a zenei complexumot az érzéscomplexummal. Ezért érezzük ki az érzést a zenéből, ezért «van benne» az érzés a zenében. A hangok különösen alkalmasaknak látszanak arra, hogy — természetesen azzal a határozatlansággal, mely az intellectualis előföltételek hiányából ered — az érzések alakminőségét visszaadják.

A mondottakban magyarázatra szorúl, hogy mit értsünk a lelki állapotok alakján, alakminőségén. Witasek az érzések lefolyásának időbeli és erőbeli viszonyaira gondol, melyek az egyes érzésfajokra igen jellemzők lehetnek. A hagnak például más ilyen «alakja» van, mint a bánatnak. Ott folytonos szabálytalan fogyás és növekvés, erőszakos mozgás uralkodik, itt egy nyugodtabb metsző, vagy fúró nyomás. Ilyeneket utánoz és fest a zenei hang s velők a hallgatóban a kifejezett érzelmeket, persze csak képzett minőségben, fölébreszti.*)

Képzelt minőségben, mert irónk Lipps ellenében határozottan vitatja, hogy a beleézésnél nem lehet valóságos érzésekről szó. A beleéző tulajdonképen nem is érez. A ki Mária Krisztina főherczegnőnek Canosa mesteri kezétől alkotott siremlékét látja, szomorkodik azokkal a megható alakokkal, a nélkül, hogy ő maga ugyanekkor szomorú volna; a Faust monológiát hallgató részt vesz a hős kétségbeesésében, bár azért maga nem esik kétségbe, Beethoven pásztori symphoniájának naiv derűjét a legsentimentalisabb hangulatu is megérti. Lipps és Stern nézete alapján (Witasek ezt Actualitätsansicht-nak nevezi,) mindez megmagyarázhatatlan, ellenben az érzések képzelti jellegét kiemelő fölfogás szempontjából tekintve, melyet Witasek maga vall (Vorstellungsansicht) mindez természetes és világos.**)

Az elképzelt érzelem olyan kevésbé tekinthető érzelmenek, hogy ugyanegy változatlan hangulat mellett többé-kevésbé jól egész sorát elképzelve a legkülönbözőbb érzéseknek. A beleézés lényegében nem egyéb, mint bizonyos, főként érzelmi természetű lelki tényeknek elképzése, mely onnan származik,

*) Witasek: *Grundzüge der allgemeinen Aesthetik*. Leipzig, 1904. 138. l.

***) Az elképzelt érzés a valóságossal szemben másodlagos termék. Olyan, mintha a napról való gondolatra gondolunk.

hogy az aesthetikai tárgyat egészében ábrázoló komplexképzetbe az érzés képzetei is beleszövődnek.*)

Witaseknek abban föltétlenül igaza van, hogy az aesthetikaiak a valóságosoktól különböznek. A mint már a régi aesthetika megállapította, az előbbiek (Kirchmann idealisoknak nevezte,) könnyebbek, finomabbak, kevésbé tartósak, kevésbé hatásosak és gyorsabban váltakozhatnak a lélekben. Azt azonban, hogy az aesthetikai érzés elvesztené érzés természetét és valamiféle képzet-tartalomba akadna föl, hogy az élvező nem érezne, hanem csak elképzelné az érzelmet, Witasek nem bizonyította be. Ennek ellentmond a mindennapi tapasztalat, mely az aesthetikai érzést határozottan emóciónak ismeri föl s a physiologiai vizsgálódás, mely az érzést jellemző érmozgató változásokat az aesthetikai érzéseknél is kimutatta. Az aesthetikai gyönyör is valóságos, csak hogy ez az érző alanynak a külvilággal s így a benyomás tárgyával szemben elfoglalt sajátos helyzetéből, épen az aesthetikai szemlélődéstől külön jelleget nyert.**)

*) U. o. 1. és 29. l. — Witasek nem tagadja, hogy aesthetikai élvezés alkalmával bizonyos körülmények közt valóságos érzések is támadhatnak. Ilyen többi közt a félelem és részvét, melyet a tragédia kelt s a feszült érdeklődés, öröm, szomorúság, csodálat, vtálat, mely a dráma hatására támad bennünk. Ezek az érzések azonban bennünk maradnak, tehát nem beleéreztek.

**) A tárgyalt vita nincs eldöntve. Az érzések valódiságát vitatja újból meg újból Lipps és az a vélemény túlyomónak mondható a kérdés tárgyalóinál. Határozottan Witasek pártján áll Lange Konrád (*Das Wesen der Kunst*. Berlin, 1901), közvetítő állást foglal el Groos és legújabban Giessler C. M. (*Das Geschmackvolle als Besonderheit des Schönen. Zeitschrift f. Psychol. u. Physiol.* 1904. XXXIV. kötet 90., 91. l.) Szerinte, mivel az aesthetikai érzések is emótiók, az érzés-jelleg a beleézés minden fajánál érvényesülni fog. Csak az a kérdés, hogy mennyire. Egy alsó s egy felső határt kell itt vonni. Fent az érzet, tehát az intellectualis elem, lent az érzés, az emotionalis elem uralkodik. E határok közt az egyes művészetek különbözőleg helyezkednek el. Az építészet pl. legfelül áll. Itt az anthropomorphismus hiányzik s az emberinek csak gyenge analogiái vannak. Ezért e körben túlyomólag izomérzések, színæsthetikus érzések szerepelnek, tompább érzetek, melyek középuton állanak az érzetek s az érzések közt. — Witasek legújabb művében: *Grundzüge der allgemeinen Aesthetik*, Leipzig, 1904 fentartja a *Phantasiegefühle* elméletét és csak kivételes jelentőséget tulajdonít az aesthetikai élvezetben a realis érzéseknek. (*Ernstgefühle.*) 135., 163. és köv. l.

III.

Lipps után a szakirodalomban ismét a dualista fölfogás nyomul előtérbe. Az írók többsége különböző csoportokhoz tartozó tényezőkről beszél, csak abban látunk eltérést köztök, hogy az egyik rész a két tényezőcsoport közül a fősúlyt az associatióra, a másik a közvetlenre helyezi.

Ilyen fölfogásnak nyomai már az előbb említett aesthetikusoknál is föltalálhatók. Witasek megvallja, hogy például a dallamnak, visszhangnak és hangszinezetnek kifejező ereje mellett, formalis szépsége is van.¹⁾ Stern is tesz annyi engedményt, hogy a korábbi tapasztalatokon alapuló «emlék-resonantiá»-n kívül az «érzetszerű észrevétel-tartalom» befolyását is elismeri s a direct tényezőnek nem ugyan mértani formáknál, hanem hangok, színek, rhythmusok észrevételénél némi érvényesülést enged.²⁾

Sokkal nagyobb nyomatékkal emelik ki a tetszésnek e kettős alapját mások, kik egységes elvre való törekvés által feszélyeztetve, a tényeket korlátlanul szóhoz engedték jutni és ezeknek tanuságtételét meghallgatták.

Igy Hildebrand Adolf szobrász a forma működés kifejezéséről (Functionsausdruck) írva,³⁾ egyrészt Lipps magyarázatához áll közel. A formát, szerinte, valami ok hatásaként fogjuk föl és lelki motor, mechanikus működés, vagy szervi és anyagi föltételek következményének tekintjük. Valamely változás ismertető jeleit látva, a mozgásfolyamatot mintegy mi is átéljük (mitagieren) s ezt a belső cselekvést a külső jelenség okául vagyunk hajlandók tekinteni. Így minden, a mit másokon látunk, számunkra belső folyamatok érthető kifejezésévé válik. E jegyeket aztán az élettelenre is kiterjesztve, mindent saját testi érzésünkkel hatunk át és képzeletünkkel elevenítünk meg. A működési jegyek azonban mégis csak másodrangú fontosságúak, a formának eredeti képzeletével szemben, melyeket közeli és távoli szemlélés

¹⁾ Zur psych. Anal. 42. 1.

²⁾ Stern. 44., 64. 1.

³⁾ Das Problem der Form in der bildenden Kunst. 4. kiadás. Strassburg, 1903. 34—37., 100., 103. 1.

útján szerzünk. Nagyobb tárgy alakját közelről csak mozgás által, mintegy a szem által végzett végigtapintással foghatjuk föl, miközben a kéz is segítségünkre lehet. A plastikus formákról való összes tapasztalataink eredetileg így jöttek létre s bennök látásképzetek mozgásképzetekkel elegendnek. Másképen áll a dolog nagyobb távolságból való nézésnél, távoli kép (Fernbild) fölfogásánál, hol a szem nyugszik s a két szem látástengelye párhuzamos. Itt tiszta látásbenyomást nyerünk, (bár azért a közeli nézés módján szerzett mozgásképzetek latens módon itt is szerepelnek,) és áttekintésre teszünk szert, a dolgok elemei egyidejűleg lépnek elénk, a részek elkülönültségökből kilépnek és kölcsönös viszonyaikból folyó egymásra hatásukat föltárják. Minden kép plastikai és térbeli képzeteket létrehozó s a térjelenség egységének alapjául szolgáló ellentétek complexumából áll, melyeket Hildebrand a működésképzetekkel szemben a jelenség tér-értékeinek ¹⁾ nevez.

A tér-érték minden forma fölfogásánál a legelső s a működésérték csak erre épülhet. Irónk a művészettörténelemre hivatkozik annak bizonyítására, hogy minden művészet a formák tér-értékének, az architektonikai szempontoknak hangsúlyozásánál kezdődött és csak később, lassanként «nőtt bele» a működésérték.²⁾

Egyetemi előadásában, melyeket halála után fia rendezett sajtó alá, már Vischer Frigyes Tivadar is kellő figyelemben részesíti a formai, érzéki oldalt, melynek önálló értékét egykor kétségbe vonta. Elismeri, hogy a szépben két világ: az érzéki s a szellemi elválaszthatlan egységben van.³⁾ A szép is, a szép gyönyöre is érzéki, bár nem csupán érzéki.

¹⁾ U. o. *Abtasten* 19. l. — *Fernbild* 21. l. — *Raumwerte der Erscheinung* 50. l.

²⁾ U. o. 111. l. és a 3. kiadás előszavában 6. és 7. l. — Hildebrand elveit Riehl A. a költészetre alkalmazta. (*Bemerkungen zu dem Problem der Form in der Dichtkunst. Vierteljahrsschrift für wissenschaftliche Philosophie.* XXII. 1898. 96. és köv. l.) A térbeli *Fernbild* helyébe itt az időbeli távlat, az emlékezeti kép lép. Ilyen értelemben mondotta már Schiller, hogy a költészet minden jelentéssé tesz és minden közelfekvőt eltávolít. Riehl azonban tér-értéket és működésértéket (fenti értelemben) nem talál a költészetben.

³⁾ Vischer Fr. Th. *Das Schöne und die Kunst.* 2. kiad. Stuttgart, 1898. 25., 31., 60., 115., 140. l.

A szép első sorban valami formai, vonalaknak, színeknek, hangoknak bizonyos viszonya, de a számokkal kifejezhető összhang a szépnek még csak physikai-physiologiai oldala s nem az egész szépség. A symmetria abc-je, de csak is abc-je a szépnek. Ennek igazi fölfogásához bizonyos szellemi is kell, mi által a látott és hallott idealissá, symbolummá lesz. Erről a lelki működésről, a tudattalan beleérzésről és benső érzés-symbolikáról Vischernél mélyen járó szép fejezetek szólnak.¹⁾ A szemlélő is bizonyos értelemben az alkotó művészszel congenialis módon teremt. A lényegesnek ilyen önmagunkból kölcsönzése nélkül a legszebb is halott marad számunkra.²⁾ Vischer azon fáradozik, hogy a két elemnek benső, tökéletes összeolvadását minél jobban éreztesse. Szerinte a harmonikus formában a belső tartalom annyira fölengedett, hogy azzal egygyé vált. A tartalom nem rejtőzött a forma mögé, nem áll mellette, hanem egyesült vele. Így veszti el a vízbe dobott cukor is testiségét, föloldódik a folyadékban, melyet édessége egészen áthat.³⁾

Élettani lélektanának legújabb kiadásában Wundt Vilmos szintén érdemlegesen emlékszik meg a beleérzésről, melynek alapját az assimilatióban: reproductiv tudatelemeknek a benyomáshoz való kapcsolódásában találja föl.⁴⁾ Az aesthetikai hatásnál számba jövő reproductiók azonban nem képzetek, hanem érzések. A beleérzés ezeknek a tárgyba való projectiója. A törekvéshez és ellenálláshoz fűződő érzethangulatok a feszülés és föloldódás vagy engedés érzéseivel egyesülnek itt. Ezek az utóbbiak az akaratműködés rendes, jellemző alkatrészei. Beleérzésnél tehát a szemlélő akarattevékenységét, akaratérzéseit vetíti az aesthetikai tárgyba, mi által ez megelevenedik, különböző irányokban tevékenynek s egyúttal tevékenységében akadályozottnak tűnik föl. A leírt folyamatnak azonban érzetalapja is van. Az objectiv törekvésnek és ellentörekvésnek megfelelő érzetek csatlakoznak az észrevételhez, melybe az érzékszervekhez rendelt izmok

¹⁾ U. o. 115., 120., 125. l. — 129., 151. l.

²⁾ U. o. 213., 65. l.

³⁾ U. o. 68., 77. l.

⁴⁾ W. Wundt: *Grundzüge der physiologischen Psychologie*. 5. kiad. Leipzig, 1901—1903. III. k. 181. l.

feszülés- és mozgásérzetei már amúgy is belefolyanak. Például a szem feszülésérzetei minden látás-észrevételnél előforduló fontos tényezők s mint ilyenek az aesthetikai hatásban is érvényre jutnak.*) Mivel a dór oszlopnál csak úgy, mint minden testnél a fölfelé törekvés és szélességben való kifejlődés bizonyos mértékarányokat követel, indokoltnak kell elismerni azt a kérdést, vajon nem erednek-e az összes direct tényezők is ugyanabból a közös gyökérből, úgy hogy külön direct hatást tulajdonképen meg sem kellene különböztetni.

Wundt azonban, bár a különböző tényezők elválasztásának nehézségét belátja s a legegyszerűbb egyenes vonal osztásakor föllépő érzéshatásnál is bizonyos mértékben művészeti és természeti tárgyak távoli képzettársulásának közreműködését is megengedi, mégis valószínűnek mondja, hogy az alaknál csak úgy, mint a rhythmusnál a fölosztás módja, az arány már magában is a tetszés, vagy visszatetszés elemi motivumát hordozza magával.**)

A beleérzést vallók fejtegetéseiben Lotze és Volkelt óta minduntalan szóba kerültek bizonyos testi érzetek reproductiói, melyek a külső tárgyak megértését s a velők való együttérzést elősegítik, sőt létre hozzák. Csak természetesnek kell tartanunk azt a most fölmerülő gondolatot, hogy az annyszor emlegetett testi resonantiát és átélést egyszer valóságos értelmében vegyék, ne másodlagos, közvetett lelki eredménynek, régebben átélt állapotok visszamaradt emlékének tekintsék, hanem igazi testi érzetnek, mozgásnak és változásnak, mely a külső ténynek a testi szervezetre történő közvetlen, élettani határából ered. A kísérleti kutatás régen kiterjeszkedett az aesthetikai tetszés vizsgálatára is és a külső ingereknek bizonyos életfolyamatokkal való kapcsolatát határozottan megállapította. Ezek a megfigyelések valami, egyelőre még csak derengő fényt vetettek az együttérzés testi föltételeire.

*) U. o. 186., 188., 190. l.

***) U. o. 184. l. — Wundtot Fechnertől az associatio mélyebb felfogása és az emlékezetfolyamat aesthetikai érvényesülése ellen bizonyos tekintetben túlzottan merev állásfoglalása (u. o. 176., 185., 193. l.) különbözteti meg.

Vernon Lee és Anstruther-Thomson ¹⁾ az olasz Serginek hasonló eredményeire hivatkozva a testi resonantiát a legfontosabb életszerveknek, főként a szívnek és tüdőnek, s általában a test izmainak a fölfogás alkalmával történő activ részvételéből magyarázzák. A vonalak élete, mozgása nem képzelt dolog, hanem a szemlélés alkalmával nyert, (lár gyengeségek miatt alig észrevehető) igazi mozgásérzetek eredménye. A színhatás a lélegzéssel áll kapcsolatban. E folyamat másként megy végbe élénk színeknél, mint fakóknál, másként össze nem illőknél, mint harmonikusoknál.²⁾ A rhythmusnál támadó mozgásingerek a testrészek önkéntelen mozgatásában láthatókká is válnak, zenei phrasisok hallása, vagy emlékke idézése is a mellben és gégében gyenge mozgásérzeteket kelt. Mindez arról tanuskodik, hogy fölfogás és mozgás közt, bár sokszor észrevehetetlen finomságú utánzó kapcsolat áll fönn.³⁾ Egy korsó látásakor keletkező mozgásérzetek például a következők. A korsó alját szemlélve, lábainkat önkéntelenül a padlóhoz szorítjuk, a korsó testének fölemelkedését saját testünk emelkedésével kíséjük, a felső kitáguló szél visszahajlása fejünk lehajlásának gyenge érzétét szüli, az alak egyenlő, symmetrikus oldalai a két tüdőszárnyat egyforma mozgásra indítják, az ív kitágulása mély belélegzést, a körvonal befelé hajlása a tüdő lassu összehúzódását eredményezi stb. Az emberi alakkal való összehangba lépés még föltünőbb. Itt a látottnak a szemlélő részéről történő mimelése olyan lényeges, hogy a medici Venus hajlott alakjának szépségét kiegyenesedett testtel és megfeszült izmokkal épen olyan lehetetlen átérezni, mint az *Apoxyomenos szobrát*, ha görnyedten és ernyedttel állunk előtte.⁴⁾

¹⁾ *Beauty and Ugliness. The contemporary review.* LXXII. 1897. 544—569., 669—688. l.

²⁾ A vonal. U. o. 566. l. — A szín. U. o. 669. l.

³⁾ *A rhythmus.* U. o. 687. l. — We must point out, also that grotesque as may appear at first sight the notion of external form being in a way executed, or, to use a convenient word, mimed, by the beholder, we are daily postulating, though without perceiving it, some similar mimetic connection between perception and motion. U. o. 686. l.

⁴⁾ *A korsó.* U. o. 554. l. — *Venus.* U. o. 677. l.

Akárhogy vélekedik valaki a szerzők általános elvéről, vagy egyik-másik különös állításáról, az értekezésben sok érdekes adatot és elmés magyarázatot fog találni. Egy vidék térhatásának elemzése, ha a szemlélő áll, feléje közeledik vagy benne halad, valamint egy szék látásakor támadó ösztönszerű mozgásérzeteknek földerítése,¹⁾ rendkívül finom érzékről s majdnem a betegességig fokozott érzékenységről tesz tanubizonyyságot.²⁾ De vajon csakugyan tény-e ez mind s ki van-e belőlök zárva az önmegfigyelésnél oly könnyű csalódás? Az állítólag érzett mozgás igazi testi folyamat-e, vagy csak suggestiv hatás és illusio? A néha bizony elég furcsa állítások erősen nélkülözik a kísérleti igazolást, minőt hasonló befolyás kimutatásánál Binet, Courtier, Mentz és mások szükségesnek tartottak és végre is hajtottak. Ezzel váltak volna a felsorolt adatok az olvasó előtt is kétségtelen értékű objectiv tényekké. Természetesen akkor is fönmaradna az a kérdés, hogy ez hát-e voltaképen és csak ez-e az aesthetikai hatás.

Lényegében a mi szerzőinkkel egy úton jár Groos Károly az emberek játékaikról írott szép könyvében. Itt a beleérzést «belső utánzás» néven találjuk föl,³⁾ az aesthetikai együttérzés a belső utánzásnak játéka. A gyermek dramatisáló eljárása, midőn babáinak saját lelkét, érzelmeit kölcsönzi, vagy papiros-csakóval fején s vesszőparipáját megülve a huszártiszttal belsőleg egygyé lesz s a hős lelkébe éli bele magát, ehhez hasonló. A belső utánzás, Groos határozott kijelentése szerint is egyáltalában nem pusztán központi agytevékenység, hanem — bár mások előtt láthatatlan — valóságos motorikus folyamat. Ennek pontos meghatározása azonban még csak a kezdet kezdetén van. Úgy látszik, hogy mozgástartás-, egyensúly-érzetek, szem- és lélegzőmozgások szerepelnek itt, mint csendes összehúzóadások eredményei. A zene hatásakor is — az associatio mellett — igazi mozgásfolyamatokat találunk testünkben, melyek a rythmusnak külső-

¹⁾ *A vidék.* U. o. 557. l. — *A szék.* U. o. 548. l.

²⁾ Vernon Lee önvallomását l. a *Huszedik század* 1904. folyamában 138. és köv. l. *Egy művészeti író psychológiája* cím alatt.

³⁾ K. Groos: *Die Spiele der Menschen.* Jena, 1899 417., 421. l. Példák Stricker és mások után. U. o. 425. és köv. l.

leg látható hangsúlyozásától a testünk belsejében lefutó legfinomabb együttrezgésekig folytatódnak.

Dahmen Tivadar szerint a látott valóságos, vagy formális mozgásokat saját szervezetünkkel kísérik, azaz a kíséréshez szükséges előérzéseket magunkban létre hozzuk.*) Az aesthetikai élvezet föltétele, hogy egy külső mozgás bennünk mintegy visszhangra találjon. Az, hogy a természetben több a mozdulatlan, mint a mozgó, nem lehet nyomós ellentetés. Miért ne változhatnék a mozdulatlan a szemléletben mozgóvá? Sok látszólag mozdulatlan (nap, hold, fák, felhők, óramutató, távolabbról szemlélt folyam, vagy patak) valójában nem is az, s a mint ezekhez a nem látott mozgást oda képzelhetjük, úgy egyáltalában nem mozgó tárgyak észre vételekor is támadhatnak mozgásképzeleteink.**)

Az ilyenkor származó lélektani és élettani folyamatot Dahmen a következőképen magyarázza. Saját önkényes mozgásainkat mindig erőérzések előzik meg, melyek a végrehajtandó mozgás ereje, jelleme, gyorsasága, iránya szerint különbözőek, mert mindig más izmoknak, vagy ugyanazoknak más módon való innervatióját követelik. Így bizonyos mozgások és a megfelelő erőérzések közt állandó associatív kapcsolat jön létre. Már most idegen mozgás láttára a megfelelő erőérzés keletkezik bennünk s ezzel együtt a külső mozgást láthatatlanul saját mozgásainkkal is követjük. Az innervatio rendszeren bizonyos izmokat vesz célba. Mindenekelőtt a szem folyton alkalmazkodni kénytelen a látott mozgás helyi és gyorsasági változásaihoz. A látás szerve azonban nem áll elszigetelten szervezetünkben, hanem első sorban a karokkal s ezek közül is főleg a jobb karral, melynek önkéntes mozdulatait rendszeren figyelemmel kíséri és irányozza s a mely a mozgásban különben is leggyakorlottabb, szoros kapcsolatban áll s ezen a réven a szervezet többi izmaival is kapcsolatos.

Az idegen mozgásokat a szem után tehát leginkább a jobb kar kíséri, nem egyedül és magára, hanem a test más, egyes alkalmakkor különösen érdekelt izmaival együttesen. Minden, a mit észre veszünk, ezektől a bennünk végbemenő

*) Th. Dahmen. *Die Theorie des Schönen*. Leipzig, 1903. 61. l.

***) U. o. 24., 25. l.

innervatio-folyamatoktól nyeri érzelmi színezetét.¹⁾ Dahmen csodálatos jobb-kar-hypothesisét rendkívül termékenynek találja következményeit tekintve. Szerinte ezt az első tekintetre «különös» és «absurd» nézetet annyi tény támogatja, hogy bizonyossággá válik. Ránk fölhozott érvei nem voltak ilyen meggyőző erővel.

Kevésbé elégitenek ki részletes fejtegetései is. A tér-idomokról újat nem hallunk, a hangokról, tapintásbenyomásokról, szagokról rövid és szegényes fejezetek szólnak, pedig kivált az utolsóknál a mozgás- és kísérés-elméletét igazolni nem lett volna épen fölösleges dolog. Levezetése sok helyt erőltetettnek, eljárása minden áron való analogia-keresésnek tűnik föl.

Már jártabb és biztosabb útra jutunk az «értékek» két csoportjának különválasztásánál, mely egészen Fechner közvetlen és közvetett tényezője értelmében történik. A közvetlenek neve Dahmennél «formai mozgásérték», a közvetettek (nem sikerült elnevezéssel) «valóságérték».²⁾ Felhő és hegyesség formát és szint tekintve teljesen hasonlíthat egymáshoz és mégis különböző erőérzéseket kelt, mert «tudjuk», hogy amaz a széltől könnyen mozgatható és szertefoszló valami, ez pedig compact, sűrű tömegekből áll óriás mélységekkel és hatalmas hegyi patakokkal. Az associatív hatás gyakran a directtől teljesen eltér s ezt lényegesen módosíthatja. Íme Dahmen víz-szintesen, a váll magasságában kitarított kar közvetlen hatásául szelid, talán kissé kényelmetlen erőérzetet állapít meg s ez a gestus mégis nagy erővel hat ránk, vérünket mozgásba hozza, testünknek emelt tartást ad, mert e mozdulat az uralkodói mozdulat, az uralkodás symboluma.³⁾ Csakhogy itt az erőérzetek mechanizmusára még kevésbé lehet kielégítő magyarázat.

¹⁾ U. o. 40—44. l. — Wernick G. is megemlíti, (*Zur Psychologie des aesthet. Genusses*. Leipzig, 1903. 140. l.) hogy egy kellemesen hajló vonal láttára magunkat annak a szerepébe képzeljük, a ki a vonalat húzza s az ekközben szükséges izoméreteteknek (a kar- és újjizmok érzeteinek) gyenge képzetait reproducáljuk. Ez azonban csak ott fordulhat elő, hol a kart s az ujjakat csakugyan működésben képzelhetem.

²⁾ *Formale Bewegungswerte, Wirklichkeitswerte*. U. o. 85—87. l.

³⁾ U. o. 175. l.

Lange Konrád az indulatok keletkezéséről vallott régi elméletének megfelelően szintén azt állítja, hogy a sympathikus, suggestív érzéskeltés, melynél a kifejező mozgásokban nyilvánuló érzés és indulat mintegy elragad a szemlélőre és hallgatóra, tisztán testi jelenség és pusztán a jellemző symptomák észrevétele következtében, minden lelki közvetítés jön létre. A physiologiai szempontból «nehéz» és «homályos» dolog szerinte az emberben levő és önkénytelenül megnyilatkozó utánzási ösztönön alapszik.*) A művészi határnál is ugyanez a törvény működik. A sympathikus hangulatot a sensoriumban támadt kép kelti föl és egészen mindegy, hogy milyen módon jött létre a kép. Ezért valamely indulat festett, vagy plastikus ábrázolása épen olyan hatású, mint maga a valóság. Ha nagyon figyelmesen elmélyedünk egy szobor szemléletébe, megtörténhetik, hogy mozgásunkkal, testtartásunkkal utánozzuk.

A fölhozottak tanúsága szerint tehát a beleérzés tana mégis csak rátért az élettani magyarázat terére, melyről Lipps mit sem akart tudni s a megindult kísérleti vizsgálódásoktól fontos fölvilágosításokat remél.

Ennek megállapításával tárgyalásunk végére érteztünk s most már fővonásaiban előttünk áll az együttérzés és beleérzés tanának fejlődése, melynek egyes phasisaiban a tudományos, főleg philosophiai gondolkozás terén föltűnt új irányok és áramlatok hatása tükröződik. A tényt észre vették a lélektani æsthetika küszöbén, az élettani kutatás s az associatio elismertetésének kezdő korában, de a speculatio, mely rohanó árként csakhamar mindent elborított, eltérítette a figyelmet a fölismert lelki működés közelebbi vizsgálatától s a symbolum fogalmát állította előtérbe. A romantikusok és később Vischer, Lotze, Volkelt ezen az állásponton vannak. Mindenütt metaphysikai magaslatokra nyúlnak vissza a magyarázat szálai s a különben is bonyolult folyamat csodálatos, mystikus jellemet nyer és valami fönnálló, de értelmünkre beláthatatlan viszonynak sejtelemszerű megérzésévé

*) C. Lange: *Sinnesgenüsse u. Kunstgenuss*. Herausgeg. von H. Kurella. Wiesbaden, 1903. (*Grenzfragen des Nerven u. Seelenlebens* XX.)

***) U. o. 39., 43. l.

lesz. A symbolismus ellen foglal állást a tiszta lélektani vizsgálódás, mely a tudatbeli állapot elemzését komolyan veszi, lehetőleg tudományos ellenőrzés alá vonható, esetleg kísérletileg bizonyítható, világos magyarázatot keres s ezért a képzelet intuitív működéséről sem szeret beszélni, míg a reproductio törvényeiben átlátszó, szabatosan meghatározott elveket és alapokat találhat.*) Még egy további lépés történt, mióta a föllendülő élettani s kísérleti megfigyelés lassanként az æsthetikai jelenségeket is körébe kezdi vonni s megvilágítja a szervezetben észrevehető változásokat, hogy így az æsthetikai hatásnak testi föltételeire, vagy kísérő tünetményeire világosságot derítsen. Ezzel, úgy látszik, Homehoz jutottunk vissza, a kitől elindultunk, de mondanunk sem kell, hogy az azóta lefolyt hosszú idő (majdnem másfél század) alatt magasabbra emelkedtünk, betekintést nyertünk abba a folyamatba, melyet ő csak megemlített s a nála elkülönítve tárgyalta kapcsolatba tudtuk hozni a lelki életnek más, sokoldalú nyilvánulásaival. Úgy vagyunk itt, mint ha erdős hegyvidéken gyalogolva, fáradságos út után elért oromról ugyanazt a tájat pillantjuk meg ismét, melyet alantibb helyről már útunk kezdetén láttunk. De most a kép mélyebbé, szélesebbé vált; belátunk a hegyvonalak mögé, melyek akkor tekintetünket határolták. A kerülő s a fáradságos út tehát nem volt hiába.

Még egy tekintetben: a beleérzés jelentőségének kérdésében látunk hasonló visszatérést. Home nem gondolt egyetlen elv föllállítására, de már a romantikusoknál a symbolikus jelentés, Volkeltnél és Lippsnél a beleérzés (bármilyen eltérően magyarázzák is egyébként) minden æsthetikai viselkedés lényeges föltételévé emelkedett. Ma ez a fölfogás nem általános többé. Az új elmélet hívei is elismerik néha, hogy a beleérzés csak közel áll hozzá, de nem esik össze és nem azonos az æsthetikai contemplatióval. Witasek szerint beleérzés van az emberek közt erkölcsi értelemben is, viszont pedig szép kárpit, női ruha, színek, hangok, kis arányú szabályos mértani testek és apró természeti tárgyak beleérzés

*) O. Külpe: *Über den associativen Faktor des æsth. Eindrucks Avenarius. Vierteljahrschrift für wiss. Philosophie.* XXII. kötet 1899 151. l.

nelkül is æsthetikai gyönyört kelthetnek. Még mûvészi alkotások is tetszhetnek, ha futó felületes szemléletkor nem fordíthatjuk rájuk a lelki energiának azt a mértékét, melyet a beleérzés föltétlenül megkövetel.*) Az egységes magyarázattól tehát távol állunk. Fechner mondotta egyszer,**) hogy a maga részéről két, sőt három alaptörvény fölállításával sem tudná az æsthetikai tényeket megmagyarázni; mert az æstetikában is úgy vagyunk, mint a physikában, hol különböző anyagokról, erõkrõl, törvényekrõl kényszerülünk beszélni, bár fölteszszük, hogy csak egy alapanyag, egy alaperõ van s egy alaptörvény, melynek a többi physikai törvények csak külön nyilvánulásai. Ezek a szavak ma is igazak. Bár a hypothesisnek a tapasztalati eredmények földolgozásában kétségbevonhatatlan jogosultsága van azon követelménynek, hogy az összes ismert jelenségek magyarázatára alkalmas legyen, még nem felelt meg egyik föltevés, a beleérzés elmélete sem.

Egyébként a beleérzés fogalma köré rakódott köd és homály oszladozik. Az összetett lelki működésnek két oldala emelkedik ki mindjobban. Egyik az érzés, mely a külsõ tárgy észrevételekor akár direct, akár associativ (valószínûleg mind a két) hatásként bennünk létrejön s a mely nagyjában magába foglalja azt, a mit érzéki átélés név alatt emlegetni hallottunk; a másik az érzéseknek kifelé, a tárgyba való vetítése, benne való tárgyasítása. Hogy magam élem át s mégis a külsõ tárgynak tulajdonítom az átételt; hogy én vagyok, a ki érez s mégsem az én igazi énem látszik érezni, sőt önmagamról el kell feledkeznem; hogy az alany és tárgy sajátos módon összekeveredik (Souriau, Cherbuliez); hogy egyik is, a másik is ideálissá válik (Lipps) — épen ebben áll a lelki folyamat különös jelleme. Mindamellet mégsem mondhatjuk, hogy már világosan látnánk. A beleérzés föltételei az alany s a tárgy részéről nincsenek még kellõen tisztázva, fõként pedig hiányzik a leírt állapot, vagy viselkedés æsthetikai értékének pontos megállapítása. Mindenki külsõ benyomást kísér közvetlen, vagy associativ eredetû érzés, vagy hangulat, beleérzés is elõfordul elégyszer a min-

*) Witaschek: *Zur psychol. Anal.* 47. l.

***) *Vorschule.* 45. l.

dennapi életben. Mi az, a mi érzéseinket egyszer æsthetikaiakká teszi, máskor nem? Erre a kérdésre szabatos és így kielégítő feleletet nem kaptunk.*)

Bár azonban a tárgyalt elmélet kitűzött föladatát hiánytalanul megoldani nem tudta, mégis hasznossá vált az æsthetikai élvezet állapotának beható elemzése és vizsgálata által. Érdemei, hogy az üres formalismust, melylyé a direct hatás elmélete már-már elfajúlt, élettel, lélekkel, tartalommal megtölteni segített, másrészt az associatióval szemben, melyet sokszor igen is külsőlegesen, egyszerű kapcsolódásnak, egymás mellé rendezkedésnek fogtak föl, a bensőbb, szervesebb egység követelményeit állította föl. Nagy súlyt helyezett arra is, hogy a természeti tárgyat, vagy művészi alkotást szemlélő nemcsak tétlen elfogadója a benyomásoknak, hanem maga is (testileg, lelkileg) alkalmazkodik, a hatást átéli, a kívülről nyertet saját munkásságával sajátjából kiegészíti és spontán tevékenységet fejt ki. Végre a maga részéről is hátrározottan rámutatott az érzés nagy jelentőségére az æsthetikai viselkedésben.

Mindez eléggé indokolja vele való foglalkozásunkat.

JÁNOSI BÉLA.

*) De vajon kaphatunk-e egyáltalában ezen az uton haladva? Újabban mind sűrűbben hallunk arról, hogy a lélektani kutatásnak kétségtelen jelentősége mellett is, az æsthetika súlypontja kívül esik a pszichológián. Többi közt Jonas Cohn (*Allg. Aesth.* Leipzig, 1901. 9—11. l.), ki maga is ismert nevű művelője volt a kísérleti æstetikának, hangoztatja, hogy az æsthetikai (és ethikai) alapfogalmak semmi esetre sem származhatnak a lélektanból, mely a jó és rossz ízléssel nem törődhetik és értékkülönbségeket egyáltalában nem ismer. A mi az æstetikában lélektani, pl. a szépnél s a kellemesnél mutatkozó érzésfolyamat, az associativ viszony, a figyelem érdekeltisége stb., jellemző eltéréseket nem mutat. A lélektan tehát hiába törekszik arra, hogy saját erejéből az ízlés törvényeit nyomozza s az æstetikának alapot teremtsen. — Mi ezt a fontos ellenvetést, melynek helyességétől, vagy helytelenségétől a lélektani æsthetika tudományos jelentőségének kérdése függ, csak épen említeni akaruk ez alkalommal. Megvitatása az egész tárgyalásnak szélesebb alapokra helyezését követelné és nagyobb teret igényelne, mint a mennyi úgy is hosszúra nyúlt fejtegetéseink után még rendelkezésünkre állhat.

A FELEKEZETI OKTATÁS ÉS AZ ÁLLAM RÉSZVÉTE A NÉPISKOLA SZERVEZÉSÉBEN.

Harmadik közlemény.¹⁾

VIII. A déli román államok.

Az európai délvidék e három országának együttes tárgyalását fejtegetésünk szempontjából egyedül az a körülmény igazolhatja, hogy mind a háromnak lakossága kizáróan római katolikus vallású.²⁾ Sajátos közös vonása azonfelül mindhármuknak, hogy Európának azok közt az államai közt, melyek műveltségöknek történeti jelentőségénél fogva figyelmet érdemelnek, közművelődési tekintetből ők a leginkább elmaradtak.³⁾ Ha már most arra gondolunk, hogy ép ezekben az országokban virágzott föl legelőbb, másokra is példaképen

¹⁾ Az előbbi közleményeket lásd a *Budapesti Szemle* 1904. évi 332 és 333 számában.

²⁾ Portugália (1900) öt milliónyi lakosságában csak ötszázra teszik a protestánsok számát s azonfelül csak néhány száz zsidót említenek. Spanyolországban (1900) 18·6 millió katolikus mellett nyolcezer evangélikus s vagy egy ezer más keresztyént számláltak, azonfelül még vagy 11 ezer szabad gondolkodót (rationalistát) és egy ezer zsidót. Olaszország közel 33 millió lakosságának 99·5 %-a katolikus és csak 0·2 % protestáns, 0·15 % más keresztyén s ugyancsak 0·15 % izraelita vallású.

³⁾ Portugáliában 1878-ban a lakosságnak 82·4 %-a nem tudott olvasni, írni, 1890-ben még 79·2 % és 1900-ban a 78·6 % az analphabéta. — Spanyolországban a rendelkezésemre álló adatok szerint 1860-ban a lakosságnak csak 20 %-a tudott olvasni-írni, 4·6 % csak olvasni és 75·3 % nem ismert betűt; — 1877-ben is még 75 %, 1889-ben 68·1 % az analphabéta. — Olaszországban is 1861-ben 78·06 %, 1871-ben 72·96 %, 1881-ben 67·26 %, 1891-ben még 56 % és 1901-ben a férfiak 42·5 %-a, a nőknek pedig 54·4 %-a analphabéta.

hatva, az újkori művelődés nemzeti iránya, aligha nem jogosult a föltevés, mely okozati kapcsolatot vél megállapíthatni a két jelenség közt a római hitvallás kizárólagossága és a közműveltség szűk körre szorítása közt. Azonban bizonyára tévedés a kath. vallásos érzület és tanítás tartalmában keresni a hátramaradás okát; bizonyára inkább az egyház hierarchikus szervezete és világruralmi törekvése az ok, a mi miatt államvallás ugyan lehet a római kath. vallás, de nem válhatik oly értelemben nemzeti egyházzá, hogy minden körülmények közt és minden irányban részt kér a néplélek küzdelmeiből és nemcsak uralkodásra tör, hanem szolgálja is nemzetének ügyét. Ebből következik, hogy korunkban, midőn nem látjuk többé pusztán hagyományos meggyőződések fentartásában, sem a tekintély parancs-szaván induló engedelmességben az erkölcsiség feladatát, hanem az egyéniség küzd érvényesüléséért magán- és közéletben egyaránt, és a lelki szabadság fenségét és a lelkiismeret szentségét tekintjük minden nemesebb törekvés igaz alapjának, miért kénytelenek a kath. népek kormányai nem ritkán a római egyház ellenére, de többnyire egészen közreműködése nélkül intézni a népnevelés szervezését. S így érthető, hogy miért nem jár kivánatos sikerrel a világi hatóságok minden buzgósága, midőn a nemzet oly rétegeit óhajtják bevonni a közművelődés keretébe, a melyek el nem lehetnek az egyházi irányadás támogatása nélkül.*)

A történeti viszonyok különben, melyek között mind-egyik ország a múlt század folyamán megszerezte életének alkotmányos rendjét, egész eltérők voltak, s így mindegyikben az állam és egyház hatalmi körének elhatárolása is igen különböző.

A portugál kormányzat ugyanazzal a határozottsággal,

*) Érdekes külső jele annak, mily kevésbé számítanak az egyház segítségére közoktatási ügyben e katolikus országok kormányai, hogy a vallás- és közoktatásügy intézése egyikökben sincs ugyan-annak a ministeriumnak kezére bízva. Portugáliában és Spanyolországban a vallásügy az igazságügyi tárczához van kapcsolva; a közoktatás ügye pedig ott a belügyekkel, emitt pedig a haladás (fomento) ministeriumában egész a század végeig (1900. április 18) a közgazdasági ügyekkel volt egy ministeriumban egyesítve; az olasz királyság különálló közoktatásügyi ministeriuma sem foglalkozik vallásügyekkel.

a melylyel annak idején (1759) érvényt tudott szerezni az állam akaratának, midőn a többi országot megelőzve kiutasította a maga határaiból a Jézus-társaságát, később is mind mai napig meg tudta védeni az állam fenségjogát. Az államegyház főpapjainak helyt ad ugyan a törvényhozásban egyéb főrendei között még most is, midőn minden más főúri intézményt megszüntetett; de egyrészt az egyházi méltóságok betöltését és javadalmak szolgáltatását teljes önállósággal, minden idegen beavatkozás, nevezetesen a pápai szentszéknek is közbenjárása nélkül végzi az államfő, a fidelissimus rex, másrészt pedig a közigazgatási szervezetben, a közoktatásban is, végképen sikerült kizárni minden egyházi befolyást.*) Így az alkotmányi alaptörvénynek (1826 ápr. 29) azt a maig fennálló határozatát, hogy a római kath. egyház az egyedüli jogosult az országban, minden más hit csak tűrt, tisztán világi hatóságok intézkedései valósítják meg. A központi kormánysszék, mely a köz- és magániskolák működését irányozza, állapítja meg a rendes tanterv keretében a vallástanításnak részleteit és szabja meg a benne használandó tankönyveket, még a magániskolákra nézve is kötelező módon.**) A köztanító, nem pap, végzi a hittanítás és a vallásos nevelés egész feladatát, minden egyházi ellenőrzés kizárásával. A szabadabb felfogásnak köszönhető, hogy újabb rendelkezés alapján oly gyermekek, a kiknek szülei akarják, fölmenthetők a vallástanítás alól.

Spanyol földön a nemzetet kötelezik alkotmányos alaptörvényei (1812 és újabban 1876) arra, hogy a katolikus, apostoli és római vallást, valamint egyházi szolgálatát fentartsa, míg minden más vallásnak csak magános gyakorlatát engedik meg. Azonban ennek a kötelességnek teljesítésében a politikai forradalmak és küzdelmek között a törvényhozás nagy ingadozást tanúsított. Nem is szólva a köztársasági

*) A mult századnak már első felében (1834) feloszlattak törvény útján minden szerzetesrendet; ekkor 632 férfi- és 118 nőszerezet állott fenn, vagy 18,000 rendtagot számlálva.

***) Említésre méltó érdekes tény, hogy a népiskola tervében a keresztyén hittan mellett külön szerepel az «egyetemes erkölcsstan» elveinek részletezése; és megfelelően a tanítóképzés tervében a hittan és szent történet mellett külön «a természeti vallás és philozophiai erkölcsstan» előadása.

idők törvényéről és közigazgatási rendelkezéseiről, magok a királyi kormányok is igen eltérő elvek szerint bántak el az államegyházzal. A törvényhozásban a főrendek közt foglalnak ugyan helyt az érsekek és azok a püspökök is, a kiket királyi kinevezés megtisztel, de a képviselők házából minden egyházi állású személy ki van zárva. A közoktatás terén különösen majd az alkotmány pontjai jutottak érvényre, a melyek szerint egyedül a törvényhozás feladata megállapítani az iskolai terveket és szabályokat és a kormánysszék gyakorolja kizáróan az ellenőrző felügyelet jogát, majd meg a szentszékkal (1851) kötött egyezés (concordatum) szelleme döntött, mely a végből, hogy a közoktatás minden fokán, nyilvános és magániskolákban egyaránt, megfeleljen a katolikus hit tanításainak, felhatalmazza a püspököket és általán az egyházfőket, hogy papi tisztoknál fogva ügyeljenek az erkölcsök tisztaságára és az ifjúság nevelésére. Ily föl-fogással nem csupán a vallástanítás foly mindegyik egyházmegyében a püspöke által kijelölt katechismus alapján, hanem a kormánysszék is kénytelen minden iskolai olvasókönyvet engedélyezés előtt az egyházi hatóság fölülvizsgálata alá bocsátani. S míg más felekezetek csakis a törvényszabta követelések figyelembevételével tarthatnak fenn magániskolát, az egyházi rendek és szerzetek a legújabb időkig a közoktatás minden fokán állíthattak mindkét nembeli ifjúság számára tanító- és nevelő-intézeteket nyilvánossági joggal, a nélkül, hogy a tanító személyzettől megkivánták volna a törvényes képesítést.*)

Olaszország alkotmánya, mely a régiebb szardíniai alap-

*) Az egyházi rendeket ugyan több ízben (1835, 1866) érte törvényes tilalom, mindazonáltal fennállnak és folyton gyarapodnak. Az 1902 június 5-iki kormányrendelet megkövetelte lajstromozásukat; ez alkalomból 3115 rendet és szerzetet számláltak 50,933 taggal, nő-szerzet volt 2586, 40,188 taggal, férfiszerzet 529, 10,745 taggal; — közülök a lajstromba igtattak 2611 szerzetet, még pedig állandóan 1201, ideiglenesen 1410 szerzetet, függőben maradt 150, s 354 a concordatum alapján nem szorult új elismerésre. Legújabbán az a hír járja, hogy ép a szerzetes rendek érdekében az uralomra jutott conservatív párt új egyezésre lépett a szentszékkal, de a megállapodás nagy ellenzésre talál a törvényhozásban és a közvéleményben, nem csupán a köztársasági párton, mely nyíltan hirdeti, hogy megakarja szabadítani az országot a jezsuitáktól és a Vatikántól.

törvényből alakult ki, szintén államvallásnak ismeri a katólikus hitet; de a történeti események, főképen hogy egységét az egyházi állam bekebelezése nélkül nem tetőzhette be, oly ellenkezésbe hozták a szentszékkal, hogy közéletének egész körében épen nem számíthat az egyháziak támogatására. Hasztalan nyújtott külön alaptörvény (sulle prerogativa de Summo Pontifice) minden telhető biztosítékot az egyház függetlenségének, egyedül Rómán és környékén kívül kötve ki a pápától kinevezett egyháznagyok királyi elismerését; a szentszék minden egyezkedést visszautasítva, a politikai életben való részvételtől is eltiltotta az egyháznak igaz hiveit. Könnyen érthető e magatartásnak következménye, hogy viszont az államhatalom sem nézhette közönyösen a közművelődés tereén az egyház versengését és hogy a Rómában székelő rendfőnökségeken kívül feloszlatta az ország területén a papi rendeket és szerzeteket *); csakhogy ezek pápai engedelemmel a szabad állam egyesületi törvénye alapján újra szervezve nagyobb részt folytatják tanító és nevelő működésöket. A vallásoktatás körül sem járhatott el a kormány, mivelhogy egymaga okszerűen nem igen szabályozhatta, másként minthogy tért engedett neki a köziskolákban, azzal a föltétellel, hogy míg más katólikus országokban a fölmentést, olasz földön a részvételt kell a szülőknek kérni gyermekeik számára.**)

*) 1865-ben 2382 szerzetet számláltak, 1506 férfi és 876 nő-szerzetet, 28,991, azaz 14,807 férfi és 14,184 nőtaggal. — A szerzetek feloszlátását már a szardíniai királyságban indították meg 1855-ben; az olasz királyság két ízben (1866 és 1873 évben) hozott ilyen új föl-oszlató törvényt. Ez eljárásnak eredményeit a következő összeállítás nyújtja: 1866-ban föl-oszlattak 1332 férfi, 585 nő-szerzetet, 10,658 férfi és 8286 nőtaggal; — 1873-ban Rómában 195 férfi, 57 nő-szerzetet, 1926 férfi és 1343 nőtaggal: — előbbi intézkedések alapján 1510 férfi- és 565 nő-szerzetet, 17,279 férfi és 14,370 nőtaggal; — együttesen tehát 3034 férfi, 1207 nő-szerzetet, 29,863 férfi és 23,999 nőtaggal; a több, mint ötvenezer személy, visszaadva a polgári életnek, egyszersmind élethossziglan megfelelő nyugdíjat kapott. (A megszüntetett egyházi testületek vagyonának körülbelül 61.41 % -át nyugdíjalapra szánták.)

**) Az iskolai rendtartás a községeket kötelezi, hogy a gyermekeknek, szüleik kérelmére, gondoskodják vallásitanításáról, még pedig azokon a napokon és azokban az órákban, melyeket a tartományi iskolai hatóság arra rendel. A tanítást vagy az osztálytanító végzi, ha van hozzá képesítése, vagy más személy, a kinek képességét a tartományi hatóság ismeri.

Magára a tanügyi közigazgatásra nézve igen tanulságos, minden eltérés mellett is, a három román nép kormányzatának az a közös vonása, hogy minden érdemleges intézkedés, még részleteiben is, a központi kormányzéseknek van fentartva, melyek e végből külön szakértő tanácsokkal rendelkeznek, míg a közbeeső tartományi és végre a helyi hatóságokra csupán a végrehajtás módjának ellenőrzése marad. Semmi nyoma sincs ezekben az országokban annak az önkormányzatnak, mely, a mint láttuk, az éjszaki protestans államokban mindinkább tért nyert és a mely nyilván, főképen a köznevelés terén, ép annyira jele és következménye a közérdeklődésnek, mint a mennyire föltétele a hathatós, eredményes munkásságnak. Azonban az eljárás részleteit az áttekinthetőség érdekében helyén lesz minden államra nézve külön ismertetni.

1. *Portugália.* Még a lefolyt század első felében, vagy hatvan év előtt (1844) összefoglaló szerves törvény rendelte el a népiskolai tanítás kötelezettségét és ingyenességét. Csak ez utóbbi érvényesült (1868 óta) teljesen, úgy hogy gyermekek, a kik szüleik szegénysége miatt nem igen járhatnak iskolába, ruhát is kapnak és mindenféle taneszközt; külön, legalább négy férfiből és három nőből alakult, pártfogó bizottságok alakultak az iskolába járás ily irányú előmozdítására. Az általános kötelezettség, az egyetemes iskolázottság azonban nem haladt megfelelően, de inkább a szóban forgó néprétegek közönyössége, semmint a törvényes rendelkezések hiánya miatt; már az első törvény elég szigorú bünhődéssel sújtotta a tanulatlanságot, a mennyiben határozata szerint hat évvel életbelépte után senki sem gyakorolhat politikai jogokat, ki olvasni és írni meg nem tanult, tíz év multán pedig minden szülő is elveszti öt évre jogát, ha gyermeke tizenötödik évének betöltéig nem tanulta meg az olvasást és írást; — későbbi törvény (1878) meg minden iskolamulasztásért egy napi munkát szab büntetésül, a mi ismétlés esetén négyzerezésre emelkedhetik.

Az iskolák rendjét, állításuk és gondozásuk terhét bizonyos kiszámított tervszerűséggel hozták kapcsolatba az ország közigazgatási fölosztásával.*) Minden parochia köteles egy-

*) A régi tartományok megszűntével van 17 kerület; bennök városi hatóság (concelo) 292 és parochia (freguezia) 3799.

egy alsó elemi iskoláról gondoskodni külön a két nembeli ifjuság számára ; csak igen csekély népesség mellett tartható fenn vegyes iskola, valamint ott, a hol a lakosság szétszórtsága vagy egyéb helyi nehézség ajánlja, időszakos vagy vándortanítás alkalmazható. A kerületek székhelyén, és a hol a nagyobb népesség két vagy több iskolát követel és felsőbb iskolák vannak, teljes tanfolyamú népiskolák, úgynevezett középponti iskolák szervezendők, négy osztálylyal, és több, de legfölebb négy tanítóval, a kik közül egyet a kormány megbiz az iskola vezetésével. A kerületektől várta a törvényhozás a tanítóképzök állítását, de mindössze két fő helyen (a fővárosban és Oportóban) alakult két-két intézet, egy-egy férfi- és nőtanítók képzésére ; s csak a legújabb (1897) törvény rendelte el állításukat egy harmadik helyen, az ország egyetemi városában (Coimbra). Egyéb kerületi főhelyeken a továbbképzö iskolák szolgálhatnak egyúttal a tanítóképzésre s e végre a kormány mindenütt a pædagogia egy tanárát alkalmazza. •

A felügyeletet közigazgatási és gazdasági ügyekben a helyi hatóságok gyakorolják, a kerületi polgári kormányzó és a városi tanács elüljárója. Városokban külön iskolatanács is alkotandó ; három tagját a városi képviselőlet rendeli ki két évre ; a parochia elüljárósága rendesen egy gondnokot biz meg az iskolaépületek, a tanítólakást beleértve, a fölszerelés és taneszközök jó karban tartásával. A városi és parochiai elüljáró ellenöre egyúttal a tanulók iskolába járásának és a tanítók pontos munkásságának.

Az oktatásügyi vezetés, a szakszerű felügyelettel együtt, a legföbbs kormányzék tiszte. A belügyi kormány oktatási osztálya (csak 1890 április 5-től egész 1902 márczius 7-ig tettek kísérletet külön közoktatási ministeriummal), a tanulmányi föigazgató és hattagú tanácsadó bizottsága szabályozza a népiskolai tanítás egész rendjét, állapítja meg tervét és módszerét, határoz a vizsgálatok rendszere és eljárása körül, egyáltalán kötelező szabálykönyvbe foglalja az iskolai munka és szolgálat minden részletét. A közvetlen felügyeletet tanulmányi biztosok (commissarios dos estudos) útján gyakorolja. Minden kerületben működik legalább egy-egy biztos ; ő végzi az óratervek és tanrendek átvizsgálását, látogatja időnként az iskolákat és tartja az előirt vizsgálatokat, jutalmazza

vagy fenyíti a tanulókat és tanítókat egyaránt és tesz szükség esetén javaslatokat a tapasztalt hiányok pótlására. Fentartva a hagyományos kapcsolatot felsőbb fokú oktatás és népiskola közt, a tanulmányi biztos tisztét első sorban a kerület főhelyén létező valamely lyceumnak rectora tölti be, hivatalánál fogva, külön jutalomdíj nélkül; de a kormány szükség szerint külön biztosokat alkalmazhat vagy megbízhat egyes kiválóbb tanítót a szakszerű felügyelettel. Kerületenként tartják különösen a tanító-képesítő vizsgálatokat külön bizottság előtt, a melynek a tanulmányi biztos hivatalból tagja. A központi kormány intézi végre az újabb törvény alapján mindenütt az országban a népiskolai tanítók kinevezését vagy ideiglenes alkalmazását.

A tanítók fizetését is vagy száz éven át (1878-ig) az állam adta; az ország pénzügyi helyzete, és némileg az a remény, hogy ez úton, a közvetlen felelősséggel növelhető a közérdeklődés az iskolaügy iránt, ekkor a községekre hártották át a terhet, külön adókető-joggal. Azonban ez eljárás egyrészt nagyon sujtotta, olykor zavarta a községek háztartását, másrészt pedig szegényebb községekben hosszabb késedelmezést okozott a tanítók járandóságainak szolgáltatásában.*) Alig tíz éves fennállás után tehát ismét az állam vállalta magára a fedezés terhét. A legújabb (1897) törvény végre az egész népiskolaügy költségeinek fedezését megosztotta, felében, az állam és a helyi hatóságok közt. Külön központi iskola-pénztárt szerveztek állami kezelés alatt. Bele szolgáltatják a községek évi járulékaikat, az egyenes állami adók 15%-át, de semmi esetre sem kevesebbet, mint a mennyit előbb (1879-ben, midőn a községekre hártult

*) A beállott változást élesen megvilágítják a számadatok. 1882 előtt a népoktatás költségeire az állam járuléka volt 299,465, helyi járuléka 98,340, együttesen 397,805 milreis; — 1883-ban így növekedett és oszlott meg a költség:

állami járuléka	—	—	—	—	—	52,257	mr.	
kerületi	—	—	—	—	—	23,161	•	
helyi	—	—	—	—	—	489,248	•	
						összesen	564,666	mr.

Beszédesek a fővárost illető számok, ámbár hihetőleg egyéb városok terhe alig növekedett annyira: 1881-ben 49 iskolájának a költsége 9568 (egy-egy tanulóra 3•6) mr.; — 1892-ben 82 iskoláé 176,123 (egy-egy tanulóra 2•7) mr.

a díjazás) a költségvetésökben megszavaztak; ép úgy a kerületek járulékkukat, az egyenes állami adók 3%-át, továbbá bele foly minden egyéb tanügyre szánt forrásból eredő jövedelem. Az állam maga évi járulékképen nem kevesebbet szolgáltat be, mint a mennyi a községek szolgálmanya együttesen. Ha a rendes járulékok nem volnának elegendők az iskolák költségeinek fedezésére, a hiányt is állam és községek fele részben megosztva pótolják.¹⁾ Ily elvek szerint történik tehát újabb időben a gondoskodás a portugál népiskola ellátása terén az állami költségvetésben; azt remélik, hogy ekként a különböző vidékek iskolaszükséglete több tervszerűséggel, arányosabban találhat megfelelő kielégítést s az iskolázottság inkább terjed majd az alsóbb rétegekben és terjedésével a műveltség áldásainak közméltatása is fokozódik.²⁾

2. *Spanyolország.* A mult század elejétől fogva, midőn (1812) a spanyol alkotmányba befoglalták a határozatot (366 szakasz), hogy a monarchia minden falujában elemi iskola állítandó, a melyben a gyermekek olvasni, írni és számolni tanuljanak, és a katolikus egyház katechismusa mellett a polgári kötelességek összefoglaló vázlatát is tanítsák, egész folytában gondozták, habár inkább kormányrendeletekkel, mint törvény alapján, a népoktatás ügyét.³⁾ A politikai

¹⁾ Lissabon fővárosa a törvény szerint átlagösszegben évi 96,000 milreiszt fizet a pénztárba; ennek fejében iskoláinak tanítószemélyzetét ugyancsak a törvény akként állapítja meg, hogy 12 központi (8 fiu-, 4 leány-) iskola és 60 parochiai alsóiskola legyen vele ellátható.

²⁾ A portugál elemi iskolának állapotáról a lefolyt század utolsó negyedében tanúskodnak a következő számok:

1876-ban	volt	2798 nyilvános;	2190 fiú,	608 leányisk.
		1712 magános;	705 «	1007 «
1886-ban	«	3657 nyilvános;	2501 «	1018 «
		1727 «	617 «	879 «
				231 « «
1890-ben	«	3864 «	1600 magániskola	
1895-ben	«	3950 «	1536 «	
1899-ben	«	4492 «	2822 fiú,	1345 leány,
			325 vegyes iskola.	

A nyilvános iskolákban tanított 1886-ban 2529 tanító, 1217 tanítónő; 1895-ben pedig 2660 tanító és 1500 tanítónő.

³⁾ Az egyetlen szerves törvény (1857 szept. 9.), mely a megelőző félszázad intézkedéseit foglalta egybe, némi reakciós irányzattal, mai napig alapja a spanyol népiskolának, bár több pontját a váltakozó kormányok rendelkezései, olykor lényegében is, módosították.

válságoknak és a gyorsan egymást felváltó ellentétes irányzatoknak *) ép úgy tulajdonítható, mint a köznép tagadhatatlan közönyösségének, hogy a gondozás nem járt a század végeig sem a kívánatos eredménnyel. Nemcsak a korán (1821), a szabadelvű mozgalmak győzelme alatt elrendelt ingyenessége a népoktatásnak zsugorodott össze arra, hogy legalább a szegények, a kik nem fizethetnek, részesülnek ingyenes tanításban a gyámolított magániskolákban is, hanem a tanítás kötelezettségének is csak a népiskola alsó, három éves folyamára, a gyermekek 6—9-ik évére, kellett mind mai napig szorulnia és még e szűk keretben sem érvényesült egyetemesen.

Spanyol földön is, mint a szomszédságban, a kormányzéké a tanügyi közigazgatás minden részletében az irányadó rendelkezés joga. Mellette e végből, mint szakértő tanácsadó és egyszersmind fő fegyelmi hatóság van a közoktatási tanács; ötvenhárom tagja közül hivatalból azok: Madrid és Alkala érseke, a tanügyi főfelügyelők, a központi egyetem rectora, a főváros közigazgatási főnöke; huszonhat tag kinevezett és huszonöt választott, még pedig a népiskola képviselőjében négy, a tanítóképzők tanárai és felsőbb képesítéssel bíró népiskolai igazgatóktól választva. A szakszerű felügyeletet a kormányzék népiskolai főfelügyelőjének vezetése alatt a tartományi felügyelők útján gyakorolja; amazt a király, ezeket a kormány kinevezése alkalmazza. Egyebekben, az iskolaügy gazdasági igazgatása és ellenőrzése a politikai közigazgatás szerveihez fűződik,**) míg nevelésügyi te-

*) Csak az utolsó benső villongásoktól mentebb évtizedben is liberalis kormányzat volt az 1893—95, 1897—99 és 1901—02 évközökben, conservatív meg a közbeeső években; s így minden második évben változott a kormányzás szelleme.

***) Az ország közigazgatási tekintetben 49 tartományra oszlik; mindeniknek élén egy polgári kormányzó (gubernador civil) áll, s mindeniknek van közoktatási tartományi bizottsága (junta provincial de instruccion pública). A kormányzó elnöksége alatt alkotják a tartományi bizottság (diputacion) egy tagja, a püspökség egy pap-megbizottja, a székvárosi tanács (ayuntamiento) egy tagja, esetleg az egyetem rectora, továbbá a tartományi lyceum és tanítóképző egy-egy igazgatója, a népiskolai felügyelő, s végre három családapa, a kormány kinevezése alapján. Hasonlóképp van minden helységben (számuk 9274) külön népiskolai bizottság (junta local de primera

kintetben megőrizték az iskolák együttségét; az egyetemekkel kapcsolatban alkották meg a tankerületeket (számuk tíz), és az egyetem rectorát, a kit királyi kinevezés avat azzá, tekintik a kerületi iskolaügy fejének, s az ő tiszte a tulajdonképeni irányzás, valamint az ellenőrzés közvetítése. Munkájában az egyetemi gyűlés (congreso universitario) — a kari dékánok, a felsőbb iskolák, a magasabb szakiskolák és a tanítóképzők igazgatóinak gyülekezete — támogatja.

Törvény szerint (1857:100—104. §.) alsó népiskolának (három éves tanfolyamnak) kell lennie legalább fiúk számára, s leányok számára külön egynek, ha nem is teljesnek, minden helységben, melyben 500 lélek lakik; ezen alul egyes iskola tartható, vagy nem teljes és szükség szerint időszakos; de ezek a legközelebbi teljes iskola tanítójának vezetése és felügyelete alatt állanak. Azon túl kétezer lakosig két külön teljes alsó iskolát kell fentartani, külön fiúk és leányok számára, s így tovább minden kétezer lakosra egy egy nem szerint megoszlott iskola jut. Az iskolák számába bevonhatók a magániskolák is, de az összes iskolák legalább egy harmadának kell nyilvánosoknak lenniök, azaz egészben vagy részben közpénztárból vagy alapítványokból kell fentartatniok. A tartományok fővárosaiban végre és oly helységeken, melyekben a lakosság száma meghaladja a tizezeret, legalább egy nyilvános magasabb népiskolát (még két évi tanfolyamút) is kell fentartani, valamint egyéb esti és vasárnapit tanítást a már nem tanköteles ifjúság számára.*)

A népiskoláknak gazdasági ügyeit és folyó munkásságát a helyi iskolahatóság intézi és ellenőrzi, jelentéseit és kívánóságait ez ügyekben a tartományi iskolahatósághoz juttatva. Ez utóbbi hatóság gondozza a középfokú iskolákkal együtt

enseñanza); a község bírójának (alcalde) elnöksége alatt egy községi tanácsos (regidor), a parochus vagy a püspök egy megbízottja, és három családapa, a tartományi kormányzó kinevezése alapján alkotják.

*) Az 1873 február 24. törvény, mely a gyermekek iparos munkához való alkalmazását szabályozza, megköveteli, hogy minden gyáros, a ki 80-nál több 17 évesnél idősebb munkás férfit és nőt alkalmaz, ha a helységen kívül van gyártelepe, köteles népiskolát állítani, melyben a tanköteleseken felül felnőtteket is taníthatni. E gyári iskolák költségeit az állam fedezi.

a tanítóképző-intézeteket és felügyel az elemi oktatás egész körére az iskolafelügyelő és esetleg külön megbizottak közreműködésével; feladata főképen az összes iskolák vagyonának kellő kezelését szemmel tartani, de mindenképen gyámolítani az oktatásügy haladását; évi jelentéseit és javaslatait a rector elé terjeszti.

A tanítók alkalmazásában irányadó: állásuk javadalma-zása. A csekélyebb javadalmazásukat a rector tölti be, a magasabbakat alsó fokon a kormány, felső fokon a király nevezi ki; általában csupán a jobban javadalmazott állásokat töltik be pályázat útján. Magániskolákban, ha nyilvános iskolát pótolnak és gyámolításban részesülnek, a szegény gyermekek ingyenes tanítása fejében, a helyi hatóság nevezi ki a tanítót. A nem teljes tanítói állásokban itt lelkészeket is alkalmazhatni, teljes állást azonban csak a rector engedelmével és csak kisebb, 100 lelken aluli helységeekben láthat el egyházi személy.

Tanítóképesítést egyedül állami vizsgálatok alapján nyerhetni, külön a népiskola alsó és felső folyamai számára; minden tankerületben van e végre egy felső tanítóképző, míg alsó folyamú azonfelül minden egyes tartományban. A fővárosban külön a nemek szerint férfiak és nők számára egy-egy középponti képző áll fenn, mely az előbbi tanfolyamok bevégezése után akadémiai képzést nyújt irodalmi, pædagogiai és társadalomtudományi irányban, jövendő tanítóképző tanári és népiskolai felügyelői tisztségekre. *)

A tanügyi közigazgatásnak ez az egészében nem czél-szerűtlen rendje, a melyben csupán a felügyelet számbeli fogyatékosága — mindössze negyvenkilencz felügyelő, egy-egy minden tartományban — esett kifogás alá, kiváltképen ez okból nem működött eddigelé sikerrel a népoktatás körében, mert a végrehajtás és első sorban a pénzbeli szükségletek előteremtése a helyi hatóságok buzgalmától függött, oly köröktől tehát, a melyeknek tanulatlansága legnagyobb aka-

*) Az 1849. márczius 30. rendelet 32 tanítóképzőt vett kilátásba, egy középpontit Madridban, 9 felsőt az egyetemi székhelyeken és 22 alsót a többi tartományban; van most 84, köztök 48 felső és 37 nőtanítóképző minden tartomány főhelyén.

dálya a közművelődés terjedésének.¹⁾ A népoktatás fentartásának egész terhe pedig a század egész folyamában a községek vállára nehezedett, míg tartomány és kormány, bár egyedül ők intézték sorsát, csak igen csekély mértékben nyújtottak pénzbeli segílyt.²⁾ Évek hosszú során át nem szűnt meg a szegyenletes panasz, hogy a tanítók elég silány járandóságukhoz több helyt nem juthatnak, mert a községek többnyire egyszerűen megfeledkeznek rólok. Végre a század fordultával (1901) az első közoktatásügyi minister, miután ez az kormányshék kivált a közgazdasági ügyek kapcsolatából, bátrabb kézzel a népoktatás államiságának megvonta következményét és a tanítók összes fizetését felvette az állami költségvetésbe.³⁾ A fordulat egy csapással a közoktatásügyi tárca költségvetését a vallásügyi fölé emelte — 1904-ben a közoktatási és szépművészeti ministerium előirányzata 45.644,810 peseta, míg a vallásügyi tárcaé 41.100,211 p.; vajon teljesül-e ily módon a remény, mely spanyol hevesvérű optimismussal csakhamar hozzá fűződött, hogy országuk közművelődési tekintetből mielőbb az elülhaladó európai népek sorába, talán ismét élökre jut, nekünk itt távolból, a magunk tapasztalata alapján sem illenek kétségbe vonni.⁴⁾

1) A helyi juntákban például a 80-as években 50,000 személy között 1384 se olvasni, se írni nem tudott, 352 csak az olvasást bírta.

2) 1886 7-ben például a népiskolák költségének, 29.149,074 peseta, fedezése ekként oszlott meg:

	peseta	benne személyi k i a d á s	
		peseta	peseta
községek járuléka	26.224,661	19.312,377	6.912,284
a tartomány járuléka	1.855,763	1.512,737	343,026
az ország járuléka	1.068,650	689,750	378,900

A következő évtized közepe táján (1895/6. évben) pedig az összes költségből 25.996,879 peseta volt a község terhe, míg csak 978,243 a tartományé, s 869,425 az országé.

3) Már 1886-ban királyi rendelet a tanítófizetést legalább 625 pesetára szabta; mindamellett még a század végén is 1571 tanítónak és 105 tanítónőnek nem volt 250 pesetánál több a fizetése. — Csak az idén (1904.) szavazta meg, de szintén nem törvényben, hanem csak költségvetési tételképen a törvényhozás az 500 pesetányi minimumot. 6786 tanítónak most is 500 pesetánál kevesebb volt a fizetése, 1207-nek kevesebb mint 250 peseta és 434-nek még 100 pesetán alul.

4) A spanyol népiskola fejlődését, illetve a következő számok

3. *Olaszország.* Az olasz népoktatás ép úgy, mint az ország alkotmányos élete, azokon a törvényes alapokon szerveztetett, melyeket a szardíniai királyság vetett ép az időtájt (1859), midőn a nemzeti egység megvalósítását czélba vette. A feladat az volt, hogy a politikai egység biztosítására a közművelődés egységébe foglaljon be oly tartományokat, különösen a félsziget középső és déli tájait, a melyeket történeti multjok és erkölceik iránya teljesen elütő természetűekké tett. Csak kitartó, folytonos és egyirányú tevékenység oldhat meg ily feladatot belátható időben; de erre az új ország politikai élete, a kormányzat szüntelen válságai között alig adott módot. A három évtizedben, mely azóta lefolyt, átlag minden évre esik egy-egy közoktatási minister, úgy hogy alig jutott egyiknek-másiknak ideje kellő előkészülettel állandó törvénynyé érlelni terveit; a legtöbb csupán rendelkezéssel javitgatott, a mennyire lehetett, hogy aztán utódja újabb módosítással szerezzen érdemet, ha ugyan annak bizonyult eltérő intézkedése.

Még más sajátságos nehézség akadályozta azonban olasz földön. főként a falusi vidékeken, a közművelődés terjedését. A különböző tájnyelvek annyira elütnek az irodalmi köznyelvtől, hogy ez majdnem idegen nyelv számba megy; azonfelül egymástól is igen különböznek, nemcsak tartományok szerint, hanem csaknem városról-városra. A tanításnak azért szükségképen, hogy megértsék, a gyermekek tájnyelvén kell folynia, s a kormányzatra nézve nehéz feladat az egyes vidékek számára elegendő számban képesíteni és kiszemelni az alkal-

állanak rendelkezésemre. Az összes iskolák száma, kisdedek és felnőttek iskoláival együtt:

1855-ben	16,709 nyilvános	4031 magániskola
1865-ben	22,271	4829
1870-ben	22,711	5406
1880-ban	23,132	6696
1885-ben	24,529	5576

Az 1901. évben pedig volt 25,348 nyilván. népiskola, még pedig 9313 fiú-, 7612 leány- és 8425 vegyes iskola; azonfelül 6181 magániskola. Ha a spanyol lakosság számát vesszük (1900-ban 18.891,574 volt), a törvény értelmében legalább 27,783 iskolának kellene lenni, a mi mögött a nyilvános iskolák száma 2435-tel marad el; könnyen érthető, hogy eddig az olvasni és írni nem tudók száma is miért apadt le csak 57 %-ra.

mas taneröket. A tájnyelvet különben minden vidék népsége, még a müveltebb körökben is, némi helyi büszkeséggel használja, s azért tényleg ép azokban a tartományokban legnagyobb maradt mai napig a tanulatlanság, a hol a közbeszéd leginkább eltér az irodalom nyelvétöl.*)

Az olasz kormányzatnak mindenesetre érdeme, hogy a népiskolai tanítás ingyenességét, a szárdinai törvény egyik alaprendelkezését, az ország tágabb keretében csorbitatlanul megörizte, bár a pénzügyi nehézségek közt nem egy miniszternek juthatott eszébe, hogy a népoktatás folyton emelkedő költségeire a tandíj segélyét is igénybe lehetne venni. A törvényhozás azonban mindig útját állotta az ily gondolatnak és a kormányrendeletek is csak ott tartják megengedhetőnek fizető iskolák állítását, a hol előbb a községek törvényes kötelességök szerint elegendő ingyenes iskolákról gondoskodtak. Nem volt azonban egész terjedelmében föntartható a másik alapkövetelmény, a tankötelezettség. Újabb törvény, mely az egytetemes iskolázás megvalósításának alkalmas eszközeiröl gondoskodott (1877. jul. 15.), a köteles iskolabajárás tartamát hat évröl három évre (a gyermek 6—9. évére), csak esetleg hiányos készütség miatt négyre volt kénytelen leszállítani, de egyébként oly módozatokat léptetett életbe, a tanulatlanságot a választói jog vesztével büntetve, az iskolamulasztást a községi segély megvonásával és pénzbírsággal, továbbá az iskolaállítás kötelezettségét oly módon szabályozva, hogy az iskolabajárás lehetőségével az iskoláztatás általánossága is rövid idő alatt remélhető legyen. Az egyes községek voltak hivatva, hogy a tankötelezettség érvényesítésére megfelelő számú tanerökröl gondoskodjanak. Minden község, melynek ötezernél kevesebb a lakossága, minden ezer személyre egy-egy tanitót volt köteles alkalmazni a népiskola alsó, köteles tanfolyama számára; ötezren túl egész húszezernyi lakosságig egy-egyét minden ezerkétszáz után; végre annál is népesebb község minden ezerötszáz

*) 1881-ben pl. Felső-Olaszországban 41 %, a középsőben 65 %, az alsóban 79 % és a szigeteken 80 % volt az analfabéta; ma is Nápoly, Calabria, Sicilia némely tájain 95 %, míg az országos átlag 42-92 %, Piemontban 32 %. A törvény szerint pedig csak az választó a ki a nevét írni tudja.

lakos után egyet. Mindenütt a szerint lépett a tankötelezettség életbe, a mint előbb a község a tanítók törvényes számú alkalmazásáról gondoskodott. Ekként még a század vége előtt az alsófokú iskolázás általánosan valósággá válhatott.*) Minden községben azonfölül, a melyben valaminemű magasabb tanintézet áll fenn, vagy a lakosság száma meghaladja a négyezeret, a népiskola köteles tanfolyamán túl két éves tanfolyamú felső népiskola is állítandó; előzetes kiseddévők és folytatólagos továbbképző tanfolyamok állítása a községek szabad vállalkozására van bízva.

A népiskolák gondozása és ellenőrzése hatósági tekintetből egészen az ország közigazgatási felosztásához és hatóságaihoz fűződik.***) A minister, a tartományfő (prefetto), a község bírása vagy polgármestere (sindaco) a közoktatás terén is az államiság képviselői és első tanügyi tisztviselők; mindegyik mellé azonban a szakszerű érdekek érvényesítésére egy-egy oktatási tanács vagy bizottság van rendelve. A közoktatási felsőbb tanács (consiglio superiore di publica istruzione) a ministerium mellett nemcsak tanácskozó testület, hanem tanügyi közigazgatási és fegyelmi bíróság is; harminczkét tagja van a tudomány és tanítás kiválóságai közül kiszemelve, s tizenöt mint állandó bizottsága (giunto del consiglio superiore) működik. Meghallgatásával és munkálatai alapján szervezi a minister a közoktatás rendjét, állapítja meg a tanítási terveket, a népoktatás terén a tanmenetet és módszert is minden részletében az egész ország számára kötelező egyöntetűséggel. A kormányrendeletek végrehajtása és a pontos ellenőrzés viszont tartományi és községi feladat. A tartományfő a hatóságabeli összes iskolák gondo-

*) Az iskolák gyarapodását a következő számok mutatják:

volt	iskola	alsó tanf.	felső tanf.	községben
1877.	37,642	33,705	3937	6742
1881.	42,510	37,981	4529	7804
1886.	41,964	37,659	4305	8178
1891.	45,269	40,169	5100	8253
1896.	49,878	44,431	5447	8260
1899.	51,748	45,745	6003	8260

**) Van 69 tartomány, 284 kerület (azaz 197 circondario, és a volt osztrák tartományokban 87 distretto), 1806 járás (mandamento) és 8262 község (communi). Külön közigazgatási hatóságok csak a tartományok és a községek élén állanak.

zója és főfelügyelője, különösen gazdasági, egészségügyi és erkölcsi tekintetben; segédei a tartományi iskolatanácsosok: a tanulmányi királyi főigazgató (regio provveditore agli studi), a tartománybeli középfokú iskoláknak (lyceum, tanítóképző) egy-egy igazgatója, a kerületi iskolai felügyelők szakértő tagjai a tartományi tanácsnak, azonfelül helyök van benne a közegészségügyi és a pénzügyi igazgatás egy-egy képviselőjének. Ezen közvetítő hatóság körébe tartozik az egyes iskolák költségvetésének helybenhagyása, rendszabályaiknak felülvizsgálata, az oktatás és nevelés közvetlen helyi felügyeletének pontos ellenőrzése. Magát a felügyeletet a tanítóképzőkre nézve a királyi főigazgató végzi, a ki egyébként a középfoku tudós- és szakiskoláknak is felügyelője; az elemi népiskolákra nézve pedig a kerületi iskolafelügyelő, ki legalább kétszer látogatja évenként kerülete minden iskoláját. Ez utóbbi tisztség külön képesítő vizsgálathoz van kötve, de vannak azonfelül az egyes járások számára felügyelői megbizottak. királyi alkalmazással három évre. A helyi iskolai hatóságot a sindaco mellett a községtanács egy iskolai megbizottja és egy külön fölvygázó (soprintendente) alkotják; az iskola gazdasági ügyeinek intézése mellett főképen az iskolába járás kötelességének pontos végrehajtása a feladatuk. A tanügyi vezetés és felügyelet céljait a községben, olykor több községre nézve is kiterjedve, külön vezető tanítók vagy igazgatók szolgálják.

Magától érthetőn a tanítók képzése és alkalmazása is az állami hatóságok tiszte. A legtöbb tanítóképző állami, kormányzati (governative) intézet; egyéb képzők közül azok, melyek minden tekintetben az állam tervét követik s állami felügyelet alatt állanak, a képzés tekintetében is egyenjogúak (pareggiate), míg a külön tervet követők végbizonyítványai nem egyérvényűek s tanítványaik csak állami intézetek vizsgálatai alapján nyerhetnek képzést. *) A tanítók

*) A tanítóképzők fejlődéséről szólnak a következő szám adatok:
 1871 2. évben 115 képzőben tanult 1631 férfi (27 %), 4499 nő (73 %).
 1875 6. " 101 " " 1248 " (18 %), 5527 " (82 %).
 1881 2. " 121 " " 1383 " (16 %), 7482 " (84 %).
 1885 6. " 133 " " 1287 " (12 %), 9455 " (88 %).
 1891 2. " 149 " " 2135 " (12 %), 15,894 " (88 %).
 1895 6. " 148 " " 1836 " (8 %), 22,316 " (92 %).
 1898 9. " 150 " " 1454 " (7 %), 21,034 " (93 %).

alkalmazásában a törvényszabta legkisebb fizetéses helyekre a tartományi iskolatanács írja ki a pályázatot, állítja egybe az alkalmasak jegyzékét s ily alapon ejtik meg a községek a választást; magok rendezhetik a pályázatot és a választást azonban oly községek, a melyek annál a fizetésnél legalább egy tizedével nagyobbat adnak és a tanító családjának megfelelő szabad lakást biztosítanak. De minden tanítói alkalmazás, még a magániskolákban is a tartományi tanács megerősítésére szorul.*)

Azzal a körülménnyel azonban, hogy a nemzeti egység érdekében a népoktatás minden részletére nézve a kormányintézkedések irányadók, éles ellentétben állanak a rendelkezések, a melyek a népiskolaügy költségeinek előteremtését és fedezését szabályozzák. Az egyes községeket terhelik a népiskolák összes dologi és személyi kiadásai; a tartományok látják el a tanítóképzők dologi szükségleteit és adnak ösztöndíjat tanítványaiknak; az állam csupán a tanítóképzők tanáraiknak szolgáltatja javadalmazásukat, egyébként a nép-

Az 1896. évben a tanítóképzők ekként oszoltak meg:

kormányzati	101,	még pedig férfi felső	28,	alsó 4,	női felső	64,	alsó 5
egyenjogu	16,	„ „ „ „	2,	„ —,	„ „	13,	„ 1
nem egyenjogu	31,	„ „ „ „	2,	„ —,	„ „	29,	„ —

összesen 148, még pedig férfi felső 32, alsó 4, női felső 106, alsó 6
Az 1899. évben 32 volt a férfi, és 118 a nőtanítóképző. A férfitanítóképzők rohamos apadása arra vall, hogy az alsóbb fokú népiskolákban a nők egyáltalában inkább nyertek alkalmazást. (Az 1895 6. évben alsófokú községi iskolákban rendes férfitanító működött 14,366 nőtanító 26,103; segédtanító 301, segédtanítónő 1004; — felső fokú iskolákban 2649 férfi, 2058 nőtanító, 103 férfi és 177 nősegéd.) Azonban a nőtanítóképzők egyúttal felsőbb nőképzők, a leányokat nemcsak tanítóságra, hanem a házi és családi életre is nevelik, sőt némi-kép gazdasági tekintetben, kézi iparra is jól előkészítik.

*) Az 1898/9. tanévben a népiskolák tanítószemélyzete ekként oszolt meg:

igazgatók	588
rendes tanítók	50,751
segédtanítók	1,937
szaktanítók	302
egyéb tanítók	738
	<u>54,316</u>

A magániskolákat (az összes iskolák 8,33 %-a) is beszámítva 60,483 iskolában tanított 62,648 tanító 2.636,957 tanulót; azonban az összes tanköteleseknek csak 60 %-a járt rendszeren iskolába.

oktatás terén a községek segélyezésére szorítkozik, a tanító-díjazás emelésén kívül különösen építkezések esetében megkönnyítve a szükséges kölcsönök fölvételét; s végre a törvényhozás szavazott meg nagyobb összeget évi járulékokban (tíz éven át évenként háromszázezer lirát) a tanítók nyugdíj-alapjához. Külön kiemelhető tanulság egyébként, hogy olasz földön sem bizonyult helyesnek az a vélekedés, mintha az érdeklődés a közművelődés terén egyenes arányban fokozódna a költségeiben való részvétellel. Itt is a kormány közbenjárása vált szükségessé, hogy a tanítók rendesen megkapják kiszabott díjukat s nem volt ritkaság, hogy község és tanító titkos megalkuvása a díjat is alább szállította a törvény-szabta minimumnál. Most a tartományfő egyenes kötele-sége örködni a tanítók fizetésének rendes szolgáltatásán és a községtől megvonják a kormánysegélyt, ha a tanítók fize-tésére nézve valamiképen hátralékban van.*)

IX. Svájc.

A huszonkét kanton szövetséges állama **) faji és nyelvi, felekezeti és művelődési változatosságában némiképp kivona-tata a nyugoteurópai közállapotoknak, s intézményeinek tanulmányozása annál több okulást nyújt, mennél határozot-tabb és élesebb vonásokban jelenkezik a szűkebb keretekben a különböző korok vezető eszméinek hatása. Gondos meg-figyelő, ha egyúttal kellőképen méltatja történeti alakulásuk módját, e kis államokat mintegy kísérleti állomásoknak te-

*) Az 1899. évben a községi, tartományi és országos költségek ekként alakultak:

községi kiadás	64.105,306 lira
tartományi	372,975 „
országos	3.962,549 „
összesen	68.440,830 lira

1900-ban volt 52,222 nyilvános iskola 55,080 tanítóval
8,745 magániskola 9,172 „

A 151 tanítóképzőben volt 1999 tanár, 1323 férfi- és 19,864 nőtanuló.

**) A kantonok — tulajdonkép 19 egész és hat félkanton — hivatalos sorrendje ez: Zürich, Bern, Luzern, Uri, Schwyz, Obwalden, Nidwalden, Glarus, Zug, Fribourg, Solothurn, Basel-város, Basel-vidék, Schaffhausen, Külső-Appenzell, Belső-Appenzell, Sankt-Gallen, Graubünden, Aargau, Thurgau, Ticino, Vaud, Valais, Neuchâtel, Genf.

kinthetné a társadalmi felfogások és politikai elméletek számára, minthogy bennök könnyebb szerrrel vizsgálhatni befolyásukat, mint kiterjedtebb országok bonyodalmai közt. Magam azonban ezen tanulmányom céljára nézve, már rövidség kedvéért, kénytelen vagyok mellőzni a multat és megelégedni a tanulással, mely a jelen állapotok ismertetéséből is bőven merithető.

Legelső igen megszivlelendő okulásul emelhetem ki azt a tényt, hogy az állami alakulásoknak e szabad talaján, hol inkább a néplélek szükségletei érvényesülnek, mint hatalmi érdekek, a faji és nyelvi különbség mindvégig kevés nehézséget okozott a közművelődés terjedésében és az iskolában. A legtöbb kanton népsége egy nyelvű, s bennök ez a közélet és a tanítás nyelve; a hol pedig vegyes nyelvű a népség, ott az élet is, a tanítók képesítése is megoszlik a nyelvek szerint és a népiskolai tanítás anyanyelven folyhat.*) Azonban csak említve, hogy még a népiskola keretében, felsőbb fokon (a svájczii «Secundarschule» még a tankötelezettség idejére esik és a mi felső népiskolánknak felel meg) minden kanton felvette tervébe egy idegen nyelv kötelező tanítását, kiemelendő, hogy nemcsak a vegyes nyelvű kantonokban tanítják, a közművelődés szükségleteit tekintve, az alsóbb tanfolyamban is a másik irányadó nyelvet. Így a német kantonok közül Aargau és Bern feljogosítják a községeket, hogy a népiskola felsőbb osztályaiban kötelezővé tehetik a francia, illetve a berni francia községekben a német nyelvet; Luzernben

*) A szövetségi alkotmány hivatalosnak három nyelvet ismert el; mindegyiknek irodalmi multja van svájczii területen is, bár nagyobb s folytonos fejlődésök idegen földre esik. A népességnek nyelvi tekintetben az országos aránya (1900.): 67·7 % német, 22 % francia, 6·7 % olasz, van még ladin 1·3 %, egyéb 0·3 %. Az egyes kantonok közül német kantonok: Aargau, Külső- és Belső-Appenzell, Basel vidéke, Glarus, Luzern, Schaffhausen, Schwyz, Thurgau, Uri, Zug, Zürich; mind e 12 kantonban 99 % a német nyelvű; St.-Gallen és Solothurn 98 %, Obwalden 97 %, Nidwalden és Basel város 96 %, végre Bern 83 % német és 15 % francia. — Francia kantonok: Genf, 84 % francia, 11 % német; Vaud 81 % francia, 9 % német, Neuchâtel 77 % francia, 20 % német. — Olasz kanton: Ticino 98 %. Vegyes nyelvű kantonok: Fribourg 68 % francia, 31 % német; Valais 57 % francia, 31 % német; végre Graubünden 46 % német, 38 % ladin és 14 % olasz.

is tanítható a nevelési tanács beleegyezésével a hatodik osztályban mint szabad tárgy a francia nyelv; Basel városa tantervében, a 11—14 éves gyermekek számára mindkét nyelv, német és francia, tanítása szerepel. A francia Neuchâtel is szabadságot ad helyi iskolai bizottságainak, hogy a német nyelv tanítását kötelezővé tehetik; míg a kiválóan francia műveltségű Genf a népiskola első osztályán kezdve végig helyet juttatott a német nyelv gyakorlati tanításának. Graubünden végre, a hol három nyelv is divik (van vagy 49 ezer német, 37 ezer ladin és 18 ezer olasz lakosa) és megfelelően ily anyanyelvű iskolái vannak, törvénybe foglalta, hogy az olasz és ladin tanulók lehetőleg német nyelvi oktatásban részesüljenek; országos tantervében már a második és harmadik osztályban megkívánja a német nyelvismeret előkészítését tárgyi szócsoportok összeállításával, majd rendes tanítását a negyedik évtől szabja meg mindvégig heti hat órával, esetleg a helyi iskolatanácsokra bízva, hogy korábban kezdessék. Nehézségek esetében viszont a kanton kormánya adhat ugyan kivételes engedélyt, hogy egy évvel későbbre halaszszák a német nyelv tanítását, de mindenképen megköveteli, hogy megfelelően minden ladin iskolában az utolsó előttiben már, vagy csak az utolsó osztályban német legyen a tanítás fő nyelve.

Nem sikerült hasonló módon országos bonyodalom nélkül elhárítani a közművelődésnek a felekezeti ellentétekből származó akadályait. Az egyetlen nagyobb mérvű villongás, a szövetségből külön kiválást is okozva,*) épen a felekezeti oktatással kapcsolatban főként a szerzetes rendek, s különösen a Jézus-társaságának alkalmazása körül támadt. Gyors, szerencsés megoldása, az Európaszerte megindult forradalmi mozgalmaktól is segítve, a több állam eddigi szövetségéből inkább egységes szövetséges államot alkotott, a mely új alapvető törvényében minden időre élet vette legalább a népoktatás körében a felekezeti viszálykodásnak. A szövetség alkotmánya (1848 és revisiója 1874) egyik pontjában (27.) ekként intézkedik a népiskolák tárgyában: «A kantonok gondoskodnak

*) Hét katolikus kanton, Luzern vezetése alatt a német Uri, Schwyz, Unterwalden, Zug (az őskantonok) és a francia Fribourg, Valais alakította meg 1845. a «Sonderbund» szövetségét.

az egységes elemi oktatásról (Primarunterricht), mely kizárólag állami vezetés alatt álljon. Ez oktatás kötelező és minden nyilvános iskolában ingyenes. A nyilvános iskolákat minden felekezetnek hívei vallási és lelkiismereti szabadságuk sérelme nélkül látogathassák. Oly kantonok ellen, a kik ebbeli kötelezettségeket nem teljesítik, a szövetség megteendi a szükséges intézkedéseket.» — Ugyancsak egy másik pontja (49) így szól: «A vallás és lelkiismeret szabadsága sérthetetlen. Senkit sem szabad kényszeríteni, hogy valamely vallásközösségben vagy vallástanításban részt vegyen, vagy hogy valamely vallásos cselekedetet végezzen es senkire semmi büntetés nem szabható vallásos nézetei miatt. A gyermek vallásos neveléséről 16 éves koráig ez alaptételek értelmében az apai vagy gyámi hatalom birtokosa dönt.» Végre egyenesen a polgárháború okozóira és okaira vonatkoznak a következő pontok (51, 52): «A jezsuiták rendje és a vele kapcsolatos társulatok a Svájc egy részében sem találhatnak felvételt és tagjaiknak minden egyházi és iskolai működés tilos. E tilalom szövetségi határozattal más egyházi rendekre is kiterjeszhető, ha működésök az államra veszedelmes és a felekezetek békességét háborítja. Új kolostorok és vallásos rendek felállítása, vagy megszünteknek visszaállítása meg nem engedhető.» *)

Az átmeneti intézkedések iskolaügyben csupán az ingyenes köztanítás érvényesítésére nézve adtak öt évi haladékot, egyebekben az alkotmány követelése azonnal életbe léptek. A kantonok nagy többsége a következő évtizedekben részint alkotmányi változtatásra kényszerült, részint iskolatörvények és rendszabályok új megállapítására, a mi minden nem igen létesülhetett izgalom és sok halasztás nélkül. Különösen a felekezeti oktatás kérdéseiben könnyen és általánosan juthatott ugyan érvényre, hogy apai vagy gyámi külön kérelemre felmentést adjanak, de a tanítás módozatai tekintetében azokra nézve, a kik óhajtják, az egyes kantonok sem multjokat meg nem tagadhatták, sem útját nem állhatták teljesen a jelenkor meggyőződésén induló követeléseknek. Így ez

*) Van Svájcban jelenleg 28 férfiszervezet (600 taggal), még pedig 21 kapuczinus, 3 benzés, 2 augustinus, 1 cordelier és 1 karthausi; 50 nőszervezet (2500 taggal).

aránylag csekély területen, mely terjedelemre mögötte marad hazánk erdélyi részének, népességre sem múlja fölül sokkal,*¹) megtaláljuk közel egymáshoz és eredményökkel is egymásra visszahatva, a vallásoktatás rendjének mindazokat a különféle módjait, melyek Európa különböző országaiban többnyire egyoldalúan nyertek alkalmazást. Vannak kantonok, hol állam és egyház együttesen intézkednek vezetés és ellenőrzés dolgában, tananyag és módszer tekintetében; másokban az állam tért adva a hittanításnak, az egyházakra bizza módozatainak megállapítását, magának csak az ellenőrzés jogát tartva fenn; egy harmadik csoport nem akar lemondani arról, hogy iskoláiban a vallásos gondolkodást és érzületet kellő módon ne ápolják, de távol óhajt tartani belőlök minden felekezetiiséget; végre a negyedik csupán a világi tanításnak szánja iskoláit, a vallásos oktatást és nevelést a szülők és az egyházak külön tisztének tartva. Azt hiszem, nem végzek hiábavaló munkát, ha részletesebben is közlöm az egyes kantonok határozatait; itt a svájcezi alkotmányos eljárások körében, nem kormányok és pártok változó törekvéseiről van szó, hanem a népakaratnak mindig tiszteletreméltó nyilatkozatairól. Ismertetésemben nem is követek valami elméleti szempontból ajánlatos csoportosítást, hanem a tárgy követelménye szerint előbb közlöm a katolikus kantonok megállapodásait, azután a protestánsokét, még pedig a felekezettek arányait föltüntető sorrendben.**²)

¹) Svájc 41,469 km²; Erdély 57,243 km²; Svájc lakossága (1850.: 2.392,740) 1890.: 3.315,443; Erdélyé 2.456,838.

²) Általánosan Svájc népségében 41·6 % a katolikus vallásu, 57·4 % protestáns, 3·8 % izraelita, 2·9 % egyéb vallásu vagy felekezeten kívül álló. — 1. Katolikus kantonok, 7 német, 1 olasz, 2 vegyes nyelvű: Nidwalden 99 %; Schwyz 98 %; Uri 98 %; Obwalden 97 %; Belső-Appenzell 94 %; Luzern 94 % kath., 5 % prot.; Zug 93 %; Ticino 99 %; Valais 99 %; Fribourg 84 % kath., 15 % prot. — 2. Vegyes kantonok kath. többséggel; 2 német és 1 francia nyelvű: Solothurn 74 % kath., 25 % prot.; St.-Gallen 59 % kath., 40 % prot.; Genf 49 % kath., 48 % prot. — 3. Protestáns kantonok 4 német, 2 francia nyelvű: Külső-Appenzell 91 %; Schaffhausen 87 %; Zürich 87 % prot., 12 % kath.; Bern 86 % prot., 12 % kath.; Neuchâtel 87 % prot., 11 % kath.; Vaud 84 % prot., 8 % kath. — 4. Vegyes kantonok protestáns többséggel; 5 német, 1 vegyes nyelvű: Bazel-vidék 78 % prot., 21 % kath.; Glarus 76 % prot., 23 % kath.;

I. *Katholikus kantonok: Nidwalden.* Az iskolai főhatóság (nevelésügyi tanács) állapítja meg a tantervet, az iskolakönyveket és taneszközöket, s az országtanács helybenhagyásával a szükséges fegyelmi rendelkezéseket és szabályzatokat. A vallás-oktatás taneszközeinek választását az illetékes egyházi hatóság beleegyezésével kell megtenni. A vallás tanítása első sorban a helyi lelkész tiszte; a tanítás végzi a katechismus és egyéb emlékezeti anyag kihallgatását.

Schwyz. A római kath. gyermekeket a vallásban az egyház tanai szerint oktatják; más vallású tanulókat azonban a nyilvános iskola látogatásánál tilos háborítani vallási és lelkiismereti szabadságukban. Magát a hittant az iskolatörvény nem sorolja a köteles tárgyak közé: de a tanterv szerint a katechismus tanulása köteles tárgy minden kath. vallású tanulóra nézve. Hetenként legalább egy óra fordítandó reá mindannyi osztályban. A tananyag osztályonként való részletezése és a tankönyvek megválasztása a tisztelendő lelkészi hivatalnak vagy az illetékes egyházi hatóságoknak a dolga. A bibliatörténetek tanmenetét azonban megállapítja a terv. Az iskolai rendtartásnak egész szakasza szól arról, miként viselkedjék a gyermek az egyházban, mert a keresztyén tanrend és a lelkészi hivatal külön rendelkezése szerint a kath. gyermekek kötelesek az egyházi keresztyéntan látogatására. A hit dolgában — mond a rendtartás — a tanító se közönyös ne legyen, se türelmetlen más hitűek iránt. A helység lelkésztét és az iskolai hatóságokat törekedjék támogatni az iskola gondozásában. Vasárnap és ünnepeken, valamint a gyermekeknek rendelt minden istentiszteleten a tanítás is részt vegyen és segítkezzék a felügyeletben és a rend fentartásában.

Uri. Az egész iskolaügy állami vezetés és felügyelet alatt áll. A vallás tanítása első sorban a lelkipásztorok tiszte; a tanítás bevonható segítségére.

Obwalden. A rendőri büntető törvény szülőket, gyámokat és mestereket, ha gyermekeiket, gyámoltjaikat vagy cselédjeiket nem támogatják a vallástanítás előírt látogatásában és vallásos

Thurgau 70 % prot., 28 % kath.; Bazel városa 67 % prot., 30 % kath.; Aargau 55 % prot., 44 % kath.; Graubünden 55 % prot., 45 % kath. — Izraelita mindössze 12,551 lakos van; legtöbb Zürich kantonban 2987; ezren felül még Bazel-város, Bern, Vaud, Genf, Neuchâtel és Aargau kantonokban. Egyéb vallású vagy felekezeten kívül álló 13,453.

kötelességeik teljesítésében, valamint általán mindenkit, a kik rossz házirenddel vagy hanyag gyermekneveléssel vétkeznek, pénz-bírsággal sujt kétszáz frankig vagy megfelelő fogsággal. A hittan nincs a tantervben, csak a bibliai történet van meg benne. A vallástanítás ugyanis a lelkészség tiszte, azért maradt el a tantervből; de azok a szülők, a kik év elején a vallástanítás mellett nyilatkoztak, a vasárnapi és a heti keresztyéntanra nézve is alá vannak vetve az iskolakötelezettség határozatainak.

Benső-Appenzell. Arra, hogy valaki tanítói vagy tanítónő tisztet betölthessen, római katolikus vallásúnak kell lennie. A vallást azonban fő részében a papság tanítja. A hittan anyagának részletezése a lelkészségre van bízva, azzal a föltétellel, hogy tanítása többet ne követeljen heti két óránál egy osztályban, egyet a katechismus és egyet a bibliai történet számára.

Luzern. A köteles tárgyak sorában nincs hittan. A vallástanításról az illető felekezetek lelkészsége gondoskodik s erre rendelkezésére áll az iskolahelyiség és az órarendben a szükséges idő. Oly tanítók, a kik készséggel vállalkoznak rá, segítségül bevonhatók. Az iskolai helyiség használatának joga azonban, és a vallástanra szánt idő csupán az államilag elismert felekezeteket illeti; a mennyire az oktatás az iskolaidőre esnék, három óra fordítható reá. A vallástan anyaga, akár az illető felekezet lelkésze, akár a tanító végzi tanítását, mindenesetre fölveendő a szokásos iskolai értesítőkbé. A helyi egyházi és iskolai hatóságok arra is legyenek tekintettel, hogy oly iskolák növendékei, melyek lelkészi falvakban vannak, az iskolai tanítás előtt részt vehessenek tanítóik felügyelete alatt a mindennapi istentiszteletben.

Zug. Az összes elemi iskolák állami vezetés és felügyelet alatt állanak. A vallástan — katechismus és bibliai történet — köteles tárgy. Tanítása felekezeti és az illető lelkészi hivatal vezeti; látogatása bármily felekezetű tankötelezettre nézve kötelező, hacsak a szülő vagy gyám kérelmére a községi iskolabizottság felmentést nem adott. Az iskolabizottság a tanítókat és tanítónőket kötelezheti a felekezetökbéli vallástanításra.

Ticino. A tantervben a vallástanon és bibliai történeten kívül még külön szerepel a polgári és erkölcsi élet tanítása. A vallástanítás a törvény értelmében (1886 törvény a kath. egyház szabadságáról) az egyházi hatóság felügyelete alá tartozik. Így elvégzése a plébánosnak dolga, a ki egyébként részben vagy

egészben is más lelkészre vagy a tanítóra bízhatja a maga felelőssége mellett. A tanítás idejéről az iskolai bizottság értesíteni tartozik a plébánost vagy megbizottját; s ennek kérelmére gondoskodnia kell, hogy a gyónás, áldozás és első bérmálás előkészületeire is jusson idő.

Valais. Az egyházi hatóságot illeti a vallásoktatás felett a felügyelet joga. A közoktatási tanács egyik tagja a clerus köréből választandó, az egyházmegyei fő hármasság jelölése alapján. A vallástanítást az egyházmegyei katechismust és a szent történeteket tanítják. A helyi lelkész bármikor szabadon látogathatja az iskolát, és akadályoztatás esetét kivéve, a községi iskolai bizottságnak tagja. Az elemi oktatás céljának megvalósítása — mond a rendtartás, — megkívánja minden fokon a szülőknek, a világi és egyházi hatóságoknak közreműködését. A polgári hatóságok kötelesek támogatni a szülőket és a gyámokat gyermekeik vallásos oktatása és nevelése ügyében.

Fribourg. A vallástanítás az egyházi hatóság felügyelete alatt áll, és köteles mindazokra nézve, a kiket szüleik kérelmére az iskolatanács elnöke föl nem mentett alá. A felekezeti többség vallástanítása rendszerint az iskolai helyiségben történik, de más egységes helyen is nyújtható. A kisebbség szülei a hittanítás dolgában saját egyházi hatóságukkal tartoznak megállapodásra jutni; ennek jogában áll a felekezetéhez tartozó gyermekeket alkalmas módon egyesíteni, s a község gondoskodik a szükséges helyiségről. A törvény szerint főként a heti szabad félnapok szolgálnak a vallástanításnak; első sorban a helyi lelkész nyújtja; katolikus iskolában más olyanok is, a kikre bízta. A tanító köteles az emlékezeti anyag lekérdezésére; őt illeti különben a bibliai történetnek a tanítása.

II. *Vegyes kantonok katolikus többséggel: Solothurn.* Az összes oktatás a kantonban az állam felügyelete alatt áll. Az állam és a községek költségén fentartott elemi iskolák kizárólag elemi vezetés alatt állanak; a ki nem az állam által vezetett iskolát vagy nevelőintézetet akar fentartani, állami engedélyezésre szorul. A vallástanítás e kantonban minden felekezeti tekintet nélkül történik.

St.-Gallen. Maga az iskolai főhatóság, a nevelésügyi tanács, hat katolikus és öt evangélikus tagból áll; elnöke és alelnöke sem tartozhatik ugyanegy felekezethez. Ezen hatóság gondoskodik róla, hogy a vallástanításra megadják a szükséges időt;

intézkedik abban, hogy ha a tanköteleseknek nem áll rendelkezésre lakhelyökön felekezetökbeli iskola, akkor vagy a másik felekezet községi iskolájába fölvétessenek, vagy esetleg szomszédos községben találjanak helyet. A lelkészek megválaszthatók a helyi iskolatanácsba. A keresztyén hit- és erkölcs tanításáról a nyilvános iskolákban az egyházi főhatóságok gondoskodnak és rendelik ki a vallástanítókat. A vallástanra hetenként rendszerint három óra szolgál, kettő katechismusra és két félóra bibliai történetre. A püspöki szék és a protestans zsinat jelöli ki a használandó tankönyveket.

Genf. A vallás tanítása a közoktatás többi részeitől teljesen elkülönítendő, hogy bármely kantonbeli fölvételre találhasson a különböző tanintézetekben. Az alkotmány követelte vallásoktatás az elemi iskolákban kizárólag a két egyház lelkészeinek a tiszte és nem kötelező. A vallás tanítása, valamint a confirmációi oktatás nem zavarhatja a rendes oktatásra szánt időt, se nem akadályozhatja a tanulókat a pontos, szabott időbeli iskolába járásban.

III. *Protestans kantonok: Külső Appenzell.* Az egész iskolaügy az állam felügyelete alatt áll, a népiskola az országos iskolai bizottság felügyelete alatt. A nyilvános iskolák tanterveit az orsz. isk. bizottság állapítja meg a kormánytanács bejegyzésével; a magániskolák terveit ellenben az orsz. isk. bizottság vizsgálja meg és engedélyezi. Az iskolai vallástanítás látogatása nem kötelező.

Schaffhausen. A tanterv a vallás- és erkölcsstan céljául a vallásos és erkölcsös gondolkodásmód keltését és ápolását tűzi ki. Tananyaga: A fontosabb erények fogalmának kifejtése. A gyermek Isten és felebarátjai, önmaga és a természet iránti kötelességének ismertetése. Bibliai történetek tárgyalása a tanulók felfogásának megfelelő kiszemelésben; a történetekkel kapcsolatban vallásos énekek és néhány bibliai és erkölcsös mondás emlézése.

Zürich. A kantonban oly nyilvános iskolák nem állíthatók, melyek a felekezeti különválás elvén alapulnak. A bibliai történet és erkölcsstan tanítását az első hat iskolaévben a tanító végzi, oly alakban, hogy különböző felekezetű tanulók is részt vehessenek benne a lelkiismereti szabadság sérelme nélkül. A hetedik és nyolczadik évi oktatást rendszerint az illető egyházközség lelkésze végzi, a hol az iskolák száma miatt e rendelkezés nem lehetséges, az oktatást illő díjért egy szomszédos köz-

ség lelkészére vagy tanítóra bízhatni; ily határozat azonban a kerületi iskolagondnokság engedélyezéséhez van kötve. Több iskolának összevonása közös vallástanításra a többi oktatás idejét meg nem rövidítheti. A hetedik és nyolczadik osztály tanításának terve és eszközei véleményadásra az egyháztanács elé terjesztendőek. Az iskolagondnokságok kötelesek a felekezeti kisebbségeknek, ha a lakosság tetemes részét teszik, kérelmekre a vallástanításhoz szükséges iskolahelyiségeket a szabad órákban ingyen rendelkezésükre bocsátani; ez ügyben fölebbezés esetén véglegesen a kormánytanács dönt.

Bern. A tanterv keresztyén vallástanítást ír elő a bibliai történet alapján. Az iskolai bizottság úgy rendelkezhetik, hogy az oktatást a helyi lelkész végezze. Ez esetben csak az iskolai tanítás után történik, délelőtt vagy délután s az órarend ily értelemben állapítandó meg.

Neuchâtel. Maga a kanton alkotmánya szerint a vallástanítás elkülönítendő az oktatás többi részeitől. Az iskolatörvény szerint az elemi közoktatásnak nem lehet semmiképen felekezeti jellege. Vallásos rendhez tartozó egyén a köziskolákban nem taníthat. Az alkotmány azonfölül tiltja, hogy vallásos testület a kantonban letelepedhessék a nagy tanács külön és mindig visszavonható fölhatalmazása nélkül. A vallástanítás tehát nem szerepel a köziskola tervében; a szülők szabad választása és akarata szerint tanítják. Az iskolahelyiségek a közrend határai között jogszerűen minden felekezet vallástanítására rendelkezésre állanak. Az iskolai bizottságok gondoskodnak róla, hogy ez a tanítás a nap alkalmas óráiban történjék a többi lecke előtt vagy után. A helyiségekre vonatkozó nézeteltérésben az államtanács dönt. Az iskolai bizottság ügyel arra is, hogy semmiféle vallástanítás ne zavarja az iskola rendes munkáját s hogy reggel és délután a tanítás naponként ugyanazon órában kezdődjék. Ha a tanítókra vagy tanítónőkre bízzák az egyházak tanítványaik vallástanítását, az ebben elért eredményről nem szabad említést tenniök sem az iskola rendes lajstromaiban, sem a tanulóknak adott értesítőben; nem is vehetik azt számba a tanulók osztályozásában vagy elhelyezésében. A vallástanításra vonatkozó előkészület, feladatok, énekek csupán a reá szánt órákban jöhetnek tekintetbe.

Vaud. Minden iskolában van a keresztyénség elveinek megfelelő, nem köteles vallástanítás, de elkülönítve a tanterv

egyéb köteles ágaitól. E tanítás oly módon szervezendő, hogy ne árthasson azon gyermekek tanulmányának, a kik nem vesznek részt benne. A nemzeti egyház lelkészeinek felügyelete alatt áll. Ha a tanító felmentést kér a tanítás alól, a község a helyi lelkészszel együtt gondoskodik a vallás- és közoktatásügyi kormány-szék felhatalmazásával a szükséges rendelkezésről. A confirmá-tiós vallástanítás lehető legkevésbé se zavarja az iskolai tanítást. Az iskolatörvény e határozatain felül külön szabályzat szól a vallásoktatás felügyeletéről. Az elemi köziskolákban a vallás csak a nemzeti egyház elvei szerint tanítható, s az államtanács által engedélyezett tankönyvek szerint. E vallástanításnak lényegé-ben történeti jellegűnek kell lenni. Az iskolai bizottságok min-den év elején tudatják a vallásoktatás fölügyeletével megbízott lelkészekkel a tanításra kiszabott napokat és órákat, valamint az iskolai szünetek idejét. A lelkész lehető gyakran látogassa a ta-nítást és győződjék meg a tanuló vallásos ismereteinek állapotá-ról. Ha helyén látja, a lelkész megteszi az észrevételeit a tanító-nak magános módon; de szükség esetén közli azokat az iskolai bizottsággal és a vallás- és közoktatási kormánysszékkel. A lel-kész kérdezi a tanulókat a szent történetből az évi vizsgálá-ton; az egyes tanulóknak adott érdemjelt közli az iskolai bi-zottsággal.

IV. *Vegyes kantonok protestans többséggel. Bázeli vidéke.* Az összes oktatásügy főfelügyelete az államot illeti. Az álla-mot illeti a jog is, hogy ugyanabban a terjedelemben, mint eddigelé, gyakorolja a fölügyeletet az egyház fölött. Az alkot-mány e pontjai értelmében van fölvéve az elemi iskola ter-vébe, bár nem a tárgyak élén, mint egyébütt szokásos, a bibliai történet és az ó- és új-szövetség könyveinek ismerete; s van előírva az állami főhatóság által a bibliai történetek tan-könyve külön a protestans és a katolikus népiskola használatára. Mai napig érvényben vannak, mint rendtartási szabályok, a régibb (1839) határozatok: A helyi lelkészek tiszte, hogy egy-házkörükben hetenként egy órai vallástanítást adjanak minden községi iskolában. A tanítás a törvénytörvényes időben és az illető iskolaépületben történik. Eltérti e szabálytól csupán az illető község helyi előjárósága engedélyével lehet. A tanórákra nézve a lelkészségnek az illető község tanítóival kell megállapodásra jutni; különbözőség esetén a nevelésügyi kormánysszék határozata dönt. A kath. egyház, illetőleg a bázeli püspök minden intéz-

kedése a vallástanítás körül a kanton kormányának beleegyezésére szorul közzététele előtt.

Glarus. Az elemi oktatás kizárólag állami vezetés alatt áll. A köteles tárgyak közt a tantervben első helyen áll: Vallás, azaz érdekkeltés és oktatás a vallásos és erkölcsös élet körében, azonban minden felekezeti elkerülésével. Ily értelemben van az első három iskolaévre kiszabva: az olvasókönyvbe foglalt anyag tárgyalása vallásos és erkölcsi érzelmek keltésére; a következő évekre pedig: a legegyszerűbb erkölcsi és vallásos alapfogalmak kifejtése és Isten és emberek iránti legközelebb fekvő kötelességek tárgyalása. Az elemi oktatás tervét a kanton iskolatanácsa állapítja meg, s a vallástani könyvek engedélyezése is tőle függ.

Thurgau. Iskolai tantervében a vallásos és erkölcsös műveltség van czélul kitűzve: vallásos és erkölcsi érzelmek és fogalmak keltése és kifejtése a gyermek lelkében, bibliai történet és vallásos emlékezetgyakorlatok, minden felekezeti kizárásával. A felekezeti vallástanítást az állami hatóságok főfelügyeletének fõntartásával a lelkészség végzi külön tanórákban. Az előénekes vagy orgonista-szolgálat a tanítói tiszttel egybeköthető, a mennyiben ebből iskolamulasztás nem ered. Általában nem szabad egyházi cselekedetek vagy felekezeti vallástanítás által a törvényes iskolaidõt megzavarni vagy megrövidíteni. Különben az ily vallástanításnak részletei csak az ötödik évtől vannak a tantervben megállapítva.

Bázel városa. A törvény nem számítja a köteles tárgyak közé a hittant; azonban szerinte a népiskola alsó fokán (négy éven át) s a középfok első két évében a tanító ad vallástanítást, csak ezentúl, valamint a felsőbb iskolák körében nem szerepel többé. Egyébként — jegyzik meg — a nevelésügyi tanács megállapodásra fog jutni az országos egyházak hatóságaival arra nézve, miként vehető az iskola munkájában tekintetbe az egyházi vallástanítás és a confirmátiói oktatás. Az iskolai tanterv a körébe eső vallástanításnak ekként tűzi ki feladatát: a bibliai történet emelő és nemesítő hatással legyen a gyermek szívére és lelkére, ébreszse és fejlessze vallásos érzéseket, figyelmeztesse Isten és emberek iránti kötelességeikre és adjon útmutatást e kötelességek teljesítésére. Az elemi iskola vallástanítása egészben előkészítő jellegű, alapját veti a későbbi tulajdonképi vallásoktatásnak. Megismerteti a tanulókat a bibliai történet fő eseményeivel és kiválóbb személyiségeivel és akként rendezendő, hogy minden tanuló

részvehessen benne felekezeti különbség nélkül. E bibliai történet számára külön hivatalos kiszemelés van előírva. Egy kormányhatározat (1884 febr. 5.) az iskolai oktatásra nézve ekként szól: Tekintetbe véve, hogy az állam feladata a nevelésügynek és népműveltségnek emelése, s hogy e feladata teljesítésében az őt illető oktatásügyi vezetéssel meg nem egyezhetik oly tanerők alkalmazása, a kik, mint egyházi rendek és testületek tagjai, föltétlen engedelmisséggel tartoznak főhatóságuk iránt és műveltségök egész természeténél fogva sem alkalmasak oly tanítás végzésére, mely ép úgy a szellemi fejlődés és iskolázottság, mint az ifjúság nemzeti és köztársasági nevelése érdekében megkövetelendő a kantonban fönnálló minden iskolától, elrendeltetik: Mindkét nembeli oly személyeknek, a kik vallásos rendek vagy testületek tagjai, tilos valamely iskola vagy nevelőintézet vezete, valamint bennök bárminemű tanítói munkásság.

Aargau. Az iskolai tanterv a vallástanítás céljául az erkölcsi és vallásos érzés keltését és művelését tűzi ki, az erkölcsi és vallásos alapfogalmak fejtegetését követeli és az Isten, ember-társak és természet iránti kötelességek tárgyalását. Az első két osztályban e feladatot könnyen érthető oly erkölcsi elbeszélések alapján oldja meg, melyek a gyermek tapasztalata és környezete köréből vannak véve és az erkölcsi életre vonatkozó magyarázatra és oktatásra alkalmasak. Azontúl főképen a bibliai történethez fűződik a tanítás, kapcsolatban vallásos költemények és bibliai mondások magyarázatával és emlékezésével. Ez oktatás általánosan kötelezőnek volt szervezve, azonban a szövetségi bíróság ítélete alapján (1898.) a kanton iskolai főhatósága kénytelen volt, különösen a bibliai történetet nem kötelező tárgynak tenni s oda utasítani a tanítóságot, hogy a reá szánt órákat az iskolai tanítás elején vagy végén helyezze el. Egy másik panasz alkalmából ugyancsak ez időtájt el kellett rendelnie, hogy a tanköteles gyermekeket ne kötelezzék az úgynevezett missiók és missió-szónoklatok látogatására az iskolai oktatás szünetelésével, mivel azonfelül, hogy az iskola jogát ily egyházi intézkedésekkel nem szabad megrövidíteni, a missió-szónoklatok tartalmuknál fogva sem szólnak az iskolai ifjúságnak. Egyáltalában az iskolai gondnokság és a lelkészi kar egyetértően úgy intézkedjék, hogy az egyházi vallástanítás és istentisztelet az iskolai tanítás idején kívül essék.

Graubünden. Az iskolai rendtartás megköveteli a keresztény

vallástant az elismert felekezetek elvei és tanai értelmében, meghagyva, hogy a vallástanítást az illető lelkészek magok végzik vagy közvetlen vezetősök alatt végeztetik. A tantervben külön van megállapítva a református és a katolikus vallás tananyaga; ez utóbbi a püspöki hivatal javaslata alapján. A tulajdonképi erkölcsi tanítást (Gesinnungsunterricht) azonban a terv a történeti tanítás menetéhez fűzi.

A sajátos önállóság, mely e megállapodások fogalmazásában ott is megnyilatkozik, a hol különben azonos vagy rokon fölfogás szolgál alapul, nyilván a féltékenységből ered, melylyel e kis államok függetlenségüket nemcsak a központi kormányval, hanem kantontársaikkal szemben is őrzik. A természetes versengés köztük sohasem aljasul el pusztá utánzászá. Szembeötlő módon mutatkozik ez óvatosság továbbá az eljárásban, melylyel mindenik kanton tanítóinak képesítését intézi. Mindössze csak tizenhat kantonnak van állami tanítóképzője*), de akár van vagy nincs, mindenik csak országos vizsgálata alapján ad a maga területére képesítő oklevelet (Patent, brévet), más kanton képesítését csupán esetről esetre fogadva el a maga szabályzata értelmében. Minden ily vizsgálat az országos iskolahatóság által kinevezett bizottság előtt folyik; Bern kanton egyenesen úgy rendelkezik, hogy minden bizottsági tagnak, a ki esetleg tanítóképző intézeti tanár, minden egyes esetben, valahányszor intézetének valamely tanítványa jelentkezik képesítő vizsgálatra, ki kell lépnie a bizottságból. A képesítés általában, főképen a francia kantonokban kettős: van tanulmányi képesítés (brévet de connaissances), mely csupán iskolai gyakorlatra (stage) jogosít, s másodsorban egy-két évi gyakorlat után nyerendő tiszti képesítés (brévet d'aptitude pédagogique); de van (például Valais kantonban) három rendbeli képesítés is, előzetes

*) Nyilvános tanítóképző van Svájcban 27, még pedig 22 különálló intézet és 5 felsőbb fokú iskolákkal kapcsolatban. A 22 képző közül 14 férfi- és 8 nőtanítóképző; az 5 kapcsolatos közül 3 férfi- és 2 nőtanítóképző. Az 1902. évben 1243 férfi és 709 nő tanult bennök; képesítést nyert 269 tanító, 240 tanítónő. Azonfelül van még 9 magánképző; 4 önálló és 5 kapcsolatos intézet, 5 férfiak és 4 nők számára; tanítványaik közül 32 tanító és 79 tanítónő nyert képesítést.

egy évre, ideiglenes négy évre szóló, és csak öt évi megfelelő iskolai szolgálat után nyerhető a végleges képesítés. Legelterjedtebb különben, kivált a német kantonokban, az az eljárás, hogy egyrészt a vizsgálat jobb-rosszabb eredménye szerint adnak 1—5 évre előzetes képesítést; s azután a tisztí képesítés maga is csak időszakos, 3—8 évre szóló. Az időszak lefolytával a képesítés minden egyes esetben megújítandó vagy új vizsgálat vagy esetleg jeles tanítói működés alapján; csupán néhány kantonban (Aargau, Fribourg) elég-szenek meg kétszeri megújítással, harmadszorra végleges képesítést adva. Egyébként több német kantonban a tanítói tisztség még ha a képesítés végleges is, úgy mint a többi tisztviselői állás Svájcban, csak meghatározott időszakra szól (például hat évre Bern, Zürich és Solothurn, öt évre Bázél-vidék, nyolcz évre Schaffhausen kantonokban) s ennek lefolyása után mindenki új választás alá esik.

Az alkotmányos fölfogás különbsége, — mely országos intézkedésnél főképen abban nyilvánul, hogy népgyűlés vagy népképviselő-e a törvényhozás alapja, s ez utóbbi esetben mennyiben teszi kötelezővé vagy nem a törvényekre, főleg pénzügyiekre nézve a nép megszavaztatását (referendum), továbbá hogy a végrehajtó hatalmat maga a nép választja-e vagy képviselője — a közoktatásügyi hatóságok szervezetére nézve is döntő körülmény.*) Mindenütt ugyan a legalsó fokon az iskola gondozását és munkájának közvetlen ellenőrzését

*) A kantonok közigazgatására nézve felvilágosításul közöljük itt sorrendjököt a lakosság száma szerint, ezerre kikerekítve s mind-egyiknél zárjelbe mellékelve, hány kerületre oszlik: Bern 591 (30); Zürich 432 (11); Vaud 285 (19); St.-Gallen 251 (13); Aargau 207 (11); Luzern 147 (5); Ticino 139 (8); Genf 133 (3); Fribourg 128 (7); Neuchâtel 127 (6); Valais 114 (13); Bázél-város 113 (2); Thurgau 113 (8); Graubünden 105 (14); Solothurn 101 (10); Bázél-vidék 69 (4); Schwyz 56 (6); Külső-Appenzell 55 (3); Schaffhausen 42 (6); Glarus 32 (1); Zug 25 (1); Uri 20 (1); Obwalden 15 (1); Nidwalden 13 (1); Belső-Appenzell 13 (1). — Svájc városai közül csak három-nak a lakossága haladja meg a százezret: Zürich (150,703), Bázél (109,161), Genf (104,796). — A többi 3182 politikai közül (1888-ban) csak 18-nak volt tizezernél több lakosa, 36-nak 500—1000, 24-nek 4000—5000, tehát egészben 78-nak 4000-en felül, míg 428 községnek 1000 és 2000 közt volt a lakossága. — Egész területének pedig csak 91·6 %-a használható, termőföld.

helyi (3—9 tagú) hatóság (iskolai gondnokság vagy bizottság) végzi, a községtagok vagy a községi tanácsok által választva; de felsőbb fokon, a közvetítő kerületi és a fő országos hatóság alakulására nézve az irányadó, hogy a személyes felelősségben látják-e, vagy a testületi tanácskozásban inkább biztosítva az ügyek czélszerű vezetését. Így a közoktatásügy élén több (vagy hat; Bern, Solothurn, Bázeli vidéke, Glarus, Thurgau, Vaud) kantonban nevelésügyi igazgató áll, mint a kormánytanács egyik tagja, más (vagy hét Uri, Obwalden, Nidwalden, Zug, Külső és Belső-Appenzell, Graubünden) kantonban 5—10 tagú nevelésügyi tanács; a többiben azonban a vezető igazgató és egy melléje rendelt szaktanács intézik együttesen az irányadás és a főfelügyelet tisztét. A közvetítő hatóságban szintűgy néhány (vagy négy: Zürich, Solothurn, St.-Gallen, Aargau) kanton kerületi iskolagondnokságok útján gyakorolja a felügyeletet, a többség azonban az ország terjedelme szerint egy vagy több iskolafelügyelőnek személyes felelősségére bizza; három kantonban (Bázeli városa, Belső-Appenzell, Zug) csekélyebb terjedelménél fogva nincs ily közbeeső hatóság. Mindezen tisztség a svájci népuralom eljárása szerint csak időszakos, három vagy négy évre szól, és mindenik az évenkénti való vázlatos számadás mellett megbízásának lejártával teljes kimerítően jellemző jelentést köteles tenni a gondjára bizott iskolaügy állásáról. A számadások és jelentések mindenkori közzététele, a mint fokozza a tisztviselők felelősségének tudatát, épen úgy hathatós eszköze a közérdeklődésnek és alapja a folytonos haladásnak.

Jellemző a népuralmi gondolkodásra, hogy magának a tanítósnak a végrehajtó, de főképen az ellenőrző hatóságokban nincsen képviselése. Az egyes tanítónak a helyi hatóságban, s épen úgy a tanító-testületeknek, melyek legtöbb helyt törvény alapján szerveződnek, a kerületi és országos hatóságokra nézve csak tanácsadó szerepök lehet; de a törvény többnyire e tanács előzetes kikérésére ráutalja ez egyes iskolai hatóságokat.

A népiskolai szervezet ily egybevágó alakulásának, és különösen czélszerű működésének eredménye, hogy Svájc kantonjaiban a népoktatás valósággal a nép ügye lett. Világos jele, hogy az iskolázás biztosítására a törvényhozás nem állapodott meg a tanulás ügyességénél. A lefolyt század utolsó

negyedében mind általánosabban elterjedt az a meggyőződés, hogy a tankötelezettség megvalósításának, az egyetemes iskolázásnak egy multhatatlan föltétele, hogy minden gyermek, a legszegényebb is, rendelkezék a szükséges tankönyvekkel és iskolaszerekkel. A kantonok egymásután gondoskodtak törvényben is róla.*) Többnyire úgy intézkedtek, hogy minden tanköteles gyermeknek vagy az állam (így Bazel-város, Genf, Thurgau, Zug, St.-Gallen) vagy a község (Solothurn, Zürich, Külső-Appenzell) vagy mindkettejük (Glarus, Bazel-vidék, Vaud, Neuchâtel) költségén ingyen adják a szükséges taneszközöket, vagy gondoskodtak (így a többi kanton), gyámolításról, hogy mindenki olcsóbb áron, és legalább a szegények ingyen juthassanak hozzájuk. Ez intézkedés nyomában megindult — mintegy természetes következőképpen annak a meggyőződésnek, hogy a gyermek helyzetét tekintve nem annyira kötelességteljesítésről van szó, hanem jogérvényesítésről, arról a jogról, melylyel a nemzet minden tagja részt követelhet a közművelődés áldásaiból — a gondoskodás részben hatósági, részben társadalmi úton a gyermekek megfelelő élelmezéséről és kellő ruházásáról, s egyáltalán olyan intézmények létesítéséről, (például szünidei telepek), melyek a gyermekek testi-lelki épségének, minden nevelés és oktatás ez alapjának, állanak szolgálatában. Svájc ebbeli példája azóta elhatott más határokbba, remélhetőleg elterjed vele a belátás is, hogy nem pusztá könyörületesség az alapja, nem csupán a nyomor enyhítése, társadalmi igazságtalanságok kiegyenlítése a célja, hanem a nemzeti erőnek gyarapodását és a néplelek erkölcsi közösségének fokozását várhatni tőle.**)

*) Glarus, a kis hegyi kanton, mely minden más európai államot megelőzött a társadalmi törvényhozás terén gyári törvényével, volt az első is, mely előbb (1873.) az iskolaszerek, majd (1885.) a tankönyvek ingyenes szolgáltatását törvénybe iktatta.

**) Mind a taneszközök szolgáltatására, mind az élelmezésre és ruházásra nézve csak régiebb adatok egy évtized előttié állnak rendelkezésemre (Jahrbuch des Unterrichtsweers in der Schweiz. 1891. és 1894.); de tanulásuk azért nem csökkent. A kilencz kantonban, a hol (1891.) vagy minden taneszközt, vagy csak tankönyveket szolgáltatott ingyen kerekszámban 143,700 tanulóra 369,000 frank költség, átlag egy tanulóra 2.6 frank költség esett; a többi kantonokban, a hol csak fakultative szólott a szolgáltatás, a költséget körül-

Nagy, kitartó óvatosságra volt szükség, hogy oly országban, a hol nem a természet adományai biztosítják a gazdasági gyarapodást, hanem csak az ember iparkodó értelmessége, a népoktatás gyorsan gyarapodó szükségletei számára rendelkezésre álljon a pénzügyi fedezés. Arról a reményről ugyan, melylyel állandó iskolaalap gyűjtésére és szakadatlan növelésére vállalkozott némely kanton, a legtöbb pedig magukat az iskolaközségeket kötelezte, a végből, hogy kamataiban megtalálhassa a multhatatlan, rendes szükséglet a fedezést, csakhamar le kellett tenni; a jelen követeléseai főleg oly téren, mint a népnevelés, a hol a jövődönök előkészítése a főadat, sohasem elégíthetők ki pusztán a multnak tartalékjaiból. A hiányt tehát külön adókivetéssel kellett első sorban a községeknek pótolni, abból a meggyőződésből kiindulva, hogy minden intézmény föntartása külön azon testületeket illeti, melyek jótéteményében részesek; de még így sem volt a községek rendes háztartásának zavarása nélkül biztosítható a teljes szükséglet, úgy hogy mindenütt rászorultak a kantonok nagyobb-kisebb mértékben az állandó segélyezésre. Két elv szolgált a segélyző eljárásban alapul: némely kanton az összes szükségletek bizonyos arányát vállalta pénztárára (például Genf, Bazel-vidék, Schwyz, Zug); mások a helységek nagyobb vagy kisebb szükségleteivel, vagyoni állapotukkal nyújtották arányosan a segélyt (például Aargau, Glarus, Solothurn, St.-Gallen, Thurgau); a legtöbb azonban mind a két eljárást alkalmazza vegyesen, de mégis inkább az egyiket vagy a másikat vévén irányadónak (így például az elsőt helyezik előtérbe: Bern, Graubünden, Luzern, Vaud, — a másikat: Fribourg, Neuchâtel, Ticino, Zürich). Az államsegélynek fő jellemző vonása azonban mindenképen, hogy kiválóan a tanítói javadalmazás biztosítására és emelésére szolgál, mert

belül 250,000 frankra becsülték, összesen 600—650,000 frank lehetett tehát a költség, ha csupán a népiskolákat vesszük, míg ha a magasabb fokú tanintézeteket is számítjuk, melyekre egynémely kanton (p. Bazel-városa) szintén kiterjesztette az intézkedést, kerek számban háromnegyed millió frank volt. — Az ebédről 1895-ben 1385 iskolában volt intézkedés, 2406 iskolában nem volt; s 380,728 tanuló közül 26504 az iskolában ebédelt; 32 iskolában ingyen volt az ebéd az egész éven át, 606-ben csak télen. Ruházásban 992 iskolában 30,126 gyermek részesült.

nagy fontosságot tulajdonítanak annak, hogy még a félreeső falvak iskoláit is állandó, jó tanerőkkel lássák el.*)

A lelkiismeretes közérdeklődésnek azonban, melylyel Svájcz népsége közoktatásügyének alapvető ágát ápolja, legvilágosabb bizonyossága, hogy legyőzte a féltékenységet, melylyel a kantonok a központi, szövetségi hatóságok minden beavatkozását a népoktatás körébe mindedig fogadták volt. Alig mult húsz éve, hogy népszavazat nagy többséggel visszautasította (1882) a szövetségtanács javaslatát, mely nevelésügyi titkárságot akart szervezni a központban, s most, bár több évi tanakodás és vitatkozás után, ugyancsak nagy többséggel fogadott el a nép szavazata egy törvényjavaslatot, mely szövetségi segílyt biztosított az egyes kantonoknak a népoktatás emelésére.***) A jobb belátás győzelmét, kétség-

*) Mai napig a kantonok részvétele a népiskolai költségek fedezésében ekként alakult: egy kanton (Bázel-város) iskoláinak összes költségeit maga szolgáltatja, de itt a kanton kevéssel terjed túl a város határán; egy másik (Genf), hol hasonlókép túlyomó a szék-város szerepe, a költségeknek több mint kétharmadát (70·6 %) viseli; a többiek közül a kanton többet fedez a költségek harmadánál kilencz helyt: Ticino (38·9 %), Belső-Appenzell (38·8 %), Neuchâtel (38·5 %), Turgau (37·5 %), Bern (36·1 %), Aargau (35·3 %), Luzern (34·6 %), Solothurn (34·2 %), Bázelvidék (33·9 %), — többet negyedénél nyolcz helyt: Zug (31·8 %), Vaud (31 %), Graubünden (29·2 %), Nidwalden (28·2 %), Glarus (27·3 %), Schaffhausen (27 %), Zürich (26·9 %), Schwyz (26·5 %); — egy kanton kevesebbet a negyedénél: Valais (20·5 %); egy kevesebbet az ötödénél: St.-Gallen (17·8 %); egy a hatodánál: Fribourg (13·4 %), s végre három kevesebbet a tized részénél: Obwalden (9 %), Uri (7·7 %), Külső-Appenzell (7·5 %).

A költségek gyarapodását a mult század utolsó negyedében mutatja a következő táblázat:

Évek	kanton segélye	községek költsége	átlag egy tanulóra
		m i l l i ó k b a n	
1886.	4·9	12·6	37 frank.
1890.	5·5	14·3	42 "
1895.	7·8	16·7	52·1 "
1900.	12·0	20·8	69 "
1901.	12·3	21·9	72 "
1902.	12·4	22·7	74 "

Az átlag, a mint kitűnik, e rövid tizenöt év alatt épen kétszer annyira növekedett.

**) A szavazati joggal bíró népségnek 44·7 %-a adta le szavazatát és 76·3 % érvényes szavazat szólt a javaslat mellett.

kívül, segítette a szükség érzete is, miután több kantonban számos tervbe vett javító intézkedés fönnakadt a pénzügyi nehézségeken. Az új törvény (1903. jun. 25) a szövetség pénztárból meghatározott összeget bocsájt a kantonok rendelkezésére — minden lakos után 60 centime esik, csupán különös nehézségekkel küzdő nyolcz kantonnak (Uri, Schwyz, Obwalden, Belső-Appenzell, Graubünden, Ticino, Valais) jut 80 centime fejenként. A segélyösszeg kizárólag csak elemi oktatási czélokra fordítható; a törvényben kijelölt e czélok: újabb tanítói állások szervezése, tanítóképzés javítása, tanítók javadalmazásának vagy nyugdíjának öregbitése; iskolaépületek emelése vagy lényeges átalakítása, tornahelyiségek föllállítása és fölszerelése; iskolaszerek és köteles taneszközök ingyenes vagy olcsóbb szolgáltatása, szegény gyermekek jobb táplálása és ruházása, végre gyenge elméjűek nevelése a tan-kötelesség éveiben. A kantonok magok döntenek e keretben a segélyösszegek hováfordításáról, de a törvény értelmében ezek nem szolgálhatnak sem az iskolaalapok növelésére, sem át nem ruházhatók egyik évről a másikra, és semmiképen sem szabad általok a kantonok rendes népiskolai költségeinek alábbszállani az utolsó öt év átlagán. A törvény az idén már életbelépett, s az épen nem csekély évi összeg (2,084,167·80 frank) a kantonok határozata szerint főképen (41·5 %) tanítók járandóságainak emelésére és másodsorban (36·8 %) iskolaépületek állítására jutott,*) újabban tanuságot téve a szabad gondolkodású nép fölfogása mellett, hogy főleg a tanítóság gazdasági állapotának javulásától várja az iskolai nevelésnek is haladását.**)

*) A többi czél közül 3·7 % jutott tanítóképzésre, 3·3 % szegény gyermekek táplálására és ruházására, 2·1 % gyengeelméjűek nevelésére, 2 % taneszközök és iskolaszerek szolgáltatására, 1 % általános taneszközökre, 0·6 % köteles továbbképző iskolákra; végre 2·3 % maradt a kantonok, 6·7 % az egyes községek rendelkezésére esetleges czélokra.

***) A svájci népiskolaügy állásáról a század utolsó negyedében tanuskodnak a következő adatok:

Évek	községek	iskolák	férfitanítók	nőtanítók
1886.	3805	7180	6128	2890
1890.	3847	8239	6224	3108
1895.	3539	4396	6359	3305
1900.	2528	4663	6499	3813
1901.	3528	4667	6663	3876
1902.	3529	4652	6730	3893

A szövetségi törvényhozás egyébként, mely közvetlenül gondozta irányzással és segélylyel a szakoktatás minden ágát, újabban a női háztartást is belevonva körébe, közvetve nem volt eddigelé sem minden hatás nélkül a népnevelés elemi fokára. Külön alkalmul szolgált e tekintetben a katonai szervezet megállapítása; az általános katonakötelezettség meghonosításával egyidőben a kötelező tornatanítást is elrendelték, mindenkire nézve egyaránt tizedik évétől huszadik éveig, meghatározva a szövetség egész területére nézve rendjét és módjait, segélyt is nyújtva a kantonoknak a rendelkezés megvalósítására. Egyszersmind (1881 óta) sajtóságos, egyébütt sehol sem alkalmazott intézményképen általános ujonczvizsgálatot szerveztek, a katonaállításnál nem csupán a testi arravalóságot nézve, hanem értelmi készülségét is puhatolva az előállóknak. E vizsgálat alól mai nap nincs többé kivétel; még a felsőbb iskolák neveltjei is épen úgy alája vannak vetve, mint a ki a népiskolai tanulás befejezése után semminemű továbbképzésben nem részesült. A vizsgálatok eredménye, mivelhogy az olvasás és számolás ügyességein felül kiterjed fogalmazásra is és a honismeret egész körére, valóságos próbája a közműveltség elterjedtségének, s kantononként, sőt egyes iskolánként is csoportosítva, mindig az elemi iskolát véve alapul, melyben az ujoncz készülségének alapjait nyerte, tanulságot tesznek a népnevelés állapotjáról, és intést adnak, hol követel netaláni hiány pótlást. A számadatok világosan bizonyítják, hogy azoknak az ujonczoknak, a kik magasabb iskolázásban nem részesültek az eleminél, tetemesen emelkedett az utolsó évtizedben a műveltségök és és értelmi fokozatuk.*)

KÁRMÁN MÓR.

*) A következő vizsgálati években az ujonczok közt

	igen jó	igen rossz		igen jó	igen rossz
	osztályzatú volt			osztályzatú volt	
1881.	17 %	27 %	1896.	25 %	9 %
1886.	17 %	21 %	1901.	31 %	7 %
1891.	22 %	12 %	1902.	32 %	7 %

Érdekesek ez összevető adatok: az 1888—1892. időközben a vizsgáltak közül 82 %, az 1898—1902. közben 77 % nem járt eleminél magasabb iskolába; és közülök a legkiválóbb (1) osztályzatot nyerte legalább két tárgyban a négy közül az 1888—1892. időközben 9 %, az 1898—1902. közben pedig 16 %, míg rossz (4 vagy 5) osztályzatú volt egy tárgyban 1888—1892. közben 17 % és az 1898—1902. közben csak 10 %.

A TURKOMÁN-HÁBORÚ.

Elbeszélés.

— Második és utolsó közlemény.*) —

Az éjtszaka megint nagyon rossz volt. Hogy annyira-mennyire visszaidézhesük emlékünke, mi a meleg, erre nem maradt egyéb útunk-módunk, mint az, hogy egymással szorosán összebújjunk. Mégis reggel felé tisztulni kezdett az ég. Hideg volt. Vártuk, mikor támadnak már meg. Had-nagyunk is a halottak közt volt.

A turkománok csak dél tájt tűntek föl a láthatáron, de meglehetősen messze maradtak; estére fölbátorodtak és lőtávolba jöve sánczuk körül keringtek. Aztán ismét visszavonultak.

Azon éjjel megint vesztettünk a legénységből. Végül már nem voltunk többen négyszáznál és senki se volt, a ki vezényeljen bennünket. De tudtuk, mit kell tennünk és megtámadtatás esetén ismét szuronynyal estünk volna neki a pogányoknak. Pedig mindannyian nagyon el voltunk gyöngülve.

Körülbelül az az imájának órája felé járt az idő már és a nap lefelé haladt a láthatáron, mikor a távolban ismét jönni láttuk a turkomán bandákat, még pedig nagyobb számban, mint előtte való napokban. Mindegyikünk fölszedte magát s kezünkbe vettük a puskát. De nagy csodálkozásunkra ez az egész nagy sokaság megállt tőlünk jó messzire s mind-

*) Első közleményt l. a *Budapesti Szemle* 1904. évi 333. számában.

össze négy-öt lovas közeledett felénk, elválvá társaik zömétől. Barátságos jeleket integettek felénk s tőlök telhetőleg értésünkre adták, hogy beszélni kívánnak velünk.

A mieink közül többen úgy vélekedtek, jó lesz hirtelen rájuk csapni és levágni a fejöket. De ugyan mit értünk volna el ezzel! Ily értelemben figyelmeztettem a legényeket néhány más társammal egyetértőn és rövid vita után mindnyájan elfogadták nézetemet. Tehát eléje mentünk e kutyafajzatnak s miután mély meghajlással üdvözlöttük, bevezettük őket erődítvényünkbe. Mindannyian leültünk a földre, kört képezve az újon jöttek körül, kiket lótakarókra ültettünk.

Vallah! Billah! Tallah! De nagy volt a különbség köztök és köztünk! Mi megannyi kisérteteknek látszottunk, kik sárban fetrengtek meg és kikről csak úgy ritt a nyomor; ők pompás prémes rubát viseltek, ragyogó fegyvert, nagyszerű süveget. Miután helyet foglaltak, így szóltam ez átkozottakhoz én, mint a kit társaim szóvivőnek választottak.

— Az Ég üdve legyen veletek!

— És veletek is üdv! — felelték.

— Reméljük — folytatám — hogy kegyelmességtek egészsége mi kívánni valót se hagy hátra. Kívánjuk, hogy örökké öröm legyen osztályrészetek mind ezen, mind a más világon.

— Végtelen a kegyelmességtek jósága — válaszolt a legöregebbik turkomán. Ez egy nagy aggastyán volt lapos orral, dinnyeszerű kerek ábrázattal, melyen itt-ott szakál-szörszálak látszottak, szemei fölfordított félholdhoz hasonlítottak.

— Minő parancsokat kívánnak kegyelmességtek velünk közölni? — folytatám.

— Mi jövünk alázasat kérelemmel fenségtekhez — viszonzá az öreg turkomán. — Tudjátok, hogy mi szerencsétlen család-apák vagyunk, szegény földművesek, a királyok királyának rabszolgái és a jól őrzött Irán szolgái. Századok óta iparkodunk minden rendelkezésünkre álló eszközzel bebizonyítani a magas kormány előtt, mily túlon túl menő hódolattal s odaadással viseltetünk iránta. Szerencsétlenségünkre mi nagyon szegények vagyunk; feleségeink, gyermekeink jajgatnak az éhség miatt; a mezők, melyeket mivelünk, nem teremnek annyit, hogy őket eltarthassuk: s ha nem nyílnék alkalmunk egy kis rabszolgakereskedéssel tenni szert némi nye-

reségre, a mivel ugyan senkinek sem ártunk, akkor magunknak s mieinknek el kellene pusztúlnunk a nyomortól. Hát miért üldöznek bennünket?

— Mindaz tiszta szent igazság — válaszoltam — a mit kegyelmességed most itt elénk terjesztett. Mi viszont szegény, igénytelen katonák vagyunk; ha ide küldtek bennünket, nem tudjuk, miért tették. És most, hogy kegyelmességeitek úgy elhalmoztak jóságaikkal, bátorkodunk kérni, méltóztassanak megengedni, hogy visszatérhessünk Meshed szent városába, a honnan jöttünk.

A turkomán a legszeretetre méltóbban meghajolt s ezt felelte:

— Adná az Ég, hogy ez lehetséges volna! Társaim és én teljesen készek vagyunk följánlani nektek lovainkat és kérni titeket, fogadjátok szívesen barátságunk száz meg száz jelét. De ám ítéljétek meg magatok a mi szomorú helyzetünket. A fenséges kormány minden ok nélkül támadott meg bennünket, kik senkit se bántottunk. Hozzá még az élelmiszerek is ritkák. Nektek nincs semmi enni valótok, de mi, mi már egy hét óta alig ettünk valamit. Jöjjetek velünk. Jól bánunk majd veletek. Nem adunk el titeket se Bokharába, se Khinába. Magunknál fogunk tartani s ha barátaitok ki akarnak titeket váltani, mi föltétlenül hajlandók leszünk minden észszerű váltságdíjat elfogadni. Hát nem jobb lesz, ha a mi sátraink alatt, jó tűz mellett, szép csöndesen várjátok be megszabadulástokat, mintha azt kockáztatjátok, hogy fölforduljatok a nyomortól az országon?

Az öreg turkomán nagyon derék embernek látszott. Társai pedig elkezdtek nekünk friss kenyérről, aludt tejről és ürüpecsenyéről beszélni. Nagy mozgolódás támadt erre köztünk. Egyszerre mindenki eldobta puskáját s a mint a követelek fölkeltek, önként követték őket.

Midőn velök együtt odaértünk a lovasokhoz, nagyon szívesen fogadtak. Csapatjuk közepébe állítottak és menetközben el-elbeszélgettünk gazdáinkkal, kik derék embereknek látszottak. Igaz, hogy koronként egyikünkre, másikunkra nagyot húztak ostorukkal, de ez azért történt, mert az illető nem lépett elég gyorsan: máskülönben minden nagyon jól ment, leszámítva azt, hogy a kik olyan fáradtak voltak, mint mi, azoknak kissé kemény dolog volt nyolcz órai gyalogutat

tenni a süppedékes földeken, a míg elértük azt a tábortanyát, a hová bennünket tereltek.

A nők és gyermekek élénk jöttek. Ez volt a legnehezebb pillanat, melyet át kellett élnünk. Úgy látszik, ebben a csoportban oly asszonyok voltak, kik csak néhány napja özvegyültek el s kiknek mi öltük meg férjét; oly anyák, kiket düh emésztett azért, a mit fiaikkal tettünk. Az asszony mindenütt a világon gonosz teremtés, de ezek rettenetesek voltak. A legkevesebb, a mit velünk cselekedtek volna, ha szabadjokra hagyják őket, az lett volna, hogy körmeikkel széjjel szaggatnak bennünket. A gyermekek sem óhajtottak egyebet, mint hogy ugyan így bánhassanak el velünk, tehát bevezetésül ordítóva és közáporral fogadtak. Szerencsére a férfiak épen nem mutatkoztak hajlandóknak megengedni, hogy kárt tegyen valaki bennünk, és félig haragosan, félig tréfásan, közbe-közbe egy-egy fejbekölintést sem sajnálva e furiáktól, rendet csináltak és sikerült nekik bevinni bennünket a táborba: így biztosságba helyeztek bennünket ellenségeinkkel s ezek kised segítő társaival szemben, ha nem is szitkaik ellen, a mik elvégre mit sem ártottak nekünk, de igenis az ellen, hogy vérbe köpüljenek bennünket. Mikor mindnyájan össze voltunk gyűjtve a téren, megszámláltak bennünket és értésünkre adták, hogy a ki szökni próbálna, azt menten megölik. E kijelentés után szétszertak bennünket a különböző lovasok közt, kik bennünket elfogtak s kiknek így rabszolgái lettünk. Némelyikök tíz fogolyra tett ezzel szert, némelyik ötre, más meg kettőre. A mi engem illet, engem egy még nagyon fiatal ficzkónak adtak oda, ki azonnal haza is vitt.

Gazdám nem volt szegény ember. Mindjárt észre vettem, a mint sátrába léptem. Ez a sátor abból a fajtaból való volt, melyet alatszoknak hívnak: fonott fűzből álltak külső és közfalai, vastag nemezzel borítva; a padló fából volt, szőnyeggel leborítva; három-négy láda állt ott mindenféle színekre festve, meg egy nagy ág váncosokkal, a sátor közepén pedig kályha, mely kellemes meleget árasztott. E kedves lakásban egy fiatal asszonyt pillantottam meg, a ki csecsemőt szoptatott. Tisztelettel üdvözöltem, mert bizonyára ez volt az úrnőm, de ő rám se nézett, még a férjét is alig méltatta egy pillantásra. Hadd mondok is el mind-

járt, milyenek a turkomán asszonyok. Bizony nem valami érdekesek.

Olyan rútak, hogy az ördög is megfutamodnék tőlük. Ezt bizonyította az a fiatal nő is abban a sátorban, hová én kerültem, pedig később hallottam, hogy ő az országnak egyik első rangú szépsége volt. Bizony nem gondoltam volna róla, mikor először megpillantottam. Olyan volt mint egy tébryri teherhordó. Széles, lapos vállalai voltak, vastag nagy feje, apró szeme, kiugró pofacsontjai, akkora szája, mint egy sütő-kemenczének, lapos homloka, a mellén pedig valósággal két hegy emelkedett. De láttam aztán még ennél is rútabbakat. Ezek az asszonyok ostobák, gonoszak, kegyetlenek, csak a munkához értenek; de úgy is dolgoztatják őket, mint valami öszvéreket. Jól teszik.

A gazda így szólt az asszonyhoz:

— Tedd le a gyermeket s adj vacsorát!

Az asszony azonnal engedelmeskedett. Elkezdte szedni-venni a tálakat és tányérokat: intett nekem, hogy kövessem a sátron kívül. Sietve engedelmeskedtem, mert föltettem magamban, hogy buzgalmammal kedvezőn hangolom irányomban. Bevitt egy kunyhó félébe, mely konyha gyanánt szolgált s hol egy üstben valami étel főtt. Ismét jelt intett, de ezt nem értettem meg helyesen, mire ő, a nélkül hogy magyarázatokba bocsátkozott volna, vett egy botot s rávágott vele a fejemre.

— No, gondoltam magamban, ez aztán csak a szörnyeteg; nem lesz mellette könnyű az életem!

Azonban csalódtam. Derék egy asszony volt. Gyakran megvert; nagyon pontos volt és azt akarta, hogy minden úgy történjék, a hogy ő kívánja; de nem kimélte tőlem az ételt s mikor kissé már hozzám szokott, valamivel többet beszélgetett velem. Nem egyszer sikerült megcsalnom őt, a nélkül hogy valaha észre vette volna. Hahotázva szólt hozzám:

— Úgy-e ti irániak, ti butábbak vagytok még a mi lovainknál is?

— Már az igaz, úrnöm — feleltem alázatossággal. — Butábbak vagyunk. Isten akarta így!

— A turkománok — folytatá — kifosztanak, kirabolnak, még magatokat is zsákmányúl ejtenek s eladnak, a kinek

akarnak, ti pedig nem tudjátok módját ejteni, hogy megakadályozzátok.

— Már az igaz, úrnöm — viszonzám megint — de ez azért van, mert a turkománok okos emberek, mi pedig szamarak vagyunk.

Erre megint hangosan kacagni kezdett, de sohasem vette észre, hogy a tej és vaj az én előnyömre mekkorákat apadt. Én mindig is úgy tapasztaltam, hogy a leghatalmasabb emberek rendszeren a legkevésbé eszesek. Így például tekintsétek az európaiakat! Úgy csaljuk őket, a mennyire csak nekünk tetszik; s ők bárhová mennek, azt képzelik, hogy fölöttünk állnak szellemileg, azért mert ők az urak. Nem tudják és sohasem is fogják tudni megérteni azt az igazságot, hogy a szellem fölötte áll a testnek. Nos, a turkománok is édes testvéreik e tekintetben. Épen olyan barmok ezek is, mint ők.

Gazdáim arra használtak, hogy fát vágjak, vizet hordják s a legelőre hajtssam az ürüket. Mikor semmi munkám se volt, kimentem a mezőre sétálni. Néhány jó emberre tettem szert és dalokat daloltam. Ahhoz is értettem, hogy egérfogó töröket csináljak; több asszonyt megtanítottam, hogyan kell készíteni egyes perzsa ételeket, melyeket férjeik aztán pompásaknak találtak. Jutalmául theát kaptam vajjal és lepényt. Elég gyakran tartottak lakodalmat s ez ünnepélyeken én tánczoltam, a min sokat nevettek a vendégek, kik különben is igen jókedvűek voltak: hogy miért, nem nehéz kitalálni. Táborunk, a szomszéd táborok s az egész nemzet örömmámorban úszott a győzelem miatt. Csak úgy hemzsegett a sok fogoly s azt remélték, hogy sok pénzre tesznek szert általok. Aztán az első keserű fölindulás elmúltával az özvegyek is mind nagyon örvendtek új helyzetöknek: nem is tehettek másképen, mert egy turkomán hajadon nem ér öt arany tománt sem és nagyon különös körülmények szükségesek arra, hogy valaki leányt kérjen nőül, ha házasodni óhajt. Ellenkezőleg az özvegynek nagy értéke van; sokszor igen drágán fizetik. Attól függ ugyanis, mennyi tapasztalatot szerzett a házvezetésben, milyen takarékoság hírében áll, és mennyire ismeretes mint olyan, ki maga körül mindent rendben tartani, igazgatni tud és szeret. Ezen fölül azzal is tisztában lehetnek a férfiak, tudja-e férjét gyermekkel aján-

dékozni meg vagy sem. A mi a szerelmet illeti, gondolhatjátok, hogy erről szó sem lehet olyan ábrázattal, a milyen ez asszonyságoknak van; nem is gondol rája senki, nem is értené, hogy az mi fán termett. Egyszer megpróbáltam elmesélni úrnőmnek azt a szép és megható szerelem történetét, melylyel Medzsunun lángolt Leiláért, kinek neve az én Leilámat juttatta eszembe és heves fájdalomnak ejtett rabúl. Úrnőm szégyenletesen elvert, hogy efféle ostobaságokkal meritem őt úntatni. Még meglehetősen fiatal volt s már is két férje volt a mostani előtt, hozzá még három gyermeke ráadásúl. Épen ezért rendkívül közbecsülésnek örvendett s ily nőnek lenni szolgálja nagy megtiszteltetés volt számomra, a mit én nem is mulasztottam el méltányolni.

Egy negyed éve éltem már itt elég békésen s kezdtem megszokni sorsomat, mely — mint mondám — nem is volt igazában véve olyan terhes, midőn egy reggel, a mint tétlenül bolyongok a mezőn, csak megszólít két más rabszolga, szintén perzsák, mint én, a gumi ezredből való katonák. Azt állították, fejökre esküdözve, hogy egész biztosan tudják, hogy aznap szabadon eresztenek bennünket és visszaküldenek Meshedbe.

Már annyiszor elindították ezt a hírt és annyiszor bizonyult az hamisnak, hogy elkezdtem nevetni s tanácsoltam társaimnak, ők se higyenek fölöttébb annak, a mit másoktól hallottak, hanem csak továbbra is gyűjtsenek magoknak türelmet. Mindazonáltal, mikor elváltam tőlök, meglehetősen fölindúltam és megzavarodottnak éreztem magamat, mint minden oly alkalommal, a hányszor efféle hírt hallottam. Jól tudom, hogy sok hitvány dolog történik Iránban s hogy sok rossz található ott; mindazonáltal Irán az és a földnek legszentebb, legjobb országa az. Sehol e világon nem található ennyi élvezetet és örömet. A ki ott élt, oda vágyik vissza s a ki ott lakhatik, ott is kíván meghalni. Én egy szót sem hittem abból, a mit két pajtásom mondott nekem; mindazonáltal dobogott a szívem és szomorúnak éreztem magamat; annyira le voltam verve, hogy a helyett, hogy sétámat folytattam volna, hazamentem a gazdámhoz.

Ez épen abban a perczben szállt le lováról s láttam, hogy a feleségével beszélget. A mint megpillantott, oda szólított:

— Aga — mondá — már nem vagy többé rabszolgám; kiváltottak; vendégem vagy s mindjárt útnak indulsz Meshedbe.

Midőn a szavakat hallottam, olyan fölindulás fogott el, hogy azt tudtam, megfúladok. Úgy tetszett, forogni kezd velem a sátor.

— Igazán — kiáltottam.

— Jaj de ostobák ezek az irániak — mondá az asszony kacagva. — Hát mi van ebben olyan különös? A kormányod kiváltotta katonáit fejenként tíz tománért. Persze lehetett volna kevésbbé olcsón is adni el őket, de ha már egyszer elkövelték férjeink azt az ostobaságot és fölvtük a pénzünket, indulj haza és ne játszd tovább az ostobát!

Alig értettem, mit mond ez a teremtés. Mintegy látományféle vonúlt el szemeim előtt. Láttam, igen, láttam Khámseh szép völgyét, a hol születtem. Tisztán előttem álltak a patak, a fűzfák, a sűrű fű, a virágok, a fa, melynek lábánál elástam volt pénzemet, az én szép, imádott Leilám karjaim közt, vadászkirándulásaim, gazelláim, tigriseim, az én kedves Kérymem, drága Szulejmánon, az én derék jó Abdullahm, valamennyi unokatestvérem, a teheráni bazár, a fűszeres boltja, a pecsenyesütő kocsmája, az ismerősök alakjai; igen, igen, egész életem elvonúlt előttem e perczen s így kiáltott bennem egy hang: «Újra fogod élni!» Megittasúlnak éreztem magam a boldogságtól. Szerettem volna énekelni, tánczolni, sírni, mindazokat megölelni, megsókolni, a kik föl-tűntek lelkem előtt a végtelen boldogság e pillanatában s aggodalmas jajgatásban törtem ki.

— Oh a buta — szolt az asszony — tegnap este rakyt ittál s talán ma reggel is még. Jaj, ha még egyszer rajta kaplak . . . !

A férje föl kaczagott.

— Na ugyan őt soha többé rajta nem kapod, mert még ma elutazik. Ismétlem neked, aga, e perctől kezdve szabad vagy.

Szabad voltam! Kirohantam a sátorból s futva a nagy térnek tartottam, a tábor közepén. Minden lakásból rajzottak kifelé szegény pajtásaim, épen oly fölindult állapotban, mint én. Öleltük-csókoltuk egymást; nem feledkeztünk meg hálát adni Istennek s az Imámoknak; teljes szívünkől kiáltoz-

tuk: «Irán! Kedves Irán! Szemünk világa!» S ekkor aztán lassanként megtudtam, miként történt az, hogy egyszerre így kiszabadultunk e sötétségből s oly szép világosságba jutottunk.

Úgy látszik, hogy sok minden történt, a mióta elpusztult hadseregünk és elkezdődött fogságunk. A királyok királya, mikor megtudta, mi történt, nagy haragra lobbant tábornokai ellen és heves vádakkal halmozta el őket, mint a kik egymagokra engedték az ellenség ellen menni az ő kedves katonáit és nem kísérték el őket, továbbá eladták azt az eleséget, puskaport, fegyvert és ruházatot, mi a seregnek volt szánva: végül kijelentette abbeli szilárd elhatározását, hogy az összes vétkeseknek fejét véteti.

Talán jól is tette volna, ha végre hajtja fenyegetését. De hát elvégre mit értünk volna vele? Ha ezek a tábornokok elpusztúlnak, szakasztott olyanok lesznek a helyökbe lépők is, mert ilyen a világ folyása. Nincs mit változtatni rajta. Úgyhogy mikor ő felsége lecsillapította haragját, ezzel sokkal okosabbat cselekedett. Mindössze annyi történt, hogy a miniszterek és az állam oszlopai számos ajándékot kaptak a vádlottak részéről; emezek közül egyet-kettőt néhány hónapra fölfüggesztettek; a király maga pompás ajándékokban részesült és elhatározott, hogy elüljáróink az összes katonákat kifogják váltani, kik turkomán fogságba jutottak, — még pedig saját költségökön váltják ki, minthogy ők az okai, hogy azok a szegény ördögök olyan bajba jutottak.

Miután ezt e kérdést így elintézték, természetesen a tábornokok meg az ezredeknek és őrnagyoknak estek, kik teljességgel úgy cselekedtek volt, mint ők magok. Azzal fenyegették őket, hogy megbotoztatják, leteszik állásukból, sőt hogy lefejeztetik és olyan erélyesen léptek föl, hogy erről az oldalról is sikerült az ügyet rendbe hozni. Az ezredek és őrnagyok ajándékokat adtak följobbvalóiknak, úgyhogy egy kissé visszaszerezték azokat a költségeket, melyekbe az imént egyéni biztosságuk miatt kényszerültek verni magokat Teheránban.

Ezalatt ügynököket küldtek a turkomán törzsekhez, kik a foglyok kiváltásáról tárgyaljanak. Kissé nehezen ment az alkú. Végre azonban sikerült megegyezésre jutni: így és ezért történt aztán, hogy miután a boldogságtól hihetetlen izgatottságon, valóságos extasison mentünk át, majd búcsút

vettünk volt gazdáinktól és turkomán barátainktól, útnak indultunk Meshed felé. Biztosítlak, hogy oly gyorsan haladtunk, akár csak a kiszabadult madár.

Az idő felséges volt. A csillagok úgy fénylettek éjtszaka az égen, mint a gyémánt; nappal pedig ragyogó szép nap árasztotta el sugaraival az eget s földet, melyek aranszemek záporaként hulltak alá a nap lángoló karikájáról. Az egész mindenség mosolygott reánk, szegény szerencsétlen katonákra: igen, reánk, a kikhez foghatón nem volt még teremtés szerencsétlen, elhagyott, elgyötört, s a kik miután így kikászolódtunk egy rettentő nagy bajból, átadhattuk magunkat legalább a reménynek. Vidáman haladtunk, teli torokkal énekeltünk és két óra tájt így Meshed elé értünk. Tisztán láttuk felénk közeledni a kék ég alján, a szent moszké minaretjeit és kupoláit, zománczos falait, a város házainak megszámlálhatatlan sorait, — és a mint épen arra gondoltunk már, mi minden jó vár reánk ez égi látvány keblében: egyszerre csak észre vettük, hogy két ezred katona tartóztat föl bennünket, az úton keresztbe állítva föl előttünk egy csapat tiszttel. Megálltunk és mélyen üdvözlöttük őket.

Egy mulla vált ki a tisztek csapatjából és a mi csoportunkhoz közeledett. Mikor oly távolba jött, hogy meghallhattuk, fölemelte két kezét a levegőbe s a következő beszédet intézte hozzánk:

— Kedves fiaim, dicsőség Istennek, a világok urának, a hatalmasnak és irgalmasnak, a ki kimentette a czethal gyomrából Jónás prófétát, s titeket kimentett a turkománok kezéből!

— Amen — kiáltotta rá egész csapatunk.

— Adjatok neki hálát azáltal, hogy alázattal vonuljatok be Meshedbe. Alázattal, mondom, úgy, a hogy szerencsétlen foglyokhoz illik!

— Megteszszük! Megteszszük!

— Úgy tehát, kedves fiaim, mint ajtatos emberek és hű muzulmánok, rakassatok bilincset kezeitekre s az egész népesség szerencsétlenségtek e bizonyítékától megindulva, elhalmoz majd áldásaival és alamizsnáival!

Nagyszerűnek találtuk ezt az eszmét, el voltunk tőle ragadtatva. Erre aztán mindkét ezredtől katonák váltak ki a sorból s hozzánk jöttek. Nyakunkra vaskarikát, kezeinkre

vaspereczet tettek s így nyolczanként, tizenként összelánczolva csapatokba állítottak. Mindezen sokat neveltünk s nagyon jól éreztük magunkat így, noha a vas súlya kissé nyomasztott; de hiszen csak arról volt szó, hogy néhány óráig viseljük, tehát az egész szót sem érdemelt.

Mikor így elkészültünk ezzel a díszes öltözékünkkel, a dobosok, a zenészek, a tisztek és az egyik ezred élünkre állt s elindult. Utánuk mentünk mi siralmasan kiállítva, de a mi nagyon tetszett nekünk, s nyomunkban jött a másik ezred. Csakhamar megpillantottuk a meshedyék nagy seregét, kik elénkbe jöttek. Üdvözöltük őket s örömmel hallottuk, mint halmoznak el bennünket jókívánásaikkal. E közben a dob pergett, a zene játszott, s néhány ágyút sütöttek el, üdvölvésül a mi tiszteletünkre.

A mint egyszer aztán benn voltunk a városban, szétválasztottak bennünket. Egyik részünk ebbe az utczába, másikunk meg amamba vette útját, katonáktól kísérve. A mi engem illet, hét meglánczolt pajtásommal engem is, vaskarikával nyakunkon és vaspereczcel kezünkön, egy őrhelyre vittek, hol megengedték nekünk, hogy a tornácra kiüljünk. Az őrmester, kinek vezérlete alatt állt a bennünket kísérő csapat, fölszólított, hogy folyamodjunk a járóelők könyörületéhez. Kitünő gondolat volt, azonnal végre is hajtottuk és pedig bámulatos sikerrel. Férfiak, asszonyok és gyermekek vetelkedve hoztak nekünk rizst, húst, sőt még nyalánkságokat is; pénzt keveset kaptunk. Azt hiszem, azoknak a derék embereknek magoknak se volt nagyon sok belőle, a kik segítségünkre siettek.

Este odajött egy tiszt. Kértük, vétesse le rólunk a lánczokat s engedjen kit-kit dolgára menni. A mi engem illet, az volt a tervem, hogy — a minék nagy szükségét éreztem — jól kialszom magamat barátomnál és rokonomnál, Szulejmán Mullánál. A tiszt így szólt:

— Fiaim, legyetek okosak! Ti nagybátyámnak, Ali-Khán tábornoknak páratlan és emberfölötti nagylelkűségéből nyertétek vissza szabadságtokat. Ő mindegyitekért tíz tománt fizettetett gazdáitoknak. Hát igazságos volna-e, hogy ő ekkora jelentékeny összeget veszítsen? Nem, ez nem volna igazságos, magatok is át fogjátok vallani. Másfelől, ha ő titeket elengedne menni, akkor, bár ti mindannyian nagyon becsületes

emberek vagytok és képtelenek lennétek eltagadni tartozásokat, mégis a balsors úgy akarja, hogy semmi segédforrással se rendelkezetek ez idő szerint. Szegény katonák vagytok, kik ugyan honnan tudnátok most pénzt szerezni? Nagybátyám, ki maga a jóság, mindezt meggondolta s ő maga gondoskodott számotokra ily segédforrásról. Mindaddig nyakatokban hagyatja a lánczot, a míg fejenként össze nem gyűjtötök tizenöt tománt s azt hűségesen át nem szolgáltatjátok neki: ezzel ő módot nyújt nektek arra, hogy megindítsátok a muzulmánok szívet s alkalmat adjatok jótékonyág gyakorlására. Ne esetek kétségbe! Beszéljétek el átélt bajaitokat, iparkodjatok tovább is adakozásra bírni azokat, kik felétek közelednek. Hívjátok ide mind azokat a derék embereket, kik erre járnak! Ide jönnek! Meglátjátok, milyen jól fognak titeket tartani. Lassanként mind jobban és jobban meghatja majd őket a könyörület és megnyílnak erszényeik. Én nem áltatlak benneteket! Néhány nap múlva, ha majd nem remélhetitek már, hogy itt még valamit kapjatok, útnak fognak benneteket indítani. Így fogtok visszajutni Teheránba, onnan Iszpáhánba mentek, majd Shirázba, Kermánsháhba, bejártatok a jól őrzött Irán minden városát s végre is meg fogjátok fizetni tudni tartozástokat.

A tiszt elhallgatott, de mi haragra gerjedtünk; elfogott a kétségbeesés és összeszidtuk kutyafajzatnak; már épen ott álltunk, hogy ne kiméljük jobban a nagybátyját, sem pedig ennek feleségeit, anyját, leányait (ámbar talán nem is voltak leányai), midőn hóhérunknak egy intésére ránk estek öreink, ütöttek-verték, földre tepertek, össze-vissza rugdostak. Majdnem betört az egyik bordám, a fejemen pedig két nagy dudorodás dagadt föl. Erre nem lehetett egyebet tenni, mint-hogy észre térjünk. Mindegyikünk megadta magát: én magam, miután egy jó félóraig sirtam egy szögletben, lemondón s aztán siralmas hangon kezdtem újra könyörögni a járókelők alamizsnájáért.

Akadtak is irgalmas szívű emberek. Mindenki tudja, hála érte a mindenható Istennek, hogy az Izlában nagy a jó akarat a szerencsétleneken segíteni. Kivált az asszonyok bolyongtak nagy számban körülöttünk; nézegettek bennünket és sirtak; kértek, beszéljük el szerencsétlenségeinket. Nagy szerencsétlenségeken mentünk át s gondolhatni, hogy mi nem

kivántuk kisebbitni ezeket; ellenkezőleg, sohasem mulasztottuk el hozzá tenni elbeszéléseinkhez, hogy feleségeink még öt-hat-hét-nyolcz kiskorú gyermek várnak bennünket otthon és éhen halnak. Így aztán sok apró pénzt szedtünk össze, sőt olykor pár ezüstöt is. Különben némelyiknek közülünk több volt e tekintetben a szerencséje, mint a többieknek.

Ezredeinket tudvalevőn a szegények közül szokás toborzani, kik barátok és pártfogók hiányában nem vonhatják ki magokat a katonaelet alól. Mikor katonákra van szükség, a városban az utczákon és a korcsmákban fogdossák őket össze, a falvakban pedig a kunyhókból, — mind oly elemeket, melyeket nem követelhetnek vissza a hozzájuk tartozók. Így tehát köztünk, kik itt megbilincselve görnyedtünk, voltak meglelt emberek, tizenöt éves fiúk és hetven éves aggastyánok, mert a ki egyszer katona lett, egész életére az marad, ha csak módját nem ejti, hogy kiváltsák vagy hogy elszökjék.

A kik legtöbb alamizsnát kaptak köztünk, azok a fiatalabbak voltak. Akadt köztünk egy zendzsámi születésű csinos tizenhat éves fiú, kit annyira elhalmoztak mindenfelől adományokkal, hogy már két hét múlva kiszabadult. Igaz is, hogy olyan szép volt, mint egy angyal. Nekem pedig sikerült értesítnem Mulla Szulejmánt szomorú sorsomról. A derék ember oda sietett, nyakamba borúlt és drága Leilánk emlékére egy tománt adott nekem. Ez sok volt. Nagy hálával köszöntem meg. Talán még többet is kaptam volna tőle, de másnap elindítottak bennünket Meshedből és Teherán felé irányították útunkat.

Én és társaim egy éneket szerzettünk, mely szerencsétlenségeinkről szólt s melylyel útunk alatt a parasztokat szórakoztattuk. Ez is csak hozott valami keveset. Különben a muzulmánok könyörületességéből jobban táplálkoztunk mi, foglyok, mint azelőtt, mikor a király katonái voltunk; s ennek őreink csak úgy hasznát látták, mint mi. Csakhogy mindegyikünknek nagyon kellett ügyelnie a maga napi kis szerzeményére, mert mi magunk, épen úgy, mint őreink, mind csak arra gondoltunk természetesen, miként kaparítsuk el magunknak a másét. A mi engem illet, én egy darab kék gyapotba burkolva tartottam pénzemet, senkinek se mutattam s a kabátom alatt hordtam zsinórra fűzve. Most már megvallhatom, hogy midőn a fővárosba értünk, azon az arany

tománon kívül, melyet unokatestvéremtől kaptam, volt néhány ezüst sahabgranom és nagyon sok réz shahym, összesen mintegy három és fél tomán értékben. Némely pajtásaim, biztos vagyok benne, még gazdagabbak voltak, mint én; de mások viszont szegényebbek voltak; sőt volt egy Ibrahim nevezetű öreg tüzér, kit hozzám lánczoltak, s ki soha semmit sem kapott, annyira rút volt.

A mikor Teheránba értünk, épen arra az őrhelyre vittek, hol egykor éltem s kiállítottak a tornácza. A városnegyed lakói fölismertek és oda siettek; elbeszéltem nekik viszontagságainkat s már épen azon a ponton voltunk, hogy sok adományra tegyünk szert, mikor valóságos csoda történt. Hála érte Istennek! Áldassanak érte a Szent Imámok és dicséret szent neveiknek! Amen! Amen! Dicsőség Istennek, a világok urának! Dicsőség Istennek! Dicsőség Istennek!

Mondom, csoda történt, még pedig ez. Mint mindig, ezúttal is sok nő állt körülöttünk összeseregelve. Egymás hátán tolongtak s mindenki iparkodott lehetőleg előrenyomulni, hogy jobban láthassanak, úgyhogy, a mint viszontagságainkról beszéltem e közönségnek, előttem a kék és fehér fátylaknak egész falát láttam szemtől szembe emelkedni. Épen ennél a szólamnál tartottam, melyet sokszor elmondtam már kenetes és kétségbeesett hangon:

— Oh Muzulmánok! Oh Muzulmánok! Nincs többé Izlám! Vége a vallásnak! Én Khámszezből való vagyok. Oh jaj, jaj, Zendzsán környékéről való vagyok. Van egy szegény vak anyám; az apám két leánytestvére nyomorék, feleségem béna, nyolcz gyermekem éhen hal! Oh jaj, Muzulmánok, ha a ti könyörületességtek nem siet engem megszabadítani, ők mindnyájan elvesznek az éhségtől és engem megöl a kétségbeesés.

E perczen egy éles sikoltást hallottam mellettem s így kiáltott föl egy hang, melyet azonnal fölismertem s mely tüzes nyilként járta át szívemet:

— Szent Isten! Jaj Istenem! Oh Isten! Hisz ez Aga! Egy perczet sem haboztam:

— Leila! — kiáltottam föl én is.

Hiába fődte sűrű fátyol arczát, szépsége áttündökölt szememnek. Az örömtől a hetedik sphærába éreztem ragadtatva magamat.

— Maradj nyugton — szólt hozzám. — Még ma megszabadulsz vagy legkésőbb holnap!

Azzal sarkon fordult és eltűnt két asszonynyal, kik kíséretében jöttek. Este aztán, midőn emésztett már a türelmetlenség, egy tiszt jött oda egy vékyllal; levették bilincsemet s a tiszt így szólt hozzám:

— Mehetsz, a merre tetszik; szabad vagy!

A mint e szavakat mondta, éreztem, hogy valaki átölel. Képzeljétek, ki volt az, ki átölelt? Abdullah unokatestvérem!

Istenem, de boldog voltam, hogy viszont láthatom!

— Oh barátom, testvérem, szeretett drága társam — szólt hozzám — mily boldogság! Mily találkozás! Mikor megtudtam unokatestvérünktől, Kérymtől, hogy téged katonának vittek, annyira elfogott a bánat, hogy már-már nem tudtam, mit tevő legyek!

— Az a jó Kérym — kiáltottam föl. — Mi mindig gyöngéden szerettük egymást, ő és én! Igaz, hogy néha, megvallom, még jobban szerettem Szulejmánt. Igaz, hogy el ne felejtsem, tudod-e, hogy Szulejmán . . .

S arra elbeszéltem neki, mi lett a mi érdemes unokatestvérünkből s hogy ott áll, hogy nagyon tudós Mullává és fontos személyiséggé váljék Meshedben. Elbeszélésem nagyon tetszett Abdullahnak.

— Sajnálom — mondá — hogy a másik rokonunknak, Kérymnek nem jutott osztályrészül ilyen szép sors. Kissé az ő saját hibájából történt. Tudod, milyen szájalomra méltó rossz szokása volt, mennyire túlon-túl szerette a hideg theát!

Ez a kifejezés: «hideg thea», mint mindenki tudja, az illemre ügyelő emberek beszédjében azt a rettenetes italt jelenti, melyet rakynak neveznek. Kétségbeesetten s egyszerűsmind méltatlankodva rázogattam fejemet:

— Hogy Kérym hideg theát szokott inni — szóltam — ezt én nagyon is jól tudom; sokáig hasztalan iparkodtam minden erőmből lebeszélni őt e szégyenletes szokásáról; sohasem értem vele czélt.

— Azonban — válaszolt Abdullah — még rosszabb is lehetne a helyzete. Öszvérhajásárnak fogadtam. Ő szállítja portékáimat Tébrizből Trébrizondeba. Tisztességesen megkeresi a mindennapi kenyerét.

— Mit hallok? — kiáltottam föl. — Hát te talán kereskedő lettél?

— Az, barátom, — felelt Abdullah szerényen. — Egy kis vagyona tettem szert s ez tette lehetővé, hogy ma segítségemre jöjjenek, mikor megtudtam feleségemtől, milyen szerencsétlen sorsba jutottál.

— Feleségedtől? — szóltam, a legnagyobb ámulattól környékezve.

— Persze, hogy attól. Kérymnek nem volt módjában, hogy úgy tartsa el ezt az imádandó teremtet, a hogyan megérdemelte, tehát beleegyezett, hogy elváljon tőle s aztán én vettem el.

Ez a hír nem nagyon volt inyemre. Hanem hát mit tehettem? Meg kellett adnom magamat sorsomnak. Senki se kerülheti el sorsát. Gyakran volt alkalmam tapasztalni e mondás igazságát. Most is újra tapasztaltam, még pedig oly módon, mely meglehetősen érzékenyen érintett. De nem szóltam egy szót sem. Követtem Abdullaht. Mikor az Új-kapuhoz értünk, egy nagyon csinos házba vitt s bevezetett az enderumba.*)

Ott találtam Leilát a szőnyegen ülve. Igen szívesen fogadott. Szerencsétlenségemre csinosabbnak, elragadóbbnak találtam, mint valaha, és úgy elfogódott szívem, hogy könnyek tolták szemembe. Észre vette. Mikor megittuk a theát s Abdullah távozott, hogy üzleti ügyei után nézzen, a mint magunkra maradtunk, így szólt hozzám:

— Szegény agám, úgy látom, te kissé szerencsétlenségnek érzed magad?

— Oh nagyon is az vagyok — feleltem lesütve szememet.

— Okosnak kell lenni — válaszolt. — Nem titkolok el előtted semmit. Megvallom, hogy én téged nagyon szeretlek; de nem lehettem érzéketlen a Szulejmán jó tulajdonságai iránt sem, Kérym elragadott vidámságával s eleveniségével, Abdullah érdemei pedig nagyrabecsüléssel és érzékeny gyöngédséggel töltöttek el. Ha azt kívánnák tőlem, mondjam meg, melyiket szeretem legjobban a négy unokatestvérem közül, azt kellene óhajtanom, hogy a négyet egy

*) Enderum a nők lakosztálya.

emberré gyűrják össze s ezt az egyet aztán, biztos vagyok benne, hévvel szeretném és örökre. De lehetséges-e az, kérdem tőled. Ne sirj. Légy meggyőződve, hogy te mindig élni fogsz szivemben. Nem mehettem Szulejmánhoz nőül, kinek semmije se volt. Téged választottalak ki. Te kissé könnyelmű voltál, de megbocsátok neked. Tudom, hogy gyöngéden vonzódol hozzám. Kérym jóvoltából a nyomor országújtára jutottam. Abdullah gazdaggá tett. Most már nekem is okosnak kell lennem s én hű leszek hozzá, habár gyakran gondolok rátok, mint oly férfiakra . . . Dehát eleget mondtam. Abdullah unokatestvéred, szeresd őt, légy szolgálatára s ő mindent meg fog tenni érted, a mit lehet. Gondolhatod, hogy én nem fogok útjában állni.

Még sok nyájas szót mondott, melyek eleinte csak megkettőztették szomorúságomat. De aztán beláttam, hogy nem lehet tenni róla, mint ezt nagyon is értésemre adták, s megnyugodtam benne, hogy ne legyek ezután egyéb Leila számára, mint nagybátyjának fia.

Abdullahnak kereskedői minőségében gyakran volt dolga előkelő személyiségekkel. Szívességeket tett nekik s befolyása volt mellettök. Az ő közbenjárására szultán lettem a khám-szehi vagy testőr-ezredben, mely mindig Teheránban marad, a palotában, őrt áll, vizet hord, fát vág s kőműves munkát végez. Így tehát kapitány lettem és én is nyúzni kezdtem a közembereket, mint nyúztak annak idején engemet: ily módon aztán nagyon tiszteletre méltó állásra tettem szert, a miért nem is panaszkodhatom.

A király testőrei vagyunk. Gyakran volt szó arról, hogy nagyszerű egyenruhát kapunk, sőt még most is mindig beszélnek erről. Azt hiszem, a világ végéig mindig beszélni fognak róla. Egyszer azt tervezgetik, hogy úgy öltöztessenek föl bennünket, mint azok a katonák járnak, kik az oroszok császárajának életét őrzik s kik, úgy látszik, zöld ruhát viselnek arany paszománttal és himzéssel. Máskor viszont piros ruhába akarnak bűjtatni, persze ezt is arany paszománttal, himzéssel és rojtokkal. De ugyan mi hasznát lehetne venni ily öltözetben a katonának? Aztán ki fizetné meg a szép ruhát? Addig is tehát, még ezt a kérdést dülőre viszik, rongyos nadrágban járnak legényeink és sokszor még kalapjuk sincs.

Mikor tisztségre emelkedni láttam magamat, hozzám

hasonló rangúakkal akartam élni és sok ismeretségre tettem szert. Ezek közt különösen egy szultánnal léptem bizalmas viszonyba, ki igen derék jellemű fiú volt. Sokáig élt a Férynghyknél, a kikhez azért küldték, hogy ott nevelkedjék. Nagyon érdekes dolgokat beszélt el nekem. Egy este, mikor a szokott-nál valamivel több hideg theát ittunk, oly nézeteket fejtett ki előttem, melyeket én is csak helyeselni tudtam.

— Látod-e, pajtás — szólt hozzám — a mennyi iráni, mind barom; a mennyi európai, mind ostoba. Én ezeknél nevelkedtem. Először beadtak a gymnasiumba; aztán pedig, miután én is épen úgy megtanultam, mint ezek az átkozottak, mindazt, mi a vizsga letevéséhez szükséges, beléptem az ő katonai iskolájukba, melyet ők Saint-Cyrnek hívnak. Két évig jártam ott, mint ők is szokták tenni; aztán hogy tisztté lettem, visszatértem ide. Hasznomat akarták venni s megkérdeztek, mi mindent volna helyes tenni. Én megmondtam; erre kigúnyoltak, meggyűlöltek; azt mondták, hitszegő és szemtelen vagyok, tehát megbotoztattak. Az első perczben öngyilkos akartam lenni miatta, mert az európaiak meggyaláztatásnak tekintik az ilyesmit.

— Oh a hülyék! — kiáltottam kiüritve poharamat.

— Igen, a hülyék! Ők nem fogják föl észszel, hogy nálunk minden, a szokások, erkölcsök, érdekek, ez éghajlat, levegő, talaj, egész múltunk és jelenünk teljességgel lehetetlené teszik azt, a mi náluk a legegyszerűbb dolog. Mikor láttam, hogy halálomnak ugyan semmi haszna se lehetne, újra és visszafelé kezdtem nevelni magam. Megszűntek lenni nézeteim, nem akartam már reformálni, ócsárolni, ellentmondani; olyanná lettem, mint ti mind! Kezet csókoltam a Hatalom Oszlopainak s legképtelenebb ostobaságokra azt mondtam: «Helyes! Helyes! Természetesen!» Ekkor aztán lassanként fölhagytak üldözésemmel; de minthogy ma sem szűntek meg bizalmatlankodni bennem, soha se viszem többre kapitányságnál. Mindketten ismerünk olyan tábornokokat, kik tizenöt évesek, és tábornagyokat, kik tizennyolcz évesek. Ismerünk továbbá olyan derék harczosokat, kik azt sem tudják, hogyan kell megtölteni a puskát. Én betöltöttem ötven évemet s a nyomorban fogok meghalni egy oly gyanúnak terhe alatt, melyen nem segíthetni s mindezt azért, mert én tudom, hogyan kell a csapatokat vezényelni s mit kellene tenni,

hogy egy negyedév alatt elbánhassunk a határszéli turkománokkal! Átkozottak legyenek ezek a gonosztevő európaiak, kik minden bajom okozói. Add ide azt a rakyt!

Ez éjjel oly derekasan ittunk, hogy csak másnap este bírtam fölkelni a szőnyegről, hol elterültem s hol még heverve hagytam társamat.

Abdullah pártfogása révén szentül hiszem, hogy ez évben őrnagygyá léptetnek elő, ha ugyan nem ezredessé. Inshallah! Inshallah!

Gróf GOBINEAU J. A. után, *franciából*

Gy. H.

A FŐMŰVÉSZET.

A rend és pontosság honába', hol
Mindenre kapsz tanácsot, bölcs szabályt,
A mintahonban, ős Kinában, ott
A tetszéstannak is vannak tanári.
Pekingben, a császári vár tövében
Lakik mind; ajtaján arany betű
S e hívó szó ragyog: «King-kong-fut-se
Pe-kuang-pe» — azaz, magyarra téve:
«Üdvöz! Nem bánta meg, ki itt betére.»

Ilyen tanárhoz egy szép reggelen
Egy ifjú lép be, Péri a neve;
Kétségb' esett s az arcza halavány.
Sohajtvá szól: «Tanácsot adj nekem,
Hogy' nyerjek vissza három szép szivet,
Kik tőlem elfordultak? Oh taníts!
Volt egy barátom, költő, kitünő
A magas vers-szabásban, párja nincs.
És volt egy pártfogóm, egy mandarin,
Ki egyre tolt előre. S égi báj
Övezte édes, szép szerelmemet,
Keskeny szeme ferdére metszve, oh!
S a lába hossza épen négy hüvelyk,
Sötét haja tornyos tekercsbe fonva
Hegyes fején mi szépen bólogat!
Barátom, pártfogóm, szerelmem — mind
Elhidegültek, elfordultak, én
Nem tetszem már nekik.» — Itt fuldokolt
Az ifju s égő fájdalomtól sujtva
Könnyázott arczczal hullott le a porba.

«No bátorodjál!» — mondja a tudós
 Szeliden s lábra fölsegíti őt.
 «Ismérek egy szívhódító művészt;
 Művészetére ő majd megtanít!»
 Egy függönyt vont szét erre a terem
 Felén s az ifjunak szemébe tünt
 Ülő helyzetben egy hatalmas, nagy
 Emberalak, szép fénylő porcelánból,
 Hegyes, rém-nagy leveses tállal a
 Fején, a mely előre-hátra billent,
 Mikéntha küzdene borús álommal:
 Egy rengeteg kinézer bábu, szóval.

«Ifjú barátom», mond most a tanár,
 «Tisztelve nézd e ritka férfiút;
 Mert ez az ember, a mint itt megül,
 Sokáig volt ministeri kegyencz,
 A császár is jó szemmel nézte őt;
 S a szép nők, no hát annyit mondhatok,
 Nem ismerek, kit annyian szerettek
 S kiért bús szívvel oly sokan epedtek.»

«Tréfálsz», felel az ifju s odalép
 A bábuhoz, s botjával rája üt
 Fejére; s tompán szólal az belül.
 «Hogyan lehet az? E velőtlen és
 Üres pojácza — ez ministeri
 Kegyencz, sőt nők kitüntetett lovagja? . . .»
 «Csitt!» — mond amaz — «és egy szóval se véts!
 Dörén ne gúnyolj, értsed meg előbb!
 Igen, való, a férfiú üres,
 Mutatja egyre mozgó feje is.
 Bölintgatás az egész jelleme,
 S az üresség, az nála főerény.
 Nézd itt a mellét és a nagy hasát,
 Itten verődik vissza minden hang,
 S a mint a kérdést fölteszed, vigyázz,
 Azonnal szól a várt oraculum.
 Állj csak eléje! Csendülő szavad
 Hadd ismétlje, mit a mandarin,

A lány s a jóbarát utólszor mondtak,
 Mikor haragjokat kiérdemelted.
 És jól jegyezd meg, ez a bölcs mit mond;
 Mert jó tanács, vigasz, bölcs tudomány,
 Mind, mind megszólal szép, okos szaván.»

«Minden szavukra jól emlékezem»,
 Felel az ifju s gyorsan oda lép
 A bábuhoz és hangos, tiszta szóval
 A mandarint majmolja: «Mondjad csak,
 Ifjú barátom, mondd, lélek szerint
 S becsületedre mi a nézeted
 A minapi história iránt,
 Tudod, mikor a katonával itt
 A koldusnak fejét leüttetém.
 Megvallom, kissé bánt ez a dolog.
 Rosszúl is tettem tán, felelj! — vagy jól?»
 «Jól, jól», kiált a báb nagy-bólogatva,
 Visszhangként és a nyakát nyújtogatva;
 És ismételve mondja: «jól — jól — jól!»
 «Én azt feleltem: rosszúl», Péri szól.

A költő-jóbarátnak a szavát
 Ismétli most a bábunak: «Te legjobb
 Barátom, a kinek ítélete
 Igaz s a javalása több nekem
 Mindennél, mi is a te nézeted
 A versről, melyben a theát dicsérem
 És a kávénál többre tartom. Mondd!
 Tudod már, az a hosszú vers, melyet
 A minapába' küldtem. Rossz? vagy jó?» —
 «Jó, jó!» — kiált a báb nagy-bólogatva
 És buzgalmában szinte fuldokolva.
 És ismételve mondja: «jó — jó — jó!» —
 «Mást mondtam én», sohajtva Péri szól.

Most harmadizben lép a bábuhoz
 S szerelme hangján mondja: «Édes, kedves,
 Kit lelkem hön imád, felelj, oh mondd,
 Hogy' tetszenek itt e fekete pettyek,

A melyeket szemem köré tusoltam?
 No, jól áll? Úgy-e, rajtam szép ez is?» —
 «Szép, szép!» — kiált a báb nagy-bólogatva,
 S a míg az ifju száját vizsgálgatja,
 A melliből mindegyre szól a «szép!» —
 «Tagadtam én,» mond Péri s visszalép.

A nagy tudós mosolyg; az ifju meg
 Elgondolkodva néz a földre, majd
 Kitérve szól, kezét s tekintetét
 A bábuhoz emelve: «Igazad van,
 Te bölcs, kit én gunyoltam, az elébb
 Nem láttam még be mély ürességedbe
 S nem fogtam föl jelentős voltodat!
 Igazad van, igen! Szavad tükör,
 A melybe' látom önnön sorsomat.
 Szépem talán nem engesztelhetetlen . . .
 Mint bólogatsz felém! Vigaszod' értem!
 Tanítóm vagy, és én tőled tanultam!» —

Elment; de a történet értesít:
 Három napon belül az elveszett
 Három szívet az ifju visszanyerte.
 Sőt hihetetlen lett a haladás,
 A melyet tett, örökké bólíngatva
 S kinek-kinek saját édes szavát
 Visszhangoztatva. Most már mandarin,
 Hat pávatollas; nője tizenhat,
 Szerelmes mind belé az örülésig.
 A díszneve most már csak: Ekko-Pekko,
 A legkedvesebb férfi, magyarul.

* * *

Itt véget ér mesém. Ám hadd tanuljon
 Ki-ki a mennyit tud belőle.
 Kináról szól. Hogy kétség ne boruljon
 Derüs mesémre, mitől Isten óvjon,
 Ismételem. Tanuljunk csak belőle!

A MŰVÉSZETRŐL.¹⁾

Több évvel ezelőtt (1891) az *Élet* című folyóiratban egy zavaros tartalmú értekezés jelent meg Lyka Károlytól: *A modern művészet*,²⁾ melyet *A modern művészet bölcselete* s *A legújabb művészeti törekvések* követett (1893). A két utóbbi az *Athenaeum*-ban, a kevésbé sikerült művészet-irodalmi termékeknek egyik lerakódó helyén, látott napvilágot.³⁾

Bennök a szerző okait és jellemét mutatta ki annak az el-térésnek, melyet a modern képzőművészet a régitől mutat. Szer-rinte a múltnak nevezetesebb művészeti korszakai mind egységesek s irányai harmonikusak. Egyenként mind ugyanannak a kornak, ugyanannak a népnek s műveltségnek összképét tükrözik vissza. A XVI. századi olasz művészet alkotásai tartalomban, felfogásban és technikában egyaránt rokonok; a XV. századi németalföldi művé-szet is egységes, valamint az ó-német, a spanyol s a XVII. századi vlám és hollandi iskolák is. A modern művészet már sokkal szö-vevényesebb, mert a különálló nemzetek művészeti törekvései ke-vésbé fejlesztenek ki nemzeti különbségeket, mint azelőtt, s a szi-gorúan határolt iskolák helyébe bizonyos bizonytalanság lépett. A modern művészek más tárgyakat az előadás egyéb módjai szerint dolgoznak fel, mint a régiek. Megváltozott a művészet, mert megváltoztunk mi is, a kik műalkotásokat hozunk létre vagy ilyenekben gyönyörködünk. Lyka Károlyt az érdekelte leg-

¹⁾ *Kis könyv a művészetéről.* Irta Lyka Károly. Budapest, 1904. Singer és Wolfner kiadása. 245 lap. Ára 4 korona.

²⁾ *Élet.* Irodalmi, művészeti, társadalmi és közgazdasági folyó-irat. Szerkeszti Katona Lajos. Budapest, 1891. Első évfolyam. (I. k.)

³⁾ *Athenaeum.* Bölcselati és államtudományi folyóirat. A Magyar Tudományos Akadémia megbízásából szerkeszti Pauer Imre. Buda-pest, 1892. Első évfolyam. (I. k.). — Budapest, 1893. Második év-folyam. (II. k.)

inkább, hogy miben változtunk meg és megváltozásunk mennyiben hatott művészetünkre.

Okoskodása igen ingatag alapon nyugszik. Szem elől téveszti, hogy semmi sem új a nap alatt. A művészetben, legkivált a festőművészetben modernről beszélni, ha csak nem pusztán időrendet értünk rajta, nagy művészettörténeti járatlanságra vall. Ez a baleset érte az impressionismust, mikor néhány év előtt Bécsben egy tárlaton saját multját akarva bemutatni, Velasquez spanyol festőt állította oda legrégibb képviselőjeként. Megfeledkezett a pompejii impressionistákról. Másfél ezer évvel előzték meg ezek a nagy spanyol, s műveik arról tanuskodnak, hogy ismerték a festőművészetnek mindazokat az elemeit, melyek a mai impressionismust kiteszik. A különbség csupán az, hogy miként a nagy spanyol, úgy ők sem erőszakoltak rossz elnevezést saját irányukra. Továbbá egy másik különbség, hogy az ó-koriak is, Velasquez is a színeket úgy adták vissza, hogy velők nem pusztán foltokat, hanem egyben formákat állítottak elő.

Lyka okoskodásának azonban egyéb hibái is vannak a felsoroltakon kívül. Mint festő, mindenesetre ismerni fogja a szín-elnyelés tüneményét. Színhatásokat ugyanis nemcsak úgy érhetünk el, hogy a palettán tetszés szerinti változatban kevergetjük a szín hordozóját, a festéket (additio), hanem úgy is, hogy a reczehártyán vegyítjük a színsugarakat (absorptio). Ha sárga és kék festéket a palettán összekeverünk, zöld színt nyerünk, de sárga és kék színsugarak együtt fehér színt adnak eredményül. A jó festőnek egyik kelléke, hogy a festékek s a színsugarak keveréséhez egyaránt értsen. A szín-elnyelést egy egész festői iskola alkalmazta, a pointillisták iskolája. Ilyen önkénytelen pointillisták vagyunk mi a múltnak művészeti jelenségeivel szemben. Mint szemünkben a színsugarak, úgy keverednek lelkünkben a művészi élet egyes jelenségei, elnyelve avagy gyengítve egymást. Azelőtt is megvolt az a sokféleség és elv-zavar, melyet Lyka a modern művészetre megállapít: ily nagy időbeli és térbeli távolságból azonban mi azt most már nem látjuk eléggé.

De még így is érezzük, hogy a múltnak művészeti irányjai épen nem voltak egységesek. A renaissance korában más a flórenczi s más a velencei festőművészet. A flórenczi festőművészet a XIV. századtól Giotto, Orcagna, Masaccio, Fra Filippo, Pollajuolo, Verocchio, Botticelli, Leonardo és Michelangelo neveit foglalja magában. Állítsuk szembe velők a velencei festő-

művészet kiemelkedőbb neveit: Vivarinit, Bellinit, Giorgionét, Tiziant és Tintoretót. A különbség azonnal szemünkbe ötlük. A velencei művészek kizáróan festők; nevök jelentősége tehát kimerül azzal, hogy hozzájuk fűzzük viselőiknek festői működését.

Nem így van ez a florencziek java részével. Ha figyelmen kívül hagyjuk is festői működésüket, még mindig nagyok maradnak mint szobrászok, s ha feledjük is, mily jeles szobrászok voltak, még mindig érdeklődésre tarthatnak számot mint építőművészek, tudósok és költők. A velencei festők jelentőségét teljesen fedi a festőművészet, a florenczikeét csak részben. Noha azonban a florencziek a kifejezésnek összes formáival megpróbálkoztak, mégsem mondhatták el egyről sem: «Ez tökéletesen kifejezi azt, a mit ki akarok fejezni.» — Nálók a művész mindig nagyobb volt művénel s az ember a művésznél, míg a velenceieknél a mű, a művész s az ember közt gyönyörű összhang uralkodik. A florencziek önmagokhoz alkalmazták a művészetet s vele lelkök tartalmának egyéni formát adtak, — a velenceiek magok alkalmazkodtak művészetökhöz s ezért alkotásaiknak gyengébb az egyéni jelleme.

Ha már minden áron különbséget akarunk találni régi és modern művészet közt, azt ne abban keressük, a miben Lyka keresi. Igaz, hogy a mi korunk szelleme és társadalma talán más, mint a régibb korok szelleme és társadalma. Fogadjuk el egyelőre Bucklenek azt a föltevését, hogy társadalmunk alapja a materialismus és szellemi haladásunk rugója a kételkedés. Ámde a régibb művészet szinte be volt oltva a közélettől s a nyilvános intézményektől; egy testet alkot velök annyira, hogy nélkülök legottan elerőtlenedik és tönkre megy. Templomok s egyéb középületek számára készülnek a képek s a szobrok, melyek így a néphez vannak intézve s mindenkihez érthetón szólnak.

A modern művészet azonban nem táplálkozik az életből, hanem elzárkózik tőle. Oly csemete, mely hiába vár beoltásra s így elcsenevészedik. Hiszen ha a társadalmunkat jellemző kételkedés és materialismus táplálná, akkor nem volna nehéz fejlődésében valamelyes irányt felfödöznünk. Külön válik a nyilvános intézményektől, a műkedvelők szeszélyeit szolgálja, a gazdagok szalonjait díszíti, ezerfelé kacsingat és ezerféle úton jár, egységes és termékenyítő benyomás hiányában elveszti stílusát, komolyságát s hogy mégis megélhessen, a tárgyi változatosságban s a technikai fogások kizsákmányolásában keres kárpoztást.

Lyka Károlynak terjedelmesebb dolgozatait számos apróbb cikke követte részint a napilapokban, részint újabban megindult (1901) folyóiratában, a *Művészetben*, melyet az Országos Képzőművészeti Társulat megbízásából szerkeszt. Cikkei közül azokat, a melyeket érdekesebbeknek és tartalmasabbnak ítél, most könyvbe gyűjtötte össze. Ez a *Kis könyv a művészetről*.

A sajtó hangos harsonaszóval fogadta. Szerzőjéről ismételtlen megírták, hogy a legmodernebb művészeti irányok híve s maga is mint festő indult meg pályáján. A körülmények azonban nem kedveztek az úgynevezett impressionismusnak, a melyet ecsetével szolgált s ő szerszámaival a tollal cserélte föl s ezzel harczolt tovább a haladás elől elzárkozó akadémiikus körök ellen. A maradiság gyűlöletében annyira ment, hogy még a gazt is kimélte, mely a művészet mezején burjánzott, mihelyt a modern irányok tarka virágai mellé simúlt.*)

Bizony akkor nem a maradiság ellen harczolt, hanem a művészet ellen. A mai festők némelyikének néha hézagos a művészettörténeti tudománya; nem ismeri eléggé a régibb festői iskolák mestereit s azzal palástolja e téren való járatlanságát, hogy negélyezi, mintha nem is akarná ismerni őket. Így volt Lyka is. A müncheni impressionista festők társaságában elvesztette érzékét minden iránt, a minek művészi jelleme van s a *Pesti Napló* (1893) egy tárczájában (*A megtérő*) maga mondja el, hogy csak mikor a sixtusi kápolna képeinek első látásakor majdnem elszedült a gyönyörűségtől, akkor tanulta meg újra, mi a művészet.

Előttünk levő könyve inkább népszerű s felvilágosító akar lenni, mint tudományos. Elképzelte magát, úgymond, olyan ember helyzetébe, a ki megízlelte a művészettől nyújtott élvezetet s módot keres arra, hogy ezt mélyebbre hatóan folytassa. Kerül minden szürke elméletet s arra törekszik, hogy azok is könnyen értsék, a kik minden előzetes tanulmány nélkül forgatják.

Goethével együtt vallja, hogy minden elmélet szürke, de zöld az élet aranyfája.

E szerény előszó ellenére, a napi- s hetilapok egyhangú elismerése, de főként a sixtusi kápolnában való megtérése után mi sokat vártunk tőle. Mindíg érdekes dolog, ha egy művész

*) *Magyar Szemle*. Szépirodalmi, kritikai és művészeti hetilap. Szerkeszti Kaposi József. Budapest, 1904. XVI. évfolyam. 21-ik szám.

őszintén nyilatkozik a művészetről. Eszünkbe jutott Töpffer, a jeles genfi festő és elbeszélő, kinek *Egy genfi festő elmékedései és ötletei* című könyve¹⁾ ép oly kevéssé avúlhat el, mint bájos genfi novellái (*Nouvelles genevoises*). Lionardo da Vinci iratai, Benvenuto Cellini önéletrajza, Delacroix naplója, Fromentin útleírásai (*Voyage dans le Sahel*), Klinger és Hildebrand értekezései (*Das Problem der Form in den bildenden Künsten*), Whistler előadása (*Ten O'Clock*),²⁾ megannyi kincsesbányái azoknak az æsthetikusoknak, kik, a mint hogy illik is, művészeti kérdésekben mindig illetékesebbnek tartják önmagoknál a művészt, mert ez a tűzhely mellett van, míg ők legfeljebb sejtelmekről s hozzávetésekről adhatnak számot. Nyilván ebből indult ki Popp Hermann, mikor legújabban megjelent könyvében (*Maler-Aesthetik*) rendszerbe igyekszik foglalni a legrégebb időktől a mai napig élt festőknek saját művészetökről tett kijelentéseit.³⁾

A művész ugyanis egészen másként gondolkozik művészetének egyes mozzanatairól, mint az æsthetikus és philosophus. Ez utóbbiak nézetei egész sereg könyvben megtalálhatók, de az előbbiekéi életrajzokban, levelekben s a művészeknek műveikről való szóbeli avagy írásbeli nyilatkozataiban vannak elszórva. Ezeket az alkalmi megjegyzéseket gyűjtötte össze Popp Hermann s nemcsak a különböző művészeti korszakokat, irányokat és nemzeteket vette tekintetbe, hanem a legkülönbözőbb művészeti iskolák képviselőit is, a renaissancetól kezdve Böcklinig és Klingertől Schulze-Naumburgig. A mit ezek a technikai ügyesség jelentőségéről, festői eszközökről és festői háttérrel, perspectiváról, körrajzról, színezésről, festői tárgyakról s kivitelről, az alkotás kedvező pillanatának megválasztásáról, szépről és rútról, jellemzőről és mezítelenről, a művészi képzeletről, megfigyelésről és emlékezetéről, a természet tanulmányáról, antik és keleti művészekről, műalkatról és vázlatról, művészi tehetségről, a szemlélő álláspontjáról szemben a képpel, az æsthetikai szemlélet módozatai-

¹⁾ *Réflexions et menus propos d'un peintre genevois ou essai sur le beau dans les arts* par Rodolphe Töpffer. Précédé d'une notice sur la vie et les ouvrages de l'auteur par Albert Aubert. Paris, 1872.

²⁾ Megjelent németül is: *Zehn-Uhr Vorlesung* von Whistler. Autorisierte Übersetzung aus dem Englischen. Strassburg, 1904.

³⁾ *Maler-Aesthetik* von Hermann Popp. Strassburg, 1903. Verlag von I. H. Ed. Heitz (Heitz & Mündel).

ról, művészeti kritikáról s dilettantismusról elmondtak, azt Popp könyvének részint magyarázó, részint bíráló szövegével szerves kapcsolatba hozta. A vélemények néha ellentmondók, de mindig érdekesek.

Távol állott tőlünk, hogy Lyka Károly gondolatait egy Michelangelóiéhoz vagy Böcklinéihez mérjük. Munkáját leginkább csak a Töpfferével hasonlítottuk össze, de az összehasonlítás a magyar író hátrányára ütött ki. A két könyvet nem is szabad egy napon említenünk, még kevésbé egymással összehasonlítanunk.

A *Kis könyv a művészetről* szörnyen rendszertelen és stílusa fölötte pongyola. Rendszertelenségét az okozza, hogy egyes fejezetei a legkülönbélebb tárgyakról szólnak, stílusa meg pongyola, mert a szerző nem azzal akar hatni, a mit mond, hanem a mit (állítólag) mondani tudna.

Az egész általában három elemből alakult. Közismert igazságokból s egyebünnen való átvételekből: — ezek határozottan jók, végül eredeti ötletekből: — ezek határozottan rosszak.

A szempontok, melyeket szerzőnk a kép, szobor, épület s az iparművészet termékeinek megértésére kiemel, többnyire felületesek, zavarosak s egyáltalában nem kimerítők. Nálunk azt hiszik, hogy a ki népszerűen akar írni, fel van mentve minden mélyebb tudománytól. Beszélhet össze-vissza, a mit és a hogyan kedve tartja s gondolatainak nem szükséges épen tartalmasaknak lenniök. Pedig épen az ilyen írónak kell a legalaposabb ismeretekkel bírnia, hogy a bonyolult kérdéseket egy tekintettel áttekinthesse és áttekinthesse. A ki a művészetet népszerűsíteni akarja, csak pontos művészettörténeti és művészetelméleti ismeretekkel vállalkozzék erre, mert lépten-nyomon tévedni fog s másokat is tévedésbe ránt.

Szerzőnk a képzőművészeteknek mind elméleti, mind technikai oldaláról a legújabb nézeteket hirdeti, azokat, melyeket Cherbuliez és mások az újabb művészet jelesb alkotásaiból vontak le. Elméleti ismeretei a technikaiakon alapúlnak, sőt belőlök fejlődnek. Közben többször is fitogtatja, bírálói is megírták róla, hogy ő a *l'art pour l'art* elvét vallja, de azt is elárulja, hogy nincsen tisztában vele. A *l'art pour l'art* elve szó szerint véve tévedés s a kik okosan vallják, nem így vallják. Az az elv ugyanis, hogy *a művészet önmagáért van*, még nem vonja maga után szükségképen azt a föltevést is, hogy a váza ne azért legyen, hogy virágot tegyenek bele, hanem azért, hogy virágot fessenek

rá, szobrokat ne azért faragjanak kőből vagy öntsenek érczből, hogy velök érzelmeket testesítsenek meg s érzelmeket ébreszsenek fel, hanem csak czifraságnak; drámákat ne azért írjanak, hogy velök az emberi lélek redőit fölfedjék s emberi lelkeket megrázzanak, hanem hogy éppen drámát írjanak. Gondolkozó ember nem igen hajlandó elhinni, hogy a forma eszköz is, czél is legyen egyszerre.

Bizonyos, hogy a művészet a művész érzelmi életének érzéki kifejezése azért, hogy ezzel a mások érzelmi életére hathasson s az is bizonyos, hogy szobor és kép nem utánczata, csupán sejteése a valóságnak. «A művész utánözva átalakítja a valóságot», mondja Töpffer. (Le peintre, pour imiter, transforme. 120-ik l.)

A szobrász a szobrászat, a festő a festőművészet nyelvére mintegy lefordítják a valóságot.

A műtermék tehát nem egyéb, mint a művész lelkén keresztül vezetett valóság, az illető műfaj és anyag szerint alakítva. A festménynek vagy szobornak először soha se a tárgyát nézzük, hanem annak festői vagy szobrászi megjelenését, formáját, azt, hogy miként alakítja tárgyát a művész a műfaj s az anyag korlátain belül. («C'est la forme qui mérite à prédominer», — Töpffer, 59-ik l.) A szép első sorban valami formai, vonalaknak, színeknek, hangoknak bizonyos viszonya. Már Vischer is kellő figyelemben részesíti a formai, érzéki oldalt, bár önálló létét eleinte kétségbe vonta. A tartalom nem a forma mögött él, hanem egyesült vele. «Így veszi el a vízbe dobott czukor is testiségét, föloldódik a folyadékban, melyet édessége szinte áthat.»

Ezt az egyszerű igazságot a mi szerzőnk a következő hatalmas szóradattal adja tudomásunkra:

«Mindenek előtt nézzük a képet képnek, s ne keressünk benne irodalmi, hanem egyedül festői elemeket. A kép tartalma vagy címe ne keltsen bennünk döntő rokon- vagy ellenszenvet. A festő ugyanis a festés, a forma és szín világában él s ha már egyszer vele van dolgunk, hadd szóljon hozzánk az ő igazi mesterségének hangján. Raffaelnek híres vatikáni frescójáról, a *Disputáról* máig sem tudták megállapítani, hogy egészen pontosan mit ábrázol. Éppen oly zavarban vannak Tizian egyik legremekkebb festményével szemben, melynek önkényesen adták az *Égi és földi szerelem* nevet. Nem az irodalmi elem, a címbe foglalható tartalom dönt, hanem a kép festői tartalma.» (*Hogyan kell műtárlatot nézni*, 11—12-ik l.)

Valamivel alább megismétli magát:

«A legtöbb laikus azt hiszi, hogy Újváry, Ferenczy, Grünwald, Fényes — hogy csak pár nevet említsünk — irodalmi töprengések után találta meg valamely képének tárgyát: egy jelenetet, egy helyzetet, egy hangulatot s csak azután keresi a szükséges modelleket, a táj- és intériour-részleteket és így tovább. Holott valóságban épen másként foly le a művészeti teremtés menete. Az írók cselekszenek így, midőn drámát, novellát, regényt eszelnek ki. Az igazi festő lelkében másként támad a kép.» (A színről, 49-ik l.)

Két kifejezés vonja magára figyelmünket e kettős idézetben: egyik az *irodalmi*, másik a *festői elem*. Honnan eredtek e kifejezések, mit akar velők a szerző és mit jelentenek tulajdonképen?

Úgy látszik, mind a kettő szerzőnk impressionista korszakának maradványa, s így idősebbek a sixtusi kápolnában való megtérésénél.

Lyka, a mai művészet æsthetikusa, kifejezéseit is a mai művészetből kölcsönzi.

Berlinben néhány év óta ugyanis nagyon hódít a francia festők könnyedsége, gyengédsége és színekben dús, érzéki alakítása, bár a berlini festők nem mozognak oly otthonosan a színek világában, mint a francziák. Ezt azonnal észre vesszük, mihelyt Manetnek valamely képét Libermannnak, a berlini ú. n. modernnek vezérének akármelyik képével összehasonlíttjuk. Mindkettőnek a módszere ugyanaz, de a Paris és Berlin művészete közti áthidalhatatlan távolságot lehetetlen föl nem ismernünk, ha látjuk, hogy Liebermann tompa, szürke színeivel hasztalan iparkodik elérni azt, a mit Manet virágzó színeivel oly könnyen, szinte fáradság nélkül elér.

A berlini festőket tehetségöknek ez az értelemszerű jellege is már arra utalja, hogy ne annyira színezzenek, mint inkább jellemezzenek. Csakhogy a berlini festők is Lyka Károlylyal tartanak, illetve Lyka Károly a berlini festőkkel: megvetik azt a művészetet, a mely jellemez, és kedvelik azt, a mely színez.

A jellemzés a részleteknek pontos kidolgozását kíváná, de ezen az újabb festők a szín segítségével könnyen túlteszik magokat. A színnek tehát az a feladata nálok, hogy eltakarja a rajz hiányait. Azt kívánják, hogy festményöket azért tekintsék modernnek, mert *csak* festve van s rajzolva egyáltalában nincsen.

Ezek a berlini festők minden képre, mely rajzolva is van, azt szokták mondani: «Nagyon irodalmi». A színezés módszerét az arcképre is átvitték. Hogy az arckép hasonlítson is, arra nem sok gondjuk van, hanem minden figyelmüket a színharmóniára fordítják. Az arckifejezés visszaadása szerintök a fényképész dolga s hogy ők nem fényképészek, hanem festők, azzal mutatják meg, hogy az arcot nem festik hasonlóan. Az arc csupán néhány hangot szolgáltat nekik a színharmónia számára s így nincs nagyobb szerepe, mint a ruházatnak, butorzatnak vagy a háttérnek.

Első sorban Whistler az, kire ezt az arckép-festést visszavezethetjük.

Érdekes, hogy Whistlernek egy tanítványa hogyan gúnyolja ki e módszert. Menpes Mortimer, ki soká dolgozott Whistler műtermében, pár héttel ezelőtt adta ki emlékiratait, melyben így jellemzi önmagát és társait, kik együtt dolgoztak vele a mester műtermében:

«Egyszerre csak a szivárvány összes színmennyiségét éreztük lelkünkben. Pontokkal kezdtünk festeni, de festettünk vonalakkal is, melyekre vastagon mázoltuk a festéket. A természet, úgy véltük, a festő számára csak színfoltok tömege, s az arckép is valami színesomó, mely legfeljebb kiemelkedik egy háttérből. Perspektiva és compositio fölöslegesek; némi színhangulat, mint a japánoknál: ez volt főtürekvésünk. Ha ugyanis valamely festményen jellemezni mertünk, akkor azt a többiek *irodalminak* nevezték s ezzel mindennek vége volt.»

Szerzőnk talán nem dolgozott együtt Menpessel Whistler műtermében, de járt Berlinben s *az irodalmi elem* kifejezést bizonyára Whistler iskolájának itteni híveitől vette. Whistler hívei oly képekre alkalmazták, melyek szín, rajz, világosság és árnyék tekintetében egyaránt ki vannak dolgozva. Vajon ilyenekre alkalmazza-e ő is? Valóban, kár a magyar közönséget efféle tetszetős tévedésekkel táplálni, mert úgy is nagyon szereti a tetszetős tévedéseket.

Rajz és szín ugyanazt a szerepet játszzák a festőművészetben, mint a drámában a cselekvény s a hangulat. Mint a hogy azok a festők, a kik nem tudnak rajzolni, a mai festőművészet feladatául a színezést jelölik meg, úgy azok a drámaírók, a kik nem tudnak cselekvényt csinálni, a modern dráma feladatául a hangulatot emelik ki. Shakspere és Ibsen igen jó példák erre.

A zenében a dallamot s a hangszerelést állíthatnók párhuzamba a rajzzal s a színnel. Azok a zeneszerzők, a kik nem tudnak dallamot költeni, a hangszereléssel próbálnak sikereket elérni s azt tanítják, hogy a mai zenének főfeladata a minél keresetebb hangszerelés.

Ehhez az eszközhöz folyamodott Wagner Richard és követői is. — Tagadhatatlan, hogy mindezek a modern törekvések: a színhatást imádó festőművészet, a hangulat-dráma, a hangszerelés keresettsége s erőszakoltsága tökéletesítik a technikát.

De hiába állapítja meg Lyka, hogy az újítók «mindenütt hadat üzennek a doctrináknak, mindenütt felszabadítják magokat a művészettörténeti stílusoktól s mindenütt egyéniségök szabad kifejllesztésére törekszenek», mert maradandót csak az a festő fog alkotni, a ki a megfinomult modern technikával fölfegyverkezve, visszatér a történeti hagyományokhoz s a rajz és szín összhangjára törekszik, s a jövő azé a zeneszerzőé, a ki a modern zenekar minden csínját-bínját érti, de egyúttal dallamot is tud költeni, s azé a drámaíróé, a ki a hangulatkeltés minden fogását ismeri, de a cselekvényt is érdekesen tudja bonyolítani. Ez szolgáljon válaszul egyúttal a könyvnek *Stilisáló művészet* (65-ik l.), az *Arczkép* (98-ik l.) s a *Secessiós stílus — magyar stílus* (219-ik l.) című fejezeteire.

A szerzőnek másik tévedése a *festői elemre* vonatkozik. Feledi, hogy festői elem minden művészetben van, tehát az építőművészetben is. Így a barokk épület festői a renaissance épülethez képest, a görög szobrászat körén belül a pergamoni szobrok festőiek az atheni Parthenon szobraihoz képest. A romokban heverő ház festői az újonnan épült házhoz képest. A festői elem némely képen a lehető legcsekélyebb s van festői elem nélkül is igen jó kép. Andrea del Sartótól a *Szent János prédikálása* sokkal festőibb, mint Ghirlandajónak ugyanezen tárgyú képe, de azért hiba volna Ghirlandajo képét a festőiség hiánya miatt értéktelennek tekinteni. Vannak továbbá festői szobrok is, sőt a szobor azonnal festői, mihelyt szerkezete a világosság és árnyék hatása szerint igazodik s a szobrász a tömegmozgást is szem előtt tartja. Ilyen festőiek már Lysippos szobrai, a pergamoni *Gigantomachia* vagy épen Ligeti Miklós szobrai is.

A festői elemnek különben gazdag irodalma is van. Berenson a renaissance florenczi mestereit abból a szempontból vizsgálta, hogy mily mértékben van meg nálók a tapintás-szerű-

ség,¹⁾ Wölflin a renaissance korabeli s a barokk művészet alapján igyekszik kimutatni a barokk művészet festőiségét.²⁾ Legterjedelmesebben s legbehatóbban azonban Schmarsov foglalkozott a festői elem fogalmával és fejlődésével.³⁾

A lélektan megállapította, hogy a látás érzéke egymagában nem nyújt pontos képet a harmadik kiterjedésről. Gyermekkorunkban, mielőtt az egész eljárásról világos tudatunk volna, mind a tárgyaknak, mind pedig a térnek harmadik kiterjedéséről, a mélységről tapintással tájékozódunk, melyhez a mozgásnak izmainkkal való felfogása járul.

Az öntudatlanságnak ezekben az éveiben tapintással győződünk meg valaminek valódiságáról (létezéséről) is. A gyermek még homályosan sejti a tapintásnak és a harmadik kiterjedésnek kapcsolatát. A tükörben megjelenő táj nem-valódiságát csak akkor hiszi el, ha a tükör hátlapját megtapogatja. Később a kapcsolatot egészen elfeledjük, bár ekkor is a tapintás-szerűség illúziója alapján ismerjük fel a valódiságot.

A festőművészetnek arra, hogy a művészi igazság benyomását keltse, csak két kiterjedés áll rendelkezésére. A festőnek tehát azt kell tennie, a mit öntudatlanul mindnyájan teszünk: meg kell szerkesztenie a harmadik kiterjedést. Feladatát úgy oldja meg, a hogy azt mi megoldjuk: a tapintás-szerűség benyomásával.

Első gondja az legyen, hogy bennünk a tapintás illúzióját fölkeltse. Mi ugyanis szükségét érezzük annak, hogy egy-egy alak érinthetőnek tessen; sűrű izom-érzetek illúzióját kívánjuk tenyerünkben s kezünk ujjában, a melyek természetesen megfelelnek az illető alak vetületeinek, mert különben az nem fog előttünk valódinak feltűnni s így mi nem is soká időznénk mellette.

Mi következik ebből? Az, hogy a festésnek — de nem a

¹⁾ *Die florentinischen Maler der Renaissance* von Bernhard Berenson. Autorisierte Übersetzung aus den Englischen von Otto Drachmann. Oppeln, Leipzig, 1898.

²⁾ *Renaissance und Barock*. Eine Untersuchung über Wesen und Entstehung des Barockstils in Italien, von Heinrich Wölflin. München, 1888.

³⁾ *Zur Frage nach dem Materischen* von August Schwarsow. (*Beiträge zur Aesthetik der bildenden Künste* I.) Leipzig, 1896.

színezésnek — tudatunkat tapintás-szerűséggel kell ingerelnie, hogy a kép épen annyi joggal szólhasson tapintó érzékünkhöz, mint a tárgy, melyet ábrázol.

Világos, hogy Lyka nincs egészen tisztában azzal, mi a festői. Míg egyrészt folyton azt hangoztatja, hogy a képnek ne legyen tartalma, addig másrészt festői tartalomról is beszél. Mit jelent nála a festői tartalom, nehéz volna szavaiból kihámozni. A *Magyar tájképfestők* (107-ik l.) című cikkéből viszont az tűnik ki, hogy a színt gondolja festői elemnek. Íme, mennyi ellenmondás származik abból, ha az írónak nincs határozott terminológiája.

Az egyszerű vonalas rajz a legkevésbé festői ábrázolás. De már jóval festőibb az olyan rajz, a melyen tömegek mozognak világosság és árnyék kíséretében. A ki tehát festői hatást akar elérni, annak nem vonalak vagy színek szerint, hanem tömegek szerint kell gondolkoznia. A keleti szőnyeg csupa szín és csupa vonal s még sem festői. Festői a szabályszerűség hiánya, az, a mit leghelyesebben festői rendetlenségnek (*grata negligentia*) nevezhetnénk.

A festőiség egyik eszköze az is, hogy a festő egyes tárgyakat nem egészökben ábrázol, hanem csak részben s többi részket vagy elfödi, vagy csak sejtetni engedi. A festői elem e mozzanatát határozatlanságnak nevezzük. A festőiségnek ezt a módját alkalmazza a Titus Vespasianus diadalívén levő *Titus diadalmenete*, mely a Magyar Tudományos Akadémia palotáján levő Széchenyi domború műnek mintája volt. A tömegszerű mozgás, a festői rendetlenség s a határozatlanság együttvéve azt nyújtják, a mit Berenson tapintás-szerűség névvel jelöl. Festői a tömegek ellentéte is. Michelangelo egy hatalmas pillér tövébe kisebb oszlopot, majd a fal bemélyített négyszögű mezőjének két sarkába egy-egy oszlopot állított.

Három mozzanat is lehet ennél fogva festői, csak épen a szín nem az egymagában. Van ugyan szín szerinti festőiség is, de a festői stílus bátran mellőzheti a színezést. A legfestőibb festő, Rembrandt, nagyon kedvelte a színtompítást, mely csak világos és sötét színeket enged meg. A secessió festők azért bánnak oly pazarul a színekkel, mert a színezést festőinek gondolják s Lyka is talán ezért kel a secessió festők védelmére, nem pedig azért, mert «minden irány és minden felfogás jogos.» — Ámde még az ó-kori művészet is mutat példát arra, hogy

szín és festőiség nem egyértékűek. A görög festőművészetnek volt egy nagy korszaka, melybe Apelles is beletartozik, a mikor az nem volt festői, vagyis a valóság színeit (Localfarbe) nem adta vissza, csupán decoratív színezésre szorítkozott, melynek alkalmazását a szín-kiegészülés élettani tüneménye (pl. sárga szín viola alappal vagy piros szín zöld alappal) magyarázza. Hasonlóképpen a szobrászat is, mely a görögöknél a festőművészettel karöltve fejlődött. — Számos emlék tanuskodik erről, melyek részint igen régiek, részint pedig későbbi eredetűek. Ilyenek a VI. századi festett női szobrok, melyek Athenben kerültek elő és ilyenek a sydoni Nagy Sándor sarcophagjának domború művei. A hellenistikus korban a görög festőművészet a festői színezés álláspontjára helyezkedett; ezt követte, legalább részben, a szobrászat is. Tanuk például a tanagrai szobrocskáknak rózsaszínű orozái. Másfelől azonban a szobrászok megszűntek szobraikat színezni, mihelyt azok élénk mozdulatúakká válnak, a minek révén a világosság és árnyék szerephez jutott: — egyszerűen, a mikor a szobrászat festői lesz. A római festőművészet a Krisztus utáni századokban még határozottabban festői, a szobrászat pedig a különben is festői domború műveket természetes színűekre festette.

Bővebben foglalkozik a szerző magával a szobrászattal s a festőművészettel is. Helyesen emeli ki Mednyánszky és Ferenczy védelmére, hogy némely művészeknek művészi sajátságai ép oly kevésbé hibák, mint némely íróknál írói sajátságai s a festőművészet vagy szobrászat egy-egy műfajának ép úgy külön stílusa van, mint a költői műfajoknak.

Általában véve azonban mégis rossz megfigyelő s így rossz író is. A tényeket nem tudja viszonyba hozni s nem tud belőlök eszméket, igazságokat levonni. Neki csak ötletei vannak, melyek néha nem is az övéi.

Tárgyalása szétfolyó s nincsen benne egység. Hosszan időz jelentéktelen kérdéseknél, a főkérdéseket pedig mellőzi vagy épen csak érinti. Külön tárgyalja például a rajzot (25-ik l.) s külön a színt (47-ik l.), s «egész sor olyan fontos szempontot» kihagy, melyeknek hiánya zavaróan hat. A ki Lyka Károlynak czikkei alapján akarja megérteni a képet vagy szobrot, az soha sem fogja megérteni, annyira rendszertelen a tárgyalása.

A színnel s a rajzzal már Diderot foglalkozott. Lyka Károly Kis könyve adott alkalmat arra, hogy újra elővettük s olvasgat-

tuk az első tárlat-kritikákat, Diderot *Salonjait*.) Mennyire más világ ez! Most, több mint egy század múlva is, hozzá járhatna iskolába számos æsthetikus és művészettörténétíró, hogy tőle megfigyelést, szellemet, alaposságot tanuljon. Bizonyára a szerző is igen sok termékeny és termékenyítő eszmét talált volna nála, ha nem sajnálja a fáradságot s utána néz Diderot czikkeinek.

A festőművészetnek ahhoz, hogy a sík felszínen megrögzítse a valóságot, két eszköze van: a rajz és a szín. A rajzba beleértjük a világosságot s az árnyékot, mely a testnek domborúságot kölcsönöz. A kép mindig megmarad képnek, ám stílusa más, a szerint, a mint rajta a rajz vagy a szín jut előtérbe.

Vannak művészek, a kik igen jelesek a rajzban, de gyengék a színben, más művészek (mint a secessionisták) viszont a színezésben erősek s a rajzban gyengék.

Vannak ennél fogva képek is, melyek azért remekművek, mert jól vannak rajzolva, s olyanok, melyek remekművek, mert jól vannak színezve.

A képen semmi sem oly figyelemkeltő, mint a szín, mely tudóshoz, tudatlanhoz egyaránt ékesen és érthetőn szól. A ki nem műértő (demi-conesseeur), részvétlenül haladhat el egy kifejezés és szerkesztés tekintetében kitűnően rajzolt mű előtt, de a jól színezett kép előtt okvetlenül megáll.

A rajz az a vonal, melylyel körülzárjuk a területet, melyet valamely tárgy elfoglal. Körülzárjuk a tárgy formája, de nem egyszersmind nagysága szerint. Ha a rajz így lényegét adja a tárgynak (ismeretet közölvén), a szín viszont életet kölcsönöz annak. Nehéz megítélni, hogy egy kép jól vagy rosszul van-e rajzolva, de hogy jól vagy rosszul van-e színezve, annak megítélése már nem okoz nehézséget.

A rajz megítéléséhez kevesen értenek, a színhez mindenki. S mégis számos jeles rajzművészt ismerünk, de jeles színezőt igen keveset.

A coloristát saját testi szervezete is befolyásolja. Gyenge szem nem szereti az erős színeket; gyenge szemű művész tehát óvakodni fog képére olyan színeket vinni, melyek őt már a természetben boszantják. S így csak gyenge, erőtlen színeket hasz-

*) *Oeuvres complètes de Diderot*, revues sur les éditions originales etc. par J. Assézat. Tomes X, XI et XII. Paris, Garnier frères, 1876.

nál s a színek összhangjával pótolja azt, a mit festménye a színek élénksége tekintetében veszített.

Elmondhatta volna a színről, hogy vele fejezi ki a művész a maga énjét. A mi egy képen subjectiv, az mind a színben összpontosúl. Szomorú lelkű művész a homályos színeket szereti; homályos lesz tehát műterme is, melyből kizárja a napfényt. Néha ugyan szomorú lelkületű festő is fest élénk színekkel vagy víg kedélyű sötét színekkel, de ez csak olyan, mint mikor egy kevés beszédű embernek kivételesen megered a nyelve, vagy mikor egy szapora beszédű nő egyszer kivételesen hallgatni is tud.

Szándékosan vettük át ezeket Diderottól, hogy megmutassuk, mennyire élénkebben, érthetőbben s minden szempontra kiterjedőn tud egy-egy bonyolultabb kérdést megmagyarázni. Pedig akkor a művészet mivoltát és múltját még nem ismerték oly pontosan, mint ma.

Mindez nincs ugyan benne Töpfferben sem, de Töpffer csak egy-két szempontból világítja meg a dolgot, míg Lyka, ki a közönséget meg akarja tanítani a «műélvezés» tudományára, e céljának kitűzésével egyúttal kötelességet vállalt arra is, hogy minden fontos szempontot felölel.

Érinthette volna a levegő-perspectiva problémáját, mely szerint az athmosphærikus levegő a színek eltompítását idézi elő, úgy hogy a mi közelebb van hozzánk, színesebbnek látszik, mint a mi tőlünk távolabbra esik, mert közel fekvő tárgyaknál csak vékony levegőrétegen kell a szemnek áthatolnia, míg távollevők-nél vastag rétegen. A világosság s az árnyék hatása tehát a távolsággal fogy.

A színről szólva megemlíti, hogy 1901-iki tárlatunkon a szín volt az uralkodó. Ez igaz. De micsoda színezők voltak azok, a kiket ő éig magasztal! Bizony többnyire csak olyanok, a melynekről Diderot szokott beszámolni barátjának, Grimmnek. Ha az ember egy festményöket látta, előre megmondhatta, micsoda színeknek a jegyében fognak születni összes többi festményeik.

A színes természetet nem a magok, hanem mások szemével látták s bizonyára valamely jelesebb coloristának színei lebegtek előttök.

Mindaz, a mit Lyka a színről mond, elejétől végig színtelen. Szempontjai nincsenek s a kellő történeti áttekintése is hiányzik. Ha elővett volna akármilyen, a színnel foglalkozó mun-

kát,* akkor bizonyára sokkal világosabban fejti ki a festékkeverés s a színkeverés közti különbséget. Így az ember szinte hajlandó volna elhinni azt a hihetelenséget, hogy a kettőt összezavarja egymással. (57-ik l.).

Teljesen fölösleges ez a mondat:

«Segantini érezte, hogy a világosság a szín éltetője (ugyanaz az érzés adta meg egykor az impulsust a plein-air-festőknek) s hogy a szín világító erejét megrontja a festékek összekeverése».

Annak felfödözéséhez, hogy a szín éltetője a világosság, nem kell Segantini. Ezt már Seneca tudta, mikor egy galambra hivatkozott, melynek nyaka napfényben mindenféle színt mutat, de árnyékban színtelen.

Készséggel aláírjuk azonban a következő megjegyzését:

«A szín nemcsak bőre a képnek, hanem lehet a kép alapelemje, tartalma is, lehet az a fundamentum, a melyre a festő egész művét felépítette.» (49. l.)

Valóban, a festő sokszor szín-gondolatokra, szín-ötletekre építi képét. Ferenczy az *Ábrahám áldozatát* bizonyára nem tárgyáért festette meg; a tárgy neki csak formai ürügy volt, a mely mögé szín-gondolatokat rejtett.

A festő úgy van a színnel, mint a költő a rímmel. Egy-egy rímből sokszor jeles költői alkotások fakadtak.

Jobban ír már a rajzról. Sok mindent összehord róla, de nem emeli ki, hogy ha a testnek csak egy része is más helyzetet foglal el, a tagok többi helyzete is más lesz. Egy vaknak arckifejezése merőben különbözik az ép szemű emberek arckifejezésétől. Ezt a festőnek, ha rajzolni is akar, mind igen jól meg kell figyelnie.

Bőven szól Hokusairól, a híres japáni rajzolórról, a ki magát a «rajz bolondjának» nevezte. Nincs azonban igaza abban, hogy Rembrandt is a rajz bolondja volt. (34-ik l.) Rembrandtról Klinger jegyezte meg igen helyesen, hogy a teljes világításban álló alakokat alig hogy körülírja, míg a sötét háttérben álló alakok körrajzát nagy gonddal dolgozza ki. Mindazonáltal ő inkább a világosság s az árnyék helyes elrendezésére fordítja figyelmét, mint a szorosán vett vonalakra.

Téved akkor is, mikor azt hiszi, hogy «a test felületén elszórt formák»: az árnyékok adják meg a testszerűséget, a plasti-

*) *Katechismus der Farbenlehre* von Ernst Berger. Leipzig, 1898.

kai látszatot. (38-ik l.) Az árnyék egymagában még nem ad testszerűséget, hanem árnyék és világosság együttvéve.

Csodálatosképen sokkal kevesebb tévedés csúszott a szobrászat tárgyalásába. (*A szobrász művészete*, 141-ik l.)

Ha a szobrász megrendelést kap valamely műre, első kérdése bizonyára ez: minő anyagból készüljön a munka, mert már a megszerkesztés első kísérleteinél tudnia kell, hogy alakjainak formáit a kő vagy a bronz tulajdonságaihoz szabja-e. A kő ugyanis más szerkezetekre, a formák más összekötésére nyújt módot, mint a bronz.

«A kő — úgymond — kisebb-nagyobb darab szikla és az maradjon mindéig, ha már életet leheltek is belé. Eredetét, physikumát soha meg ne tagadja. Ebből a kőből kell kigondolnia a szobrásznak művét. Csakugyan: abban a tömbben már benne van a kész szobor, csak a felesleget kell róla lenyiszálni. E mondásnak igazában a szobrászok veszik legjobb hasznát. Az a tömörség és egység, a mely ezt az anyagot jellemzi, jelentkezék világosan és döntő súlylyal a kész szobron is. A kinek stílus-érzéke egészséges, könnyen ellenőrzi e tekintetben a szobrász munkásságát. Az egészséges stílusérzék ugyanis azt követeli, hogy leghelyesebb az a plastikai mű, a mely aránylag a legegyszerűbben veti ki a kötömbből a fölösleget. A formákat, kezeket, lábakat, két és több egész alakot tehát minden jó szobrász úgy alakítja, hogy egymás közt materialis egységet is mutassanak, hogy egyazon kötömb szülőtteiként jelentkezzenek. Nem fog tehát bonyodalmas alagútakat vésní a tömegbe, nem fogja lazán egymás mellé állítani alakjait, nem fogja a test végtagjait lehetőleg széjjelterjeszteni. Minden igyekezete arra irányúl, hogy szobra, ha csoportos is, egy darabnak mutatkozzék, nagy lyukak, üregek, elválasztó hiatusok nélkül. És erre a szép és nemes szükségességre egyes-egyedül az anyag tulajdonságainak helyes felismerése vezeti a művészt. Így vezet az anyag az ideális componálásnál.»

A bronz már símulékonyabb jellemű, könnyedebb természetű és statikája egészen más, mint a kőé. Bronzból bátran önthetünk oly alakot is, mely mindkét kezét messze széttárja, nem kell félnünk, hogy a két kar könnyen letörik.

A továbbiakban Ligeti, Telcs és Rodin művészetét jellemzi. Szívesen elismerjük, hogy Ligeti szobrászata festői, de nem azért, a miért Lyka festőinek gondolja. «Festői szobrászat az, — mondja, — a mely nagy körültekintéssel folyton rendez és igazgat, hogy az arcz valamely különösen jellemző formája megkapja a leg-

jobban kiemelő és leghatásosabb háttérrel.» (153-ik l.) Ha ez igaz, akkor Ligeti művészete minden, csak épen festői nem. Valóban, ilyen csodabogaraktól a könyvének egyetlen lapja sem ment.

Telcs szobrászatának épen azt a hibáját nem veszi észre, mely első pillanatra mindenkinek szemébe ötlük, hogy a szobrázatot, mint szorosán vett testművészetet, nem tudja érvényesíteni.

Rodinról szólván, azt mutatja ki, hogyan viszi át a nagy nevű francia művész érzésvilágát szobraiba. Minthogy ezt egyebünnen írja ki, okosan és érthetőn is ír róla. Jellemzi Rodinnak *A rézkor*, *A pokol kapui*, a *Calaisi polgárok* című szobrai s közben kijelenti, hogy Rodin «az embertest mechanizmusát» akarja kifejezni, azt a mechanizmust, «melyet nagy erővel hajt valamely indulat.» (157. l.) E tekintetben összehasonlítja Rodint Michelangelóval. Csak Michelangelónak általánosan ismert *Mózesére* kell gondolnunk s önmagától dől meg Lyka állítása. Ha Rodint már minden áron össze akarja hasonlítani valakivel, hát akkor inkább Pugetvel hasonlítsa össze, a ki nemzetiségre s időre is közelebb áll hozzá. Hisz épen Puget volt az a szobrász, a ki, egy jeles francia művészettörténetíró kifejezése szerint, «szerelmes volt a hatalmas izomzatokba.»*)

Némiképen sikerültnek mondható a *Hogyan támad a kép* című fejezet, a hol Székely Bertalan művészetét jellemezvén, helyesen veszi észre, hogy Székely festői képzeletének színtere a fal síkja. Azt, hogy majdnem kizáróan történeti tárgyú képeket fest, onnan származtatja, hogy Székely egy nagy történeti korszakot élt keresztül: az 1848—49-iki magyar forradalom s a rákövetkező elnyomás korát. Művének többi része már inkább gyakorlati kérdésekről szól: a kútról (163-ik l.), a bútorról (187-ik l.), végül a temetőről (175-ik l.).

Lyka Károlynak a képírás mai irányairól írt pályaművét a Kisfaludy-Társaság legutóbb megjutalmazta. Nem tudjuk, mennyit ér a mű, annyi azonban bizonyos, hogy a *Kis könyvben* tárgyalt kérdésekről bármely lexikonban sokkal alaposabb s talán sokkal elméletesebb felvilágosításokat találunk.

Az egész oly benyomást tesz reánk, mint Duhald utasítása a kínai tinta készítése módjáról, melyről Töpffer azt jegyzi meg, hogy nem más, mint a tudatlanok számára vetett kelepceze.

MS.

*) *La sculpture grecque*, par Henri Lechat. Lion, 1898. 25-ik l. (Magyarul is megjelent az *Olcso Könyvtárban*. 1353—54. sz.)

ÉRTESÍTŐ.

Koronghi Lippich Elek költeményei. 1880—1902. Kriesch Aladár és Nagy Sándor rajzaival. Kiadja a Pallas. 1903. Ára 30 korona.

E gyűjtemény szerzője inkább költői természet, mint költői tehetség. Élénken érzi a természet és élet benyomásait, könnyen hangolódik öröme, búra, elég jól versel, nem hiányzanak gondolatai, de az alkotó képzelemnek többé-kevésbé hijával van. Tárgyait ritkán tudja költői színvonalra emelni s műalkatai nagyrészt meglehetősen fogyatékosak.

Gyűjteményét négy részre osztotta be a szerző. Az első: *Phaon szerelme*, a második: *Mesék*; a harmadik: *Énekek*; a negyedik: *Emlékek*. A *Phaon szerelméről* megjegyzi, hogy «e dalok egy verses regéből valók». Ez a megjegyzés a versek értékét se nem növeli, se nem csökkenti. Husz dalban rajzolja Phaon epedő szerelmét Sappho iránt. Nem igen látszik ezekben az érzés igazsága és közvetlensége. Egy pár kiemelkedőbb darabot leszámítva, inkább csak hangzatos szavak ügyes összefűzésével találkozunk. Mindjárt az első dal így szólítja meg Sapphót:

Sappho, ne járj a tar mezőkön.
A nap megéget,
Pelyhes bőröd a izzó nap kicserzi,
S hova lesz nagy szépséged?

Azán a következőben Sappho szerelmét rajzolva:

Förgeteg a véred, förgeteg a lelked
Förgeteg a te vad, iszonyú szerelmed,
Letörsz büszke lombot és szerény virágot...
.....
Reménység, üdvösség, dalod bűgásán
Halál-tánczot járja.

Az ily duzzadozások nem emelik a költemény benső értékét, valamint az oly naivnak látszani akaró vonás sem, midőn Sapphót a mezőre édesgetvén, így végzi hivatgatásait:

A földre fekvé felkaczagsz majd,
Akarva nem akarva,
Ha csiklándoz a szélben ingó
Illetlen cziczka farka.

Tizenkét darabot veszünk a *Mesék* szakaszában; ezek ugyan nem mesék, hanem apró életképek, balladák, de ez nem volna baj, ha sikerült műveket vennénk. Az apró életképeknek az a hibájok, hogy bizonyos események röviden és ridegen vannak oda csapva, mint egy verselt ujdonság. Kivételt tesz a *Meghalt egy asszony* című, hol költői színvonalra emelkedik az a mindennapos esemény, hogy meghalt egy asszony. A költő erős és találó vonásokkal rajzolja az elhunytnak elhagyott háza táját, a család pusztulását. A verselés és nyelv is mintegy hozzá simul tárgyához. Nem mondhatni ezt a minden tekintetben gyöngé *Bors regéjéről*, a melyben indokolatlan szerepet játszik a «kis szarvas kölyök». A *Kis Irén* igen is elnyújtott prózai sablonos rajza a nyomorban született kis leány sülyedéssel és emelkedéssel folytatott életének, melyet kizsákmányol a sötét társadalom. Nem kapunk külön rajtot a *Réti zsidó* köznapi történetében sem, melyhez itt-ott nyersebb vonások is fűződnek. Pattanója, hogy az öreg zsidó a fia elvesztése miatt így kiált föl: *Hol vagy igaz Isten? Te vagy igaz Isten?*

Az *Énekek* című szakasz nem felel meg nevének, mert énekelni nem lehet e darabokat, dalolni is csak helylyel-közzel. Sötét borongás, pessimistikus hangulat vonul át rajtok. Magában nem hátrány ez, ha a versek, melyekben nyilatkozik, valóban a múzsa ihlett ajándékai. Sajnos, a legjobb akarattal sem ítélni így rólok. Ez a pessimismus sem elég változatos, sem elég érdekes. Eszmékben épen nem gazdag, inkább egy rossz kedvű ember kifakadásai, mint egy kétkedő elme és sebzett szív álmodozása. Leginkább azt panaszolja, hogy az emberek rosszak, gazok; a költő nem tartozik közéjük, gyűlöli őket: megőrizte lelke tisztaságát s az eszmény cultusát. Ezt annyiszor ismétli, hogy némi dicsekvésnek látszik. Legjobban sikerülnek némely kisebb költeményei egy-egy epigrammai éllel, a nagyobb költeményekben a műalkat rendszeren gyöngé. Ide járul még, hogy olykor dagályba

téved. Például a *Vihar* leírásában a dagályos szavak, kifejezések, képek egész kergetőzését vesszük. A szertelenségnek ez a kedvelése különben csinos köiteményekben is beletéved egy-egy sorba. A *Raboroszlán*ról azt mondja: «A raboroszlán leigázva is, zordon, fönséges, büszke ős elem (?). *Honnan s hová*, melyben a venitatum vanitas közönségesen ismert hangja szól, így végződik: «Bármit teremtél, egy se becsebb, mint egy légből oszló röpke élvezet.» Milyen lehet az az élvezet? Különösen ebben a szakaszban önti ki keserű panaszát a társadalom hanyatlása, a szívtelen dúsak és hatalmasak ellen:

Kerülöm az embert, ha nagy úr, oly dús,
Hogy már bálványtemplom fölötte a ház,
Kerüld el te is, te küszöbrovó koldus,
Mert meg sem lát vagy rútúl megaláz.

Aztán: mit használ

Bármennyivel többet érek
Mint sok apró fürge lábú
Földi féreg.

Továbbá:

Mint az ember lelke, olyan
Ez a fényes, szép nagy folyam
Lemosolyg az ég beléje
S csúf hullóket rejt a mélye.

Ezek s ezekhez hasonlóak, ha olykor szépen vannak is mondva, folytonos ismétléssel úgy hatnak reánk, mintha sűrű ködben utaznánk. Számos keserű hangú költeményben buzog a haza és nemzet ügyéért is. *A magyar, Halóban, Már elég, Van egy parancs, Szabadság, A hazáért* stb. Csaknem mindegyikben a jelen közviszonyok nyomasztó hatása tükröződik s mintegy visszhangja némely szónok vagy hirlapi cikk felindulásának, még durvaságából is kölcsönzött valamit. Csengő rímekbe szedi a *Gott erhalté*-től felriasztott haragot is.

Szólj csak, szólj csak sötét korszak
Fekete nótája!
Zengjen tőled Magyarország
Valamennyi tája.
Így válik el, sorsába a
Magyar bele halt-e?
-- Fölébred még holtából is
'Tőled «Gott erhalte...!»

Úgy látszik, csodatevő erőt tulajdonít ennek a fekete nótának.

Emlékeinek szenteli az utolsó részt, legjobb részét a gyűjteménynek. Különböző apró emlékein kívül, többnyire szerelemről szólnak e költemények. Ezekre is rá vetődik olykor a pessimismus sötét árnyéka. Sokszor gyötrődik, sokszor csügged, félt és kételkedik. De mindenikből kiérzik az érzelem heve, mígnem az *Új élet* című cyclus kilencz dalában és az azután következőkben feltárul előtte és kibékítő hangokban nyilatkozik a szerelem boldogsága.

Én elértem, a mit ember
Elérhet a földön;
Életem a teljesülés
Mámorában töltöm.

Lelkét, vágyait ezután már a kis családi fészek foglalja el; annak örömeit, gyönyöreit zengi, melyekkel boldogítja a szerető hitves, a kis fiu és kis leány. Melancholikus vagy elegiai hangon szólnak az utolsó accordok. Szelíd mosolylyal visszatekintés, mintegy a révparrtól, a változatos, küzdelmes multra, míg az utolsó kis költeményben (*Nincs tovább*) «aztán nyugodtan majd bevárja, míg az enyészet rá lehel».

A szerelmi költeményekben néha épen úgy gyöngíti a hatást némi édeskesség, mint itt-ott a kissé erőltetett búskomorság. Máskülönbben nem egy van köztök sikerült. A legsikerültebbek a következők: *Az öreg platánok. Ha más is látna. Kikelet. Esti csillag. Piczi dalok. Féltelek. Megyek. Angyal. Isten ajándéka.* Megjegyzünk némely apróságot is. Szembe tűnnek itt-ott némely minimák, a melyekkel ha nem gondol is a «praetor», a költőnek gondolnia kell. A *hull* igét igen gyakran használja *egyetlen* tárgy jelzésére. Most hullott le az ég alján a nap (239.). — Dogma minden ítélő szó, mit száján *elszalajta* (133.) *kiszalajta* helyett. — Az emberek *elpirulni* fognak = el fognak pirulni. — Felkiáltók: miért van is nem jobban (183.) = miért is nincs jobban. — És a rímek hajszolására a többek közt csak egy példát: «Oh mi *kitűnő* lesz ott a *tűnő* perczeket együtt töltenünk!» Nemde kirí innen a középrim kedvéért használt *kitűnő*. Azt sem hagyhatjuk szó nélkül, hogy Lippich következetesen a Wlassics helyesírását követi. Mint előkelő cultusminiszteri hivatalnoknak a hivatalos iratokban bizonyára a miniszteri rendelethez kell alkalmazkodnia, de mint költő szabadon követheti az Arany helyesírását, mely egy az akadémiaéval. Különös, hogy egy költő előtt az irodalomban nagyobb tekintély Wlassics, mint Arany!

A kötetet Kriesch Aladár és Nagy Sándor rajzokkal díszítették. Munkájok elüt a nálunk dívó rendszertől, mely a rajzoló föladataát abban látja, hogy az kép alakjában mondja el újra, a mit a szöveg szóval már elmondott. Nem állítjuk, hogy e rendszer hibás, csak azt vitatjuk, hogy a másíknak is megvan a maga jogosultsága. Kriesch és Nagy a rajzoló szerepét első sorban a könyv díszítésében keresik; a szövegnek nem szavai, csak hangulata köti őket, és azt vonalaik, színeik, compositióik rokon hangulatával igyekeznek erősíteni.

Nem volt azonban szerencsés gondolat a két művészt egy kötetben egyesíteni. Rokon világfölfogásuk mellett is annyira különböző művészi egyéniségek, hogy megbontják a könyv egységét. Kriesch azonfelül nem is igazi könyvdíszítő; monumentális hajlamai elragadják, s ő hevében elhanyagolja a rajz finomságát, a kis méretekben való hatásnak majdnem nélkülözhetetlen eszközét. A tisztán ornamentális részek különösen nem sikerülnek neki; az első rész görögös díszje nehézkes; a kalotaszegi motívumokon alapuló magyaros dísz az *Énekek* című fejezetben pedig zavaros és kellemetlen. Ellenben figurális rajza sok helyütt erővel teljes és hangulatos.

Nagy Sándornak főereje ellenben a vonalban s a francziák szabad játékában van. Figurális díszjei is teljesen beleolvadnak az ornamentika egészébe. Bájos, változatos és friss, s a mi ritkaság, teljesen egyéni és eredeti. Főleg a szelíd, a meseszerű hangulatok embere, s e nemben ma párját ritkítja az egész világ illusztratorai közt.

d. r.

Pekár Gyula: Mátyás és Beatrix. Történeti dráma négy felvonásban, előjátékkal. Budapest, 1904. Singer és Wolfner kiadása.

Pekár Gyula jelen drámájának tárgya a régi hálás magyar tárgy: az idegen befolyás és a nemzeti visszahatás közti küzdelem. «A finom, de romlott udvar, a nyers, de ép erkölcsű magyar nép, a zsarnok és ravasz idegen befolyás, a szabadságért küzdő és elvakult nemzeti lelkesülés», Gyulainak a *Bánk bán* hátteréről írt ez a jellemzése mintegy használati utasítás lett drámaíróink számára. Azóta ezek az alakok típusokká váltak s az ilyféle drámában az idegen mindig agyafurt, saját érdekeit minden úton-módon — ha kell: törrel, méreggel — érvényesítő elem, a

magyar a ravaszsághoz mit sem konyító, egyenes járású, kevés dohányú, de nagy tűrésű nép, a ki úri módra vesztegeti nemzeti javainak legértékesebbjeit. Ehhez egy jól-rosszul kigondolt mese s kész a történelmi dráma. Pekár darabja ennek a fajtának a legkezdetlegesebbjei közül való. Négy felvonásból és egy előjátékból áll. Az előjáték — Corvin János fogantatása — Mátyás boroszlói kalandjának kedvéért készült. Egy szerelmi jelenetért Borbálával, mely a szerzőnek valamelyik rococo-novellájából tévedt ebbe a «renaissance» drámába. A másik négy felvonásból megtudjuk, hogy Beatrix sorjában micsoda cselszövényeket eszel ki, galádságokat követ el, hogy Corvin Jánost a tróntól elüsse. Nevezetesen: Mátyás az első felvonásban közölni akarja udvarával, hogy János herczeggel nagy szándékai vannak s Beatrix királyné megígérteti vele, hogy vár még János herczeg felmagasztalásával. Hogy ez miképen eshetett meg, azt még csak nem is sejtjük, mert a színpad mögött, a trónteremben történik. Mi csak azt tudjuk, hogy Mátyás hajlik Borbála kérésére s azután rögtön a színpadra jön veszekedni Beatrixszel a tett ígéret miatt. A czivódás után egy újabb szerelmi jelenet következik, pendantja az előbbinek. Borbála német leány, az a szerelmi jelenet szükségképen sentimentalis, Beatrix olasz, ez a jelenet tehát szenvedélyes. «Dajkamese operenczián túlról jött királyfiról», «szegény hű lovag», «aranyszázból szőtt menyasszonyi ruha», «szende lelkű védangyal» . . . ez a német szerelem. «Forró vágy s még forróbb gyűlölet», «a nápolyi tenger viharos mélye a szívben», «sorrentói rózsák bódító illata a csókban», «szenvedély, mely olyan, mint a tarantella-csípés» . . . ez az olasz szerelem. Elvégre a jellemzésnek ez a módja nem is kicsinylendő; a legkevesébbé sem egyénít ugyan, de a fajok jellemzésének a felületesek között megállapított ez a terminológiája nem hágy csalódásban az író inteniói felől. A második felvonásban a szenvedélyes Beatrix Corvin János anyja ellen, a «nagyasszony»-nyá átvedlett Borbála ellen tör, s a bécsi egyetem decretumával kezében, boszorkánysággal vádolja s Mátyás távollétében máglyára akarja vetni. De hát van gondviselés, mely örködik a jámborok és fölvonások élete fölött: Mátyás véletlenül a mellékszobában van s megmenti Borbála életét. Borbála megölése tehát a harmadik felvonásra marad. Lehetne valami drámai indokolását adni Borbála megölésének. A belsőjében megromlott asszony féltékenysége férje első szüzi szerelmére.

A magtalan asszony sápadt irígysége az anyára, a kinek tekintetéből kéri a megvetést:

Mert neked is volna, jóféle ha volnál,
Nincs rútabb előttem magtalan asszonynál.

Ezeket a motívumokat be lehetett volna szőni a drámai szövetbe, sőt tovább megyek . . . ebből a magból lehetett volna valami drámai összeütközést is fejleszteni. E helyett Borbála megöletését így indokolja Pekár: «Borbálában van a felséges úr ereje, ha ma nem végzünk vele, holnap Corvin a király! Nélküle Mátyás támaszát veszti, habozni fog s a gyász alatt mi időt nyerünk.» Kissé naiv magyarázata két hosszú, fölösleges fölvonásnak. Mátyás Borbála megöletésének hatása alatt megesküdte a magyar urakat «a zenth evangelium és a zent Jánosnak zenth ereclei, hogh János hercheget teziök magari királyá.» Ez az írásmód képviseli a darabban a történeti valószínűséget. A belső valószínűséget semmi. A negyedik fölvonás Bécs városában játszódik. Mátyás jóslatokat mond udvarának, melyben csodálatosképpen benn van a negyvennyolczadiki szabadságharcunk, az 1867: XII., sőt, ha jól sejttem, az Új-párt is. Megfoghatatlan volna előttem ez a dolog, ha nem tudnám Pekárról, hogy a középiskolában oknyomozó történelmet tanult s most országgyűlési képviselő. Ő közölhette mindezt Mátyással. Azután Beatrix mérgezett fügékkal megéti Mátyást s végül Corvin (Mátyás holttestéhez lép és letérdel.) «Atyám, atyám, te ébredj, te tégy igazságot!»

TIBRILI: Corvin János, halottól kérsz igazságot?
Meghalt Mátyás király, oda az igazság!

Tehát ebből a laza, semmit mondó, részekre hulló, unalmas dologból mégis van valami hasznunk. Megtudjuk, hogy ki volt az, ki ezt a közismert mondást: meghalt Mátyás király, oda az igazság, először használta. Tibrili volt. F. M.

Új magyar könyvek.

Alexi György dr. Román nyelvtan és gyakorlókönyv. Második bővített kiadás. Budapest, 1904. Lampel R. (8-r. IV, 192 l.) 3 K.

Ballagi Aladár. A magyar nyelv barátaihoz. A «Nyelvtörténeti szótár» szerkesztőjének védekezése alkalmából. Budapest, 1904. Franklin-t. (8-r. 30 l.) 50 f.

Bernát István. Gazdasági élet és vallás. Budapest, 1904. Kilián F. utóda. (8-r. 50 l.) 50 f.

Bródy Sándor. Erzsébet dajka és más cselédek: V. kiadás (Egyetemes Regénytár. XX. évf. IX. köt.) Budapest, 1904. Singer és Wolfner. (8-r. 151 l.) 1 K.

Daudet Ernest. De Circé kisasszony. Regény. Fordította Isaák Mária. (Egyetemes Regénytár. XIX. évf. 14. kötet.) Budapest, 1904. Singer és Wolfner. (8-r. 151 l.) 1 K.

Gagyhy Dénes. A Rákóczi-kor elbeszélő költészete. Budapest, 1904. Lampel R. (8-r. 99. l.) 2 K.

Harkányi Ede dr. A holnap férfiai. Tanulmány az alkalmazott lélektan köréből. Alexander Bernát dr. előszavával. Budapest, 1904. Politzer Zs. (8-r. V, 186 l.) 4 K.

Herczegh Mihály dr. A magyar államnyelv jogai a törvényhozó és kormányzó hatalom körében a honfoglalástól mostanáig. Forrástanulmányok alapján. Budapest, 1904. Franklin-t. (8-r. 198 l.) 2 K 50 f.

Jelentés és statisztikai évkönyv a m. kir. kormány 1902. évi működéséről és az ország közállapotairól szóló —. Budapest, 1904. Kilián F. utóda. (4-r. XXI, 359, 471 l.) 10 K.

Karácsonyi János dr. Szent István király élete. Budapest, 1904. Szt.-István-Társ. (8-r. 125 l.) 3 K.

Kiss Margit Terézia. A napközi otthon külföldön és nálunk. Budapest, 1904. Szerző kiadása. (8-r. 63 l.) 1 K.

Kiss Olga. Fehér virágok. Hátrahagyott költeményei. Miskolc, 1904. Ferenczi B. (8-r. 50 l.) 2 K.

Korányi Frigyes ifj. Aranyfüst. Regény. Goró Lajos rajzai. Budapest, 1904. Franklin-t. (8-r. 236 l.) 2 K 40 f.

Közlemények, Magyar statisztikai —. Új sorozat. 2. kötet. A magyar korona országainak 1900. évi népszámlálása. II. rész. A népesség foglalkozása községenként. A kereskedelemügyi m. kir. miniszter rendeletéből szerkeszti és kiadja a magyar kir. központi statisztikai hivatal. Budapest, 1904. Kilián F. utóda. (8-r. IV, 62, 1010 l.) 8 K.

Molnár István. Magyar pomologia. I—III. füzet. Budapest, 1904. ifj. Nagel O. (2-r. 16 l. 6 színes tábla.) 3 K.

Morawski Marian. Esték a genfi tó partján. Lengyelből fordította Jándi Bernardin. Budapest, 1904. Szt.-István-társ. (8-r. 231 l.) 2 K 50 f.

Pap Dávid dr. Hiteltörvények. Váltótörvény. Csódtörvény. Kereskedelmi törvény. Ipartörvény. Tőzsde. Ezek melléktörvényei. Jog-gyakorlattal, jegyzetekkel és utalásokkal ellátva. Második kiadás. Budapest, 1904. (8-r. VII, 1010 l.) 12 K.

Pavlovic Márk dr. A német kereskedelmi törvény IV. könyve. (Tengeri kereskedelem.) II. kötet. Hajókölcson, Hajókár, Mentés és Segélyezés, Hajóhitelezés, Elévülés. Temesvár, 1904. (Budapest, Toldi L. biz.) (8-r. 333 l.) 2 K 60 f.

Pekár Gyula. Mátyás és Beatrix. Történeti dráma 4 felvonásban, előjátékkal. Budapest, 1904. Singer és Wolfner. (8-r. 168 l.) 2 K 50 f.

— — Delilah nyoszolyája és egyéb elbeszélések. Budapest, 1904. Singer és Wolfner. (8-r. 159 l.) 2 K 40 f.

Pokoly József. Az erdélyi református egyház története. 3 kötet. Budapest, 1904. Kókai L. (8-r. VII, 314, 297, 244 l.) 10 K.

Rasi Luigi. A színész művészete. Fordította s részben átdolgozta Radó Antal. (Magyar könyvtár. 385—387. sz.) Budapest, 1904. Lampel R. (16-r. 224 l.) 90 f.

Dr. Sarbó Arthur Az epilepsia kór- és gyógytanának jelen állása. Budapest, 1904. Dobrowsky és Franke. (8-r. 190 l.) 2 K.

Savójai Lajos Amudé. Az «Észak csillaga». Az északi sark-tengeren. 1899—1900. Olaszból fordította Darvai Móricz dr. 2 köt. Budapest, 1904. Lampel R. (8-r. IV, 196, 176 l.) 14 K.

Schafarzik Ferencz dr. A magyar korona országai területén létező kőbányák részletes ismertetése. Budapest, 1904. Kilián F. utóda. (8-r. LXXII, 413 l.) 7 K.

Dr. Schmidt T. Az anatomia alapvonalai. A második kiadást magyarra átdolgozta dr. Lobmayer Géza Budapest, 1904. Franklin-t. (8-r. 538 l.) 7 K.

Sebestyén Gyula A magyar honfoglalás mondái. Milleniumi díjjal jutalmazott pályamű. I. kötet. Kiadja a Kisfaludy-Társaság. Budapest, 1904. Franklin-t. (8-r. XX, 563 l.) 7 kor. 50 f.

Dr. Serédy Lajos. A philosophia története. (Tudományos zsebkönyvtár 156. 157. sz.) Pozsony, 1904. Stampfel H. (8-r. 164 l.) 1 kor. 20 f.

Székely Dávid. A magyar írók álnevei a multban és jelenben. Budapest, 1904. Szilágyi B. (8-r. 71 l.) 1 K. 50 f.

- Színházak m. sora, Fővárosi —. Budapest, 1904. Lampel R. (8-r.) Egy szám 30 f.
- 182—183. szám. *Caillavet és Flers. Én, te, ő!* (Dicső lovagkor.) Nagy operette 3 felvonásban. Fordította Heltai Jenő. Zenéjét szerzette Claua Terasse. (80 l.)
- 184—185. „ *Ferrier és Clairville. A consul felesége.* Operette 3 felvonásban, 4 képb. Ford. Bálint Dezső. Zenéjét szerzette Gaston Serpette. (59 l.)
- 186—187. „ *Ferenczy Ferencz. Pogány Gábor.* Dráma 4 felvonásban, utójátékkal (80 l.)
- 188—189. „ *Bisson Alexandre. A nőna.* Bohózat 3 felvonásban. Fordította Szász Zoltán. (90 l.)

Törvénykönyv, a magyar általános polgári — tervezetének további tárgyalását előkészítő fő előadmány és a tervezetre vonatkozó bírálati anyag. Előterjeszti az igazságügyminiszteriumban szervezett állandó bizottság vezetősége. II. kötet. Budapest, 1904. Grill K. (8-r. 493 l.) 2 K.

Tóth Lajos. Közjogi és politikai tanulmány a budget-jogról. Budapest, 1904. Hornyánszky V. (8-r. 61 l.) 1 K.

Trautmann Henrik. Könyvvitel. (Tudományos zsebkönyvtár. 159—160. sz.) Pozsony, 1904. Stampfel K. (8-r. 178 l.) 1 K 20 f.

Turson János dr. A bükkfa korhadása és conserválása. A m. kir. földmívelésügyi miniszter megbízásából. Budapest, 1904. Kilián F. utóda. (8-r. 94 l.) 4 K.

Valdés Armando Palacio. A tudós családja. Spanyol regény. Budapest, 1904. Franklin-t. (8-r. 295 l.) 2 K 50 f.

Vargha Ferencz. Bünvádi perrendtartás. Az összes mellék-törvényekkel, rendeletekkel, jog-gyakorlattal. Jegyzetekkel és utalásokkal. Második kiadás. Budapest, 1904. Grill. (8-r. 783 l.) 12 K.

Vásárhelyi Jenő. A javak theoriája. Tanulmány a társadalmi gazdaságtanból. Budapest, 1904. Politzer Zs. (8-r. 103 l.) 2 K.

Vörösmarty Mihály. Zalán futása. Budapest, 1904. Franklin-t. (16-r. 243 l.) 1 K 50 f.

Zsámboki Gyula. A görög művészet kiválóbb alkotásainak ismertetése. Budapest, 1905. Franklin-t. (8-r. 121 l.) 2 K.

DEÁK KÖVETI MŰKÖDÉSE 1833—36-BAN.

Deák több életrajzában olvasható az, hogy a mint Pozsonyban megjelent, azonnal az országgyűlés vezére lett. Semmi sem tévesebb ennél s nem más, mint a későbbi eredmények áthelyezése a multba. Ez nemcsak azért téves, mert Deák még nem is ápolhatott ily vezérkedő ambíciót; hanem azért is, mert mint új embert úgy fogadták, mint új embert szokás: várakozással és kételkedéssel, kit azonban már csak utasítása is meggátolt, hogy mindenben az oppositio élére állhasson. Hamar föltűnt és tekintély lett ugyan, de vezéri szerepe csak 1835 óta kezdődik az erdélyi, a szólás-szabadsági kérdésben és a kormány leiratai által fölidézett köz- és alkotmányjogi vitákban. Széchenyi is csak ez időből jegyzi föl, hogy felsőbbségét minden oldalról elismerik. De a mellett, hogy parlamenti vezérkedéshez parlamenti gyakorlat kell: Deák föllépésében sem találhatni semmi föltűnésre vágyat vagy számítást. Ha valaki rohammal akar a közvéleményre hatni, először is holmi népszerű tárgyat szemel ki, mellette megrázó, csillogó beszédet tart, mely meglepi és felizgatja a ügyelmet. Deáknál semmi ilyes; felszólal ott, hol a kérdés találja őt május 2-ikán a falusbírák botozása ellen. Minő más volt pl. Széchenyi ragyogó, de kiszámított föllépése 1825-ben.

De később is vezérkedésének természete más volt, mint legtöbben ma értik. Az akkori országgyűlés a pártok elvi szoros elkülönítését, a pártfegyelmet és pártértekezleteket alig ismerte. Az országgyűlés elején Wesselényi próbált ilyesmit; de az ő távoztával csak alkalmilag s fontos esetekben tartottak hol itt, hol ott értekezleteket. Wesselényi is írja 1835 április 7-ikéről: «Voltam Deáknál arról szólani, hogyha lehet, a holnapra kitűzött erdélyi indítvány még haladjon; kevés utasítás érkezett még s az emberek is készületlenek:

ő is óhajtaná, de beteg lévén, nem járhat a dologban. Itt most nem úgy áll a dolog, mint régen; akkor én meglehetősen concentratiót tartottam föl s minden nevezetes dologban egybe gyűltünk; de most a nagyon kevésre olvadt igazi oppositio sem igen értekeződik együtt, itt sem igen van ember, — mi általjában ritka, — ki tudván az emberekkel bánni, lenne elég buzgósága, ügyessége, mozgósága az embereket egybe sípolni, trombitálni, ostorozni; többet lehet ily úton tenni s használni; de bajosabb szerep, mint az ülésben oratiókkal.»

Ebből megítélhetjük Deák vezérkedésének természetét oly kérdésekben, mint az említettek vagy mint az V. Ferdinánd czímkérdése. Ez a közelismerésen, önkénytelen tiszteleten és bizalmon alapúlt; ő vezérkedett, nem, mert minden áron akart; hanem mert önkénytelenül vagy öntudatosan követték; a nehezebb közjogi kérdésekben, kétes ügyekben, a kormány által összekuszált szálak lebonyolításában, a valódi értelem és szándék kihéjazásában önkénytelenül neki adták az első szót s követték azzal a bizalommal, hogy az más-ként nem is lehet, mint a hogy ő magyarázza.

Azt is szokták továbbá mondani, hogy Deák mint teljesen kész ember jelent meg Pozsonyban, ki élete végeig ugyanaz maradt. Bizonyos, hogy nagy jelleme alapvonásaiban és a maga előtt a jövőben szemlélt nagy nemzeti cél kitűzésében nem változott; ámde épen ez az országgyűlés volt az, mely befejezett férfiúvá, a megyei emberből, a megyegyűlés szabadelvű szónokából szabadelvű államférfiúvá tette, ki képessé vált nemcsak egy kérdést, egy pártot, hanem egy nemzet hajóját is bárminő bizonytalan és kétes vizeken kormányozni. És erre a feladatra senki sem jelenhetett volna meg az országgyűlésre jobb előkészülettel és nagyobb természeti adományokkal. Készültsége, mint tanulása éveiből tudjuk, egy teljes magyar jogi készültség volt. A *Corpus Jurist* s a magyar országgyűlések iratait tökéletesen ismerte; magyar jogász volt s akart lenni minden tekintetben, ezért tett ügyvédi vizsgálatot is; a megyei tiszteletbeli hivatalokban begyakorolta magát jogi életünk minden aprólékos részletébe; mint nagyobb birtokos, megismerte a nép helyzetét, a kis nemesség bajait. De ezek mellett történelmi mély tanulmányai állami életünk, közjogi viszonyaink, belkormányzati bajaink összes titkaival meg-

ismertették, melyek felett államférfiúi látkört bírt szerezni gondolkozásának philosophiai ereje által és e látkör határait szemléletének élessége kiterjesztette. Ez utóbbiban különösen elősegítette az, hogy nemcsak hazánk jogviszonyaival ismerkedett meg; positiv jogi ismeretei kiterjedtek Európa legnevezetesebb államai törvénykönyveinek ismeretére. Ő épen úgy ismerte elméletből és könyvekből a porosz, osztrák vagy francia polgári törvénykönyvet, mint a gyakorlatból s az élethől megismerkedett a mi magánjogi törvényeink és gyakorlatunk rendszertelenségével és ingadozásaival. Míg tehát a magyar köz- és magánjog, az országgyűlési előzmények alapos ismeretével méltán meglepte azokat az idősebb követeket is, kik jóformán csak ebben voltak jártasok: addig a jognak magasabb, bölcséleti felfogása, hazánk egész köz- és magánéletének az újkor eszméi szempontjából való áttekintése és felfogása, az erős történeti érzék mellett a reformok szüksége iránti mély meggyőződés és elhatározás, végre a számtalan fölmerült kérdésben tanusított sokoldalúság: nemcsak magasra kiemelik a tisztán sérelmi ellenzékiek közül, hanem élesen megkülönböztetik az első sorban elméleti philanthropoktól is; mert az ő álláspontja egyszerre volt gyakorlati, a mennyiben a magyar törvénykönyvre támaszkodott s a magyar jogszokások alapján állt; egyszerre és együtt volt elméleti, mert az általános európai állami élet fejlődésének és eszmemenetének hatása alatt állt.

Midőn tehát például arról volt szó, hogy a b. Wesselényi személyében megsértett szólás-szabadságban megállapítsák a fölirat jogi alapjait: ő azonnal készen volt vele, hogy az 1723 : LXVII. t.-cz. intézkedésénél más nincs, egyebet alapul venni nem szabad; csalhatatlanul bebizonyította törvényeinkből, hogy kormány és fejedelem nem egy s ezekkel a hat évre terjedt ügy dönthetetlen alapjait letette. De más részről ugyanő, midőn arról volt szó, hogy a megyei élet nálunk és egy francia praefecturában miben különbözik; minő viszony az, mely a kormányzati forma természete és iránya egyfelől és másfelől a mi megyénk s a francia megye közt itt és ott létezik: egyszerre meg tudta államiságunk szempontjából világítani a kérdést annak az egész szükségnek kifejtésével, mely miatt mi megyéinket praefecturákká átalakíttatni nem engedhetjük. Ilyen példát bármennyit idéz-

hetnénk. De ha ezek némileg magyar jogi szempontból és tudásból is megfejlthetők, ugyanez fog szemünkbe ötleni, ha az általa hangoztatott más eszmék körében csodálatra méltó sokoldalúságát figyeljük meg. Noha, mint láttuk, az ő alap-tudománya a jog volt s politikájának alapja a törvényesség: mégis pl. a beszédeiben elszórt nemzetgazdasági elvek e tudomány szokatlanul széleskörű ismeretére vallanak. Így pl. élesen figyelte meg a jogi és nemzetgazdasági intézmények kölcsönhatását; ezért az urbérben, a kisajátítási törvényben, a nemesség megadóztatása kérdésében nem mulasztotta el ezekre terelni a rendek figyelmét. Ő volt az első, a ki figyelmeztette a nemzetet arra, hogy a hol nagyszámú a nemesség, ott szegény is; midőn a jobbágyok legelői illetményét, kereskedési szabadságát, pálinkafőzési jogát védelmezte: szempontjai nem csupán emberbarátiak, hanem jogiak és nemzetgazdaságiak is voltak. Még inkább kiviláglik ez, midőn fölszólaht 1834 október 21-ikén a zsellérek és negyedtelkesek érdekében, azt mondván, hogy ezek nemcsak legszegényebb, de egyszersmind leghasznosabb osztályát alkotják a népnek s kívánja, hogy szolgálatra alkalmatlanság esetén ezek is elnézésben részesüljenek; de kiemeli azt is, hogy e kiméle-tet az észszerűség is diktálja, «mert látjuk, hogy a hol zsellér nincs, mily nehéz munkásokat kapni.» Őt tehát a munkás-osztály védelmében nemcsak emberbaráti, hanem nemzet-gazdasági szempont is vezeti s annak az osztálynak fentar-tásán, megmentésén munkál, mely a legnehezebb és leg-szükségesebb munkát végzi. Valóban, az urbéri törvényben kimondták a rendek a zsellér e védelmét. Hasonló helyes nézeteket hirdetett, melyeket a legújabb idők is épen így helyeseknek bizonyítottak, midőn az adóalapról szól, mely-nek kisebbitése nem áll a nemzet érdekében; ezért helyesli a jobbágytelken lakó nemesek megadóztatását; mert itt dologi, nem személyi adóról van szó. Ugyancsak más alkalommal így nyilatkozott 1834 október 16-ikán: «a kormánynak érdekében fekszik, hogy a mennyire lehet, több fundusból fizettség ugyanazon adó, mert ez által az a materialis haszna lesz, hogy jobb erőben lévén az adózó, kevesebb lesz a restantia.» Igaz ugyan, mond, hogy segíthet magán a kormány a köz-vetett adó fölemelésével, de a fogyasztási és forgalmi képes-ség határvonalára célozva, hozzá teszi, hogy «az indirecta

adónak határvonala van, melyet az önkényhatalom sem hághat át.» A kisajátítási törvénynél pedig volt alkalma a vasút-építésről s ennek feltételeiről nyilatkozni. A privilegium mellett épített vasutakra nézve elve az volt, hogy az állam mentől kevesebb évre adja az előjogot és akkor vegye át őket állami kezelésbe. Tehát midőn hazánkban még vasut sem volt, ő már ismerte az ezek építtetésében irányadó állami elveket s a külföldön több helyt követett eljárásokat, melyek közül néhányra egyenesen hivatkozik is.

De nemcsak ezek, a követre és államférfiúvá a viszonyok hatalmánál fogva készülő férfiúra nézve fontos tanulmányok jellemzik Deák sokoldalú készségét; hanem még oly részlet is, melyet Kölcsey mond el. Köztudomásu ugyanis, hogy az urbéri törvény eredetileg latin szövegű volt; ezen alapult a vita s csak midőn kerületileg készen voltak vele, fordította le egy bizottság. Mikor ennek I. czikke 1833 július 3-ikán kerületi ülésre került, egész nyelvészeti vita keletkezett; mert a maradiak fennakadtak az új kifejezéseken. «Deák, ki a nyelvet tanulá s a felső megyeiek, kik örömet tanulnák — mond Kölcsey — védelmére keltek a fordításnak: s a két fél harcra szállván, az országgyűlés, hallatlan példával, philologiai versenynyé változott.» *)

Valóban úgy van. Deáknak nemcsak tanulmányai, eszméi, hanem prózája is már az új időké. Olvassuk csak ott őt, a hol beszédei eredeti alakjokban maradtak ránk s nem az országgyűlési napló avult, hosszadalmasan körülíró kivonatolásában, mely oly gyakran elferdíti nemcsak a kifejezést, hanem zavarosan nyújtja a tartalmat is: és mindenütt ráismerünk az újabb, művészibb magyar nyelvre, mely mig egyfelől a classikusok ó-kori tömör stíljének és gondolatbeli gazdagságának mély tanulmányára mutat; másrésről ismeri azt a művészi fordulatosságot is, melyet egy Kölcsey prózájában találunk s egyszersmind magán hordja egy rendkívüli, nagy szabásu egyéniség bélyegét és eredetiségét.

Figyeljük meg kissé ezt az egyéniséget is; mert hiszen ez őt vezéri szerepre épen oly, sőt még nagyobb mértékben tette képessé, mint előtanulmányai és gyakorlata. Külsejében ugyanaz az egyszerű férfiú áll előttünk, milyen volt

*) *Naplója.* 1833 július 3.

élete végeig. A tisztaságon kívül a legteljesebb egyszerűség jellemzi; fekete francia nadrág, fehér mellény, fekete attila és ünnepi alkalmakkor, vagy országos ülésen vaskos ősi kard egészítette ki ruházatát. Ez az egyszerűség jellemezte mindenben, még legünnepibb szónoklataiban is. Mondják, hogy híres beszédét a lengyel ügyben úgy mondta el, hogy felállva, egyik térdét székére tette, kardját rátámasztotta s baljával markolatát szorítva, beszélt. Egészben, noha fiatalabban, olyan, mint későbbi éveiben. Erős, domboru homloka s tüskés, dús szemöldökei némileg keményebbnek és zordabbnak mutatták arczát, mint minő valóban volt; de mindenestre helyesen mutatták akarata szilárdságát, meggyőződésében jelleme hajthatatlanságát és következetességét. Szemében tűz, nyájasság és erő váltakozott s borotvált, gömbölyded arczán állandó derű és jóság tükrözött. Az egész fej az erő és hatalom benyomását tette; de a mellett páratlanul rokonszenves és nyílt volt. És ilyen benyomást tett egész megjelenése. Mint a fény, mely mindent megvilágít, a mi környezi: így vonta be a jóság derűjével szíve mindazokat, kik hozzá közelítettek. Ezért mondja minden kortársa, hogy épen úgy tisztelték őt, mint szerették; követtársai már most az országgyűlésről azt a mondást vitték haza róla, hogy olyan az esze, mint egy ó-kori bölcsé s a szíve, mint egy jó gyermeké.

Deák csakugyan épen oly mértékben volt a szív embere, mint az észé; ezért szellemileg az országgyűlésen senkivel sem állott nagyobb rokonságban, mint Kölcseyvel. Deák hazaszeretetében is volt valami mult iránti epedés, valami borongó bánat; az ő hazaszeretete is ismerte a titkos epedést s a jövőre nézve nem volt eltelve nagy reményekkel. Azonban Kölcsey keserű lemondásában nem osztozott s nem is fogadta el. Ő még akkor is férfias kitartással küzdött és még árnyát sem mutatta a csüggedésnek, midőn Kölcsey fájdalomtól feldúlt kebellet hagyta el az országgyűlést. «Mert tudnotok kell — mondja Kölcsey — hogy a mi kinézéseink el vagynak homályosítva, a mi reményeink feldúlva s kebleinkben minden gond, minden aggodalom az ország jövője miatt felriasztva.» Deák az elcsüggedés, a lemondás ily keserű hangulatának sohasem engedett. Nem mintha nem ismerte volna; de mint érzelmileg kevésbé expansiv termé-

szet, szívébe rejtette, belsőleg gyötrődve, égve és csak bizalmasan nyilatkozva meg. Így midőn a három fölirat ügye volt soron 1834 elején s a sérelmi föliratban már kilencz, a barsi ügyben öt, a május 20-iki felíratra érkezett királyi válaszra adott föliratban két izenetet váltottak a főrendekkel, ezt írta márczius 4-ikén b. Wesselényinek: «Helyzetünk naponként komolyabb s noha kilátásink fényesek soha nem valának, remegve látjuk mégis naponként jobban enyészni reményinket. Számunk fogy, mert haszon és mellékes tekintetek sokat elvontak már körünkől; erők csügged, mert siker nélkül küzdünk azokkal is, kiknek talán nincs kevesebb okuk szeretni a hazát, mint nekünk, s így a jövő csak sötét borúval fenyeget.» Még nagyobb csüggedés tanuja az a levél, melyet az urbér erkölcsi elveinek bukása után írt 1835 január 9-ikén, melyben így szól: «Böven akarám festeni nyomorult állásunkat, el akarám mondani, hogy e nemzet az *előítéletel*: sorvasztó kötelékiből kivergődni soha nem fog, s noha te, ki nemzetünknek éltél mindenkor, ezeket nálamnál jobban tudod, jól esett volna nékem is rokonkebelbe önteni a panaszt, ámbár jól tudom, hogy minden panasz csak erőtlenség szülte pusztá sóhajtás, mely csak pillanatig enyhíti a fájdalmat. de a bajt nem orvosolja; idődet azonban panaszokkal nem lopom, — elég légyen azt mondanom, hogy állásunk naponként terhesebb, számunk fogy, a megyék részvétlensége növekedik és legszebb reményeink porba omlanak. Kölcsenynek elvesztése oly súlyos csapás, melyet pótolni semmi nem fog. Szatmárnak viselete oly alacsony, hogy azért a józan észnek és becsületnek ítélőszéke előtt felelni ugyan soha sem tudnak Szatmárnak elcsábított rendei, és épen ez az, a mi leginkább csüggesztő; mert ha csak a követek volnának rosszak, ha csak azok közt találna pártra a kormány, bajunk nem volna orvosolhatatlan; de a megyék gyávasága vagy erkölcsi romlottsága ellen honnan reményelhetünk segédet? Hidd el barátom, gyakran közel vagyunk az elcsüggedéshez, és csak azon édes remény, hogy a kimondott szó, a kifejezett igazság talál mégis fogékony kebelre s egykor talán fölébred önjavára mostani tompa részvétlenségéből a nemzet, tartja föl egyedül csekély, igen csekély erőnköt.» Ugyancsak Wesselényi 1835 május 2-ika délutánján Deákkal séta közben a helyzetről beszélgetett és ezt írja: «Elszomorodva tevők meg-

jegyzéseinket a zsibbadó s annyira lankadt nemzeti érzés és részvét felől s gyengeségünk annyi példái iránt, a melyek minden oldalról gunyolva mutatják magokat szép álmaink s reményeink megsemmisítésére. — Két esztendővel ezelőtt minő buzgóság, minő hév mutatkozott a lengyel ügy iránt, lelkesedéssel fogták azt fel a vármegyék, elragadtatással szólottak itt mellettök, s most a saját test együtt létező tagjának, Erdélynek rongált sorsa koránt sem talál annyi rokonzásra: a minapi indítvány átmenése kétes volt s lankadtan történt s még mindazóta hever.» Hasonló rajzot ad a megsértett szólás-szabadság lanyha támogatásáról, s Deáknak erről való nézetéről.

Ime pár nyilatkozat és tájékoztató Deák belső életéből. Azonban, mint követ, legyőzte e csüggedést; «azon szent kötelesség, melylyel hazánk közjavadat előmozdítani tartozunk» és a melylyel követjelentésében meggyéjét buzdítja: megőrizte őt minden külső erőtlenségtől; ez a szent kötelesség erejét megsokszorozta, kitartását megacélozta. Soha és semmi körülmények közt az ügyet elveszettnek nem tartotta s nem volt oly csekély előny, hogy érte küzdeni ne vélte volna érdemesnek. Ezért egyformán harczolt követtársai, «az önhasznát imádó, és a réginek azért, mert régi, ha rossz is, vakon bókoló sokaság» ellen, mint a főrendek kitartó rideg vetőjával vagy a kormány elnyomó törekvéseivel szemben. Az urbérben, a míg lehetett, az anyagi és erkölcsi kedvezményekért egyaránt sikra szállt és midőn minden kitartás, minden nemes törekvés daczára emezek elvesztek: az anyagiakért épen oly buzgalommal, épen oly hévvel, épen oly körömszakadtig harczolt s ha nem győzhetett, csak lépésről lépésre engedett és hogy a javaslat e tekintetben folyton kedvezőbbé vált, csaknem egyedüli érdeme. Ha ugyanaz a kérdés, mint faizás, legelő stb. tízszer került elő, tízszer harczolt meg a jobbágy érdekében s elvéül választotta, hogy a legkisebb előrelépés megérdemli a követ és férfi küzdését: ellenben a legkisebb hátralépés is kimondhatatlan veszély, már csak a példa miatt is. Ezért, ha a főrendek ellenállása, a kormány merevsége az utolsó sánczokból is hátra nyomta, akkor az előrehatolásra új réseket keresett, az elvesztettet más úton visszavívta, kimerithetetlennek látszó erőforrásaival, böles körültekintésével, olykor taktikával is megmen-

tette a veszendővé vált előnyt, mint az urbér VIII. t.-cikkének bukásakor, a barsi ügyben tett felirat elejtésekor vagy az adóügyben. Éles tekintete, tárgyismerete, vitatkozásbeli ereje, melytől távol állt minden sértés vagy erőszakolás, a törvénynek kétes esetekben találó alkalmazása vagy új oldalról való megvilágítása, az elv szabatos körülírása: oly erőt adtak fellépésének, mely e mellett mégis minden túlzástól ment vala, hogy önkénytelenül hódított fönt és alant. Ezért kétes pillanatokban a rendek figyelme magától feléje irányult és az első szót neki engedte át a közvélemény, kimondott elveit fogadván el a föliratok tartalmául.

Ki nem számítható, hogy Deák e fontos belső tulajdonosságának mit köszönhet ez az országgyűlés és mit utóbb a haza; mert a közéletben élete végéig uralkodni bírt minden csüggedésen, a körülmények és rossz irányzatok minden kedélyi hatásán; ezért sikereket bírt elérni ott és akkor is, midőn mások már lemondtak. Ennek ez az országgyűlés is fényes jeleneit mutatja. Rögzöttség, fonákság, sőt vesztegetés és ijesztgetés állotta útját a legfontosabb kérdésekben; de elszántsága és okossága a nagy számú jóból legalább némelyeket kivivott és csak ezek vívhatták ki. A teljesített kötelesség egyetlen és egyedül boldogító önérzetével egyetlen követ sem távozhatott el inkább Pozsonyból s a fölbresztett remények, a nemzet lelkébe hintett csirázó magvak szemlélete senkinek sem növelhette inkább öntudatát és senki sem üdvözölhette nagyobb meglepéssel ősei hajlékát, mint ő; s mindenesetre ezeket érezte volna is, ha a fölvetett nagy kérdések árnya és a felelősség súlya nem nehezedett volna lelkére, melyeket nem hiúságból, mint Balogh, sem nem vakmerőségből és elbizakodott erőtudatból, mint Wesselényi, vett magára; hanem mint a haza kijelölt vezére, hőse, ki magasabb hatalmak által kirendelve elhivatott.

Mert Deák épen nem tartozott a merész kezdeményezőkhöz s még inkább került a csillogás alkalmait. Ez az országgyűlés néhány ú. n. fényes alkalmat adott népszerű indítványokra, minő volt az erdélyi kérdés, a szabad szólás ügye s több ilyen. Deák, noha kedvező volt utasítása, soha sem igyekezett a kérdés fölvetője lenni. Megvárta, míg mások elmondják a magokét, sőt megadta nekik a helyes szempontot, megjelölte az elvi kiindulást; ő rendesen a vita elő-

haladott menetében szólalt föl, midőn aztán nemcsak álláspontját írta körül a legnagyobb szabatsósággal, hanem az ellenvéleményt is megczáfolta érvei súlyával, melyek többnyire kerültek a nyelv minden fényesebb, minden káprázató eszközét. Mély, erős, férfias hangja betöltötte a termet, és az érvek és az okok, mint gyöngyszemek peregtek le ajkairól, minden egyszerre világosnak, határozottnak, czáfolhatatlannak látszott; e mellett mélyen belemarkolt a szívekbe, előadása melancholikus árnyalatával vagy néha fönséges haragjával; de leggyakrabban nyugodt árjával töltötte el a hallgatók lelkét, mint a mély, széles folyam, melyet természetes esése visz tovább.

Ha tehát kellett, nem hiányoztak e szónoki hatalomból a kérelem és esdeklés meleg hangjai, a tréfát vagy mellétekintetet nem ismerő keménység, vagy a harag fellegei és villámai. Nézzük pl. csak a vallás, szólás-szabadság, a népnevelés érdekében tartott beszédeit vagy azt, melyben azoknak felel, kik országos ügyben a nádor vagy a király személye iránti mellétekintetekre hivatkoztak az engedékenység kieszközlése végett. Épen az «V. Ferdinánd» czím-kérdést tárgyalták, midőn egyszer a nádor is nyilatkozott Széchenyinek Deákról, még pedig az említett esetek miatt oly formán, hogy becsüli nagyon az új notabilitást; de sajnálja, hogy nincs elég nevelése és elég publicistai képzettsége. Ha Deák határozott kijelentéseit ismerjük, melyek épen nem keztyűs kézzel nyúltak bele némely személyi kérdésbe, nem fogjuk csodálni a nádor megjegyzését; de a cím-kérdés elmérgesedett állapotában mégis Deákat hívta magához s az ő tanácsára tett magán úton fölterjesztést, hogy mivel a rendek engedni nem fognak, az uralkodó fogadja el a rendek fölterjesztését. Ez volt az első eset, hogy Deák közben járt a nemzet és a király közt.

De volt Deáknak még egy kiváló egyéni tulajdona, mely őt különösen alkalmassá tette a vezérkedésre: ez az emberekkel bánni tudása, az a rokonszenv és tisztelet, melyet maga iránt ébreszteni bírt. Mert tudni kell, hogy ő nemcsak érintkezni kívánt az emberekkel; hanem szerette is őket s általában szerette a társaságot. Ha gyakran órákat töltött gondolkodó elmélyedésben oly kitartással, mely meg van győződve, hogy gondolkozva nem vesztegeti az időt, hogy

ezalatt benne az eszmék érettebb alakot öltenek s végül világos és határozott megoldást nyernek: másfelől szüksége volt az állandó eszmesurlódásra és senki szivesebben nem hallgatta meg mások véleményét, melyek megannyi új alkalmat adtak, hogy saját gondolatai, érvei annál gazdagabban buzogjanak fel. S e közben nyájassága sohasem hagyta el, türelme sohasem apadt ki, hogy meggyőzzön, fölvilágosítson, érveket csoportosítson; szellemi fölénye oly vonzó alakban jelent meg, hogy ezt elismerni s magát alája rendelni senki-nek sem esett rosszul.

Voltak többen, kik a bátyja érdekes megjegyzése miatt nagy várakozások közt fogadott Deákot kezdetben kicsinyelték. Ezek közé tartozott Pázmándy Dénes, Komárom-megye követe is, ki a sorrend ügyében így szólott Deák beszédére: «tisztelem Zala ifjú követének szép igyekezetét»; de később az ilyenek szintoly tisztelettel szóltak róla s az egyik legnagyobb elismerést mindjárt követi pályája elején a kormánypárt egyik legállandóbb hívétől, Rohonczytól kapta. Pozsonyi életmódját is teljesen úgy rendezte be, hogy a komoly munka mellett megfeleljen a társalkodó érintkezés szükségseinek. A *Vörös Ökör*-ben lakott; reggel öt órakor nyári időben már rendesen az utcán volt s nyolcz óra tájig sétált; ekkor reggelizett, azután az ülésbe ment, melynek szorgalmasabb látogatója senki sem volt. Délután otthon maradt; olvasott, tanult, vagy ismerősei keresték fel s már most egész udvara támadt, melyet előbb meleg kedélye vonzott, majd a szeretet és tisztelet csatolta hozzá. Ő maga nem igen járt másokhoz; de szerette, ha hozzá jönnek. Legtöbbet érintkezett Kölcseyvel, Beöthy Ödönnel, Bezeredy Istvánnal, Klauzál Gáborral s rajtok kívül Balogh, Bárczay, Eötvös Mihály, Sárközy voltak gyakrabban vele, kikkel esténként a casinóban is eltöltött egy-egy órát. Billiárdozott s néha kártyázott is; csak 1848-ban hagyott abba minden kártyajátékot. Kölcseyvel tartott legnagyobb szellemi rokonságot. Személyesen mindjárt megismerkedtek, a hogy Deák Pozsonyba ment. Kölcsey kereste föl először, de nem találta otthon. Deák Bertha Sándorral viszonzni akarván a látogatást, szemben találta őt és Palóczyt s a két «Ferkó» együtt menvén sétálni a ligetbe, ezóta belső barátságban éltek, melyet a gondolkozás rokonsága tett erősebbé. Számos kérdésben elől jártak s együtt

küzdöttek. Deák ifjúsága, humora, derűje jótékonyan hatott Kölcsey borongó kedélyére; nem egyszer megvigasztalta, sőt felvidította. Szellemi rokonságukra jellemző, a mit Kölcsey egyik levelében ír: «Sok ember nem néz egyebet, hanem hogy Wesselényi, vagy Deák, vagy Kölcsey javallanak-e valamit, s azonnal kész a kárhozat». Deák senki iránt nem érzett melegebb és állandóbb barátságot, mint e két férfi iránt, kik a meggyőződés erejében és elvhűségben hozzá annyira hasonlítottak. Mondják, hogy Klauzált szerette még ennyire; vonzalma iránta egészen testvéries volt.

Lassanként, de annál biztosabban s a mi legjellemzőbb, minden különös törekvés nélkül megnyert tekintélyét, különösen Kölcsey távozása után, osztatlanul elismerte az egész ellenzék, még Beöthy Ödön is, ki sem előbb, sem utóbb tekintélyt el nem ismert s 1843-ban valódi versengést folytatott Klauzállal az elsőségért, a mi a pártot többször megosztotta. Bizonyára szép látvány lett volna Kölcseyt és Deákot együtt látni az országgyűlés végéig, mint kik nemcsak kedélyileg, hanem szellemileg is kiegészítették egymást. Kölcsey bizonyos elméleti idealismus által vezettette magát a reformok ügyében; Deák természeténél, tanulmányainál fogva nagyobb súlyt helyezett a jog történelmi alapjaira s emezeket soha sem tévesztette szem elől. Bezerédytől különösen abban különbözik, hogy emez inkább volt emberbarát, mint politikus. Deák épen oly emberbarát volt; de minden haladási mozzanatban vagy reform-indítványban figyelemmel volt ennek politikai vagy nemzetgazdasági előnyeire is s ezek épen úgy vezették, mint amazok. Bezerédy a reform s különösen a jobbágságot érdeklő kérdésekben valamely állandó lelkesüléstől látszott vezettetni, mely minden részlet iránt egyenlő tüzet mutatott és mindegyikről oly hévvel beszélt, mintha tőlök mind egyformán függne saját és a haza üdve. Mintegy nem bírta az eszméket és intézményeket kellő távlatból nézni. Ezért ha tiszta erkölcsi jelleme és becsületes meggyőződése, valamint beszédeiben a hév, melylyel a nemes ügy mellett szólt, az «örök igazság» nevét szerezték meg neki: egészben véve benne a vezérséghez hiányzott a bölcs számítás és önmérséklet, a mi Deákot épen annyira jellemzi, mint kiemeli. Beöthyt némileg ellenkező tulajdonok tették a vezetésre alkalmatlanná; de ugyanő egyébként az ellenzék leg-

jobb katonája volt. Alacsony, izmos termetű férfi, arczán életerő, egészség, határozottság és kihívó dacz; jelleme elárulja az egykori katonát, mely természettől merész, hajthatatlan. Ő kezdeményezte ez országgyűlés két legfontosabb kérdését: a vallásit és szólás-szabadságít s mindkettőt bátor, kemény és tüzes beszéddel. De épen mert ilyen volt, gyakran a kellőnél tovább ment; pedig a ki túllő a czélon, az nem talál. Támadásai élesek voltak s ilyenkor heve elragadta; a politikai taktika iránt nem volt érzéke, nagy törvénytudó sem volt; a század eszméi inkább őt vezették, mint ő uralkodott rajtuk s meggyőződését a törvény alapos ismerete nem támogatta és nem korlátozta. E mellett, a mit pedig akkor egy magyar politikus sem nélkülözhetett, szónok nem volt a szó magasabb értelmében sem ő, sem Bezerédy.

Ime pár vonásban az akkori ellenzék legkiválóbb alakjai. Ezek megmagyarázzák Deák szellemének és egyéniségének súlyát és befolyását azon kívül is, miket rólok összehasonlítás nélkül elmondánk. Széchenyi is, ki följegyezte Gosztinyinak azt a mondását, hogy Deáknak is «csak olyan vége lesz, mint Ragályinak», más helyt 1835 végéről azt írja róla: «Deák magasabban áll, mint a többiek mind; de üldözik is már érte. A bárgyu magyar nemes ember semmit sem akar maga felett elismerni.» E hely ugyan azt tanusítja, hogy voltak neki is tán inkább irigyei, mint ellenei; de hogy ebben az időben már az általánosan elismert vezér volt, a kit szívesen ismertek el annak, ezt a főnmaradt följegyzésében kívül legkivált az bizonyítja, hogy az összes fontos ügyek vezető szálai kezében egyesültek; indítványait közfelkiáltás kísérte s neki köszönhetők az elért sikerek.

Deák e fontos követi működés eredményeit híres követjelentésében tette le, mely egyszersmind legnevezetesebb okirata ennek az országgyűlésnek; ebből, ha az összes követi jelentések, naplók, egyéb iratok, sőt az *Országgyűlési Tudósítások* is elvesznének, tömör vonásokban megismerhetnők az országgyűlés eredményeit, küzdelmeit s melynek méltó párja az, melyet az 1839/40-dik országgyűlésről birunk tőle.

E jelentését előszóval adta elő Zala-megye 1836 június 22-iki közgyűlésén, másfél hó mulva az országgyűlés bezárása után, ugyanakkor, midőn gr. Batthyány Imre főispáni helyettest is mint már kinevezett főispánt, beigtatták. Az

ülés lefolyását Deáknak két leveléből is ismerjük (Kossuthhoz július 18- és 30-ikáról), melyek közül amabban röviden, ebben bőven írja le a történeteket. «*En három óráig szóltam — írja Deák, miután elbeszéli, hogy az ülésen 1²11 órakor előbb a főispánt miként igttatták be — hetet-havat összehordottam, míg a szám el nem fáradott; mit mondtam, azt már nem tudom, mert nekem leírva előadásom nem volt; de azt tudom, hogy tartalmára s a dolog érdeme nézve beszédem is azt foglalta magában, mit írott jelentésünk; csakhogy néhol tágabban és inkább kiereszkedve. Előadásomat megelégedve fogadták a rendek, s minthogy az idő már későre haladott, az ülés eloszlott. Másnap írott jelentésünket pontról pontra felvették s annak minden pontját helyben hagyták, minden javallatainkat elfogadták.*»

De az ülésnek az a része, mely a követek működésének elismeréséről szól, nem folyt le oly egyszerűen, mint Deák szerénysége a levélben érinti. Ellenkezőleg: a jegyzőkönyv ékes szavakkal emeli ki az ő és Hertelendy, valamint Deák Antal és Horváth János szolgálatait, melyeket az egész hazának tettek; továbbá azt, hogy a megye bizalmát nemcsak kielégítették, kötelességöket nemcsak híven és buzgón teljesítették, hanem kétes esetekben a rendek legmesszebb menő várakozásának is megfeleltek. Mindezért Zala rendei hálás hazafiui köszönetöket, melyet úgy is csak érezni, de kifejezni nem bírnak, az utókor számára jegyzőkönyvbe igtatni, «*és ez által hazafiui szent tartozásuk csak némi teljesítését is elhatározták.*» Erre a volt követek egymás után kérték ennek a jegyzőkönyvből kihagyását; mert ők csak kötelességöket teljesítették s szabad nemzetnél a polgártársak bizalma a legszebb, legédesebb, sőt az egyetlen jutalom; de Zala rendei egyhangu lelkesedéssel megmaradtak határozatuknál.

Deák követjelentése, melyet mindenütt az ő egyszerű, nemes, de határozott és erős stílusa jellemez, röviden, azonban minden lényegest kiemelve rajzolja az országgyűlés lefolyását. Ámde ha ez nagy érdeme, a fő benne mégsem ez, hanem az, a mivel a nemzet erkölcsi erejének megszilárdítására kíván hatni; az, a mint a szigorú törvényesség hangsúlyozásán kívül, a haladás szükségét hangoztatja. Mindez mintegy a nemzet számára készült parainesszé teszi. A haladásnak ez az elve azt követeli, hogy tartsunk lépést az

európai fejlődéssel; közelebről pedig a megyére nézve azt, hogy éljen jogaival s törekedjék a jó eszközölésére országgyűlésen kívül, kormányi befolyás nélkül.

Valóban a megye megértette az intést: erről tanúskodnak a magyar nyelv, a népnevelés ügyében már most hozott határozatok. A szigorú törvényesség pedig nyilvánuljon — mond Deák — mind tettben, mind elmulasztásban. Tettben, hogy a rendek szigorúan ragaszkodjanak a törvényhez és tegyék meg mindazt a haladás érdekében, mit törvény nem tilt; elmulasztásban, hogy a törvénytelen parancsokat ne teljesítsék. A mi a törvényekkel ellenkezik, kötelező erő nélkül valónak kell tartani s a jövő törvényhozásnál az orvoslást hathatósan sürgetni: ebben áll Deák elve. Továbbá az országgyűlésen a rendszeres munkák tárgyalásából nyert tanulságot az excerptákra alkalmazva, kimondja a megye közhelyeslése mellett mint elvet, hogy «jövendőben is csak úgy lehet a hasznos javításoknak ösvényén biztosan haladni, ha a törvényhozás a legszükségesebb pontokat, melyek vagy halasztást nem szenvednek vagy fontos követkevéseik miatt kitünőleg hasznosak és azokat, melyeknél az óhajtott siker inkább remélhető, kiszemelve, külön veszi tanácskozás alá, mert minden előrelépés nyereség a haladni akarónak.» A megye ezt is már most utasításul adta a jövő országgyűlésre s a rendszeres munkák közül csak a büntető törvénykönyv letárgyalását jelölte ki.

Kifejezte Deák, hogy «századunkban nem szűkebbre szorítani, hanem inkább szélesíteni kell a képviselői rendszernek alapját; mert csak ott erős a polgári szabadság, hol minden polgár védi azt, mint köztulajdonát.» Ugyanerről e nyönyörű szavakat mondja: «Az elnyomás csak gyávaságot szül s csak a szabadság boldogító érzete képes független elhatározást ébresztetni a szabad polgárok keblében.» Ő ezzel kapcsolatban a jövő országgyűlés legelső teendőjének nyilvánítja az országgyűlés s első sorban a rendek táblájának reformját; mert ha ennek alapját kiterjesztik, ereje is növekedni fog. Zala rendei ebben is megértették őt; kimondták utasításul, hogy «a nem nemesek a képviselői s polgári jussokban szintén részesíttessenek.»

De minden sorában kifejezi Deák azt a mindennél fontosabb intést, hogy az igazságnak és közügynek barátai

csüggedést ne ismerjenek; mert «csüggedést nem ismerő állhatatosság és munkás iparkodás biztosan célra vezetnek. Sok függ önmagunktól, sok a körülményektől, s legtöbb attól, ha a körülményeket okosan használni tudjuk.» Újra és újra küzdöttek — mond ugyanerről Deák — az igazság és közügy barátai csüggedetlen bátorságukkal az előítéletek ellen az igazság és közügy mellett a lefolyt országgyűlésen s ezt kell tenni a jövőben is. Ez volt az ő jelszava; de ez a szó nála tettet jelentett, melynél nemesebb példát nemzetének nem adhatott volna.

Még csak pár szó tartozik e jelentés történetéhez. Zala rendei egyhangulag kinyomatását határozták el s meg is jelent Szammer Alajos veszprémi nyomdásznál, ki a megye számára Zala-Egerszegen fióknymodát állított. A jelentés országos föltűnést ébresztett s legnagyobb részét Kossuth is kiadta a *Törvényhatósági Tudósításokban*; de több helyt kivonatosan, a végét épen nem, mert közben tudósításait betiltották. A jelentés országos hatása miatt a helytartótanács majdnem egy félév múlva rosszaló leiratot intézett a megyéhez, hogy censura nélkül adta ki; minthogy pedig az egerszegi nyomdát az 1821 április 17-iki királyi engedély csak tiszti iratok kinyomatására hatalmazta fel, megint, hogy jövőre ilyest ne tegyen. Ugyanekkor az egerszegi r. k. gymn. igazgatója, mint censor, hasonló utasításból Szammernél a még készletben levő példányokat lefoglalta s vele egy nyilatkozatot íratott alá, hogy 300 példánynál többet nem nyomott; egyszersmind nyilatkozatot vett tőle, hogy többé senki parancsára nem nyomatja ki, hogy «e titkos és a legfelsőbb helyen nagyon rosszaló kiadás körülményeit» írásban beadja és nyomdája elvesztésének terhe alatt többé a jegyzék szerinti hivatalos iratokon kívül egyebet nem nyomat.

A megye rendei 1837-ben tavaszi közgyűlésökön kijelentették, hogy e helytartótanácsi rendelet elveit sem a könyvizsgálatra, sem a megye hatóságára nézve el nem fogadják és tiltó tartalmát tudomásul nem veszik. Ebben a határozatban tehát újra Deáknak a sajtószabadságról való nézete lett kifejezést.

FERENCZI ZOLTÁN.

AZ OROSZ MIR-SZERVEZET TÖRTÉNELMI FEJLŐDÉSE NAPJAINKIG.

Második és utolsó közlemény.*)

IV.

A jobbágyságot fölszabadító 1861 évi törvényhozás, a mint az előző pont alatti rövid ismertetésből látjuk, a földközösségi szervezetet továbbra is föntartotta, habár e ténye mellett socialpolitikai és gazdasági tekintetben mélyreható változásokat létesített. Lényegileg fönmaradt a mir-szervezet, mert eltörlése -- a törvény szerint -- nagy hátrányokkal járt volna, hisz e birtokrendszer már teljesen összeforrott a nép gondolkozásmódjával és egész életével. A törvényhozás azonban 1861-ben oly sajátságos, jellegzetes vonásokat adott a mirnek, melyek azt minden más földközösségi szervezettől különbözövé teszik. Nincs ezzel az mondva, hogy ne lettek volna meg az orosz mirnek ezek a sajátságai azelőtt is, de azok oly jellegzeteseknek nem tünnek föl: a községnek adott széles körű, autonom-rendelkezési jog a számára átadott területek fölött, a községnek kötelezése a földbirtoknak tagjai között való aránylagos felosztására és a solidaris szavatlás kötelezettsége együttesen csupán az orosz mir lényegét teszik.

A midőn a törvény a földközösségi szervezetnek, mely ott, a hol az egyéni birtok eddigelé ki nem alakult, az egyedüli birtokforma — ily jellegzetes sajátságokat adott,

*) Az első közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 1904. évi 334. számában.

ugyanakkor két irányban gondoskodott annak a néposztálynak érdekéről, a melyért a hatvanas évek törvényhozása létre jött: fölruházta a jobbágyságot a személyes szabadság jogával, de e mellett a már szabad parasztság megélhetését is biztosítani óhajtotta, hogy, a mint a Nagy Péter fejadója szükségessé tette a jobbágyságnak földdel való ellátását, úgy most a föl-szabadított jobbágyság képes legyen az állammal, a földes-úrral és másokkal szemben fönnálló kötelezettségeinek eleget tenni.

Ha a jobbágyságnak a nyugateurópai államokban különböző időpontokban végbe ment föl-szabadítását s az ezzel egybe kötött eseményeket vizsgáljuk, úgy természetesnek fog előttünk föltűnni az orosz törvény alapgondolata is: egy tagjai számára nézve hatalmas néposztálynak nem elegendő a személyes szabadságot megadni, hanem gondoskodni kell annak megélhetéséről is; az a földterület, melyen eddig a jobbágy-ság élt, a földesúré, a ki bizonyos szolgáltatást nyert job-bágyaitól, a kikre viszont a földesúr hatalma és gondosko-dása kiterjedt. A személyes szabadság megadásával azon-ban megszakadt a földesúr és a jobbágy között a hatalom és alávetés egymást föltevő viszonya, s a jobbágy a szabad-ság megadásával szabad paraszttá vált. De megélhetése alap-jától megfosztani nem állhat érdekében az államnak, a mely a parasztság megélhetését legjobban úgy biztosíthatja, ha azt eddig elfoglalt belsőségeiben, tehát a volt földesura birtokán meghagyja s hatalmával a földesúr birtokából az ő számára elegendő földterületet kiszakít; ezzel azonban nem csekély kár háramlik a földesurakra, s az államnak most már föladata módot keresni a földesurak kárpótlására.

Ez volt a föl-szabadítás vezérelve Oroszországban is, csak hogy itt számolni kellett más körülményekkel: a föld-közösségi szervezet, a politikai viszonyok, a nemesség szűk-keblűsége mind oly pontok voltak, a melyek az általá-nos elvek érvényesülését, ha nem is akadályozták épen meg teljesen, de nem is mozdították elő. Franciaország-ban az 1789. évi nemzetgyűlés a földesurak minden kárpót-lása nélkül tette szabaddá a jobbágyságot és engedte át szá-mára a töle eddig birt területeket. Poroszországban hajó-törést szenvedett Nagy Frigyes jobbágyföl-szabadítási terve a nemesség makacsságán, csak az 1807 október 9-iki edictum-

mal s a Stein-Hardenberg-féle törvényhozással lehetett annak liberalis irányban megvalósúlnia. Ausztriában a föld megváltásával járó terheket arányosan osztották föl az állam, a jobbágy és a földesúr között, míg nálunk, Magyarországon az 1848. évi IX. törvényezikk 2. §-a a földesurak kárpótlását a nemzeti közbecsület védpaizsa alá helyezte. Vagyis míg az imént felsorolt néhány államban a jobbágy érdeke kiválóképen szem előtt tartatott a fölszabadítás alkalmával, addig Oroszországban a fölszabadítással járó terhek úgyszólván kizárólag magára a fölszabadított jobbágyságra nehezedtek s a törvényhozás nem a nagyszámú és társadalmi helyzeténél fogva az állami támogatásra leginkább rászoruló parasztsztyály, hanem a földesurak érdekében cselekedett.*)

Legtöbb helyen kevesebb föld adatott át a parasztságnak, mint a mennyit az jobbágy-korában használt. Ez a körülmény pedig két sajnos következményt vont maga után: az egyik a lakosság növekedésével a föld egy-egy családra jutó részének kevesbedése s az ebből származó bérlet szükségése, a másik pedig az, hogy a földesúr saját átlátása szerint szabja meg a tőle bérbe vett földért fizetendő összeg nagyságát, s így a paraszt újra ki van szolgáltatva a földesúr önkényének, mert a bérleti ár nem mindig olyan, a minőt a jutányosság és a méltányosság fogalma alá szoktunk sorozni.**)

*) Ezt mindenki elismeri, a ki csak ismerős az orosz viszonyokkal.

**) Itt vannak a Jersovtól (*A földbirtok az európai Oroszországban* című orosz munkájában) kidolgozott hivatalos adatok a volt földesúri parasztság egy-egy lélekszámára eső föld nagyságáról:

2 kormányzóságban több mint 8 deszjatina: Asztrachan 9·4; Olonec 8·4.

4 kormányzóságban 5–6 deszjatina között: Novgorod 5·7; Vollogda 5·2; Minszk 5·1 és Tauria 5·1.

8 kormányzóságban 4–5 deszjatina között: Kosztroma 4·9; Szent-Pétervár 4·9; Pszkov 4·8; Mogilev 4·8; Kovno 4·4; Vitebszk, Tver és Perm 4·1.

14 kormányzóságban 3–4 deszjatina között: Szmolenszk 4·0; Volhinia és Vilno 3·9; Jaroszláv 3·8; Vladimir és Grodno 3·6; Cherson és Szamara 3·5; Kaluga és Orenburg 3·3; Csernigov, Nisni-Novgorod, Vjatka és Ufa 3·1.

11 kormányzóságban 2·5–3 deszjatina között: Moszkva, Orel 2·9;

Az 1861. évi törvény által a parasztság ideiglenesen lekött parasztsággá lett abban az esetben, ha a földesúrral való megegyezés következtében földjeit megvásárolni, a község tulajdonába átvenni akarta, de még a megváltási összeget teljesen nem törölte. Ha az úr kívánta, akkor köteles volt a parasztság a földet megváltani, ha pedig a község a maximális nagyságú földterület egynegyed részét ajándékképpen elfogadta a földesúrtól, akkor az úr és a parasztság közötti minden összeköttetés megszűnt, az utóbbi, illetve a község tulajdonosává lett a földbirtoknak, az úrnak pedig sem obrokra, sem pedig természetbeni szolgáltatásokra igénye nem lehetett.

Ebből a határozatból is csak az úrnak volt haszna. Ő tőle függött, megváltható-e a föld, és ő nyúlt sokszor azokhoz az eszközökhöz is, a melyekkel amaz egynegyedrészt erőszakos kényszerítés útján fogadtatta el a parasztsággal. 1878 januarius 1-éig 640,380 revisiói lélek fogadta el ezt az úgynevezett koldus-részt, ez a szám pedig 9%-át teszi ki az egykori földesúri jobbágyságnak. Ezek nem vették igénybe a fölszabadító törvényeknek a földmegváltásra vonatkozó intézkedéseit; az egynegyedrészt pedig sohasem volt, de nem is lehetett elegendő a magok és családok ellátására. A földesurak elszegényedése pedig magával hozta, hogy azzal a jogokkal, hogy a föld megváltását a parasztságtól kívánhassák, mindinkább élni kezdenek s ez egyoldalú kívánság következtében beállt megváltás csakhamar több esetben fordult elő, mint a parasztságtól kívánt s megegyezéssel létrejött földmegvásárlás. 1877 januárius 1-éig 61,784 földmegváltási eset közül 21,598 (35%) jött létre megegyezés és 40,186 (65%) a földbirtokos egyoldalú kívánsága következtében.*)

Azonban a megváltás — kívánja azt az úr vagy a község — még nem jelent magában veszedelmet, ha a földmegváltási terhek jóval alacsonyabbak a föld értékénél. Csak

Rjazán, Szaratov 2·8; Szimbirszk, Kazán, Jekaterinoszláv 2·7; Tula, Kijev 2·6; Tambov és Penza 2·5.

5 kormányzóságban kisebb, mint 2·5 deszjatina: Podólia, Char-kov, Voronesh 2·4; Kurszk 2·2; Poltava 1·7.

*) A statisztikai adatok L. V. Chodszki kimutatásai után vannak idézve, lásd egyébként Szimkhovicsnál a 251—53. old. is.

hogy épen abból, hogy a parasztság nem óhajtotta a megváltást, az ellenkezőt lehetne következtetnünk. Az is igaz, hogy itt olvasóink ellenvetéssel élhetnek. A mint az 1861 évi törvény határozatait ismertettük, láthattuk, hogy a megváltáshoz az állam abban az esetben fog hozzá járulni, ha az egész földterületet vásárolja meg a község, a midőn is a vételár $\frac{4}{5}$ részét előlegezi és csakis $\frac{1}{5}$ részt kell a községnek készpénzzel fizetnie; ha a földterületnek legalább $\frac{1}{3}$ része megvásároltatik, akkor az állam a vételár $\frac{3}{4}$ részét előlegül adja a községnek, azonban e vásárlásnak mindenkor a közös megegyezés alapján kell létre jönie. Ha a földesúr egyoldalulag kívánja a föld megváltását, az előbbi esetek szerint a vételárnak a községre nehezedő $\frac{1}{5}$, illetve $\frac{1}{4}$ részéről le kell mondania. Tehát lehetne oly ellenvetést is tenni, hogy a község jobbnak látja bevárni a földesúr követelését a megváltásra vonatkozólag, és így megszabadulna a vételár egyötöd, illetve egynegyed-részének fizetésétől. — Csakhogy a dolog valóságban nem így áll. Az az összeg, melyet az állam a földesúrnak a parasztság számára átengedett föld megvásárlásáért fizetett, Janson és mások kutatásai szerint igen sok helyen magasabb volt, mint a föld értéke. Ha pedig ez az összeg is magasabb a föld értékénél, akkor természetes, hogy a parasztságtól a számára előlegezett megváltási összeg negyvenkilencz év alatti törlesztéséhez fizetett részletek, kamatok stb. összege még nagyobb, mint a minő értéket a megváltott föld képvisel.*)

Ez volt az orosz földmegváltás és jobbágy-fölszabeditás végzetes hibája.

Mi lehet ily viszonyoknak a következménye, az mindenki előtt ismeretes: a megváltáshoz előlegezett tőke törlesztési részleteinek nem fizetése, mindjobban növekedő hátralékok stb. Hiába ilyen esetben a legszigorúbb behajtási módszer alkalmazása is, az árverés még nem sokat segít, csak az elszegényedést viszi előbbre! Ott a solidaris szavatolás kötelezettsége: ez megtermi azokat a nem várt gyümölcsöket, hogy az esetleg jobb módú parasztnak összegyűjtött pénzcsekjét föl kell áldoznia lustasága vagy iszákossága miatt

*) Lásd az erre vonatkozó statisztikai adatokat Keussler id. m. I. 254. és Szimkhovics id. m. 254. oldalain.

fizetni nem tudó társáért; még rosszabb következmény ez, mint a törvénynek abból a szempontjából eredő, mely a földesurak érdekeit kívánta istápolni; a solidaris szavatolás pénzügyi okok eredménye: az állam adóinak lehető biztosítása, megterhelésével bár oly elemeknek, melyek egyszer már kifizették adóikat, s oly elemeknek, melyeknek a lehetőségig mindent meg kellene adni, hogy jobb sorsba juthassanak az állam érdeke szempontjából.

És hol van annak a határozmánynak ereje, mely a községből való kiválást megengedi? Vajon szolgálhat-e megelégedésre az a határozat, hogy az egyes, ha a föld megváltásáért járó tartozásait lefizeti, egyéni tulajdonául szerezheti meg a földbirtokot? Nincs e pontnak sok jelentősége, hiszen az orosz parasztság átlagának jutott anyagi helyzet ezt a tulajdonszerzést alig engedi meg. A közös birtoknak egyénivé való átváltoztatása is csak álom addig, míg a földterület nem a község tulajdona, mert míg a község meg nem váltotta a közbirtokot, addig a földesúrnak beleegyezése is megkívánatik ehhez, mert ennek érdekében áll tudni, vajon a fizetendő és őt illető évi járulékot csakugyan megkapja-e vagy sem?

Ezek a fontosabb pontok, a melyekre ki kellett terjeszkednünk, és ezekből láthatjuk, hogy a törvényhozás inkább a földesúr, mint a parasztság érdekeit tartotta szem előtt. Ennyit el kell ismernünk, ha az orosz földközösségnek különben kiváló ismerőjét, Szimkhovicsot nem is követjük abban az állításában, hogy «az 1861. évi törvények a nagy földadatot: a parasztság fölszabadítását és megélhetésének biztosítását egyáltalában nem teljesítették».*) Az orosz parasztság nagyon nagy hála van kötelezve az 1861. évi törvényhozás iránt, mely azonban célja keresztülvitelekor nagy akadályokra talált a földesurakban, a nemességben, és ennek befolyása alól nem szabadulhatott.

A parasztság helyzetének rosszabbodását nem kizárólag abban kell keresnünk, hogy a törvénytől reá rótt fizetések a földmegváltást illetőleg igen magasak voltak, hanem a parasztság szellemi fejletlenségében, demoralisációjában, s abban a körülményben is, hogy az állam a tönk szélén álló földes-

*) Id. m. 255. old.

urak megmentése céljából inkább más osztályok kárával tett intézkedéseket; e mellett persze nem lehet tagadni, hogy a föld megváltásáért fizetendő tételek a föld értékét sok helyen túlszárnyalták. A statistika szerint Oroszország összes kormányzóságai felében 81—5·1 között váltakozik az a százalék-szám, a mely a föld értékének a megváltási összeg által való meghaladását mutatja, ez pedig igen nagy tétel s nincs vele kiegyenlítve az, hogy a másik 25 kormányzóságban kevesebb a megváltási összeg a föld értékénél s hogy ez 3·9—13·9·1% között váltakozik; mert semmiféle törvényhozásnak nem lehet föladata az állam egyik felének lakosait jólétbe juttatni, a mikor a másikának a koldusbotot adja kezébe.

Szemlélve azokat a kormányzóságokat, a hol a földmegváltási fizetések összege nagyobb, s azokat, a hol kisebb a föld értékénél, mi azt hisszük, hogy az 1861 évi törvényben foglalt három zónára való beosztás nem szolgált ily alakjában a realis czélnak, és sajátságosnak tartjuk, hogy ez a kérdés egyetlenegy írótnak sem foglalkoztatott. A következő kormányzóságokban nagyobb a földmegváltás összege, mint a föld értéke: Volhinia, Orenburg, Perm, Novgorod, Tiflisz, Asztrachán, Ufa, Kosztroma, Sztavropol, Szmolenszk, Szent-Pétervár, Mohilev, Tver, Szamara, Vjatka, Jarosláv, Pszkov, Vitebszk, Kaluga, Nisni-Novgorod, Vologda, Moszkva és Olonec.

Ezek közül a kormányzóságok közül egy sem esik a fekete öv és a déli pusztaságok területére. Azok közt a kormányzóságok közt, melyekben az ipar nagyobb szerepet játszik, csak az egyetlen Vladimir az, melyben a föld értéke magasabb, mint a megváltásért fizetendő összeg; az északkeleti, északnyugati és északi kormányzóságokban kivétel nélkül nagyobb a földmegváltásért fizetendő összeg, mint a föld értéke; a keleti és délkeleti nyolcz kormányzóság közül csak Kazán, Szimbirszk és Szaratov, a nyugati hat tartomány közül pedig négy, úgymint Grodno, Vilno, Kovno és Minszk vannak abban a kedvező helyzetben, hogy a föld értékét nem haladja felül a megváltási összeg mértéke.

Ha ezeket a körülményeket összevetjük az 1861 évi törvényhozásban végérvényes fölosztásképen elfogadott három zónával, csakis azt lehet következtetnünk, hogy a beosztás ily

alakjában elégtelen volt, s ily módon azt megállapítani se nem igazságos, se nem méltányos. A fekete föld övében, a hol szinte kimeríthetetlen a talaj, nem járt nagyobb kárral a fölszabadítás, míg Északon, mely mind éghajlatára, mind földje minőségére is óriás különbséget mutat a déli tartományoktól, a fekete föld övével szemben, a megváltással járó rázkódtatások nagyon is érezhetőek lettek, s itt úgy szólván minél kisebb földterületet kapott valaki, annál inkább sújtotta a teher, mert hiszen az első deszjatina földért sokkal többet, néha 2—3-szor annyit kellett fizetni, mint a következőért. Azt nem vette észre az orosz törvényhozás, a jobbágyság emancipatiója alkalmával, hogy az orosz Dél és Észak között oly nagy a különbség, mint Olaszország és a Balti-tenger vidéke között; azt hisszük, nem tévedtünk így, a midőn a föld megváltásával járó terhek aránytalanságát az övekre való beosztásban találjuk, mint oly körülményben, melyből a többi rossznak önként kellett következnie.

V.

A hatvanas évek vége felé mindinkább érezhetővé vált a fölszabadító törvény igen sok hiánya. Számptalan kisebb-nagyobb munka, szorgalmas kutatóktól gyűjtött adat és kimutatás hívta föl a kormány figyelmét a pótolni valókra; az állami hatalom utóvégre is kényszerült valami úton-módon segíteni a bajon s kijavítani azokat a hasadékokat, a melyeket a — sajnos — eléggé gyorsan megvalósított jobbágyság-fölszabadítás az orosz alkotmányon s az orosz államiság nagy épületén ütött. A midőn 1861 márczius 5-én kihirdették a fölszabadító-manifestumot, nem akart hinni senki sem a fülének s aggódva kérdezte a muzsik: hát ez a szabadság? Sokkal nagyobb jólétet várt a fölszabadítástól s reménye nem vált valóra, a minek azóta ez egyszerű szavakban is kifejezést ad: «magasban van a mi Istenünk, a császár pedig messze van mi tőlünk». De a minden oroszok mindenható csárja, a kinek nevéhez a jobbágyság fölszabadításának több tekintetben elhibázott, de arányaiban mégis hatalmas munkája fűződik, nem volt oly messze a nyomorult néptől; II. Sándor tudta és érezte, hogy javítani kell a szomorú

helyzetén, s igyekezett is enquête-ok, törvények útján a parasztság állapotát orvosolni.

1. Az 1865. évben ült össze Szent-Pétervárott a mezőgazdasági congressus, de mint a nagy gyűlések általában végződni szoktak, ez sem mutathat föl a helyzet javítása tekintetében semmiféle maradandóbb eredményt. Hét év telt el a mezőgazdasági congressus óta, s a sajtóban és a társadalom vezető köreiből mindjobban fölhangzott a panasza, s így vált szükségessé az újabb intézkedés, melynek első nyilatkozata az 1872 május 26-án kelt és csári megerősítéssel ellátott minisztertanácsi határozat volt, a mely a császári és birodalmi dominiumok miniszterének, Valujev államtitkárnak elnöklete alatt összehívta az úgynevezett «enquête-commissiót», s föladatúl tűzte ki az orosz mezőgazdaság és mezőgazdasági termelés helyzetének megvizsgálását. 1872 novemberében fogott e bizottság működéséhez s az 1873 év májusáig tartott 52 ülésében több százra menő tanút hallgatott ki a társadalom legkülönbözőbb osztályaiból, s tanúi, már csak állásuk, tisztjök, foglalkozásuk következtében is, a leghitelesebb adatokkal szolgálhattak a vizsgálat tárgyaiúl szolgáló kérdések felől. A bizottság munkálkodásainak eredménye abban az öt vaskos kötetben van letéve, mely 1873-ban jelent meg, s a mely általánosságban elismeri mindazon visszás állapotok fönforgását, a melyeket az emancipatiót megvalósító törvényhozás teremtett.

Ez a bizottság állapította meg először a hatóság részéről azt, hogy a fölszabeditási törvény kelte óta tetemesen alászállott az orosz paraszt munkaereje, ez a bizottság vette észre először, hogy az ünnepnapok száma megsaporodott, az alkoholismus a parasztság körében óriás mérveket öltött, a szellemi művelődésnek, a culturalis előhaladásnak alig van valami nyoma, a lakosságra az adók és a földmegváltási terhek nagy súlylyal nehezedenek, s hogy azon parasztság helyzete, mely jobbágy korában a földesúr birtokán élt, sokkal rosszabb, mint azé, a melyik az állami vagy az apánage-birtokokon letelepedett, mert sokkalta kevesebb föld áll rendelkezésére.

De ez a bizottság megállapította azt is, hogy a solidaris szavatolás kötelezettsége oly súlylyal nehezedik a község tagjaira, hogy miatta minden gazdasági haladás lehetet-

lenné van téve. A kihallgatott gazdák, tisztviselők, államférfiak különböző indítványokkal álltak elő, s itt, e bizottság előtt vetette föl a nagynevű titkos állami tanácsos, Buschen azt az eszmét, hogy a visszaszámolt óriási károkkal járó állapotok megszüntetésére leghelyesebb volna az egész földközösségi szervezet eltörlése, s bár nehézségek merülnének föl e terv keresztülvitelénél, de ő hiszi, hogy a várható akadályok a minimumra szállnának le, ha a legutolsó földosztás status quoja véglegesnek jelentetnék ki.)*

Igaz, hogy az enquête semmiféle joggal sem volt fölrüházva a minisztertanács vagy a csár részéről a fönnálló birtokrend átalakítására vagy reformálására, de meg volt bizva kipuhatolni azokat az okokat, a melyek a mezőgazdaság siralmas állapotát előidézik. A Buschen és társainak átalakító reformtervezete, a szabadelvű sajtóban fölhangozott kívánalmak, a kihallgatott földbirtokosok és parasztemberek indítványai azonban nem találtak oly értelemben meghallgatásra, hogy azokat, mint a mir-szervezet eltörlését óhajtó indítványokat, a bizottság a csár elé juttatta volna. A bizottság megelégedett azzal, hogy a mezőgazdasági helyzetnek javítása céljából egynéhány (számszerint 7), nagyobb részt általános phrasisokat tartalmazó pontba foglalta össze kívánalmait.***) Tett azonban indítványokat a bizottság a földközösségi szervezetre vonatkozólag is. Állást foglalt azon terv mellett, hogy a személyes szabadság kiterjesztésére való tekintettel megkönnyítessék a községből való kilépés azok számára, a kik nem akarják megtartani birtokrészeiket. Különösen kívánatosnak tartotta ezt abban az esetben, ha az, a ki ki akar válni a községből, valahol már személyes tulajdonúl birtokot szerzett magának, vagy ilyet bérel, vagy ha bizonyos ipart üz, a mely a községen kívül, vagy annak határában ad neki állandó lakhelyet. Ez a bizottság veszi bonczolás alá a földfölosztások terminusának kérdését is, s a földfölosztások gyakoriságának elkerülése céljából kívánja, hogy a kormány határozza meg a fölosztások időpontját, s a föld fölosztásánál mindig legyenek jelen az ellenőrző vagy vezető hatóság kiküldöttei, mert az egyesek megkárosításának csakis így lehet elejét venni.

*) V. ö. Keussler id. m. II. a. 85. old.

***) Keussler II. a. 83—84. old.

Meggátolandónak tartja a bizottság a paraszt család vagyónának észszerűtlen fölosztását, eldarabolását is, mely a családfő elhalálózása után rendszerint be szokott következni. Kívánja, hogy törvény szerint legyenek meghatározva azok a határok, a melyek között a család idősebb tagjainak vagyona s főleg gazdasági berendezése elosztható.*)

2. Az 1872. évi enquétenek nem volt positiv eredménye sem a törvényhozás, sem a közigazgatás számára, de e bizottság működésére vihető vissza a hivatalos statistika megalapítása Oroszországban, mert az enquéte-commissiótól kibocsátott kötetek láttán kezdte meg az állami dominiumok ministeriuma azoknak az adatoknak összegyűjtését, a melyek az orosz mezőgazdaság állapotára vonatkoznak.

És mindinkább szembetűnővé lettek azok a hátrányok, melyeknek eredete az emancipatióra vihető vissza. szembetűnővé lett a középbirtokos osztály tönkrejutása, melyet már az enquéte-bizottság is fölfedezett, s a parasztság elszegényedése, a mezőgazdasághoz szükséges munkások hiánya; az orosz mezőgazdaság mindjobban kezdte érezni a városi ipartelepekre való tódulás és az ebből folyó munkabéremelkedés hatásait; ijesztő mértékben léptek előtérbe azok a differentiák, melyek a községen belül, a hol a szervezet alapelve következtében az egyenlőségnek kellett volna uralkodnia, a lakosság anyagi jólétére hatottak vissza; a marha-állomány apadása, a befektetési tőke hiánya következtében a háziipar pangása, elkótyavetyélése az ingó vagyonnak, mely sok helyen a rossz termések miatt vált elkerülhetetlenné. Mindinkább nagyobb a panasz, hogy az uzsorások rettentően szaporodnak, s anyagilag és erkölcsileg is tönkre megy a parasztság, a földfölosztások mind gyakoriabbakká válnak s a kis birtokrészek következtében beáll a bérlet szüksége, de a kínálat csekély, a kereslet nagy, s így a bérlet ára igen magas, az adók és másféle terhek pedig, különösen a földmegváltásért fizetendő összegek, elviselhetetlen súlylál nehezednek a parasztságra. Mind oly jelenségek ezek, a melyek az 1872—73. évi bizottság működését követő decennium jellegét megadják; megállapította már e bajok főnforgását az a bizottság is, de a baj most még elemibb

*) Ugyanott. II. a. 90—92. old.

erővel pusztít, hisz mindaz a sok kívánság csak a papíron maradt, a melyet Valujev és társai a mezőgazdaság érdekében hangoztattak.

A hetvenes évek nem voltak nyugodtak Oroszországban. A gazdasági pusztuláson kívül már külső és belső ellenség döngette az ezeréves állam kapuit. Az 1863 évi lengyel fölkelés elnyomása után gombamódra szaporodtak a titkos társulatok: az egyik követeli az alkotmányos reformot, s így politikai pártképen igyekezik befolyást szerezni a maga számára; de ott a másik is: a rombolók, a pusztítók tábora, melynek philosophiája ez egyetlen szóban testesül meg: nihil. A nihilismus, az orosz absolutismusnak ez esküdt ellensége ekkor kezd föllépni a legvehemensebb erővel, a midőn a külpolitika bonyodalmaiba keveredett az orosz birodalom. Az 1856 évi szerződés, a mely a szerencsétlen krimi háborút befejezte, elvette a czár kezéből a Balkán-félsziget keresztyén népei fölött való protectoratus jogát, de Oroszország mégis igyekezett Európa épületének e fából készített, könnyen lángra lobbanó fészereiben az elégedetlenség parazsát szítani s a maga számára a már-már elvesztett balkáni befolyást újra biztosítani. A keresztyén nemzetiségeket bujtogatta a porta ellen, s a mikor 1874-ben a bosnyákok és hercezegócok fegyvert fogtak, nyilvánvaló lett a fehér czár kezének játéka Európa előtt. És ugyanakkor, a midőn a diplomatiái beavatkozás bonyodalmakba sodorta Oroszországot, s a nihilisták attentatumai pedig az államot, az állami szervezetet fenyegették rázkódtatással, hogy is lehetett volna Sándor czárnak ideje a parasztság helyzetének javítására? A nagy és népszerű szlávophil hadjárat elmaradt a készültség miatt, de Oroszországot egy véletlen mégis oda juttatta balkáni tervei eléréséhez: a Bulgáriában letelepedett rabló cserkeszek kegyetlenségei, a keresztyének ok nélküli legyilkolása alkalmat szolgáltatott 1875-ben a török birodalom iránti ellenszenv s a keresztyének megvédése eszméjének fölköltésére. A török trónváltások, a konstantinápolyi conferentián az európai hatalmak beavatkozása, s Törökország és Szerbia közötti békekötés gyors egymásutánban következtek, a porta részéről Montenegrónak szóló hadüzenet pedig kedvező alkalmul szolgált az orosz-török háború megkezdésére.

Nem mi reánk tartozik itt az 1877—78 évi török-orosz

háború lefolyásának ismertetése; elég annyit mondanunk e helyen, hogy a berlini congressuson sem valósulhattak meg az orosz világbirodalom megalapításának tervei, s a Balkán keresztyéneit fölszabadító Oroszország Besszarábia elnyerésén és a hadisarczon kívül sok eredményt nem tudott fölmutatni. Hogy lett volna tehát ily körülmények között alkalma Oroszországnak belügyei rendezésére?

Az orosz parasztság helyzetének javulásában csakis az 1880 s következő évek képezhettek e szerint forduló pontot, a midőn a kormány a külpolitikától már nem volt annyira igénybe véve. Csakhogy újra megvolt az a körülmény, a mely a parasztság gazdasági helyzetének gyökeres javítását meggátolta: Oroszországban tönkre ment ugyan a középbirtokos nemesek nagy része, de a nagy birtokosok tovább is uralkodó álláspontot foglalnak el, ezek szabják meg a mindenkori politika irányát, az ő érdekeik befolyásolják az állami hatalmat is, s a főszerep az ő kezökbe van letéve. Nekik pedig legkevésbé állott érdekekben segíteni a parasztság állapotán, még pedig abból az egyszerű okból, hogy így az a nagy adók és terhek nyomása alatt kényszerül a legalacsonyabb munkabérért is dolgozni, ez pedig az ő nagy birtokaik megművelését természetesen könnyebbé teszi.

De a politikai viszonyok megint zavarosakká kezdtek válni: a nihilisták féktelen szenvedélylyel vetették magokat az állam sorsát intéző férfiakra, nem kimélvén magát az uralkodót sem. Szaszulics Vjera bűnpörének nem remélt, kedvező kimenetele újabb olajat öntött a tűzre s a vad nihilismusnak sok hasztalan kísérlete után sikerült végre szándéka: az 1881 év elején sikerült kioltania annak a csárnak életét, a ki húsz évvel ezelőtt a jobbagyságnak megadta a szabadságot.*)

1881 januárius 28-án azonban mégis megjelent az az

*) Ez idők politikai viszonyait igen érdekesen ismerteti Eckardt névtelenül kiadott munkáiban, melyek közül a *Russische Wandlungen* (1882) és *Russland vor und nach dem Kriege* (1879) a legnevezetesebbek. A politikai titkok, Miklós csárnak a júliusi forradalom idejében való szerepéig visszamenőn, a II. Sándor csár kormányzata idejéből való titkos acták s a nihilisták bűnpörői is itt nyernek igen érdekes földolgozást, főként pedig a háborútól teremtett változások.

ukáz, mely a gazdasági helyzet javítását czélozta, bár a reform nem öltött nagyobb arányokat. A rendelet intézkedése csupán a földmegváltásért fizetendő összegek szabályozására szorítkozott, mint a melyek a legrégebb idő óta panasz tárgyai. Ez alkalommal a 39 kormányzóságban letelepült földesúri parasztság részére átlag 27 %-kal mérsékeltek az évi fizetések, vagyis 10,965 rubelben nyertek megállapítást, de egyszersmind a föld megváltása obligatoriusnak mondatott ki, s a kötelező megváltás kezdőpontjául 1883 januárius elseje állapított meg. 1882 januárius elsején 7.421,199-et tett ki a földesúri birtokokon letelepült parasztság összes száma, ebből 5,999,187, vagyis 80-83 % élt oly községekben, a melyek a földbirtokra már tulajdonjogot nyertek, s csupán 1,422,012 volt még időlegesen lekötött. A mely községekben a föld megváltásához már az ukáz kiadása előtt hozzá fogtak, és így a földbirtokra tulajdonjogot nyertek, azok tagjai közül 644,094 személy az állami segély igénybevétele nélkül vitte végbe a megváltási eljárást vagyis az úgynevezett koldus-részt fogadta el. (Ezek száma 1878 január 1-én 640,380 volt.) *)

Most már az időlegesen lekötött parasztok is tulajdonjogot nyertek, mert az ukáz szerint kötelező lett a megváltás s így az ő birtokrészeik is 49 év alatt váltatnak meg teljesen. De miután a nagyobb rész már 1861—1883 között foganatosította a megváltás munkáját, a 49 év eltelte is különböző időpontokra fog esni, vagyis 1910—1932 között fog az egykori földesúri parasztság földjének megváltása véget érni.

Bár mi kiválóképen a földesúri parasztsággal foglalkozunk, itt mégis kitérhetünk az állami birtokokon élő parasztság földjének megváltására is. Ezeket az 1866 november 24-iki törvény szabadította föl s facultatívá tette számukra a föld megváltását. A megváltási összeg nagysága egyenlő volt az 1 %-kal tőkésített bérösszeggel, melyet vagy egyszerre kellett lefizetni, vagy pedig az egy ötödének készpénzben való lefizetése után husz év alatt amortisáltatott. Az 1886 június 12-én kelt törvény az állami parasztságra is köte-

*) Chodzski kimutatása után, mely Szimkhovics id. m. 259. oldalán is idézve van.

lezővé tette a föld megváltását. Az eddigi fejadót, melyet a parasztság fizetett, az 1885 évi május 28-án kelt törvény az összes parasztságra (tehát az apanage- és földesúri parasztokra is) eltörölte.*) s az 1886 évi januárius 1-étől nem volt fejadó. (Az állami parasztságra e törvény csak 1887 januárius 1-én lépett életbe). Ez azonban az államnak 19 millió rubel veszteséget jelentett. Ez a körülmény, de meg az is, hogy az állami parasztság a fölszabadítással nem tétetett tulajdonossá, csak örökbérlővé, s mivel a főntebb említett husz év már 1886-ban letelt, okozta azt az átalakulást az állami parasztság helyzetében, hogy 1887 januárius 1-étől a bérösszeg fizetése a megváltási összeg fizetésére változott át, mely 44 év leforgása alatt a megváltási kölcsönt teljesen törli s e szerint 1931-ben a föld az állami parasztság tulajdonává lesz. Látszólag 45%-kal múlták fölül az eddig fizetett bérösszeget az állami parasztságtól most teljesítendő földmegváltási fizetések, de a fejadó eltörlése következtében ez a teher nem volt érezhető. Megjegyezhetjük még, hogy az apanage-birtokokon letelepült parasztoktól a földért fizetendő megváltási összeg az 1883 évben nyert mérséklést.

Már az 1872 évi enquête-bizottság is hangoztatta, hogy a megváltási fizetések a földesúri parasztságra horribilis mértékben nehezednek, az állami és apanage-parasztságot ellenben sokkal kisebb mértékben terhelik; ezt legjobban mutatja a fizetések szabályozása utáni különbség, mikor is az állami parasztság egy deszjatina földért átlag csak 0·83. a földesúri parasztság pedig 1·31 rubelt fizet; vegyük föl most már, hogy a földesúri parasztság fizetési terhei 27 %-kal könnyítették s az állami parasztokei pedig majdnem 45 %-kal lettek súlyosabbak, — könnyen megalkothatjuk magunknak így azt az éles ellentétet, melyben a két parasztság élt, melyek egyikét az állami gondoskodás még relative kedvező helyzetbe juttatta, másikát pedig a szűk keblű földesúri hatalom befolyásával az állam döntötte nyomorúságba.

*) Az 1885 május 18-iki törvényt Keussler fordította le és bírálta a Schanz-féle *Finanzarchiv* III. évf. I. köt. 264—273. l.: *Das russische Gesetz über die Abschaffung der Kopfsteuer und die Ablösung der Domänengrundpacht* czímen. — Szibériában nem törölték el a fejadót.

3. Az 1881. évben trónra lépett III. Sándor czárnak első teendője volt apja gyilkosait kinyomozni s a nihilisták működésének útját lehetőleg bevágni. Újból jó ideig váratott hát magára a földközösségi szervezetre vonatkozó esetleges törvényes intézkedés, és csakis akkor, a midőn az individualizmusnak a miren belül való térfoglalása már mindinkább nyilvánvaló lett, igyekezett a kormány a családi osztozások meggátlásával segíteni a mir további fönmaradásán.

A családokban végbe menő osztozkodásokat már az 1861 évi törvények igyekeznek megszorítani, a mennyiben kimondják, hogy az ily osztozkodások keresztülviteléhez a község $\frac{2}{3}$ részének hozzájárulása szükséges, de e szabályozás teljesen eredménytelen maradt. Az 1872 évi bizottság pedig hangsúlyozta, hogy mily kárral jár a család körében végbe menő osztozás, melyet legtöbbször családi czivódás, a nőknek a családban elfoglalt alárendelt szerepe, s a vele kapcsolatos demoralisatio idéz elő, de a mely következményeiben: az egységes család fölbontásában, a birtoknak törpebirtokká tételében s a socialis eldarabolásában a mir alapjait gyöngíti.*)

Az 1886 évi márczius 18-án kelt törvénynek jutott föladatául a szabályozás; e törvény mondja ki, hogy a családi osztozkodásokhoz, az egységes nagy családnak kisebbekre való fölbontásához először is a családtagok ez iránti óhajának a községi gyűlés elé való terjesztése szükséges, valamint annak bejelentése is, hogy mely vagyoni alkatrészeket akarja a család megosztani. A község, a családfő kifejezett akarata ellenére csupán ennek pazarlása vagy erkölcstelen életmódja esetén engedheti meg az osztozkodást, de a családfő kívánására is csak abban az esetben, ha az osztozkodásra elég nyomós okok forognak fönn, és ha a nagy egységből kiváló kisebb családok is elegendő tőkével és munkaerővel rendelkeznek; ha tudniillik a belsőség, mely a nagy családnak rendelkezésére áll, elegendő kiterjedésű, hogy belőle kisebb részek az alakuló új családok számára kihatathók, vagy pedig a község földjéből a belsőséghez szükséges földdarab minden nehézség nélkül elvehető, s ha végül az adók pontos fizetésében a megosztás miatt semminemű hátrány nem áll

*) Keussler id. m. II. a. részében több helyen kifejti nézetét az osztozkodásokról.

be. Elég gyökeres intézkedéseket tartalmazott ez a törvény, mely a fentebbi pontok mellett még az 1861. évi törvénynek a ²/₃ többségi határozatra vonatkozó intézkedését is érvényben tartja, csakhogy az volt a baj, hogy e törvény is csak a papíron maradt meg érvényben, a valóságban pedig eredménye úgyszólván alig volt.*) —

Mielőtt tovább folytatnók a mir és az orosz törvényhozás egymáshoz való viszonyának ismertetését s áttérnénk a mirre vonatkozó s a mult század kilenczvenes éveiben kelt törvények ismertetésére, nem lesz fölösleges bemutatni a földbirtoknak Oroszországban való eloszlását. Meg kell jegyeznünk azonban e helyen, hogy az orosz statistika legtöbbször csak hozzávetőleges eredményeket tüntet föl, s egyhangú a panasz e téren, ismert nevű orosz írók részéről is, hogy a statistikai anyag chaotikus valami, a melyből rendszeres következtetéseket vonni vajmi nehéz.

A földbirtok eloszlására vonatkozólag a hivatalos statistika a következő kimutatást közli.

Finnország, Lengyelország, a Don melléki kozákok földjén kívül az európai Oroszország 49 kormányzóságában az 1893. évben volt:

1. Községi birtok (a mir birtoka)	131.372,457	deszj. = 33·5 %
2. Birodalmi dominium	150.409,977	« = 38·5 %
3. A csári ház apanage-birtoka	7.367,740	« = 1·9 %
4. Magánbirtok, személyes használatban	93.381,170	« = 23·8 %
5. Holtkéz (egyházak, zárdák, városok és más intézetek birtoka)	8.572,622	« = 2·2 %

Az 1. alatt felsorolt paraszt-földeken, vagyis a község keretében levő részföldeken kívül volt még a legutolsó kimutatás szerint 5 005,824 deszjatina föld a parasztság személyes magánbirtokában. Ez az adat azonban az 1877—78. évre vonatkozik, a fentebbiek pedig 1893-ra, de miután újabb kimutatás a parasztság magánföldbirtokáról nincs, a teljes megbízhatóság színével, sajnos, nem lehet a fentebbi táblázatot fölruházni.***) Más kimutatás szerint pedig a föl-

*) A törvény szövegét lásd Keussler id. m. III. rész 258. és Szimkhovics id. m. 374—75. old.

**) Ezt a kimutatást idézi Schultze-Gavernitz (id. m. 314. old.) és Szimkhovics (id. m. 296. old.) is.

desúri parasztság magánföldbirtoka Oroszország 47 kormányzósága területén 11,339.500 deszjatina, vagyis kétszer annyi, mint az 1877—78. évben volt, de e kimutatás nem közöl semmiféle adatot a felől, vajon mely évre vonatkozik összeállítás. *)

VI.

III. Sándor czárnak eléggé békés uralkodását két törvény teszi különösen a mir-szervezet tekintetében nevezetessé, de ez az 1893. évben kelt két törvény nem azért méltó főleg a figyelemre, mivel a földközösséggel foglalkozik, hanem, mert jellegzetes megnyilatkozása annak az ide-oda ingadozó kormányzatnak, mely nem tudta, vajon érdemes-e tovább is föntartania a mirt, vagy nem; a midőn pedig a mir-szervezet káros hatásairól meggyőződést szerzett, ily irányban intézkedett az 1893. évi június hó 8-án kelt törvényével, egy félev múlva pedig a földközösségi szervezet föntartásáért lépett sorompóba. Az első törvény egy lépés a mirnek egyéni birtokká való átváltoztatása felé, a midőn a földfólosztások gyakoriságának megakadályozására, a partialis fólosztás**) teljesen eltiltatik, a másik törvény pedig

*) A könyv, melyből ez adatok vétettek, Jersovnak a földesúri birtokokon élő parasztság birtokviszonyait föltüntető nagy munkájának I. kötete, mely az 1886. évben jelent meg. Szimkhovics is közöl ebből részleteket. — Helyszüke miatt nem nyújthatjuk itt a rendelkezésünkre álló táblázatokat, melyek a parasztság három osztályának egy-egy lélek számára eső föld nagyságát, a paraszt-telkek számát, a közbirtok kiterjedését stb. mutatják be.

**) A községi közbirtoknak fólosztása háromféle: 1. ha a község egész közbirtoka az eleve megállapított számítási mód alapján a haszonélvezetre jogosított összes tagok között osztatik föl, a fólosztás általános; 2. ha a község tagjai egy részének haszonélvezetre átadott parcellák érintetlenül maradnak, s csak a többi kerül bizonyos számú egyének közt elosztás alá, a fólosztás részleges, és 3. ha a község, mint ilyen, elveszi az egyes birtokosoktól a nekik haszonélvezetre átadott parcellákat, és azokat a községi tagok reájok való jogainak tekintetbe vétele mellett újra elosztja, de a parcellák száma és nagysága ugyanaz marad, csakis az egyes darabok birtokosai változnak, akkor a fólosztást újra való kisorsolásnak nevezzük.

két lépés, visszafelé, a mir conserválása felé, a midőn a községi birtok elidegeníthetetlennek mondatik ki.*)

1. Az 1893 június hó 8-án kelt első törvény, melynek előkészítési munkálatai az 1883. évig vihetők vissza, megszorítja az 1861. évi «általános törvény»-ben a község számára biztosított, s a földbirtok fölosztására vonatkozó korlátlan hatalmat, a mennyiben a föld általános fölosztásának időtartamát 12 évben állapítja meg; e határidő letelte előtt fölosztást csakis kivételes esetekben engedélyez, s hogy a parasztságot az intensivebb művelésre reábirja, kimondja, hogy az egyesektől a föld javítására fordított munkálatokért, az úgynevezett melioratiókért a község az illetőket a földfölosztásnál kárpótolni tartozik; ha pedig ez nem volna lehetséges, arra kell törekedni, hogy az illető haszonélvezőnek vagy pedig jogutódainak jusson a szóban levő földterület. De e törvény által az általános földfölosztás egyedüli földfölosztássá is tétetett, a mennyiben a partialis földfölosztást a törvény teljesen eltörölte, illetve csakis arra az esetre szorította, a midőn egyes üres, senki által sem használt, vagy eddig művelés alatt nem álló földterület átadásáról van szó. A törvény még, hogy az «általános törvény» hiányait pótolja, taxative felsorolja azokat az eseteket, melyekben az illető haszonélvezőtől a község a birtokot elvenni, vagy azt megkevesebbiteni jogosult, s a községnek a föld fölosztására vonatkozó határozmányai felülvizsgálása tekintetében a kerületi, illetve a kormányzósági tanácsot teszi illetékessé.

Ha ezt a törvényt figyelmesebben vizsgáljuk, meggyőződhetünk róla, hogy igen sok hibát, félreértést és fölösleges határozmányt tartalmaz; ebben a tekintetben egyhangú a véleménye Struvénak és Szimkhovicsnak, s e nézetben osztozik a különben teljesen más pártállást elfoglaló Iszajeff is.

Először is a törvény nem tesz különbséget a föld általános és részleges fölosztása s újra való kisorsolása között; sőt ez utóbbit nem is említi; a partialis fölosztásra is csak annyiban van vonatkozás a törvényben, hogy a földnek a

*) A két törvény szövegét megtalálhatni Peter von Struve a Braun-féle *Archiv für soziale Gesetzgebung und Statistik*. VII. kötete (1894) 690—699. oldalain.

tizenkét évi határidőn belüli fölosztása teljesen el van tiltva, vagyis, mint a fölosztások fogalmi meghatározásából tudjuk, e szerint a részleges fölosztás teljesen kiküszöböltette a mir-szervezetből. Azonban a törvény az újra való ki-sorsolást azonosította az általános fölosztással és ipso iure azt is eltiltotta, a két általános fölosztás közé eső idő alatt. A Witte pénzügyminisztertől beiktatott tételnek, hogy a melioratókért kárptólás illesse meg a föld elvétele esetén az azokat foganatosító gazdát, (bár az igen helyes szempontból került a törvény szövegébe), nem nagy jelentősége van, mivel a kárptólás mértékének megbecsülésével megbízott forum bizonyosan a község (ugyan a törvény 9. §-ában erről nincs említés téve), az pedig érdekelt fél lévén, objectiv ítéletet nem fog mondani. A törvényhez csatolt «motivum»-okb^{án} a törvényhozó annak a nézetének ad kifejezést, hogy bár a legkivánatosabb volna a jövőre a fölosztások teljes eltiltása és az örökös paraszt-telki birtokra való átmenetel, még sem lehet e terv megvalósításáról szólni, mivel igazságtalan, hogy a jelenlegi fölosztás véglegessé tétessék, mert hisz ez temporális birtoklásra van számítva, és mert ez esetben az a körülmény is ellensúlyozná a földfelosztás elhagyásával járó előnyöket, hogy a földfelosztással egybe kötött helyzetet: a földdaraboknak minden elválasztó mesgye nélkül, egy tömegben való helyzetét, meg kellene tartani.*)

A törvényhozó nem vette azt figyelembe, hogyha a földközösségi szervezettel teljesen ellentétes öröklési telki birtokot kívánja, akkor a földfelosztást, a földközösség e sajátosságát, lehetetlen föntartania,**) ha pedig óhajtja a telki birtokra való átmenetelt, valami úton-módon létesítenie kell egy végleges fölosztást; de arról is megfeledezett a törvényhozó, hogy ha telki birtok lenne a mai mirből, úgy a részföldeknek, a parcelláknak ismert összezsúfolt, illetve a birtoktesteknek szétszórt helyzetén («Gemengelage» és «Streulage») commassatio, tagosítás útján lehetne segíteni. Ha a terv kivitelre kerülne, akkor ez a körülmény okozná a legcsekélyebb gondot a törvényhozásnak.

*) P. S. czikke: *Die neuere russ. Gesetzgebung*. Braun Archivjában 642. old.

***) Szmikhovics id. m. 383. old.

Egész más szempontból itéli meg Iszajeff¹⁾ a törvénynek a földfelosztások gyakoriságának korlátozására vonatkozó szabályozását; már eleve kárhoztatja a törvényt, hogy ebbe a dologba avatkozik, mert hisz a helyi körülményektől függ az mindenkor, hogy mikor kell a földet fölosztani, és hogy a föld fölosztására hol van szükség, azt a község, a parasztság tudja legjobban megítélni. Különben is 12—15 év a fölosztások rendes határideje, 3—6 évi időközökben való fölosztás csak ott fordul elő, a hol a lakosság iparüzővé vált, és a földművelésen kívül más bevételi forrásokkal is bír. Itt pedig a gyakori fölosztásnak semmi hátránya sincs. Iszajeff szerint a törvény nem szolgál a parasztság hasznára és csak károkat vont maga után, mert egyenlőtlenséget hozott létre a birtok kiterjedésében, ennek hátrányos következményei pedig a fekete föld övében már is észlelhetők.²⁾

Ez a megítélés minden esetre érdekes, de Iszajeffnek a földközösségi szervezettel szemben való állásfoglalásából önként következik. Ő «meggyőződéses védelmezője» a mirnek, és «igazságtalannak tart minden támadást, mely ellene irányul». Pedig a törvény igen sok hibája mellett is hatalmas lépést jelent a földközösség eltörlése felé, ki csodálkoznék tehát Iszajeffnek a törvény elleni állásfoglalásán? Igen, a törvény fölismerte, talán mást nem is, de azt, hogy a hol egyenlőtlen a fölosztás, ott elkeseredetten küzdenek a parasztek ellene. Csakhogy épen a törvény állapította meg a 12 éves határidőt, már pedig ez idő alatt a földnélküli parasztság igen megnövekedhetik³⁾ és minél inkább veszélyezteteti igazságtalan fölosztás a létképes parasztságot, annál inkább erősebb az ellenállás a föld fölosztása ellen. Ez a körülmény, habár a főntebb érintettek talán nem is a törvény szándékával történtek, fogja nagy

¹⁾ Szentpétervári egyetemi tanár: *Gegenwart und Zukunft der russischen Volkswirtschaft*. Preuss. Jahrbücher. (1896.) 86. kötet. 359—407. és 525—575. old.

²⁾ Id. ért. 537—38. old.

³⁾ A kik a fölosztás idején még gyermekek, nem kapnak földet, de a tizenkét év eltelte alatt fölserdülhetnek, családot alapíthatnak, s még sem kapják meg részföldrüket: itt szenved csorbát a collectivistikus szervezet alapelve, hogy mindenki egyenlő részföld haszonélvezetére jogosítva van.

részben előidézni, s kell, hogy elő is idézze egy részben a mir-szervezet fölbomlását.

2. Az 1893. év deczember hó 14-én kelt törvény a parasztság földjének elidegeníthetetlenségéről szól, de három fejezete közül jóformán csak a második vonatkozik a földközösségi szervezetre. Ez a törvény a földmegváltás felől intézkedő törvény 165 §-ának és az 1861 évi «általános törvény» 36 §-ának hatékonyabbá tétele, illetve kijavitása céljából jött létre, de mint már említettük, épen az ellentétes célt szolgálta, mint az előbbi intézkedés.

Az általános törvény 36 §-a a megváltott, vagy más úton a község tulajdonába került földbirtokból az egyesre eső részek kivételének módozatairól intézkedik,*⁾ s a földmegváltásról szóló törvény 165 §-a meghatározza, hogy a «megváltási kölcsön kifizetéséig, az egyes gazdák földbirtokrészének a községtől megszerzett földterületből való kivétele csupán a község hozzájárulásával engedtetik meg; azonban ha valamelyik községi tag a községből ki akar válni s a megváltásra fölvett kölcsönből az ő részföldjét terhelő összeget az adóhivatalnál kiegyenlíti, akkor a község kötelezve van az illető számára az ő birtokrészének megfelelő nagyságú földet, lehetőleg egy darabban, kihalászni. A hely kiválasztása a községtől függ; az új magánbirtok kihalásának elkövetkeztéig az illető az általa megszerzett föld-darabot úgy használja, mintha az a községi föld egy darabja volna (vagyis alá kell magát vetnie a községnek a művelésre vonatkozó határozmányainak, az úgynevezett culture obligéennek), de érette sem megváltási törlesztést, sem pedig bármily más járulékot fizetni nem tartozik.»**⁾)

Ez az úgynevezett «egyszerű megváltás» az általános határidő előtt, melyet az 1893 évi törvény eltöröl, a mennyiben kimondja, hogy «a földmegváltási kölcsön teljes egészében való lefizetéséig, vagyis a kölcsön törlesztéséig az egyes gazdák birtokrészeinek a községtől megszerzett földterületből való kivétele és a birtokrészek elkülönített megváltása az általános földfelosztási határidő előtt csakis azon esetben

^{*)} Lásd előbb az 1861. évi törvények ismertetésénél a III. pontban.

^{***)} A 165. §. betűszerinti szövege P. S. id. közl. 646. old.

engedhető meg, ha a község ehhez hozzá járul és csakis azoknak a föltételeknek teljesítése mellett, a melyek az illető községi gyűlés határozatában kívántatnak».*)

Hogy ez a megszorítás létre jött, annak több körülményben rejlenek okai. A törvény álláspontja tisztán reactionarius jellegű, s teljesen elhibázott. Ennek megítélésében megint megegyez egymással az orosz írók többsége; a socialpolitikai elveket itt a politikai nézetek befolyásolták s a törvényhozás az egyéni fejlődés kárával akarja a földközöségi szervezetest föntartani.

Először is az említett 165 §-nak nem volt meg a mir-szervezetre a gondolt nagy hatása. Mint Struve statistikai adatokkal bizonyítja, 1890 januárius 1-éig 45 kormányzóság területén a parasztság 96,373.298 deszjatinájából 639,276 deszjatina, vagyis 0.65 % váltatott meg a határidő előtt, (ebbe nincs a vasutak számára megváltott terület beleszámítva); e megváltási esetek közül sem történt mindenik — bár a többség igen — a 165. §. alapján.***) Ha pedig a törvény attól félt, — mert másra nem mutathat az 1893. évi II. törvény kiadása — hogy a parasztság más osztályoktól proletarisáltatik, ha földjét megváltja és kiválik a községi kötelekből, akkor e jóakarató félelemnek sincs meg az alapja, mert a parasztság egész földjének csak $\frac{1}{8}$ % -a ment át idegen, nem parasztkézbe. Az pedig másfelől egész természetes, hogy ott igyekeznek idő előtt a földeket megváltani, a hol a föld hozadékának értékét a fizetési kötelezettségek értéke meghaladja, mivel attól tartanak az illetők, hogy a lakosság növekedésével vagy pedig az ő családjuk létszámának apadásával az általános fölosztásnál őket birtokukban a község fogja megrövidíteni. Vajon nem ez az egyedüli oka-e az 1893. évi törvény kibocsátásának?

Az igaz, hogy a 165 §. alapján a törvényes határidő előtt megváltott birtokrészek száma évről évre emelkedést mutat, s ez adta talán a mir védelmezőinek, a kik a parasztság proletarisálódását meg akarják akadályozni, de a kiknek az eszközbe

*) A törvény II. fejezete. Szövege az id. folyóirat 693. old.

**) Id. czikk 646. old. — Thörner szerint 1896-ig az összes európai kormányzóságokban kereken 658,000 deszjatina, vagyis körülbelül 0.5 % váltatott meg ily módon.

sem jut, hogy a miren belül is van proletariatus, talán ez adta meg azt a gondolatot, hogy az említett szakasz veszélyes, s ezt a «Carthago est delenda» csatakiáltás hatása alatt a politikai intéző körök el is törölték, hatalmas lépést tevén ezzel visszafelé, szemben a juniusi reformmal. Az ide-oda ingadozás, a kötéltáncz az orosz agrárpolitikában, itt termette meg egyik legszebb gyümölcsét: a decemberi törvényvel eltöröltetett egyedüli lehetősége is a földközösségi köteleklből való kiválásnak s újra egy évtizednek kellett elmúlnia, míg az orosz kormány ismét egy kis jóakaratot mutatott az orosz parasztság iránt.

Az 1893. évi decemberi törvény többi határozmányai (a mir egész földjének idegenek számára való eladása csakis $\frac{2}{3}$ többségi határozat és kormányzósági hozzájárulás alapján történhetik (I. fej. 1. §.), a jelzáloggal való megterhelés magánszemélyek vagy pénzintézetek javára úgy a község, mint az egyesek részéről eltiltatik, még ha a megváltási kölcsön törölve van is (3. §.) stb. stb.) míg egyrészt a 165. §. módosításával semmiféle logikai kapcsolatban nem állanak, másrészt, mint Struve is reá mutat, nem nagy jelentőségűek, mert a «birtokkülönbségek és osztályellentétek legújabbban a parasztság körében lépnek föl, és socialpolitikal álláspontról tekintve, a parasztföldek idegenek számára való eladásának megtiltása nem jelent mást, mint a parasztság tőkebirtokosai részére szolgáló kiváltságot, és épen e tőkebirtokosok proletarisálják társaikat».

Még Keussler is ellene van az ily megszorításnak, ő óhajtana, ha a földközösségi szervezet jellege föntartatnék, és ehhez eszközül a község előjogát ez egyesek földbirtokrészeire véli biztosítandónak.*) — Ha azt a vevőkört megszükiti a törvény, mely az egész községi birtokot, vagy pedig az egyesek birtokrészeit óhajtja a magáévá tenni, a községen kívül álló idegeneket pedig a vételtől teljesen eltiltja, a versenyt teszi kisebbé, de megkönnyíti a falubeli uzsorások helyzetét, a kik olcsó pénzért igyekeznek megszerezni elszegényedett társaik birtokrészeit. Most tehát már a törvény mozdítja elő a parasztosztály elaprózódását.

Iszajeff is elismeri, hogy a törvénynek semmi befolyása

*) Keussler id. m. III. rész 342. old.

sincs a parasztságnak földje elvesztésétől való megóvására; de ő azt sem hallgatja el, hogy ez a törvény a földközösséget nem tudja megóvni a fölbomlástól.*) És Iszajeffnek teljesen igaza van; ma már ott vagyunk, hogy a mir, mely alapelve következtében az egyenlőségnek lett volna forrása, socialis elkülönözödéseként tüntet föl kebelében s ezek ássák meg annak a szervezetnek sírját, a melynek egykor a communisták világtörténeti hivatást gondoltak föladatául.

VII.

III. Sándor csár 1894-ben elhunyt, s fiatal fia II. Miklós néven követte a trónon. Az új czárral, azt hitték, új korszak fog Oroszországra elkövetkezni s a mérhetetlen birodalom a reformok hazájává s nyugoteurópai színvonalon levő állammá lesz. Volt is alapja a világszerte fölmerült hireszteléseknek, a szabadabb szellem teret nyert valamennyire Oroszországban s főleg művelődési téren igen sok javulás észlelhető. A szibériai nagy transversalis vasút kiépítése s különböző jóléti intézmények alapítása, kiváltképen pedig a czártól a legújabb időben terjesztett «örök-béke» eszméje népszerűvé tették a II. Miklós nevét, kinek vállalkozását azonban ez utóbbi vonatkozásban semmiféle positiv eredmény sem kísérte. Sőt — sajátságos változása a sorsnak — nemrég épen az örök békét indítványozó uralkodó nyúlt a legkegyetlenebb eszközökhöz és birodalma megszilárdításának nagy munkájában egy velünk, magyarokkal közeli rokonságban álló népfaj, a finnek nevének a világtörténelem lapjairól való kitörlésére igyekszik. A messze Keleten újabb területet vetett Kína szomszédságában hatalma alá, s fehér sasos lobogóját II. Miklós már Mandsúria földjén is kitűzte. A kelet-európai viharok főfészkeiben, a Balkán-félsziget kisebb államaiban sem pihen keze: orosz pénz, orosz fegyver, orosz befolyás ott is megszerzi a tekintélyt s dolgozik a nagy szláv birodalomról ábrándozók érdekében.

II. Miklós csár figyelme a parasztszétály nyomorának enyhítésére is kiterjedt. 1902 nyarán hívta egybe a kor-

*) Id. ért. 538—540. old.

mányzóságok székhelyeire a mezőgazdasági bizottságokat, hogy azok az orosz mezőgazdaság hanyatlásának okait megállapítsák s mindent megtegyenek a bajok elhárítására. A bizottságok el is végezték föladatukat és élőkön a nemeség és a nagybirtok előkelő képviselőivel majdnem kivétel nélkül kiméletlen, nyílt őszinteséggel bírálták az autokratikus uralom hibáit s kivánták — a napilapok tudósításai szerint — a társadalmi osztályok képviselőinek bevonását is az új törvényhozásba, mert szerintök az alapos reformokra szoruló Oroszországban csakis így lehet egészséges helyzetet teremteni. Plehve miniszter mindenképen meg akarta akadályozni a comiték ily irányú működését, és minden eszközt fölhasznált célja elérésére, de a politikai forrongás híre a csárhoz is elhatott, még pedig épen a csár sógorának, Mihajlovics Sándor nagyhercegnek közvetítése útján. Vorones kormányzóság emlékirata, a melyet egy kiváló szakember, Scserbina földbirtokos szerkesztett, leghűbb képét adta, statisztikai kimutatásokkal is támogatva, a parasztság elszegényedésének és a társadalom rendőri felügyeletének. Ez az emlékirat nagy hatást tett a csárra, kiben Livádiában való időzése alatt érlelődött meg az a gondolat, hogy első föladatát az orosz alkotmány reformálásának kell tennie. A reform alapjául a II. Sándor csár megbízásából gróf Loris-Melikovtól kidolgozott alkotmány fog szolgálni, a mely azonban a csár meggyilkolása miatt fiától, III. Sándortól ki nem adatott. A Livádiában tartott tanácskozásokon megállapodott a csár abban, hogy szakemberek és különböző társadalmi osztályok képviselőinek társaságában a legalkalmasabb az alkotmány-reformot kidolgozni, és így elrendelte, hogy a kerületi (szemsztvó)-gyűléseket hívják egybe, hogy azok mint legalsó rendű közületek is foglalkozhassanak a kérdéssel. De mivel szakembereket is be akartak vonni a tanácskozásba, abban maradt az előbb említett terv, és e helyett a csár egy manifestumot adott ki 1903 február 19-én, a jobbagység fölszabadításának 42. évfordulóján, mely a szakférfiak egybehívását is elrendeli.*)

Ez a manifestum a kormány hivatalos lapjában látott napvilágot és főbb vonásaiban tartalma a következő. A szo-

*) A bécsi *Neue Freie Presse* 1903. évi márczius 12-iki számából.

kásos bevezetés után a czár kijelenti, hogy céljától eltántoríthatatlanul tökéltte el magát arra, hogy más hiten levő alattvalóinak és az idegeneknek is biztosítsa az isteni tisztelet és a ritus szabadságát. Szándéka a birodalom gazdasági életének megerősítése s ennek megfelelően az állami hitel intézményei: a parasztság és a nemesség számára fölállított bankok működésének figyelemmel kísérése. A helyi nemesség és a parasztság, mint a falusi élet erős oszlopai jólétének emelése az ő főcélját teszi. A földművelő lakosságra vonatkozó törvények egységes összeállítását a czár már el is rendelte, most pedig meghagyja, hogy az, elkészülte után a kormányzósági gyűléseknek küldessék meg a további kidolgozás, átnézet s a helyi viszonyokhoz való alkalmazás céljából, tárgyalása pedig a nyilvános bizalmat élvező személyek minél szélesebb körű bevonásával történjék.

A munkálatoknak alapja marad az érinthetetlen mir, de azt a módot kell megtalálni, melylyel a parasztságnak a földközösségből való kilépése könnyebb lesz, ehhez pedig haladéktalanul szükséges oly rendszabályokat alkotni, a melyek a parasztság főterhét, a solidaris szavatolást eltörölhetik.*)

Ime, ez az 1903. évi manifestumból az, a mi tárgyunkra vonatkozik. Szó sincs róla, hogy az 1861. évi törvények mellett ez a manifestum a legfontosabb állami okiratok egyike lett, mert ez az állam belpolitikájának legfontosabb föladatait írja körül. Mennyiben éri el célját, azt a jövő új törvényhozás mutatja meg, de annyi tény, hogy Oroszországban alapos reformokra van szükség, főleg a gazdasági életet illetőleg.

Mintha azonban újból ismétlődni látnók azt a már többször észlelt tényt, hogy az orosz kormányzatnak a parasztság helyzete javítására vonatkozó ígéretei hosszú időn át maradnak papiroson, mert a manifestumokban és ukázokban lefektetett egészséges eszmék a közeli megvalósulás útjára csak nagy ritkán jutottak el. Így volt ez II. Sándor czár idejében és ez a helyzet ma is. Az a véres háború, melyben a sárga japánnal küzd az ázsiai hegemoniáért a hivatalos Oroszország, nem engedi meg egyhamar az 1903. évi manifestumban körülírt terv megvalósítását. S itt újra ismétlődik Orosz-

*) A *Berliner Tageblatt* 1903. márczius 12-iki száma.

ország szerencsétlensége, hogy a midőn a messze vidékeken folyó hadjárat a birodalom erőinek nagy részét leköti, addig otthon, az autokratikus uralom átka gyanánt a politikai merényletek számban megszorodnak. A jelizavetpoli, helsingforsi és szentpétervári merényletekben pedig — a melyek Nyugat figyelmét csak pár hónappal ezelőtt vonták magokra — az a nyomorúlt parasztság teljesen ártatlan, mindazonáltal ezek is akadályul szolgálhatnak arra nézve, hogy a parasztság gazdasági helyzete mihamarabb javíttassék.

Mint hogy a kis tanulmánynál bennünket nem a mir gazdaságtani jelentőségének kimutatása, hanem a történelmi fejlődésnek s főleg annak a ténynek előadása vezérelt, hogy a mir nem őseredeti intézmény, hanem fejlődési menete, mely az orosz jobbágság történetével kapcsolatos, lépésről lépésre kinyomozható, nem terjeszkedhattünk ki annak igazolására, mennyiben jogosult a mir további föntartása: annyit azonban jelezhetünk, hogy ez a szervezet magát, itt nem részletezhető okok miatt tovább föntartani nem tudja, s a parasztság benne nem találja föl azt, a miért Nagy Péter és utódai a mirt istápolták: a kenyeret, a megélhetést a földközösség nem biztosítja a parasztság számára. Ezért van szükség Oroszországban a gazdasági élet alapos reformjára, s mi a kötött községi birtok helyett a szabad magántulajdonban, a melyet az állam bizonyos irányú beavatkozásának mi alárendelni óhajtunk, látjuk a mai chaosból az egyedüli ki vezető utat.*)

KOVÁCS GÁBOR.

*) Lásd egyébként a mir-socialgazdaságtani jelentőségéről a szerzőnek a *Közgazdasági Szemle* 1904. évi júniusi füzetében s külön lenyomatban is megjelent értekezését: *Az orosz mir-szervezet social-gazdaságtani értéke* cím alatt.

NAPOLEON LAJOS KÖZTÁRSASÁGI ELNÖKSÉGE.

A történelmi fordulatoknak természetében rejlik, hogy minél közelebb állunk hozzájuk, annál kevésbé tudunk a személyek mögött más tényezőket is észre venni. Magyarázata ennek egyszerű, úgyszólván szembeötlő. Mindennapi foglalkozásunk közben százszor tapasztalhatjuk, hogyha bármilyen kis tárgy van közvetlenül szemünk elé állítva, olyan perspektívát is el tud takarni, a melyben minden más nagyobb nálánál. Minthogy pedig külső események személyek útján történik, az első pillanatra legalább ezek a személyek állanak előtérben és az ő személyökhöz kapcsolódik minden, a mi megtörtént. Nem csoda, ha a kortársak ezután túlzott fontosságot tulajdonítanak működésöknek és személyekre vezetik vissza mindazt, a mi sokféle tényező bonyolult összműködése gyanánt jött létre.

A történetírás hosszú ideig állott e fölfogásnak a hatása alatt és csak a legújabb időkben tud szabadulni tőle. És még a legújabb időkben is nem egyszer látjuk, hogy máskülönb komoly és kitűnő munkák a történelmi fejlődés nevezetes fordulatait személyekre vezetik vissza, személyek működéséből magyarázzák. Szinte azt mondhatnók, hogy az írók mesterségesen rontják el azt a tiszta képet, a melyet az időbeli távolság megadott nekik. Mialatt valamelyik kort vizsgálják, nem az egészet tekintik át, hanem egy-egy alakot ragadnak ki belőle és azt közvetlenül szemök elé tartják. Ilyen módon azután helytelen arányok keletkeznek, a szem elé tartott alak szertelenül megnő és eltakar mindent, a mi talán az ő szerepénél jóval fontosabb volt.

A példák hosszú sorával bizonyíthatnók, hogy fönti állításunk teljesen megfelel a valóságnak. Egymás után idézhetnők a helyeket, a melyek a Stuartok elűzését II. Jakab

személyének, az amerikai szabadságharcot Washingtonnak, a nagy francia forradalmat Voltairenak és az encyklopædistáknak tulajdonítják. A XIX. század történetében a személyek természetszerűleg még inkább előtérbe nyomulnak. Olvassuk, hogy a német egységet Vilmos császár és Bismarck, az olasz egységet Cavour és Garibaldi, az angol imperialismust Disraeli, most legutóbb pedig Chamberlain teremtette meg. Igen így írják — «megteremtette» — mintha egyes emberek történelmi eseményeket tényleg «teremteni» tudnának. A világért sem állunk azon a rideg állásponton, a mely a történelmi fejlődésben az egyén jelentőségét teljesen tagadja, a mely mindent gazdasági tényezőkre akar visszavezetni. De másrészt ezeknek a tényezőknek nagy, egyes esetekben szinte kizárólagos fontosságát szem elöl téveszteni szintén nem szabad. Pontos, főként pedig igaz történelmet csak akkor fogunk kapni, ha az események személyi és tárgyi elemei közt a helyes arányt megtaláltuk.

A mikor egy rövid cikk keretében ismertetni akarjuk azt a folyamatot, a mely Napoleon Lajos herceget angol száműzetésből a francia köztársaság elnöki székébe vitte, óvakodnunk kell, hogy e szélsőségekbe ne essünk. Franciaország története 1848 és 1851 között sokakat érdekelt, de úgyszólván mindazok, a kik erről a kérdéstről írtak, egyik vagy másik irányban szertelenül túloztak. Míg Hugo Victor kizárólag Napoleon dæmoni elvetemültségének tulajdonítja azt a fordulatot, a mely őt is később a száműzetésbe küldte, Marx Károly éles szeme tisztán meglátta Franciaország az időszerinti gazdasági és osztályharczait, de a történelmi materialismus megalapítója viszont nem volt hajlandó komolyan venni az elnök személyét, a kit megválasztása után «Franciaország legegyügyűbb emberének» nevezett. Az egyik rész csak Napoleon Lajos személyét látja, a másik rész egyáltalában nem tulajdonít neki jelentőséget. Talán nem lesz érdektelen, ha a francia történet e korszakáról az összes tényezők figyelembevételével próbálunk képet adni.

Az 1848-ik év februárja véget vetett az Orléans-dynastia tizenhatsz esztendő uralkodásának. A forradalom azonban, mely elűzte őket, ép oly kevéssé volt rendszeresen előkészítve, mint a hogy lefolyásában és eredményeiben sem találunk tervszerűséget. Messzire vezetne, ha a februári

forradalom előzményeit e helyen hosszasan elmondanók, mert vissza kellene mennünk egészen a Bourbon-restaurációig és az őket megbuktató júliusi forradalomig. De néhány tény mégis újra föl kell idéznünk emlénkünkbe. Lajos Fülöp uralmát a történelem a «polgárkirályság» neve alatt ismeri és ennek a névnek mély jelentősége van. A Bourbonok támasza az ancien régime uralkodó osztálya, a nemesség volt, — a nemesség pedig a földbirtokot jelentette. A míg a nagy ipari forradalom a középosztálynak szintén nem adott tőkét és ezzel hatalmat a kezébe, ez az osztály korlátlanul uralkodott. De az ipar egyre terjedt, a vele foglalkozók egyre vagyonosodtak, a középosztály hatalma és tekintélye egyre gyarapodott. Azután jött a nagy forradalom és a középosztály egyszerre elfoglalta a régi uralkodóknak helyét. A francia forradalom vezéralakjai majdnem mind belőle kerülnek ki. Danton, Robespierre, St. Just, Desmoulins, Carnot, sőt Marat is hozzá tartoznak. A Bourbonok újra fölállított trónja ezt a fejlődést egy pillanatra megakasztotta. X. Károly kísérletet tett, hogy a polgársággal szemben a nemességnek, az iparral szemben a földbirtoknak biztosítsa az államban az első helyet. Ennek a kísérletnek lett következménye a júliusi forradalom, a mely a Bourbonokat elűzte és helyökbe az orléansi herceget ültette trónra.

A tizenkilencedik század első felében Franciaország különböző társadalmi rétegei egymás után vesznek részt azokban a nagy harcokban, a melyek a nagy forradalomtól kezdve szakadatlanul tartanak.

A restauráció után a földbirtokos nemesség uralkodik. Velök szemben a többi osztályok érdekei még nincsenek elválasztva egymástól. A roueni gyáros épen annyira ki van zárva az állam vezetéséből, mint a munkás, a kit gyárában foglalkoztat, mint a paraszt, a ki Bretagneban vagy Normandiában dolgozik. A mikor a régi rend elleni támadásokról van szó munkások és polgárok együtt harcolnak. A júliusi forradalomban még együtt vannak, útjaik csak az orléansi dynastia alatt válnak széjjel. Az államban most a polgárság foglalja el a nemesség helyét, az ipar győzött a nagy földbirtokon. A társadalmi elhelyezkedés terén két irányban is változás áll be. A polgári osztálynak nincs szüksége többé régi szövetségeseire, mert hiszen mindent elért.

Azok az elemek, a kik a fönnálló rendet támadják, nem barátai többé — ellenkezőleg, ellenségei lesznek, mert hiszen a fönnálló rend most már az ő uralmát jelenti. A munkásosztály viszont magára marad és elkeseredését ez az egyedüllét fokozza. A míg a középosztálylyal együtt haladt, azt hitte, hogy a politikai változások az ő sorsán is javítani fognak. A politikai változások megtörténtek, a sajtószabadság és egyesülési jog ünnepélyesen biztosítottak, ámde a munkaidő nem csökkent és a munkabér nem emelkedett. A proletariatus kezdi homályosan sejteni, hogy nem közjogi, hanem gazdasági átalakulásra van szüksége. Ebben az irányban kezdi folytatni a küzdelmet. A tulajdon elleni támadások azután — legalább ebben a kérdésben — közelebb hozzák egymáshoz a régi ellenfeleket, földbirtok és nagyipar egyaránt fél a tulajdon ellenségeitől és együtt védekezik ellenök. De a polgárság sem egységes többé. A nagyiparosok, nagykereskedők, nagybankárok zárt társaságot alkotnak a polgári osztályon belül. A «kis embernek» semmi sem jut hatalmokból és befolyásukból, és épen ezért elégedetlen. Ezek az elemek a júliusi királyság alatt köztársasági érzelműek, mert a köztársaság az ő szemökben a radicalis kispolgárság uralmát jelenti. A mi pedig a parasztságot illeti, ennek helyzete 1848 decemberéig egészen sajátságos. Bár Franciaország-nak legnagyobb, legszámottevőbb osztálya, sem a nagy forradalomban, sem a júliusi forradalomban, sem a februári napokban vezérszerepet sem játszott. Elfogadta a júliusi és a februári változásokat, mert az államformák változása hidegen hagyta. Csak a mikor az államformával együtt anyagi újítások is jönnek, lép ki tartózkodásából. A februári forradalom alatt eleinte csak a polgári osztály különböző csoportjainak érdekei álltak egymással szemben, az egész kérdés úgyszólván a polgárság zárt ügye volt. A harc a választási jog kiterjedése körül forgott. De akár kétszáz frank maradt volna a census, a mint azt a nagy bourgeoisie akarta, akár száz frankra szállították volna le, a mint azt a radicalis kispolgárság kívánta — sem a munkásosztálynak, sem a parasztnak nem volt érdekében, hogy közbe lépjen. Az 1847-iki nagy gazdasági válság azonban a munkások helyzetét mindenütt kétségbeejtővé tette. A gyárak egymás után zárták be a kapuikat, az élelmiszerek ára folytonosan emelkedett, az

elkeseredés egyre általánosabb lett. Csak alkalom kellett, hogy a lappangó elkeseredés kitörjön. Februárban azután megtörténik a döntő fordulat. A kormány betilt egy választási jog érdekében rendezett lakomát és a polgárság elégedetlen elemei e miatt tüntetnek ellene. A tüntetésből azután egyszerre forradalom lesz. A munkások hatalmas tömegei egy pillanat alatt kezökbe veszik a vezetést. A Guizot-kormány bukása vagy a választási jog kiterjesztése egyszerre mellékes kérdés lesz — a jelszó «Éljen a köztársaság». A király elmenekül és február 29-én kikiáltják a második francia köztársaságot.

Két kérdésre kell ennél a pontnál válaszolnunk. Az első, miért kiáltotta ki a munkáosztály a köztársaságot? A második: miért fogadta el azt a polgári osztály?

A francia proletariatus 1848-ban teljesen szervezetlen tömeg volt, a melynek alig néhány ezer tagja birt valami homályos sejtélemmel arról, hogy tulajdonképen miként segíthetnének saját sorsukon. Igaz, egy kis részök állandóan phantastikus összeesküvésekbe volt belekeverve. Az összeesküvők fáradhatatlan szervezője, Blanqui azonban rideg, a végletekig menő communismuson kívül más programmot nem adott híveinek. A nagy, az aránytalanul nagy többség pedig csak azt érezte, hogy piszkos, rossz levegőjű odukban lakik, hogy élvezhetetlen tápláléknál jobbat nem tud venni, egy szóval hogy sorsa gyalázatosan rossz. Vezetőik, első sorban Louis Blanqui, az unalomig ismételték, hogy a gazdasági életben gyökeres változásnak kell beállni. Sőt Louis Blanckenak megvolt a maga csálthatatlan terve is — a «munka szervezése». Mihelyest a munkát «nemzeti műhelyekben» szervezni fogják, a socialis kérdés egyszerre megoldást nyer. Louis Blanqui kétségkívül kitünő pártember volt, jeles újságíró, éles dialectikus, és jó szónok, a ki engesztelhetetlenül tudott gyűlölni és a ki kész volt pártjáért mindent kockára tenni. De gazdasági programja nem a tanult nemzetgazda, hanem az ötletes újságíró munkája volt, a mely talán első pillanatra tetszik és meggyőz, de a kivitelnél siralmasan csődöt mond.

Mindazok, a kik naponta mohón olvasták a mérsékelt socialisták lapját, a *Reformet*, már esztendőök óta vágyódtak a köztársaságra. A köztársaság — ez a név nem új alkotmányt, hanem új életet jelentett a számukra. Kétség-

tellenek tartották, hogy a köztársaság fölállításával minden bajuknak vége lesz. A communisták vagyonszétosztási tervei távol álltak tőlök, nagy részök nem is tudta volna megérteni Blanqui elveit. De a mint 1830-ban azt kiáltották «Vive la charte», a nélkül, hogy tulajdonképen tisztabban lettek volna azzal, hogy a charta jelent-e valamit számukra, úgy vágyódtak most a köztársaság után, a melytől a nagy változást remélték. Esztendőök alatt éltek magokat bele ebbe a hitbe, megszokták, megszerették és görcsösen ragaszkodtak hozzá. A februári napok alatt makacs kitartással, mindig fokozódó dühvel küzdöttek eszményök megvalósításáért. Végre elérték a célt és a köztársaság ki volt kiáltva.

A polgári osztály képviselői pedig elfogadták a köztársaságot, mert ez volt az egyedüli mód, hogy uralmukat továbbra is föntartsák. Átlátták, hogy a mozgalomnak ebben a pillanatban nem állhatják útját és inkább élére álltak, mint sem hogy az elseperje őket. A képviselőház elfogadja a köztársaságot. Az ideiglenes kormányba azonban majdnem csupa régi dynastikus bourgeois kerül bele, a kik még néhány héttel ezelőtt hallani sem akartak a köztársaságról. Nevezetes dolog, hogy az új köztársaság vezetését sem a munkásosztály, a mely megalkotta, sem a kispolgárság, a mely mindig közel állott hozzá, hanem a nagy bourgeoisie tartja kezében.

A helyzet tehát 1848 február végén a következő. A munkások fölállították a köztársaságot, mert gazdasági változásokat vártak tőle, a bourgeoisie pedig elfogadta ezt a köztársaságot, hogy ezek a gazdasági változások meg ne történjenek. Az 1848-iki február tehát az egyik osztály számára kiindulási pont, a másik osztály számára már a legvégső határ. A köztársasági államforma csupán a keret, a melyben még meg tudtak egyezni. De mihelyest a keretnek tartalmat kell adni, az ellentétek elkeseredett harczokhoz fognak vezetni.

A harczoknak meglesz a magok eredménye. Tíz hónap sem telik el a februári napok után és a köztársasági keret olyan tartalmat kap, a melyre februárban sem a munkásság, sem a bourgeoisie nem számított. Ez a tartalom a bonapartismus. Deczember 10-én a francia nemzet óriás többsége Napoleon Lajos herceget választja meg a köztársaság elnökének, és a következő három esztendő már csak folytonos

átmenet az abszolút császárság felé. Ez a fordulat első pillanatra meglepő. És ha számba vesszük a szavazatokat, melyek a köztársaság sorsát a herczeg kezére bízták, meglepetésünk még fokozódni fog. Mindazok, a kik a császár öcsésére szavaznak, sejtetik, hogy annak számára, a ki a Napoleon nevet viseli, az elnökség csak lépcső a trón felé. Csodálatos azonban, hogy ezt a veszedelmet csak a nagy bourgeoisie ismeri föl és elkeseredett harcot is vív Napoleon jelöltsége ellen. Parasztok, kis polgárok és munkások, egyszóval mindazok, a kiktől köztársasági gondolkodást tettek föl, azonban zárt sorokban szavaznak Napoleonra és reá adják szavazatukat még a Bourbonok és az Orléansok hívei is.

Az új francia köztársaság első tíz hónapjának története megfejtí ezeket az ellentéteket. És ha pontosan tudjuk mindazt, a mi történt, nem fogjuk a fordulat okát Napoleon Lajos dæmoni ravaszságában és galád hitszegéseiben keresni, mint számos történet is: hanem az egész folyamat szemünkben világos és természetes lesz.

Kevés alakja van a történelemnek, a kit a köztudat olyan igazságtalanul ítélne meg, mint a későbbi III. Napoleon császárt. Ellenségeinek támadásai nemcsak a jó ízlés, hanem a közönséges tisztesség határain is jóval túlmentek. Nyíltan lúrdették, hogy e szörnyeteggel, az emberi nem salakjával szemben semmiféle kiméletnek nincs helye. Véleményök szerint az orgyilkosság is megengedett eszköz volt, hogy Franciaország megszabaduljon tőle. Nem kisebb ember, mint Hugo Victor írta, hogy a jelen viszonyok között (1854-ben volt) minden jó francziának csak egy kötelessége van, puskáját készen tartani és az alkalmat várni. Szellemi képességeiről csak a legnagyobb megvetés hangján szólottak, úgy hogy nem is érthetjük meg, miképen volt ez az együgyű, ostoba ember oly aljas fondorlatokra, ily gaz cselszövényekre képes. A német írók szokott ízléses modorukkal még tovább mentek. Scherr és Bleibtreu egyenesen a születés törvényességét is megtagadják tőle. A francia nemzet lelkében emléke össze van forrva Sedan emlékével, Magenta, Solferino, Sebastopol pedig már régen elfelejtve. Elzász és Lotharingia elvesztéséért őt okolják, de nem gondolnak ilyenkor Nizzára és Savoyara, melyeket ő szerzett meg Franciaországnak. A legyőzött francziák keserősége és a győztes németek gögje

teremtette meg azt a képet, a mely III. Napoleonról hátramaradt.

Ha azonban elfogulatlanul kísérvük végig pályáján Napoleon Lajos herceget, ez a kép sok tekintetben megváltozik. Az bizonyos, hogy lelkében féktelen nagyravágyás élt. Elfeledve, magányosan élt még a csendes areuenbergi kastélyban, és már akkor is rendületlenül hisz abban, hogy nagybátyja örökét meg fogja kapni. Mihelyest módjában van, egyik kísérletet a másik után teszi és százalmas végők nem riasztja vissza. Titkos összeköttetéseket tart fenn híveivel, álruhában a határon surran át és ismét vissza, előre megállapított jelekkel ismerteti csak föl magát, és mikor elfogják és bezárják, megszökik a börtönből. Vagyis ugyanazt az életet éli, mint a század huszas és harminczas éveinek azok az összeesküvői, a kik Mazzini vagy Blanqui táborához tartoztak.

Mikor 1858-ban gróf Orsini ismeretes bombamerényletét elkövette a fogságban, közvetlenül kivégzése előtt egy levelet intézett a császárhoz. a mely másnap a hivatalos *Moniteur*-ben is megjelent. Ebben a levélben a halálra ítélt saját-ságos kifejezésekben ajánlja Napoleon jóindulatába a szegény, elnyomott Olaszországot és az olasz hazafiak örökös hálájáról biztosítja a császárt. Azt suttogták, hogy a császár keservesen sírt, mikor a levelet végigolvasta, mert Orsini szavai elmulasztott kötelességekre figyelmeztették, melyek egykor szentek voltak előtte. Napoleon — így beszélte a kósza hír — maga is tagja volt egykor annak a rettenetes titkos szövetségnek, a mely húsz esztendőn keresztül Európa minden országában érezte hatalmát, a melynek szervezetével és működésével azonban senki sem volt tisztában. Nem hinnők, hogy Napoleon tényleg tagja lett volna a carbonarik szövetségének. De valószínű, hogy útjaik nem egyszer keresztek egymást, és hogy a herceg, különösen fiatal korában, meleg rokonszenvet érzett azok iránt, kikkel titkos útjain hihetőleg gyakran találkozott. Életének e korszaka már régen elmúlt, a mikor még mindig nem egyszer a régi összeesküvő gondolkozását veszszük észre egyes tetteiben. A socialis kérdések iránti fogékonysága szintén ez időből ered. A harminczas esztendőkből még a socialismus sehol sem birt önálló szereppel, a munkások legöntudatosabb része köztársasági és

forradalmi titkos társaságokba volt szervezve, politikai és gazdasági kérdések még meglehetősen zürzavarban voltak összekeverve egymással. Mazzini nemzetközisége ez időben épen a nemzeti ügyeknek hathatósabb előmozdítását czélozta. Napoleon Lajos is számolt azzal, hogy a munkásosztály bizalmát meg kell nyernie és ha kis munkája, az *Extinction du Pauperisme* gyakorlatilag nem is ért sokat, erős socialis és gazdasági érzéket árult el.

Nem paradoxont akarunk mondani, ha azt állítjuk, hogy Napoleon Lajos személyét és működését talán legjobban ebből a szempontból lehet megérteni. A francziák későbbi császára tulajdonképen ugyanaz a typus volt, mint a nagy összeesküvések vezetői. Születés és politikai körülmények egészen más helyre vitték, mint Mazzinit vagy Blanquit, de alaptermészete sokkal inkább azokkal egyezett, kik trónja ellen szüntelen aknamunkát folytattak, mint azokkal, a kik trónjának támaszai lettek. Napoleon Lajos igazi ereje és nagysága szintén destructiv jellegű. Míg a különböző pártokat egymás ellen kijátszani, saját céljai érdekében titkos társaságokat szervezni, szóval összeesküdni lehetett — elemében volt és győzelmesen küzdött minden nehézséggel. Később mint egy nagy állam koronás fője, igazi sikereit akkor érte el, mikor a külpolitika cselszövényeiben tehetségének hasznát tudta venni. I. Napoleon az egész francia államot és társadalmat átalakította és újjá építette, és ez a mű oly szilárd volt, hogy uralmának teljes bukása sem tudta megrendíteni. Unokaöccse ellenben sohasem végzett igazán constructiv munkát. Még saját trónjának sem tudott olyan alapot adni, mint akárcsak Lajos Fülöp. Míg az legalább a bourgeoisie egy nagy részére számíthatott, Napoleon a francia társadalom egyik osztályát sem tudta a maga számára állandóan megnyerni vagy szervezni. Ez lehetett oka, hogy híres mondása: «a császárság a béke» ellenére mégis folytonosan külső bonyodalmakat keres, mert érzi, hogy ezek jobban megfelelnek természetének, mint a békés uralkodás.

Ezernyolczszáz és negyvennyolcz azonban az az idő, a mely egyéniségének a legjobban megfelel. Franciaország egész állami élete fenekestül föl van forgatva, az összes osztályok chaotikus zürzavarban hol egyesülnek, hol ismét

egymás ellen törnek, minden pillanatban más és más érdekek nyomulnak előtérbe. A herczeg érzi, hogy az ő ideje eljött.

A bonapartismus nem 1848-ban újul föl először. Az orléansi dynastia uralkodásának utolsó nyolcz esztendeje alatt már kétségtelen jeleit láthatjuk. Az 1841-ik év egy hideg, ködös januári napján Páris egész népe künn tolongott a Champs-Elyséesen, hogy egy szokatlanul pompás gyászmenetet bámuljon, mely lassan, méltóságosan haladt a Dome des Invalides felé. Lajos Fülöp azzal akarta népszerűségét megszilárdítani, hogy Szent-Ilona szigetéről haza hozatta a császár holttestét. Ez a számítás teljesen el volt hibázva. Az Orléansok egyszerre eltörpültek Napoleon alakja mellett. Heine Henrik, a ki heti leveleiben erről az eseményről is beszámol, mély belátással írja: «Nem tudok egyet érteni azokkal a tudósítókkal, a kik a nagyszerű temetés színjátékában csak a pompát és a díszet látták meg. Ezeknek nem volt szemök azon érzelmek számára, melyek a francia népet legbensejében megrázták. Csendes könnyekből több volt, mint hangos kiáltozásból.» A német költő jól látott. A temetés pompája rég nem látott, mámorító jeleneteket idézett föl a francia nép lelkében. Egy pillanatra ismét látta a régi gárda medvebőrös süvegeit, az austerlitzsi sasokat, a kardot, mely Marengónál diadalra vezette a francia sereget. Lajos Fülöp szerencsétlen és sikertelen külpolitikája bántó háttérrel adott ennek a képnek. A Napoleon-cultus hatalmasan föllendült. A színházakban minden este Napoleon-darabokat játsztak. Az utczákon szomorú dalokat énekeltek a «kis káplárról; a ki eltemetve pihen a Dome des Invalides kriptájában és véle együtt eltemetve pihen a francia fegyverek dicsősége is». Beranger róla írta legszebb, legnépszerűbb költeményeit. A nemzedékek, melyek a napoleoni háborúk véres súlyát érezték, nagyrészt már elköltöztek, az új nemzedék pedig csak ragyogásukat és dicsőségöket látta. Mindig nagyobb és nagyobb érdeklődés kísérte a fiatal herczeget, ki a Napoleon név jogos tulajdonosa gyanánt jelentkezett. Mikor 1837-ben strassburgi kísérletét megtette, a hivatalos sajtó a nevetség fegyverével akarta további szereplését lehetetlenné tenni — és vállalkozását úgy állította oda, mint egy tehetségtelen kalandor örültségét. A strassburgi esküdtek, a kik a herczeg

összes bűntársait, beismerésök ellenére, egyhangulag fölmentették, sőt a fölmentettek tiszteletére magok adták a díszlakomát — már ekkor is különös választ adtak erre a fölfogásra. Második boulogne-i kísérlete után a hercezet a hani várba zárták. Sorsa általános részvétet keltett. Öreg, csonka-kezű katonák könnyes szemekkel beszéltek a császár unokaöcséséről, a ki franczia börtönben sinylődik. A herceg megbizottai e közben erősen dolgoztak. A munkások megtudták, hogy a Napoleon név viselője fogságának keserű napjaiban az ő sorsukra gondol és módokat keres, hogy a gazdasági egyenlőtlenségeket megszüntesse. Mikor a hercegnek végre sikerült a börtönből megszöknie, az öröm általános volt. Az 1848-as év eseményei személyét egy pillanatra a háttérbe szorították. De csak egy pillanatra. Rövid idő alatt már az összes szálak az ő kezében voltak egyesítve.

Főntebb mondtuk, hogy a második franczia köztársaság első szakában a socialis elemek még túlsúlyban vannak. A mikor február 25-én a munkások magatartása mindig fenyegetőbbé vált és a communisták jelszavait mindig többen és többen ismételték a tömegben, a mely a városházát körülvette, az összes nem communista elemek között egy ideiglenes compromissum jött létre. Az ideiglenes kormány fölvette tagjai közé a mérsékelt socialisták vezéreit, Louis Blanc-t, Plocent és Albertet, hogy ilyen módon a nagyobb veszedelemtől, a gazdasági forradalomtól megmeneküljön. Első intézkedései ugyane félelem hatása alatt keletkeznek. A köztársaság ideiglenes kormánya ünnepélyes formában ismeri el, hogy minden munkásnak joga van a munkához «és kötelezi magát arra», hogy minden munkásnak munka útján való megélhetést biztosít. Ezekben a kijelentésekben a proletariatus, legalább egyelőre, megnyugszik és időt enged a kormánynak, hogy ígéreteit beválthassa.

A következő tíz hónap két, lényegökben egészen ellentétes korszakra oszlik. Februártól júniusig az összes osztályok szervezkednek, hogy a socialistákkal egyszer és mindenkorra leszámoljanak és a tulajdon elleni támadásokat lehetetlenné tegyék. Ennek a szervezkedésnek élén a polgári osztály, első sorban a nagy bourgeoisie áll, és négy hónapi munka után a júniusi utcái harcokban tényleg meg is semmisíti ellenfeleit. De alig, hogy a közös veszedelem elmúlt.

a júniusi szövetség fölbomlik és a következő hat hónapban egy új szövetség jön létre, a melyben a francia társadalom összes elemei most már a köztársaságban uralkodó nagy bourgeoisie ellen foglalnak állást. Ennek a szervezkedésnek nincs látható feje, mint a milyen a júniusi harcok idején volt — de azért ez a fő mégis létezik. Napoleon Lajos Londontól vezeti és irányítja az új fejlődést és ez a fejlődés december havában tényleg a köztársaság elnöki székébe emeli őt.

A júniusi nagy barricade-harc élesen és szembetűnően választja el egymástól ezt a két korszakot. Ez a harc lényegesen különbözik a februári forradalom rendszertelen összevisszaságából; most két öntudatos ellenfél áll egymással szemben, a kik között ugyan nagy számbeli aránytalanság, de teljesen egyenlő elkeseredés van. Több helyen olvashatjuk, hogy a februári forradalomnak socialis jellege volt. Ez az állítás, legalább így, nem felel meg egészen a tényeknek. Februárban a zűrzavar még sokkal nagyobb volt, az események még sokkal rohamosabban és ötletszerűbben követték egymást, minthogy bármily jelleget tulajdoníthatnánk neki. Más képen áll azonban a dolog a júniusi összeütközésnél, erről már csakugyan azt mondhatjuk, hogy nem politikai, hanem gazdasági harc volt. A harc közvetlenül az új köztársaság fölállítás után már megkezdődik. Az ideiglenes kormány a félelem első perczeiben elismerte a «munkához való jogot» és megígérte, hogy minden francia polgár számára munkát fog találni. Ámde az első félelem elmúlt. A munkások nagy része az izgalmak lecsillapulta után ismét visszahúzódott a communistáktól, a kiket úgy sem értett meg. A polgári osztály visszanyerte nyugalmát. Mihelyest nyugodtan vizsgálta a helyzetet, látta, hogy aránytalanul kedvezőbb helyzetben van, mint ellenfelei. Igaz, hogy Párisban, Lyonban és még néhány más ipari központban a munkások nagy, bár szervezetlen erővel rendelkeztek. De ez az erő távolról sem állott arányban a birtokos osztályok erejével. A vidéki polgárság és a parasztság a köztársaságot épen oly kevéssé értelmelte a communisták szellemében, mint Párisban az ideiglenes kormány. Ezek az elemek egyáltalában nem lelkesedtek a köztársaságért és csak azért nem tettek semmit ellene, mert attól féltek, hogy egy újabb zavar a communisták mal-

mára hajtáná a vizet. De csak az alkalmat várták, hogy megfelelő formában kifejezhessék álláspontjokat.

Az ideiglenes kormány első socialis intézkedése az összes birtokos osztályok elkeseredését rendkívül fokozták. Mert a kormány, bármennyire kedvetlenül tette is, mégis kénytelen volt a februári compromissum árából valamit megfizetni. És ez az ár a «nemzeti műhelyek» föllállítása volt. A mérsékelt socialisták ettől az intézményből várták a socialis kérdés megoldását. Louis Blanc már esztendők óta hirdette, hogy ez a módszer biztos és csalhatatlan. Valószínűnek tartjuk, hogy Lamartine és társai az ideiglenes kormányban, ha nem is birtak nagy gazdasági érzékkel, a «nemzeti műhelyek» jelentőségével már eleve is tisztában voltak — és ezért egyeztek bele olyan könnyen föllállításukba. Nagy gazdasági érzékre különben nem is volt szükség, hogy a «nemzeti műhelyek» sikertelenségét valaki előre láthassa. A míg Louis Blancnak csak újságcikkekben kellett a maga terveiről beszélni, minden rendkívül egyszerűnek és világosnak látszott. De mihegyest megvalósításra került a sor, előre nem látott nehézségek jelentkeztek. A kormány elvetette Louis Blancnak azt az indítványát, hogy külön «munka-ministeriumot» állítson föl, ellenben a Palais de Luxembourgban egy munkás-parlamentfele bizottságot hívott össze, ennek lett volna föladata, hogy «a munka szervezését» elvégezze. Ez a testület elejétől fogva szerencsétlen és fonák szerepet játszott. Még ha tényleg lettek is volna komoly tervei, hiányzott minden joga, hogy tényleg végre is hajtsa őket. De komoly, számbavehető tervek a Palais de Luxembourgban nem is merültek föl. A francia proletariatus szervezetlenségét és tájékozatlanságát semmiből sem láthatjuk jobban, mintha ennek a bizottságnak vitáin végig tekintünk. Folytonosan azt halljuk, hogy a munkásosztályt föl kell szabadítani. De mikor az egyenjogusítást gyakorlatilag végre kell hajtani, arra szorítkoznak, hogy a «nemzeti műhelyekbe» bocsátkozott 100,000 munkást másfél frank napidíj mellett földmunkákkal foglalkoztatják.

A «nemzeti műhelyeknek» ilyképen történt föllállítása a proletariatus ügyének mindenféle szempontból csak ártalmára volt. A munkások helyzetén úgyszólván semmit sem segített. A nagy gazdasági átalakulás helyett, a melyet ez az osztály a köztársaságtól várt, egy bizonyos számú munkás határo-

zatlan időre napidíjat kapott. A «nemzeti műhelyek» szervezete magasabb rendű munkát egyáltalában nem ismert; ha jobb, tanultabb munkások jelentkeztek, nekik is csatornákat kellett ásni és töltéseket emelni. De csatornákat és töltéseket sem lehet folytonosan építeni, másrészt pedig százezer ember magában Párisban sok erre a célra. A Palais de Luxembourgban ülésező bizottság azonban nem meri a munkásokat vidékre küldeni, mert hiszen az ő nagy számukban van egyedüli ereje. A beiratkozott munkások jó része tehát fölveszi naponként a másfél frankot, de munka nincsen a számukra. Ennek a helyzetnek azután egy másik, természetes következménye is van. A socialis kérdésnek ilyképen való megoldása a kis polgárságot napról napra jobban felbőszíti. Az 1847-ik válságos esztendő legnagyobb részöket nehéz helyzetbe hozta. A kis boltosok, kisiparosok fülig úsznak az adósságban. A házbér, az üzleti helység bére sokaknál hiányzik. És mialatt keservesen keresik a kivezető utat, azt kell látniok, hogy százezer munkás biztos napidíjakat húz, a nélkül, hogy komolyan dolgoznának érte.

Az ideiglenes kormány áprilisra tűzte ki az általános választásokat, és a mig az új képviselőház össze nem jő, nyílt harcra nem kerülhet a dolog. De ha nyílt harc még nincsen is, a pártok már tudják, hogy a közel jövőben döntő lépésnek kell történnie. A szervezkedés mind a két oldalon egyaránt foly, de az erők nagyon aránytalanok. A mint főntebb mondtuk, az összes birtokos elemek most a vezető polgári osztály körül csoportosulnak. Főerősségök a nemzetőrség, a mely a júliusi királyság napjai óta majdnem kizárólag polgári elemekből van összetéve. A munkások is tudják azt, és kétségbeesett erőfeszítéseket tesznek, hogy ezt a szervezetet megváltoztassák. Követelésök az, hogy minden fegyverfogható francia polgár más minőség hiján is tagja legyen a nemzetőrségnek. Hosszú és szenvedélyes viták következnek. Az utczán tüntetések és ellentüntetések folynak — de a kormány szilárd marad és a nemzetőrség szervezetében változás nem történik. Sőt a polgári osztály még egy új szervezet is állít föl a maga védelmére és megteremti az úgynevezett «Gardes Mobiles»-t.

A júniusi napok történetében ezek a «Gardes Mobilesek» szomorú szerepet játsztak. A socialista írók, kik sötét, vá-

doló szavakkal irták meg e korszak történetét, még a rendesnél is élesebb hangon szólnak működésökről. Nemesak ellenséget, hanem renegátokat látnak bennök, a kik megtagadták saját osztályérdekeiket. Mert a «Gardes Mobiles» katonái munkások voltak, a kiket a köztársasági kormány arra használt föl, hogy a munkások ellen küzdjön. Marx úgy próbálja a proletariatus e részének árulását megmagyarázni, hogy egy külön «Lumpenproletariatot» különböztet meg, a melyet szembe állit a munkásság többi részével. Ez a megkülönböztetés azonban önkényes, és úgy véljük, alaptalan. Az bizonyos, hogy a szervezett és szervezetlen, a tanult és tanulatlan munkás között nagy különbség volt és van. De a francia proletariatus tagjai között, magának Louis Blancnak állítása szerint, 1848-ban alig néhány ezer volt szervezve. A nagy többség egyáltalában nem volt tisztában azzal, hogy helyzetének javítására mit kell tennie. A köztársaságot kivánták, mert azt hitték, hogy ez javulást hoz számukra. Most, hogy ez a javulás még mindig nem következett el, más és más utakon keresik a boldogulást. Egyik résznek a nemzeti műhelyek nyujtanak napidíjakat, és ezek a «nemzeti műhelyek» miatt a torlaszokra fognak menni. Mások a «Gardes Mobiles»-be sorozva kapják meg ugyanazt a napidíjat és ezek a torlaszokat meg fogják ostromolni. De nagy különbség a két rész között nincsen. mind a kettő a napidíjat tartja szem előtt. Ezzel természetesen nem vonják kétségbe annak a néhány száz fiatal diáknak és más lateinernek lelkesedését, a kik a proletariatus ügyét a magokévá tették, és nem beszélünk arról a néhány tényleg öntudatos munkásról sem, a kik a communisták iskolájában nőttek föl. De a «nemzeti műhelyek» százezer munkásának, mondjuk, kilencz tized része nem állott magasabb erkölcsi alapon, mint a melyen a «Gardes Mobiles»-ek tagjai állottak. Nyomorgó, éhes emberek voltak mindannyian, a kik valami módon élni akartak.

Május negyedikén kezdte meg üléseit az az «assemblée nationale», a melynek az volt a hivatása, hogy az új francia köztársaságnak alkotmányt adjon.

A hétszáz képviselő között, a kik a Palais de Bourbon üléstermében összejöttek, csak vajmi kevésben élt ideális szeretet a köztársasági államforma iránt. A vidék egy része

szintelen, ismeretlen embereket küldött föl, a kik szívök mélyén részint legitimisták, részint orléanisták voltak. A nagy bourgeoisie, a melynek képviselői számukkal föltétlenül uralkodtak épen ebben az időben erősen habozott. Ezek az elemek annak idején az orléansi dynastia legerősebb támaszai voltak. A föltétlen monarchismust hirdették mindig, mert meg voltak arról győződve, hogy az állami rendnek és biztonságának a monarchia egyedüli biztosítóka. A köztársaság neve még néhány esztendővel ezelőtt is az első francia köztársaság emlékeit idézte föl lelkökben, a Place de Gréve vérpadjával, a jakobinusok és sansculotte-ok uralmával. Februárban azért vették kezökbe a vezetést, hogy a mennyire lehet, az új köztársaságot ettől a szellemtől megmentsék. Első intézkedéseik egyike az volt, hogy ünnepélyesen törölték el a halálbüntetést, hogy egykor még a girondiaiak sorsára ne jussanak. De február óta elég idő telt el ahhoz, hogy belássák, hogy köztársaság és rémuralom nem azonos fogalmak. Képviselőik az állami hatalmat épen úgy gyakorolták most is, mint Lajos Fülöp idejében, sőt a helyzet annyiban még kedvezőbb volt, hogy Lajos Fülöp néha kellemetlen személye sem állott többé útjukban. A bourgeoisie kezdi belátni, hogy a polgárkirályság átváltoztatása polgárköztársaságra voltaképen csak nyereség volna a számára. Csak a gazdasági forradalom fenyegető réme teszi a helyzetet bizonytalanná s ezért az új képviselőház többsége minél előbb végezni akar a socialistákkal.

A socialisták közül a mérsékelt elemek szintén bekerültek a nemzetgyűlésbe. Az általános választási jog, a melyet az új köztársaság — egyelőre — elfogadott, behozta Louis Blanct, Barbèst, sőt később Proudhont is. De a socialista vezérek helyzete kényes és nehéz. A polgári osztály leplezetlenül éreztette velök gyűlöletét. Személyeik állandó támadásoknak, nem egyszer bántalmazásoknak vannak kitéve. A «nemzeti műhelyek» elleni gyűlölet minduntalan kitör. Másrészt azonban a socialismus parlamenti képviselői sem rendelkeztek kellő támaszsal a munkások soraiban sem. A proletariatus öntudatos, elszánt része elejétől fogva gyanuval kíséerte működésöket és ezt a gyanút a februári compromissum még csak erősebbé tette. Blanqui hívei nem tudtak azokban bízni, a kiknek neve Lamartinenel egy falragaszon jelent

meg. Azok között a munkások között pedig, a kik februárban követték őket, hiányzik minden egységes szervezet. Egy részök a «nemzeti műhelyekben» Blanqui befolyása alá kerül. Mások a «Gardes Mobiles»-be sorozva, az első alkalommal régi vezetőik ellen fognak harcolni. Ismét mások csendes apathiába merülnek, azokra hallgatnak, a kik, most még suttogva, a «császár öcséséről» beszélnek.

A fölsoroltakon kívül volt a nemzetgyűlésnek még egy része, a mely talán a legkevésbé tudta, hogy mitévő legyen. A radicalis, kis polgárság képviselői Ledru-Rollin személye körül csoportosulnak. Az első francia köztársaság emlékei bennök élnek a legerősebben. A nagy bourgeoisiet ők is gyűlölik. A királyságnak, az egyháznak ők is ellenségei. Pártjoknak, a jakobinusok emlékére való fenyegető czélzással, a «hegy» nevet adják. Természetes volna, hogy a socialistákkal haladjanak együtt. De 1848 tavaszán a socialismus és communismus még ugyanazt jelentik. A tulajdonhoz való ragaszkodás minden más politikai érzelmet elnyom és ha nem is vezetik a socialisták elleni támadásokat, magok is szükségesnek tartják, hogy a communisták ellen erélyes rendszabályok történjenek.

A communisták tudják, hogy élet-halálharcz előtt állanak. A nemzetőrség magatartása a munkásokkal szemben mindig fenyegetőbb lesz. A Palais de Bourbonban elkeseredett hangok követelik a «nemzeti műhelyek» bezárását. A munkásság ezzel szemben keresi az alkalmat, hogy a saját hatalmát megmutassa. De ezt az alkalmat és még inkább a formát a lehető legszerencsétlenebbül választja meg. Nem kezdi meg váratlanul a forradalmat, nem mér hirtelen csapást ellenségeinek fejére, hanem május 15-én általános tüntetést rendez. A communista-klubbok vezetik a tömeget. Ürügyül a Posenben legyilkolt lengyelek szolgálnak, a kiknek érdekében a munkások fölkeresik a nemzetgyűlést. A nép betöri az ajtókat, beözönlik a terembe, elfoglalja a szónoki emelvényt. A megrettent polgári képviselők szeme előtt ott áll Blanqui, a kinek neve egyértelmű a legszélsőbb gazdasági forradalommal. Először csak a lengyelekről beszél, de csakhamar reá tér a socialis bajokra és azt követeli, hogy a nemzetgyűlés azonnal munkát szerezzen a népnek. «A három hónapi haladék, a melyet a köztársaságnak adtunk, nemsokára letelik»,

kiáltja fenyegető hangon. A zavar mindig nagyobb lesz, a nép nem hajlandó elhagyni a termet, míg végül a nemzetőrség megjelenik és véget vet a fölfordulásnak. A tömeg szétoszlik, vezetőit elfogják — az egész erőpazarlásnak semmi tényleges eredménye nem volt, ha csak az nem, hogy a polgári osztály tisztán látta a munkások gyöngeségét, és hogy a munkások legjobb vezetői, Blanqui és Raspail, börtönben ülnek.

Ilyen körülmények között történnek meg június elején a pótválasztások, melyeknek legnevezetesebb eredménye az, hogy Napoleon Lajos herceget Páris és még három departement beküldi a nemzetgyűlésbe.

Később fogunk majd rá térni azokra az okokra, a melyek a vidéki parasztokat majdnem kivétel nélkül a herceg táborába hozták. A bonapartismus azonban a párisi munkások között is rohamosan terjedt. A herceg Londonból intézte a mozgalmat és nem hagyott semmi eszközt fölhasználatlanul. A falak már hetek óta tele voltak ismeretlen kezektől fölragasztott hirdetésekkel, a melyek Napoleonról szólotak. Utczai énekesek egy most keletkezett dalt énekeltek, melynek refrainje

Napoleon rentre à ton patrie
Napoleon sois bon republicain

minden alkalommal hangos tetszést aratott. A Napoleon név lassanként az lett, a mi néhány hónappal azelőtt a köztársaság volt. Az emberi természetben benne van, hogy az ismeretlentől mindig a jobbat reméli. Azok, a kik esztendő óta a nagy változást a köztársaságtól várták, most kénytelenek voltak beismerni, hogy a változás nem történt meg. A bonapartismus új perspectivát nyitott számukra és ők mohón, lelkesedve kapaszkodtak bele ebbe a gondolatba. Napoleon Lajos hívei szinte napról napra szaporodtak.

A kormány is kezdett számolni az új helyzettel, de nem vette komolyan. A herceg személyétől nem tartott. Lamartine és társai nem tudták elképzelni, hogy a strassburgi és boulogne-i kalandok hőse veszedelmes ellenfél lehessen. A végrehajtó bizottság formahibák miatt ugyan nem akarta a herceg megválasztását igazolni, a ház nagy többsége azonban minden vita nélkül megválasztottnak jelentette ki. Na-

oleon Lajos azonban tisztában volt azzal, hogy mi volna annak a következménye, ha a megválasztást már most elfogadná és Párisban megjelenne. Sokkal jobban ismerte a franciaországi helyzetet, sokkal mélyebben látott bele a nagy socialis ellentétekbe, mint hogy ne tudta volna, hogy a következő hetekben vagy hónapokban szükségszerűen minek kell bekövetkezni. A proletariatus és a többi osztályok mérkőzése küszöbén állott és a herczeg nem akart ebben a mérkőzésben állást foglalni. Arra volt szüksége, hogy az összes számot tevő osztályok az ő személyében találjanak biztosítékot és ezért személyét egyelőre távol akarta tartani. Magához kérte Londonba legügyesebb hiveit, Fialint és Laityt, és miután részletesen beszámoltak neki a helyzetről, a nemzetgyűlés elnökének levelet írt, a melyben lemondott a megbízásról. Mint Franciaország legigénytelenebb polgára akar csak visszatérni a számüzetésből, írta ebben a levélben; igaz, hogy hozzá tette azt is: «Ha Franciaország kötelességeket fog reám ruházni, tudni fogom, hogy miként teljesítem».

A herczegnek jó értesülései voltak. Alig néhány héttel később tényleg megtörtént a leszámolás a proletariatus és a polgári osztály között.

Június 15-én Goudcheaux, az ideiglenes kormány volt pénzügyminisztere, a nagy pénzemberek egyik legtipikusabb képviselője következőképen beszél a nemzetgyűlésben: «A nemzeti műhelyeknek azonnal el kell tűnniök. Nem fokozatos bezárásra van szükség, hanem egyszer és mindenkorra meg kell szüntetni őket. És ezt azonnal el kell határoznotok, mert már úgylis túlságosan sok idő veszett el. A talaj már egészen alá van aknázva». A képviselők nagy többsége csatlakozik ezekhez a szavakhoz. Június 27-én a végrehajtóbizottság rendeletet ad ki, a melyben a nemzeti műhelyeket megszünteti és a bennök alkalmazott munkásoknak kétféle választást hagy: vagy belépnek a hadseregbe, vagy azonnal vidékre távoznak és földmunkákat végeznek accordban.

A következő három nap azután lefolynak azok az utcai harcok, a melyeket még pártatlan írók is a «júniusi méészárlásoknak» neveztek. A «nemzeti műhelyekből» kizárt munkások most végre követik azokat, a kik már hónapok óta hirdetik, hogy csak véres harcok útján tudnak segíteni

magokon. A communisták átveszik a vezetést és a proletariatus nagy része követi őket. Az utcákon egyik torlasz a másik mögött emelkedik. A St.-Antoine külváros vészharangja kong. A kormány kihirdeti az ostromállapotot és a legfőbb hatalmat Cavaignac tábornokra bizza, kinek a polgári köztársaságiak előtt jó neve van.

A munkások vezetői arra számítottak, hogy a döntő pillanatban mégsem fognak egészen magokra maradni. Az elmúlt tizenhét esztendő alatt a polgári radicalisokkal és köztársaságiakkal számos összeköttetésük volt. Ugyanezekben a titkos társaságokban voltak szervezve, ugyanazokba az összeküvésekbe belekeverve, a harminczes esztendők elején nem egyszer ugyanezekhez a torlaszokhoz is állottak. Azt remélték, hogy ezek az elemek most legalább jóakaratu semlegességet fognak megőrizni számukra. De csakhamar át kell látniok, hogy ez a remény hiú volt. A kérdés úgy van fölállítva, hogy mindazok, a kik nem communisták, a communisták ellen harezolnak. A kormány csapatjai és a nemzetőrség a torlaszok ellen indulnak. A végrehajtó bizottság tagjai magok vezetik őket. Mikor az első torlaszokhoz érnek, az öreg Arago, a végrehajtó-bizottság tagja, előre lép. Arago neve évtizedek óta köztiszteletben áll. Mint tudós világhírt szerzett magának. Mint politikus az orléansi dynastia napjaiban a legszélsőbb republikánusokhoz tartozott. Most megszólítja a torlaszok védelmezőit: «Miért álltok oda fönn?» A torlasz szélére egy kék zubbonyos munkás lép. Ő is öreg ember, és a hangja szomoruan, szemrehányón cseng: «Hogy miért állunk ide fönn? Ugyanazért, Arago úr, a miért 1832-ben együtt állottunk a Cathedrale St.-Méry előtt a torlaszon. Nem emlékezik, Arago úr?» De az emlékek nem hatnak és Arago parancsot ad a támadásra.

Három nap alatt azután a proletariatus teljesen le volt verve. E harcok példátlan kegyetlenséggel folytak. És kegyetlen volt a megtorlás munkája is. A győztes katonák kiczipeltek a foglyokat a nyílt mezőre és tömegesen lőtték agyon. Százakat és ismét százakat a hirtelen haláltól ugyan megkíméltek, de csak azért, hogy Cayenne öldöklő éghajlata alatt lassu halállal haljanak meg. A legyőzöttek szomorú sorsa még olyanokat is megindított, a kiket a communismussal való rokonszenvenvel a legkevésbé lehetett vádolni.

A proletariatus öntudata, szervezett része úgyszólván kipusztított, esztendőknek kellett eltelni, a míg ismét némileg magokhoz tudtak térni.

A júniusi harcokkal az új francia köztársaság első korszaka befejeződik. A februári forradalom socialis elemei ki vannak küszöbölve. A kormány az egész vonalon győzött és vele együtt győzött a bourgeoisie azon része, a mely a júliusi királyság alatt is hatalmon volt. Jellemző tünet, hogy a mikor a júniusi zavargások ügyében parlamenti vizsgáló bizottságot küldenek ki, annak elnöke Odilon-Barrot lesz, ugyanez az Odilon-Barrot, a ki Lajos Fülöp alatt ugyan a dynastikus ellenzék vezére volt, de a ki februárban az utolsó kísérletet tette meg, hogy az Orléansok trónját megmentse. Egyes történetírók ebből azt következtetik, hogy a nemzetgyűlés többsége tulajdonképen orléanista volt. Úgy hiszszük, hogy ez tévedés. A nemzetgyűlés többsége csak ugyanazon osztály képviselőiből került ki, a mely Lajos Fülöp alatt tényleg orléanista volt, a mely azonban most már köztársasági lett. A júniusi győzelem megszüntette a polgári osztály utolsó aggodalmait. Most már teljesen nyugodtak voltak, hogy a köztársaságban ugyanolyan -- sőt jobb -- szerepet fognak játszani, mint bármilyen királyság alatt. A mikor februárban elfogadták ezt az államformát, abban a meggyőződésben tették, hogy egy monarchikus restauratio fog nemsokára bekövetkezni. Csak kényszerítve fogadták el a «köztársaság» nevet is. Most azonban már teljesen megbarátkoztak vele és a mikor majd alkotmányt kell adniok neki, azt úgy intézik, hogy minél állandóbb legyen.

De ebben a pillanatban, a mikor a communismus fenyegető képe nem áll többé szem előtt, a nagy bourgeoisie épen úgy magára marad, mint kevéssel azelőtt a proletariatus. A többi osztályok érdekei összeütköznek vele, és hat hónappal később épen ilyen mélyre ható, ha nem is véres vereséget szenved, mint a milyent júniusban a munkások szenvedtek.

Vegyük sorra a francia társadalom összes rétegeit, és mindegyiknél föl fogjuk találni az okokat, a melyek deczemberben Napoleon Lajos szavazóivá tették őket.

A mikor az ideiglenes kormány átvette az ügyek veze-

tését, az ország pénzügyi helyzete rendkívül kedvezőtlen. Több ízben említettük már, hogy az 1847-ik esztendő egész Európa gazdasági életére válságos volt, Franciaországban az ipari válságot mezőgazdasági csapások még súlyosabbá tették. A francia nemzet legszámottevőbb, legnagyobb osztálya, a parasztság részint rossz termékek, részint a burgonyának egy új fajta betegsége következtében kétségbeesett helyzetbe jutott. Az általános nyomor nagy részben oka volt a februári forradalomnak is. De politikai forradalmak gazdasági válságokat nem tudnak megszüntetni, ellenkezőleg, rendszeren annál súlyosabbá teszik őket. Az ideiglenes kormány-
nak azzal kellett számolni, hogy a nagy politikai bizonytalanság az állam hitelét is meg találja támadni. Attól tartott, hogy az állam hitelezői az államkölsönöket föl fogják mondani. Ebben a félelmében egy nem nagyon szerencsés ötlete támadt. Hogy a hitelezőket saját pénzügyi helyzete felől megnyugtassa, az öt, négy és fél és négyszázalékos állami kölcsön kamatát előre fizette ki. Az állampénztárak ennek következtében nagyrészt kiürültek, módokat kellett találni, hogy ismét megteljenek.

A kormány ez időszertinti pénzügyminisztere, Goudcheaux, azonban nem volt nagyszabású ember. Az intézkedések, a melyekkel az állam pénzügyi helyzetén javítani akart, részint egyáltalában nem vezettek eredményhez, részint pedig ahhoz az eredményhez vezettek, hogy a kormányt támogató osztályok fokozatosan elkeseredtek. Mindenekelőtt kényszer-
árfolyamot adott a francia bank jegyeinek, nemsokára pedig az összes vidéki bankokat a «Banque de France» fiókintézetévé alakította át. Egy nagy kölcsön terve lebegett szeme előtt, a melyet az ily módon egyesített bankoktól akart venni föl és a melynek biztositékál az összes állami erdőségeket lekötötte volna. Ezzel azonban csak azt érte el, hogy a bankok befolyását ismét erősítette, pedig a februári forradalom első szakában épen e túlzott befolyás ellen irányult. Mikor azután a kormány az összes 100 frankon felüli takarékpénztári betéteket visszafizethetetlen nemzeti kölcsönné alakította át, és a betétek tulajdonosainak államkölsönkötvényeket adott könyvecskéik helyébe, a nyugtalanság — első sorban a parasztság között — igen nagy lett. Ennek az osztálynak vagyonosabb része vette épen a takarékpénztárakat legjobban

igénybe; és a francia paraszt gondolkozása ez időben is épen olyan conservatív és gyanakodó volt, mint a mai. Királyság vagy köztársaság tulajdonképen közönyös szavak voltak előtte mindaddig, a míg csak közjogi változásokról volt szó. De a takarékpénztári betétek államosítása megijesztette. A köztársaság — úgy látszik — nem csak azt jelenti, hogy Lajos Fülöp helyett Lamartinet kell éltetni, hanem vagyoni következményei is lesznek. A kormány következő pénzügyi rendszabálya pedig végleg elkeserítette a kis embereket. Mivel a közvetett módok nem használtak, a kormány elhatározta, hogy közvetlenül adó útján segít magán. A négy egyenes adónak minden frankjára 45 centimes pótdadót vetett ki, a mint állította, abban a meggyőződésben, hogy ez a pótdadó a nagybirtokot és nagyipart fogja megterhelni.

Franciaország mindenben kissé tájékozottabb nemzetgazdája azonban megmondhatta volna a javaslat szerzőjének, hogy ha tényleg ilyen meggyőződésben él, alapos tévedésben van. A 45 centimes-os pótdadó éle, a mint az különben természetes is volt, a francia parasztság ellen irányult.

A francia paraszt helyzete a nagy forradalom óta nem javult. Igaz, hogy a föld, a melyet művelt, többé nem jobbagytelek, hanem sajátja volt, de az ancien régime földesúri szolgáltatásai helyébe egy új teher jött, a mely talán még súlyosabb volt, mint a régi. Ez a teher a jelzálog volt. A francia parasztbirtokon nyugvó jelzálogi terhek ijesztően szaporodnak. Marx 1846-ban kiszámítja, hogy évi kamataik az egész angol államadósság évi kamatainak összegét érik el. A jelzálog kamataihoz hozzá jönnek az évi adók, a melyek Lajos Fülöp uralkodásának utolsó éveit alatt tetemesen emelkednek. A parasztok nagy része a legnyomorúságosabb viszonyok között élt. Egy angol utazó, ki ezekben az években utazza be az országot, leírásában majdnem ugyanazt a képet ismétli, a melyet honfitársa, Young Arthur a forradalom előtti állapotokról adott. «Tizenhat millió francia paraszt, nők és gyermekek beleértve, oduszerű lakásokban él, a melyeknek rendszerint csak egy, ritkán kettő, a legjobb esetben három nyílása van», írja. 1847-ben általános éhínség dühöng, az élelmiszerek ára annyira emelkedik, hogy Buzençaisban a nagy forradalom kenyérfölkelései ismétlőd-

nek. És ez a nyomorgó, terhek alatt görnyedő osztály most még pótdadót is fizessen, még pedig közel ötven százalékos pótdadót. A köztársaság ettől a percztől fogva a parasztok szemében egy és ugyanaz a pótdadóval. Mihelyest valami utat fognak találni, a mely kivezeti őket belőle, seregestül tódulnak majd reá. És ez a kivezető út a bonapartismus.

A Napoleon-cultus legmélyebben és legőszintebben a parasztosztályban gyökerezett. «Leggyakrabban parasztházakban találtam a császár képét — írja Heine 1832-ben — még pedig vagy abban a helyzetben, a mint Jaffában a kórházat látogatja, vagy a mint Szent-Ilonán halálos ágyán fekszik. Mind a kettő föltűnően emlékeztet a keresztényen vallás szent képeire. Az egyik képen Napoleon a Megváltóhoz hasonlít, kinek érintésétől a pestisbetegek is meggyógyulnak, a másikon mintegy kiengesztelődve hal meg. Ez a megfigyelés nagyon érdekes és mélyreható. A francia paraszt kicsinyes, korlátolt lelkében Napoleon alakja egészen csodálatos világitásban jelenhetett meg. Ők, a kik rendesen államformákkal nem törődtek, a kik Bourbonokat vagy Orléansokat legföljebb mint távoleső tiszteletet érdemlő fogalmakat ismertek, a nélkül, hogy a «király» említésénél valami egyénre is gondolnának, hús esztendőn keresztül egy óriás egyéniséget közvetlen közelből szemlélhettek. Alig volt családja Franciaországnak, a melynek legalább egy tagja ne vett volna részt a császár hadjáratában. XVIII. Lajosról vagy Lajos Fülöpről csak annyit tudtak, a mennyit az újságban olvastak, ha ugyan járattak újságot. — Napoleon személye mindnyájok szeme előtt állott. Az egyik akkor látta, a mikor Marengónál néhány biztató szót kiáltott feléjük. A másikat Austerlitznál személyesen megszólította. Egy harmadik kegyelettel őrizte apja kulacsát, a melyből Jena után a császár egy kortyot ivott. A császár már győzelmei alatt is szinte magasabb lénynek tetszett szemeikben, szenvedései és halála pedig teljesen a legendák világába vitték alakjait.

Harminczhárom esztendő telt már el, hogy a «Belleophon» császári foglyával Franciaország partjait elhagyta, de Napoleon alakja mit sem veszített színes elevevényéből. Az emissariusoknak, a kiket a herczeg a vidék minden részébe küldött, könnyű dolguk volt. A Napoleon név szinte egymagában elegendő volt arra, hogy a jobb jövő reményét

ébreszsze föl azokban a házakban, a melyeknek legjobb szobájában Napoleon képe függött. A deczemberi választások után számosan írják, hogy a paraszt szavazók nagy része abban a hiszemben szavazott, hogy maga a császár a jelölt. Annyi bizonyos, hogy vidéken a herczeg személye az egész választási küzdelem alatt háttérben maradt. A bonapartista ügynökök a 45 centime-os pótdóban azután megfizethetetlen szövetségest nyertek. A pótdó köztársasága teljesen gyűlöletessé vált. Cavaignac, Lamartine és a többiek azt hitték, hogy a tulajdon védelmében szerzett érdemeiket Franciaország minden nem communistája el fogja ismerni és vezetésökben föltétlenül megbizni. Valójában azonban az ország távolabbi részeiben a párisi harcok alig hagytak nyomot, a pótdó ellenben mindenütt egyforma súlylyal nehezedett reá a népre. Úgy hogy a mikor a polgári köztársaság vezetői és egy Napoleon között választhattak, csak természetes volt, hogy zárt sorokban szavaztak az utóbbira.

A júniusi leszámolás különben megváltoztatta a nagy és a kis polgárság egymáshoz való helyzetét is. A tulajdon védelme ezt a két elemet egy időre szorosan egymáshoz kapcsolta. Több ízben rá mutattunk már arra, hogy e communistáknak és «nemzeti műhelyeknek» legfanatikusabb ellensége az úgynevezett «kis ember», a kisiparos, kisboltos volt. Bár vagyoniuk alig volt, mégis kétségbeesett dühvel védték a vagyont. A torlaszok ellen a legelszántabban ők harcoltak, a legyőzött communistákkal a legkegyetlenebbül ők bántak el. De most, hogy a harc izgalmai elmúltak, ismét saját ügyeik kezdik foglalkoztatni őket. Majdnem mindnyájának vagyoni helyzete teljesen rendezetlen. Minden oldalon el vannak adósodva és a februári forradalom óta ezek az adóságek rohamosan emelkedtek. A folytonos politikai izgalmak közepett nem tudták megszerezni a házbért, az üzlethelyiség bérét, a nyersanyagot. Hitelezőik a gyáros, a háztulajdonos, a nagykereskedő — egyszóval a nagy bourgeoisie. Addig, a míg a proletariatus részéről veszély fenyegetett, ezek a hitelezők nem voltak követelők. De most, hogy a veszedelem elmúlt és az uralkodó osztály biztonságban érezte magát, meg akarta kapni a pénzt is. A kis emberek azonban úgy vélekedtek, hogy politikai szolgálataikért gazdasági vizontszolgáltatást érdemelnek. Képviselőik azt az indít-

ványt teszik a nemzetgyűlésben, hogy mindazok, a kik ki tudják mutatni, hogy adósságaikat a februári forradalom óta a politikai zűrzavarok miatt nem tudták rendezni, kivételes haladékot élvezzenek. A többség azonban hallani sem akar erről az indítványról és majdnem egyhangulag elveti. Az adósokkal szemben a törvény egész szigora jön alkalmazásba. A külvárosi kis boltosnak, a ki szinte azt mondhatnók, hogy szeretettel ragaszkodott a maga boltocskájához, a ki védelmére kardot kötött és vért ontott, most hitvány néhány frank miatt ott kellett hagyni a megszokott helyet és talán egész családjával együtt az utcára menni. Tulajdonát nem Blanqui és társai vették el, hanem a törvény. Nem csoda, ha szíve mérhetetlen keserűséggel telt meg azok iránt, a kik ezt a törvényt ily módon alkalmazták. Belátta, hogy a februári forradalom az ő helyzetén sem javított semmit, a hatalom még mindig azoknak a kezében van, a kik ellen Lajos Fülöp idejében harczolt. A nagy polgárság köztársaságát most már ő is épen úgy gyűlölte, mint az a munkás, a kit a köztársaság a «nemzeti műhelyekből» szintén az utcára kergetett ki. Ezek az érzések azután a bonapartismusba hajtották bele. Minél jobban látta, hogy Napoleon Lajos személye szemben áll a polgári hatalmakkal, annál erősebben csatlakozott hozzá.

A mi pedig a proletariatumot illeti, arról még a socialista írók is elismerik, hogy majdnem teljesen bonapartista volt. A júniusi mézszárlások legjobb, legtanultabb vezetőiktől megfosztották őket. A nagy többség épen olyan kinos bizonytalanságban élt most is, mint azelőtt. A mint már föntebb is mondtuk, a Napoleon név számukra most ugyanazt jelent, mint néhány esztendővel azelőtt a köztársaság, — tudniillik a jobb jövőt. Már a májusi és júniusi zavargások alatt is egyre sűrűbben hangzott a «Vive Napoleon», sőt szórványosan egy-egy «Vive l'empereur is». A herczeg passiv politikája kitűnően bevált. Ha mohón kapott volna a képviselői mandatum után, a júniusi napok alatt állást kellett volna foglalnia. Így pedig, a mikor szeptemberben újra hat departementtől megválasztva Angliából végre hazatért, egyik irányban sem volt lekötve. Még olyan munkások is, a kik osztályérdekeikkel tisztában voltak, dacból és elkeseredésből hozzá csatlakoztak, mert látták, hogy személye és

az uralkodó polgári osztály között mindig nagyobb lett az ellentét.

És ugyanez az ok bírta rá a francia társadalom legitim rétegeit is, hogy bizonyos fokig a herceget támogassák. Február óta ez az osztály is megváltoztatta nézetét a helyzetről. A mikor a gyűlölt orléansi dynastia megbuktatásáról volt szó, a legitimismus legmerevebb képviselői magok is a köztársaságot kívánták. A képviselőház emlékezetes február 24-iki ülésén, a melyen az Orléansok sorsa eldőlt, azok között, a kik a köztársaságot követelik, ott látjuk a Vendée képviselőjét, Larochejaquelint is, a kiről mindenki tudja, hogy a Bourbonok legodaadóbb híve. De Larochejaquelin és társai úgy számítottak, hogy csak az Orléansoktól szabaduljanak meg először, a köztársaság úgy sem tarthatja magát soká. Biztosra vették, hogy rövid időn belül a zürzavar oly nagy és általános lesz, hogy vagy maga a nemzet kívánsága, vagy legrosszabb esetben egy európai beavatkozás az egyedül törvényes V. Henrik királyt, Frohsdorfból a francia trónra vissza fogja hozni. Ez a számítás 1848 februárjában nem volt egészen alaptalan. Az orléansi dynastia Európa egy nagyhatalmával sem élt barátságos viszonyban. Köztudomásu volt, hogy Miklós czár 1830-ban már azon a ponton állott, hogy hadseregét Franciaország ellen küldje és csak kedvetlenül ismerte el az új rendszert. Lajos Fülöp minden erőlködése sem tudott fia számára egy osztrák főhercegnőt feleségül nyerni. Egyedüli szövetségese, Anglia az otahaitii kérdés, de főként a spanyol házasságok miatt annyira neheztelt rá, hogy Palmerston minden alkalommal fenyegető szavakat mormogott a hitszegő Lajos Fülöp ellen. A legitimisták tehát legalább is arra számíthattak, hogy ha külső beavatkozásra kerül majd a sor, ez nem az orléansi dynastia érdekében fog történni. Az események azonban másképen alakultak. Berlinben, Bécsben, Budapesten egymás után kitör a forradalom. Sardinia megüzeni Ausztriának a háborút. Egész Olaszország fenekestül fel van fordulva. Oroszország csapatait a lengyelek, később a magyarok veszik igénybe. Egy államnak sem jut eszébe, hogy Franciaország belső ügyeibe beleavatkozzék, egy külső Bourbon-restauratio távolabb van, mint valaha.

De a legitimisták rosszul számítottak akkor is, a mi-

kor a nagy belső zavart várták. A proletariatus és polgárság harcza lefoly a nélkül, hogy az államot alapjában rendítené meg. És a győztes középosztály most a köztársaságot teljesen a maga ízlése szerint rendezi be. A legitimisták kezdik belátni, hogy tulajdonképen ellenségeik malmára hajtották a vizet. Azt remélték, hogy a februári forradalom a nagyipar uralkodó állását meg fogja szüntetni és ismét a földbirtok befolyása lép majd az előtérbe. E helyett épen az ellenkező történt, a nagyipar képviselői ma hatalmasabbak, mint valaha. Minél jobban erősödik meg a polgári köztársaság, annál kevesebb kilátásuk van arra, hogy az ő érdekekben fordulat álljon be. Ezt az erősödést tehát minden áron meg kell akadályozniok. Most egyszerre föltűnik Napoleon Lajos herceg és nemsokára világos lesz, hogy ő is Cavaignac és társai ellen fordul. A legitimisták tehát hozzá csatlakoznak. Sokan ezt a csatlakozást úgy fogták fel, hogy a legitimisták a hercegreben a jövő Monkját látták. Ez a föltevés azonban teljesen valószínűtlen. Alig hinnők, hogy oly okos, kitanult politikusok, a milyen például a legitimisták vezére, Berryer volt, hasonló romantikus gondolatokat tápláltak volna. Gondolatmenetök inkább az lehetett, hogy egy közelebb eső és biztos rossznak egy távolabbi, esetleges rossznak elejét vegyék.

Parasztok, munkások, polgárok és legitimista főurak ilyen módon találkoztak a polgári köztársaság elleni gyűlöletben, illetőleg a bonapartismusban. A herceg pedig rendkívül óvatosan ügyel arra, hogy egyik réteggel se rontsa el a dolgát. A nemzetgyűlésbe ritkán jár be, valahányszor felszólal, mindig biztosítja a képviselőket köztársasági érzelmeiről, de szavain mindig átcsillámlik az a meggyőződés, hogy az igazi köztársaság majd még csak azután jön el. Kétségkívül arra az időre gondol, a mikor majd, saját szavai szerint, «a haza kötelességeket fog reája róni». Különbösen látszólag visszavonulva élt Auteuilben és a nagy bonapartista mozgalommal, mely egész Franciaországban foly, csak titkos összeköttetéseket tart fenn.

Napoleon Lajos ellenségeinek ez időbeli viselkedését a leg súlyosabb szemrehányásokkal illetik. Egymás mellé állítják azokat a szavait, a melyekben a köztársaság iránti szeretetéről, a köztársasági intézményekhez való ragaszkodásáról szólt.

és azután keserű elégtétellel állapítják meg, hogy mialatt a «tolvaj», a «szörnyeteg» köztársasági érzelmeket színlelt, titokban már a császárságot készítette elő. Az eskü, a melyet megválasztása után a köztársaság alkotmányára a nemzetgyűlés színe előtt letett, szerintök csak méltó befejezése volt a gaz fondorlatok e hosszú láncolatának. Ezekben a szemrehányásokban tagadhatatlanul sok az igazság. Bizonyos, hogy a herczeg színlelt, hazudott és képmutató játékot űzött. Bizonyos, hogy a köztársaságot az egész idő alatt nem vette komolyan. De méntiségére meg kell jegyezni, hogy az iskola, a melyben felnőtt, ezt az eljárást természetesnek találta. Mazzini épen ilyen kevéssé válogatta az eszközöket, mint Napoleon Lajos. Az olasz hazafiak vagy a francia összeküvők egy pillanatig sem haboztak volna, hogy czéljuk érdekében a színlelésnél jóval súlyosabb eszközökhöz is ne nyúljanak. Az ellenség megtévesztése hozzá tartozott a carbonarismus fegyvertárához. A herczeg pedig, a mint láttuk, szintén ebből a fegyvertárból szerelte fel magát. Természetes, hogy azok, a kik ezeket a fegyvereket csak a «zsarnokság» elleni küzdelmekben tartották megengedettnek, nem tudtak belenyugodni abba, hogy ezúttal a «zsarnokság» a maga számára használta fel őket. De a modern történelem már túl van azon, hogy jelszavak által megtévesztesse magát. Színlelés és képmutatás kétségtelenül elvetendő eszközök, de erre a szemrehányásra legkevesebb joguk épen azoknak volt, a kiknek haragos támadásai az államcsiny után egész Európa szabadelvű közvéleményét a császárra zúdították.

A polgári köztársaság vezetői különben az utolsó pillanatig nem vették egészen komolyan a herczeg személyét. Számításaikban mindig magok mellett látták a nagy többséget. Az a körülmény, hogy ők a föltétlenül legszámottevőbb, legvagyonosabb osztályra támaszkodhattak, míg a bonapartismusnak ilyen erőssége nem volt, megtévesztette őket.

A francia köztársaság új alkotmánya különben úgy volt szerkesztve, hogy az államforma bármily változása előreláthatólag hosszú időre ki volt zárva. Ez az alkotmány bizonyítja legjobban, hogy a polgári osztály végkép megbarátkozott a köztársasággal. Száztizenegyedik szakasza, a mely az alkotmány esetleges revisiójáról szól, egy ilyen revi-

siót annyira megnehezít, hogy nem kételkedhetünk abban, hogy az alkotmány tervezői semmiféle változtatást nem óhajtottak. A szakasz minden ilyen kérdés számára három tárgyalást rendelt el, legalább három hónapi időközökben megtartva. A tárgyalás csak úgy volt megtartható, ha legalább ötszáz képviselő volt jelen és csak ha ezeknek háromnegyed része szavazott igennel — történhetett változás az eredeti alkotmányon. Egy malitiosus politikus sorra vette különben az alkotmány összes szakaszait és azt találta, hogy míg a gyülekezési jogra, a sajtóra, az egyesülésre vonatkozó intézkedések később meghozandó törvényekkel már eleve korlátozva vannak, az alkotmánynak csak egy része van, a mely teljesen kimerítő, világos és semmiféle magyarázatot nem enged meg, és ez a rész az elnök személyére vonatkozik. A nemzetgyűlés többsége ebben biztosította magának a lehetőséget, hogy az elnök személyét alkotmányos úton elmozdithassa, míg az elnök a maga részéről a nemzetgyűlést nem oszthatta föl.

Az elnökválasztás december 10-ére volt kitűzve. A köztársaság mostani vezetői erre az állásra Cavaignac tábornokot jelölték. A polgári osztály bizalma tehát egy katona felé irányul, és jellemző, hogy Bugeaud és Bedeau tábornokoknak is van pártjuk. Ezekben a nevekben benne van a polgári köztársaság egész programja. Sem Cavaignac, sem a másik kettő nem emelkedtek fölül a középszerűség nagy átlagán. Rangjokat az afrikai háborúkban nyerték, a hol egy barbár ellenséggel szemben inkább kitartásra és bátorságra, mint magasabb képzettségre volt szükség. De a nagy polgári osztálynak olyan elnök kellett, a ki szükség esetén katonai eszközökkel védi meg kiváltságos helyzeteket, különben pedig óvakodni fog, hogy a nemzetgyűlés többségével ellenkezésbe ne jusson.

A többség annyira biztos volt Cavaignac győzelmében, hogy maga siettette az elnökválasztást, a melyet decemberre még nem is kellett volna kitűzni. December 10-én azután megtörtént a nagy meglepetés. 7.327,345 beadott szavazatból Napoleon Lajos herczeg egymaga 5.334,226-ot kapott, a nagy polgári osztály minden befolyása csak 1.448,107 szavazatot tudott Cavaignacra egyesíteni. A többi szavazat megoszlott Ledru-Rollin, a radicalis democraták, Raspail, az intransi-

gens communisták, Lamartine, saját magának jelöltje között. A 17,910 szavazat, a melyet a Girondiak történetírója kapott, komikus ellentétben áll azzal a nagy népszerűségével, a melyről műveiben annyit beszél.

Napoleon Lajos december 20-án tette le a nemzetgyűlés színe előtt az esküt, hogy hű fog maradni a köztársaság alkotmányához. A második francia köztársaság története ezzel forduló ponthoz ért. A következő három esztendő már csak fokozatos átmenet a császárság felé.

WOLFNER PÁL.

A PITTI-PALOTÁBAN.

Jelenet.

Valódi történet.

SZEMÉLYEK :

SIR BERESFORD OSCAR, angol főúr.

CLAREMONT DÓRA, szőnyeg-festőnő.

Hely: A Sala degli Arazzi a Pitti-palotában.

Idő: egy áprilisi délelőtt, 12 óra.

SIR BERESFORD OSCAR: Hallja, ne feledjen el kibocsátani egy óraker.

AZ ŐR: Jól van, jól van, ne féljen, uram!

SIR OSCAR: Mi a mennykőnek zárják be az embert?

AZ ŐR (vállát vonva): M... a... h!

SIR OSCAR: Persze tudom, hogy csak a rendeletnek engedelmeskedik; de teljesen ostoba szabályzat ez és nagy bizalmatlanság az emberek iránt.

AZ ŐR (vállát vonja, meghajtja magát, mosolyog): M... a... h!

SIR OSCAR: Háttha valaki rosszul lesz? A guta üti? Borzasztó ostoba ez a zár és kulcs-história. Tudják nagyon jól, hogy az ember nem kapna engedélyt a festésre, ha nem volna becsületes.

AZ ŐR (vállát vonja, mosolyog, kinyújtja kezét): M... a... h!

SIR OSCAR: Jól van, ha kell, hát kell. Köszönöm; mehet.

(Az őr visszavonul, bezárja az ajtót kívülről; léptei elhalnak a távolban. Sir Oscar megy az ablakot kinyitni.)

CLAREMONT DÓRA (háttal ül feléje, megfordul és beszél): Ne tegye azt, ki fogják utasítani.

SIR OSCAR: Miért?

DÓRA: Miért kell az ablakoknak zárva lenniök? Senki sem tudja, hacsak nem azért, mert Olaszország épen most szerelmes a vörös szalagba és legkisebb csomagjait is azzal köti át. A szabadság jelképének tekinti.

SIR OSCAR: De olyan meleg a reggel és délre tűrhetetlen lesz a hőség.

DÓRA: Ön idegen, látom; különben nem várná, hogy ily egyszerű dolgoknak is legyen bármily magyarázata.

SIR OSCAR: S valóban úgy érti, hogy az ablakokat sohasem nyitják ki?

DÓRA: Soha. Legalább is nem ily avatatlan kezek, mint az önéi. Különben olaszok sohasem látják annak szükségét, hogy az ablakokat kinyissák; télen beengednék a szelet, nyáron beengedik a napot. Oly apróság, mint a levegő, nem számít.

SIR OSCAR: Szent Ég!

DÓRA: Legyen szives félre állni? Elveszi a világságot.

SIR OSCAR: Ezer bocsánat! Megengedi, ön szőnyegről másol?

DÓRA: Ezt a pamlagot. Megrendelésem van divánra és székekre.

SIR OSCAR (félre): Megrendelés! Olyan hatást tesz, mint egy hercegnő, ki szeszélyből pamut-ruhába öltözött (Hangosan.) Mennyire divatos ez a festett szőnyeg-másolat, úgy-e? Pedig kellemetlen lehet a készítése; legalább azt gondolom. Én gyűlölöm a másolást.

DÓRA (hidegen): Biztosan nem szorul rá.

SIR OSCAR: Oh igen... valóban... legalább is... nem, nem szorulok rá — de birtokomon Dorsetshireben ép ilyen szobákat akarok építtetni; és mivel értek egy kevéssé a rajzolásához, azt gondoltam, hogy lerajzolom a diszítványokat és méreteket veszek. Nem gondolja, hogy a mennyire lehet, legjobb, ha az ember maga csinálja e dolgokat?...

DÓRA (röviden): Kétségtelenül.

SIR OSCAR (elgondolkozva): Hogy elhidegült egy pillanat alatt. Merem állítani, bosszankodik, a miért előbb olyan kedélyesen beszélt velem. Milyen csinos leány! És szőke rövid haja elbűvölő! Úgy másolja azt a pamlagot, mintha élete függne tőle. Azonban talán a kenyere függ tőle, — szegény gyermek! A mellékszobába megyek méreteket venni.

Mire visszajövök, talán már kissé barátságosabb lesz. Vajon kik a hozzátartozói, hogy így egyedül engedik jönni és bezáratni magát? Meg vagyok győződve, hogy angol. Csak angol leány mer egyedül maradni, vállain egy Venus-fejjel. Valami nincs rendben; íme egy ilyen szép gyermek arra szorul, hogy vászonfestéssel keresse kenyerét, míg itt vagyok én, a ki ha rá volnék utalva, bátran kereshetném kenyeremet, több birtokkal és pénzzel a nyakamon, mint a mennyit használni tudok. Mondhatom, hogy a sors nagyon oktalan; mindig a kövér csibéket hizlalja, s a soványakat éheztetni (a mellékszobába megy s ott marad tíz perczig; aztán visszatér). Ez a legszebb szoba, nem gondolja?

DÓRA (hidegen): Semmi esetre. Vannak sokkal szebbek is. Például a Sala dei Stucchi.

SIR OSCAR: Oh igen, de arra nincs szükségem. Főnséges; de az az egész fehér végtelenség nem illenék egy ködös, komor angol kastélyba. Ezek a faragványok, ezek a sötét szőnyegek, ez az ünnepélyes aranyozás pompásan fog illeni. Ismeri... ismeri egyáltalában Angliát? Azt hiszem, nem tévedek, midőn önt honfitársamnak tartom.

DÓRA (hidegen): Igen. Angol vagyok.

SIR OSCAR: De Olaszországban él?

DÓRA: Olaszországban élek.

SIR OSCAR (magában): Meg vagyok győződve, hogy átkozottul tolakodó ficzkónak tart. Nem szabad itt a régi folyosókon beszélni? A művészet minden esetre jó kísérő. Egy perc alatt zárkózott lett. Talán valami szemtelent mondtam? Semmikép. Jobban teszem, ha rajzoló vagyok, különben azt hiszi, hogy nem tudok. (Husz perczig arányokat mér, körvonalakat rajzol; időről időre lopva pillant a szőnyeg-festőnőre.) Milyen állhatatosan hajol vászna és festékes üvegcséi fölé. Sohasem emeli föl fejét. Milyen formás! És ezek a laza, fiús fürtök elbájoló. Azt hiszem, hogy magas, ha föláll. Hogyan beszélhetnék hozzá? Milyen szép tölök, hogy ha már bezárják az embert, ilyen vigasztalást hagynak. (Hangosan.) Bocsnat, azt hiszem, a nap érinti munkáját. Kissé leeresztem a redőnyt. (Leereszti. Dóra nem beszél.) Nem jobb így? — Tűrhetetlen meleg lesz: és tesék elképzelni: ezek az élehetetlenek csukva tartják az ablakot!

(Dóra nem felel. Sir Oscar föl-alá sétál és megáll mögötte.) Milyen gyönyörű ez a gobelin! Milyen remek tájkép ez az ön pamlagán! — Egy tökéletes kép magában véve is.

DÓRA: Nem igen illik egy pamlagra.

SIR OSCAR: Oh, ön túlságosan kritikus! Persze, hogy igaza van æsthetikailag. Nem volna szabad, hogy az ember a tengerpartra, az égre, vagy egy szekérre támaszkodjék.

DÓRA (hidegen): Ezen a soron a másik szobákban vannak a Dolce-képek és sok szép bútor.

SIR OSCAR: Félek, hogy alkalmatlan vagyok itt a rajzolásommal. Kívánja, hogy elmenjek?

DÓRA (jelentőséggel): Oh... ha rajzol... Épen annyi joga van itt lenni, mint nekem.

SIR OSCAR (érzi a rendreutasítást): De hiszen én rajzoló! Csak épen, ha megengedné, hogy néha beszéljek... én mindig annyival jobban tudok dolgozni, ha beszélgetek.

DÓRA: Én nem tudok.

SIR OSCAR (érezvén a visszautasítást, visszatér helyére és mély csendben szorgalmasan rajzol): Milyen édes egy kis leány! Hogy megadja az embernek! Persze nem tud semmit kilétemről, talán rossz modor egy nőt beszédre bírni, míg az ember ismeretlen előtte. Hogy mondhatnám neki a nevemet vajon? Nem akarom szem elől téveszteni. Nagyon is bájos. Kicsit várnom kell, mielőtt megpróbálom. (Gondosan rajzol egy óráig, de az arányok és a szoba díszítései helyett társnője profilját rajzolja, a ki el van merülve munkájába.)

SIR OSCAR (magában): Nos! Egy kis színezéssel milyen tökéletes fej lesz ez! És ő nem is sejtí, hogy mit tettem. Nagyon finom kis profil; jó vér foly ereiben. Az asszonyok mindig kedvesek velem; nem látom át, miért olyan elutasító ő. Azt hiszem, elkedvetlenítő egy nőre nézve, hogy egész nap hülyék látványa legyen, a kik itt lézengnek, báméskodnak és lábatlankodnak. Egyedül fogom hagyni, a míg az idő elérkezik, hogy elmenjünk és azután... (Hangosan.) Kérem, bocsásson meg, hogy háborgatom, mielőtt elmegyek; most egy az óra, az ember értem fog jönni. Megengedi, hogy megkérdezzem, — jól hallottam-e — igazán azt mondta, hogy ezt a szönyeget másolja — valaki... valaki számára?

DÓRA: A kereskedő számára, a ki megrendelte.

SIR OSCAR: Akkor hát kérhetek egy igen nagy kegyet öntől? Megkérhetem, hogy egy berendezést fessen nekem ebből a bútorból? A mint említettem, házamban egy pár szobát így akarok díszíttetni, mint ezek; szönyegekkel,

melyeket Flandriában fedeztem föl, és ha oly végtelen jó volna . . .

DÓRA: Nincs jóságról szó, én mindenkinek másolok, — a ki foglalkoztat.

SIR OSCAR (csalódottan): Ah, épen . . . de mégis, tudja, nagy kegy lesz számomra, ha megengedi, hogy azok közé sorakozzam . . .

DÓRA: Megrendelőim közé. Ha ezekkel a darabokkal készen leszek, örülni fogok, ha másokat kezdhettek az ön számára. Ez az én keresetem!

SIR OSCAR: Kérem, ne nevezze keresetnek!

DÓRA: Nem lehet művészetnek nevezni!

SIR OSCAR: De valóban az, úgy, a hogy ön csinálja. Ön nagyon boldoggá tett. Láthatom megint holnap?

DÓRA: Én mindig itt vagyok. De nincs rá szükség, hogy fölkeressen, ha most mindjárt elvégzi a megrendelést és megmondja, hogy hová küldhetem a darabokat, ha készen lesznek.

SIR OSCAR: Itt a névjegyem. A Hôtel del'Arnóban vagyok szállva; de a festéseket persze a birtokomra kell küldeni, Rivauxra. Mult ősszel leégett az egyik szárny és miután újra kell építtetnem, azt gondoltam, hogy a Pitti e részének a másolata igen jól fog illeni oda.

DÓRA (kártyájára pillantva): Miután olyan gazdag, hogy ezt teheti, nem volna szabad utánczolt szőnyeget venni a pam-lagra és székekre, ha valódiak vannak a falon. Menjen a művészeti akadémiába Kensingtonba. Azt mondják, hogy himzéseik gyönyörűek.

SIR OSCAR: Oh köszönöm; de én azt akarom, hogy ugyanezeket a székeket másolja.

DÓRA: A mint kívánja. Ha megírja az útbaigazítást, én mihelyt e megbizással elkészültem, hozzá látok.

SIR OSCAR (magában): Világos, hogy szabadulni akar tőlem (Hangosan.) Hová küldhetem?

DÓRA: Itt hagyhatná azon az asztalon.

SIR OSCAR: Holnap visszajövök. Magammal hozom. Azt hiszem, az ember nem fog elfelejtkezni arról, hogy kinyissa az ajtót.

DÓRA: Valószínűleg nem. Engem egyszer naplementéig itt felejtettek.

SIR OSCAR (halkan): Kivánom, hogy ha önt, akkor engem

is itt felejtsek ma. Milyen hideg fiatal hölgyecske! Most már tudja, hogy ki vagyok, de úgy látszik, hogy nem tesz semmi különbséget. (Óráját nézi.) Istenemre, fél három! Bocsánat — meddig marad itt?

DÓRA: Négyig.

SIR OSCAR: A nélkül, hogy valamit ennék.

DÓRA: Reggeliztem, mielőtt eljöttem.

SIR OSCAR: Én is. Mégis, ha villásreggeli felé halad az idő — nem, mintha nagyon törödném veled, hogy mit eszem, de az embernek kell valamit ennie.

DÓRA: Igen, az emberiség rosszul van alkotva.

SIR OSCAR: Pedig sok örömet veszítenénk el, ha nem ennénk.

DÓRA: Úgy gondolja? Nekem olyan idő-pazarlásnak tetszik.

SIR OSCAR: Nem több, mint a fűtőé; a vonat nem indulhatna szén nélkül. De azt hiszem, az ön korában azt gondolja az ember, hogy levegőből is meg tudna élni.

DÓRA (magában): Mi köze van az én koromhoz? És ő sem valami nagyon öreg!

SIR OSCAR: Szerencsétlen a címével, az esetre . . . az esetre . . . ha valami megakadályozna holnapi eljövetelemben.

DÓRA: Természetesen. A nevem Claremont és a Colombaiában lakom; a Via di Petrarcan.

SIR OSCAR (leírja): Sokszor köszönöm. A galamb-dűczban! Milyen helyes gondolat! És vannak galambok még önön kívül is?

DÓRA (hidegen): Én az anyámmal élek. Szegényes hely az. Mi szegények vagyunk.

SIR OSCAR (kísértésbe jön, hogy azt mondja, hogy olyan arccsal, mint az övé, mindenki gazdag, de visszafojtja): De nem nyugtalan az anyja, ha ilyen soká kimarad?

DÓRA: Oh nem; tudja, hogy erős és jól vagyok.

SIR OSCAR (gondolatban): Tökéletes ártatlanság vagy remek játék? Szavamra, nem tudom megmondani! A leánynak tudnia kell, hogy szép arca van. (Hangosan.) Rémséges meleg van, nem gondolja? Igazán ki kell nyitnom az ablakot.

DÓRA: Az ör megfélekezett magáról.

SIR OSCAR (Udvárian): Nagy szerencse rám nézve.

DÓRA: Hogyan, ha nem kapott villásreggelit? Van itt

két kalácsom, de félek, hogy ezek aligha fogják megvigasztalhatni.

SIR OSCAR: Igazán nagyon boldog vagyok. Az ember mindennap villásreggelizhetik, de nem mindennap élvezheti a szerencsét, hogy...

DÓRA: Bezárják. Nos, persze lesz elég ideje, hogy a rajzot befejezze.

SIR OSCAR: Ki tanította ily kegyetlenül utasítani el az embereket?

DÓRA: Idegenek, — a kik azt gondolják, hogy mert itt másolok a palotában, minden bevezetés nélkül megszólíthatnak és hogy csak azért vagyok itt, hogy őket mulattassam.

SIR OSCAR: (elpirulva): Oh menjen! Ez nagyon szigorú! Biztosíthatom önt, kedves fiatal hölgyecském, én nem is álmodtam arról, hogy szemtelenkedjem; nem tenném a világerő sem; senki sem lehetne önnel...

DÓRA: Jobban meg fogok győződni erről, ha megengedi, hogy csendben folytassam munkámat.

SIR OSCAR: Oh hogyne! Bocsánatot kérek. (Ismét a mellékszobába megy és rajzolni kezd.) Milyen szigorú kis czicza! De talán igaza van. Nem egészen jó modor alkalmatlankodni; ezeknek az embereknek, a kik állványaikhoz vannak szegezve; addig-addig bámulják és bámulják őket napról napra, míg végre kitornek. Ez az ember határozottan itt felejtett. Ha a kis leány megengedné, hogy beszéljek vele, nem bánnám, de építészeti tervrajzokat csinálni egész egyedül és éh-gyomorral nem nagyon fölvidító. Azt hiszem, meg kellett volna kennem a ficzkót előre. Ez egyike a baksisok országának. Milyen ügyesen dolgozik ez a gyermek. Megszégyeníti az embert. Ha elgondolom, hogy soha egész életemben nem tettem olyat, a mit nem szerettem és ez a szép leány rabszolga ebben a fülledt szobában azért, hogy egy pár fontot keressen abban a korban, a melyben nem volna szabad másval foglalkoznia, mint lawn-tennissel, kirándulásokkal és cotillonokkal. Ha csak lehetne hozzá beszélni — de oly nevetlennek látszanám azon egyenes elutasítás után. (Habozik, aztán ismét leül tervei elé; egy óra elmulik; négyet harangoznak.)

SIR OSCAR (óráját kivéve): Igen, a mint élek, négy óra. Hah, most kijutunk. Azt hiszem, szólhatok egy szót. Összeszedi a festékeit. (Hangosan.) Gondolom, hogy nemsokára kibocsátanak,

ügy-e? Milyen borzasztó meleg van? Nem nagyon fáradt? Sohasem kap főfájást sem?

DÓRA (fölkelve): Igen gyakran kapok főfájást a szobában a hőségtől. Az ör itt lesz egy percz mulva. Az emberek mind elhagyják a folyosókat négykor.

SIR OSCAR: A ficzkó egy külön adag fokhagymát evett vagy kék bort ivott és valamerre elment aludni. Most biztosan fog jönni, a mint épen mondotta. Kérem, ne törődjék vele és egye meg az egyik kalácsot.

DÓRA: Nem akarok enni, köszönöm; nagyon szomjas vagyok és olyan meleg van.

SIR OSCAR: Igen, kinyitjuk az ablakot, ámbár oda célzott, hogy az inquisitio gyötrelmei követik majd.

DÓRA: Az a szabály, hogy senki se nyuljon hozzájuk.

SIR OSCAR: És ön mindig követi a szabályokat?

DÓRA: Igen; azt hiszem, így kell tenni; különben mi volna a hasznuk?

SIR OSCAR: Épen semmi sem, szerintem; azért üzök sportot a megszegésökből.

DÓRA: Azt hiszem, ez mind nagyon jó egy férfinak.

OSCAR: Oh milyen régi-módi kis hölgyecske ön! Egy csöppet sem fölvilágosult: egészen visszamaradott. Asszonyok ma-napság minden tréfát és hecczet kedvelnek. Nem számítják azt a napot falun, a melyen minden kerítést át nem ugrattak.

DÓRA: Nem értem hasonlatait.

SIR OSCAR: Lássa, úgy értem, hogy azt szeretnék, ha madaraik mind különöseks volnának, egész pénzőket fekete lovakra szeretik tenni és szeretik a nehéz lökést a billiárdban és mindig csellel fognak nyerni, — tudja mit értek.

DÓRA: Igazán nem tudom.

SIR OSCAR: Tehát — nők soh'sem mennek egyenes úton, — ha tehetik.

DÓRA (hidegen): Szerencsétlen tapasztalatai lehettek.

SIR OSCAR (mosolyogva): Jóval több, mint önnek minden esetre; ezt meg fogja engedni. Bocsánatot kellene kérnem, a miért olyan átkozottul cynikus érzelmeket vallok ön előtt. igazán nem akartam. Ha a nők kilépnek a rendes sorból, azért van, mert a férfiak letérnek, mondom — ez az ember késik, nem lehet rákiáltani?

DÓRA: Teljes lehetetlen. Nincs más hátra, mint türelem.

SIR OSCAR: Ez csodálatraméltó tulajdonság, mely azonban belőlem teljesen hiányzik.

DÓRA: Különösen, ha nem volt villásreggelije.

SIR OSCAR: Oh az nem tesz semmit; tudja ha vadlúdvadászaton, vagy éppen öz-vadászaton volt az ember, egész nap hideg theán élőködik. Igazán, ide jön minden reggel?

DÓRA: Ide vagy más hasonló helyre; bárhova, a hol freskók vagy festeni való szőnyegek vannak. Ugy látszik, elfelejtette, ez az én keresetem; én csak másoló vagyok, csinálhatom, a mit rendel, de semmit sem a magam számára.

SIR OSCAR: De nem csinál semmi eredetit?

DÓRA: Mehet-e a malom lova, a hová akar? Én sohasem merek valami eredetire gondolni; — nem venné meg senki.

SIR OSCAR: Elszomorít ezzel, azt képzelem, hogy szeretne a szabadban madarakat és virágokat és fákat rajzolgatni. Olyan lélekölő lehet mindezeket a fakó alakokat utánózni. Most már sajnálom, hogy arra kértem, hogy ezeket a székeket fesse számomra.

DÓRA: Kérem, ne beszéljen így. Boldog leszek, ha a munkát elkészíthetem.

SIR OSCAR: Ugy hiszem, hogy azt mondta, hogy Claremontnak hívják?

DÓRA (hidegen): Ugy mondtam.

SIR OSCAR: Kíváncsi vagyok, rokonságban van-e egy úrral, a kihez nagyon ragaszkodtam; a nevelőm volt Etonban, kitűnő tudós és igazi gentleman-ember. Hogy mi lett belőle, sohasem tudtam meg. Szégyellem bevallani, hogy egész elfelejtettem, mikor a testőrökhöz mentem; az ember oly borzasztó önző lesz a világban. Claremont Tamásnak hívták; Balliolban tanult.

DÓRA: Azt hiszem, atyámról beszél.

SIR OSCAR (élénken): Csak nem! Ön hasonlít hozzá, most, hogy rá gondolkodom. Él... él ő?

DÓRA: Nem; sok éve, hogy meghalt. Olaszországba kellett jönnie egészsége miatt. Itt nősült. Tudom, hogy valaha tanár volt Etonban.

SIR OSCAR (érzéssel): Kedves kis hölgyecském! Ne utasítson többé el; biztosíthatom, hogy úgy szerettem Claremont

Tamást, a mennyire egy fiú egyáltalában képes valakit szeretni; minden kis belátást és illendőséget, a mim van, neki köszönhetek, a görögöt és latint nem is említve. Ön egy nagyon nemes embernek a leánya. Jobb sorsot érdemelt volna, mint idegen földön meghalni és hogy a leánya kenyeréért dolgozzék.

DÓRA: Ó is mindig dolgozott a sajátjáért, úgy hiszem. Mindig mondta, hogy önálló legyenek. Azt mondta, hogy a szegénység nem tesz semmit, de a szabadság az élet kenyere.

SIR OSCAR: Oh ő mindig nagyon büszke ember volt... ha nem lett volna annyira az, ma már fő-tanító vagy püspök lehetne, de sohasem tudta az alázatosság pastétomát megenni, a mely egyedüli tápláléka azoknak, a kik úgy kúsznak föl, mint a kúszó bab. Én csak gyerek voltam... kegyetlen, fárasztó gyerek... de alázatosan ragaszkodtam hozzá. Ön, úgy látszik, nem hisz nekem?

DÓRA (habozik): Nem vágyódott megtudni, hogy mi lett belőle?

SIR OSCAR: Kedves gyermekem, bocsánat, úgy látom, ön nem tudja, mi a világ, a melybe egy magas születésű és annyira gazdag fiatal ember sodortatik, hogy mindenki körülötte zümmög, mint a méh. Nem marad hely régi barátságokra. Az egész év rohanás «ventre à terre». Mindenki hizeleg; mindenki meghívja; azt hiszi, hogy minden nő angyal és hogy mindenki, a kit Jacknak hívnak, jó fickó. Olyan, mint egy csikó a here-réten, nem tudja, hogy bár első kedvencz, mindennek vége lehet, mielőtt még észre venné. Én magam Etonból egyenesen a legelőkelőbb társaságba léptem és... és élveztem, elkövettem igen sok bolondságokat; sok pénzt költöttem, egy szóval megvásároltam a tapasztalataimat... és meglehetősen drágán fizettem meg. Íme, mindez nem érdekli önt, tudom, csak akarom, hogy megértse, mikép történt, hogy semmit sem tudtam meg Claremont Tamás felől. Az ember soh'sem tud semmit a tanítói felől. De becsületszavamra, sokszor gondoltam rá. Nagy eszméi voltak, hogy mit tehetnék és nagyon csalódott, midőn testőr lett belőlem; kétségtelenül többet tartott felőlem, mint megérdemeltem. Kissé vonakodtam őt viszont látni, midőn végre én is az árral úsztam és semmit a világon nem tettem, mint mulattam; és így lássa mult az idő és én soha többé nem

találkoztam vele és most azt mondja, hogy évek előtt meghalt és hogy ön a leánya?

DÓRA (kőnyekkel szemében): Igen, pár év előtt halt meg, Camaldoliban egy nyáron.

SIR OSCAR: Oh beh kár! Midőn egyik jövedelmező állásom megüresedett, irtam és fölajánltam neki. Épen nagykorú lettem. Megköszönte, de nem fogadta el. Lelkifurdalásai voltak olyat tanítani, mit nem hitt. Nem volt orthodox, valami sokkal jobb. Hozzá kellett volna mennem és fölajánlanom. Sohasem fogom magamnak megbocsátani.

DÓRA: Nem fogadta volna el. Az angol egyház egész rendszerét rosszalta. Azt szokta mondani, hogy a nagy javadalmas pap rosszabb, mint a vastag szerzetes, mert a szerzetes legalább nem ad ebédeket és nem tart libériás inasokat.

SIR OSCAR: Ez hasonlít hozzá! Szinte hallom, a mint mondja. Igen, egyike volt azoknak a kevés embereknek, a ki elvei szerint élt. Mit is irt az öreg Hildebrand? «Dilexi justitiam, et odi iniquitatem, propterea morior in exilio».

DÓRA: Büszköbb vagyok rá így.

SIR OSCAR: Helyesen. Bátorság a nézetekben és szenvedni értök a legnagyobb dolog, a mit ember tehet. Nem az én esetem; de tudok érte lelkesedni.

DÓRA: Nincsenek nézetei? Azt hiszem, nincs hijával a bátorságnak?

SIR OSCAR: Talán mindkettő hiányzik... nem tudom. Látja, nincs, a mi próbára tegyen; mindig azt tettem, a mit kívántam; és ha az ember semmit tévő testőr-kapitány, senki sem várja, hogy «nézetei» is legyenek.

DÓRA: (érdeklél): Volt Egyiptomban?

SIR OSCAR: Oh igen... Kassasinban és Kairóban és még mindenfelé. Nagyon hamar vége volt; az volt a legrosszabb. Ha csak elpusztították volna az arabok a csatornát, több tréfánk lett volna; még most is ott lehetnénk. Persze (halakban) nem lett volna meg az a boldogságom, hogy a kedves Claremont Tamás bájos leányával találkozzam.

DÓRA (röviden): Kérem, ne bókoljon. Emlékezzék, hogy nem szabadulhatok.

SIR OSCAR: Századszor is bocsánatát kérem; és nem is volt bók. Atyja tanította rajzolni?

DÓRA: Nem, de bátorított, hogy a folyosókon tanuljak. Azt gondolta, hogy fönn tudom magamat tartani. Tudta, hogy csak 150 fontot hagyhat nekünk egy évre angol pénzben.

SIR OSCAR: Szent Ég! A mennyit az ember egy teherhordóért ad.

DÓRA: Egy teherhordóért?

SIR OSCAR: Egy lóért, a mely tizenkét «stone»-t*) tud szántóföldön vinni. Elfelejttem, ön nincs ahhoz a hanyag angol nyelvhez szokva, a mit otthon beszélünk. Claremont. meg vagyok győződve Shakespearerel, Fordal és Marloweival tartott.

DÓRA: Miért beszéli azt a másik angol nyelvet?

SIR OSCAR: Nem tudom, miért. A világban egy bizonyos beszéd-modort sajátít el az ember. Ugyan így van a francziával. A mit mi a Boulevardokon és a Cerelekben beszélünk, az Voltairenek, Marmontelnek és Sévigné-nének hollandusul hangzanék. A divatnak mindig megvan a maga tájszólása. Tudja, ez törvény magában is.

DÓRA: Nem tudok róla semmit. A divat és én sohasem mutatkoztunk be egymásnak.

SIR OSCAR (gondolkozik): És mégis milyen elbájoló teremtés lenne. ha átadnák Worthnak és öt sor gyöngyöt tennének a nyaka köré és szarvasbőr-keztüüt föl a könyökéig és egy nagy legyezőt saphirral a fogóján — öt percz alatt megtanulná. Az «örök nőies» van benne, ámbár oly bátran dolgozik a festékekkel és a fény mázzal a csunya durva vásznon. Milyen multság volna őt mindenre megtanítani... megmutatni saját erejét, megértetni vele, hogy mi mindent bír... és az ember sohasem próbálhatja meg, mert Claremont Tamás leánya! Ha valaki megsértené a leányát, megérdemelné, hogy hadi törvényszék nélkül fölakaszszák. (Hangoosan.) Szabad kérdezniem — anyjáról beszélt — olasz nőt vett el régi barátom?!

DÓRA: Anyám német, Brander Hedvig grófnő volt. Rómában találkozott atyámmal. Hozzá tartozói nem akarnak róla tudni házassága óta; egészen magunkra hagynak. Ő vak.

SIR OSCAR: Vak! Jóságos Ég! Szegény gyermekem! mit vétett a sors ellen, hogy így üldözi?

*) Angol súlyegység = 14 font.

DÓRA: A sors lehetne sokkal kegyetlenebb. Nekem is vannak áldásaim. Anyám épenséggel nem boldogtalan. A legszelidebb természet. Gyönyörű hangja van és remekül énekel. Szeretne kibékülni rokonaival — egyebet nem kíván — de azok nagyon kemény szívűek. Alantásnak találták házasságát, mert atyám nem volt nemes ember és nagyon szegény; de ha ön ismerte őt, tudja, hogy császárnőt is megérdemelt.

SIR OSCAR: Bizony. (Magában gondolkozik.) Ime ezért kapta a szőke fürtöket és kis gögös «air»-jeit. Alapjában véve német mágnás leány, bár Claremont barna szemeit és józan esztét is örökölte. Ön igazán nagyon érdekes és mily ártatlanul fogad el atyja barátjaként, ámbár lehetséges volna, hogy egy csomó hazugságot mondanék.

DÓRA (nyugtalanzkodva): Nem furcsa, hogy az ör nem jön? Egyszer itt hagytak hatig, de akkor csak én voltam, — most tudja, hogy ön itt van.

SIR OSCAR: Föl kellett volna frissítenem emlékezőtehetségét 5 frankkal. De ha ön nem siet, én sem; ha rendes időben jó vala, sohasem tudtam volna meg, hogy ön Claremont leánya. Most meg fogja engedni, hogy meglátogassam, úgy-e?

DÓRA (habozva): Igen . . . azt hiszem — nem tudom . . . majd megkérdezem anyámat. Nem kívánja, hogy az emberek fölkeressenek bennünket, nem szereti az új ismeretségeket.

SIR OSCAR (elfojtott hangon): Félti a keselyüktől a kis galambot, az ember érti, és ő szegényke nem tudhatja, hogy mi történik! De nem fogom bántani a gyermeket, — mindig mögöttem érezném Claremont szellemét.

DÓRA (nyugtalanul): Hány óra van? Talán az órám megállott?

SIR OSCAR: Az enyémen fél hét, — de lehet, hogy siet, nem figyeltem a harangszóra utoljára. Meséljen többet atyjáról! Sokat szenvedett? Oh mily szomorú! Hol is mondta, hogy meghalt? Camaldoliban? Hol van Camaldoli?

DÓRA: Az kolostor a hegyek között, a melyet szállodává alakítottak át; fenyőerdők közt van. Az orvosok Davost rendelték neki, de nem birtunk oly messzire menni. Olyan türelmes volt, olyan csendes, úgy tetszik, mintha csak tegnap lett volna, — kérem, ne beszéljen róla . . .

SIR OSCAR: Ha csak elfogadta volna állásomat! Ott van magában Rivauxban . . . saját birtokomon. Láttam volna önt, mint kis gyermeket, meglelt volna az angol gyermekek

összes játéka: lövészet, tennis, lovaglás, csónakázás: Rivaux. Gondolom, tetszenék önnek. Egy régi Stuart-időbeli ház, sűrű erdőben eltemetve; husz mérföldet lehet lovagolni mohán. Borzasztó unalmasnak hittem azelőtt, de az utóbbi időben megszerettem; a tavalyi hőség és szárazság után olyan hűvösnek, zöldnek és kedvesnek látszott, hogy örültem viszont látni.

DÓRA: Ha nekem olyan sok birtokom volna, sohasem hagynám el azokat?

SIR OSCAR: Csakugyan, tudja, azt hiszem, sokkal jobb volt a vidékre nézve, a mikor a birtokosok nem hagyták el birtokaikat. Az utolsó században, csak egy marék ember birta el az udvari életet Londonban vagy Párisban és Angliában a falusi házak és a kastélyok Franciaországban ezzel arányban jövedelmeztek; a birtokos nemesség és a gentry a magok megyéjében vagy tartományában éltek egész életükön át. Most mindezt megváltoztattuk; még a kisbirtokosok is azt gondolják, hogy meg kell lenni a városi évszakoknak és soha sem mennek birtokuk közelébe, kivéve, ha husvétkor mulatságot rendeznek, vagy az őszi vadászatok alkalmával. A socialisták malmára hajtják a vizet; nevetséges, hogy egész csomó nagy ház és park legyen lefoglalva olyan emberektől, a kik az egész évből alig hat hetet töltenek ott.

DÓRA: Miért van Flórenczben áprilisban?

SIR OSCAR: Mert az időm kórját sinylem; a francia vándorkedvnek hívja. Aztán meg tudja, egy ember egyedül... ha nő is volnék, több mint a fele időt Rivauxban tölteném. Így, a mint van — eleget vagyok ott.

DÓRA: De ha katona.

SIR OSCAR: Oh igen, testőr vagyok; de az nem köt le nagyon. Mentem Egyiptomba; bárhová mennék, ha küldenének, de nem teszik. Néha azt gondolom, hogy atyjának igaza volt, nem kellett volna a testőrökhöz mennem, tanulhattam volna és más effélét; a helyett hagytam elmulni legszebb éveimet abban a semmitévő londoni életben, a mi az embert minden másra hasznavehetetlenné teszi.

DÓRA: Nincsenek rokonai... se anyja vagy nővérei?

SIR OSCAR: Anyám rég meghalt; két nővérem van, nagyon előkelő nők, nem törődnek egy csöppet sem velem,

sem én velök; mindketten nagyon is zajosak, sokkal zajosabbak, mint én szeretem.

DÓRA: Ez nem classikus angol. Mit jelent?

SIR OSCAR: Alig érdemes megmagyarázni. Csak azt akartam mondani, hogy mindkét nővérem férjhez ment, mialatt még Etonban voltam és nem rokonszenvezünk semmiképsem. Oh van egész csomó rokonom . . . körülbelül ötszáz; de oly kevésszer látom őket, a mily kevésszer csak lehet; mindig kivánnak valamit — megyepolgárságomat vagy a főúri befolyásomat; vagy alattvalóim szavazatait, majd száz guineát valamely jótékony célra; mindig kell nekik valami, ha más nem, akkor az, hogy Hurlinghamban ebédeljek.

DÓRA: Ön a méz és a legyek megeszik.

SIR OSCAR: Oh biztosítom, hogy nem vagyok méz; néha nagyon keserű tudok lenni, különösen, ha érzem, hogy az emberek be akarnak csapni.

DÓRA: Becsapni? Mit jelent. . . ?

SIR OSCAR: A mi nyelvünkön annyit jelent, megcsalni valakit, saját céljaira fölhasználni.

DÓRA: Nem épen oly könnyű azt mondani «megcsalni», mint becsapni?

SIR OSCAR: Azt hiszem. Ez a hanyag nyelvszokás . . . egy rossz szokás, akár csak a cigarettázás. Remélem, nem cigarettáz, úgy-e?

DÓRA: Én. Cigarettázni? Én. . . !

SIR OSCAR: Mennyire megütközött! Bizonyos voltam, hogy nem. Ha tudná, milyen rosszul lesz az ember, ha nőket cigarettázni lát és el akarják az emberrel hitetni, hogy szeretik és elrontják ajkaikat és lélegzetüket.

DÓRA: Nem tudtam, hogy nők valaha cigarettáznak. Milyen országban teszik azt?

SIR OSCAR: Abban a furcsa országban, a melyben ön szerencsére sohasem járt még . . . a Társaságban. Ha azonban cigarettázott volna — lévén velem egy pár cigaretta, talán kevésbé éhesnek érezte volna magát utána.

DÓRA: Köszönöm, nem vagyok éhes . . . megettem a kalácsomat. De ön roppantul kívánhatja ebédjét, kapitány úr . . . Sir Oscar . . . Nem vagyok biztos, hogy hívják! . . .

SIR OSCAR: Embereim az előbbinek, a társaság az utóbbi-

nak. Akárhogy nevezhet, a míg nem hí «de trop»-nak vagy szemtelennek. Szemtelennek tartott, úgy-e?

DÓRA: Igen, egy kicsit. Látja, ha az ember dolgozik, mint én, annyira ki van szolgáltatva azoknak, a kik itt keresztül-kasul járnak és anyám mindig fél attól, hogy idegekkel beszélek. Néha nem tehetek máskép, felelnem kell, mert kérdéseket tesznek munkámat vagy a képeket illetőleg és néha nagyon kedvesek és nyájasak... néha durvák.

SIR OSCAR: Én az utóbbi kategóriában voltam, de soha többé nem leszek. Anyjának egészen igaza van; ön nagyon is... fiatal... semhogy olyan emberekkel beszéljen, a kiket ezen a helyen lát, a mely a nagy közönség számára nyitva áll.

DÓRA (vidáman): De ha az ember a közönség számára dolgozik!

SIR OSCAR: Nem bírom elhinni, hogy ön ezt teszi. Úgy értem, tudja, hogy rémségesen helytelenek látszik, hogy önnek szükséges ilyen keményen dolgoznia, a míg én itt vagyok...

DÓRA: Mi köze van annak ehhez? Semmiképen sem helytelen. Ez az a fajta dolog, a mit a communisták mondanak, de egy angol úri-ember...

SIR OSCAR: Szégyelheti magát, nemde? Azt értem, tudja, hogy egy fiatal hölgyet látni az ön korában és az ön... megjelenésével... bezárkózni egész napra és fáradozni anyjáért, akkor úgy tűnik föl az ember saját önző, henye, elnéző élete, mint a leggyűlöletesebb dolog a nap alatt.

DÓRA: Épenséggel nem látom át. Legkevésbé sem vagyok radicalis. Meg vagyok győződve, hogy épen ezek az egyenlőtlenségek teszik az életet festőivé, ha minden holt lapály volna, nem lennének megmászható dombok, sem völgyek a megpihenésre; én élvezetesnek találom, hogy van elég gazdag ember, és eléggé boldog, hogy egész életükön át örüljenek. Ha Rivaux közelében élnek, valahányszor keresztül sétálnék rajta, jobb lennék; nem kívánám birni. A madarakat énekelni hallani, a gyöngyvirágokat nyilni látni...

SIR OSCAR (csodálattal): Milyen philosophus ön! Fölismerem Claremont szellemét e csodálatos önzetlenségben, ebben a tökéletes irigység-hiányban; mindig ilyen volt. Egyszer Ri-

vauxba jött, atyám idejében és emlékszem, hogy épen az ön szellemében élvezte; azt mondta, hogy a szemeivel magáévá tette. Ön egyetlen gyermeke?

DÓRA: Igen. Ő tanított mindenre, a mit tudok. Bár hozzá hasonlóbb lennék!

SIR OSCAR: Oh azt hiszem, nagyon hasonló hozzá! Talán minden közt a legjobb adomány, a mit önnek adott, az a kedélyes megelégedés és aranyos, neheztelés nélküli igazságossága volt az emberek iránt. Oly ritka tulajdonság ez mind a magán-, mind a nyilvános életben; kétségtelenül azért olyan ritka, mert csak a legnagyobb jellemeknél fordul elő.

DÓRA: Milyen jól megértette őt!

SIR OSCAR: Talán jobban értem most, visszaemlékezve rá, mint értettem, mikor gyerek-fiú voltam, nagyon is élvsóvár lévén, semhogy mással is törődtem volna. Ha követtem volna példáját és tanácsait, egész más ember lett volna belőlem és sokkal hasznosabb koromra nézve.

DÓRA: Ön harezolt Egyiptomban!

SIR OSCAR: Hasznos ez? Mindenki meg tudta volna tenni azt, a mit én... elvesztettem három ütközetet, megöltem egy pár szegény fellah állatot. Persze, hogy készítettem egy pár rajzot, de nem sokat értek. Azok a csodás naplementék és fehér holdak — nem tudná az ember visszaadni, ha maga Turner volna is.

DÓRA (rémülten): Igazán megölt egy egyiptomit is?

SIR OSCAR: Igazán... hármat vagy négyet, azt hiszem, tudja, az ember azért volt ott. Jobb szerettem volna, ha németek vagy oroszok lettek volna. Kissé nagyon is hasonlított a fű-kaszáláshoz.

DÓRA: Azt hiszem, meg kellett lenni, a mint mondja; de borzasztó akárkit itt ülni látni... rajzolva... és elgondolni, hogy pár hónap előtt embereket ölt; nem képzelheti, milyen borzasztó! Megijeszt...

SIR OSCAR (mosolyogva): Desdemona megijedt, de szerette hallani. Asszonyok mindig szeretik az ilyesmit.

DÓRA: Én nem szeretem.

SIR OSCAR: Oh de szereti. Nem egészen olyan őszinte, mint rendszeren, mikor ezt mondja.

DÓRA (elpirulva): Talán... nem tudom... igen, talán egyfelől szeretem. Csodásnak látszik elgondolni, hogy embere-

ket ölt a mult évben és engem nem bánt, de mégis borzasztó elgondolni . . .

SIR OSCAR: Épen! Borzasztó volt Desdemonának!

DÓRA: Desdemona!

SIR OSCAR: Igen; jól emlékszik; szerette Othellót a veszélyekért, melyeken keresztül ment és merem állítani, egy kicsit a kárért is, melyet okozott.

DÓRA (sietve): Nem értem — azaz . . . Milyen különös, hogy az ör nem jön; a világosság mindig kevesebbnek látszik; nemsokára alkony lesz.

SIR OSCAR (vidáman): Mindenesetre jönni fog az öreg fickó, ha éjjel lesz. Biztosan gondosan bezárják a palotát, tudja-e, hogy kezdek a sorsban hinni?

DÓRA: Valóban? Mivel egy olasz ör elfelejtette kulcsait?

SIR OSCAR: Nos igen és más dolgokért is. Eléggé furcsa — utáltam Olaszországba jönni. Kedves pár embert toborzottam össze a birtokomra husvétra; és utána a májust Párisban szándékoztam tölteni; nagyon szeretem Páris és lovaim futnak ott; de egy régi barátom sürgönyzött nekem, hogy Rómában haldoklik. Szívén feküdt, hogy engem lásson, fiának gyámjául szánt stb. Akármint legyen is, a fejébe vette és minthogy typhusban feküdt és a fiú egyedül volt vele: így hát mentem. — Nem halt meg távolról sem és haza megy a jövő héten. De biztosan meghalt volna, ha én Londonban maradok, a dolgok gonoszságánál fogva. Így tehát, midőn jobban lett és én Olaszországban voltam, megálltam itt pár napra, hogy a képtárt lássam és a többi dolgokat, és azt gondoltam, hogy tervrajzot készítek, az Arazzi-termekről Rivaux számára, mert emlékeztem rájuk; és így . . . és így látja . . . most tudja, miért kezdek a sorsban hinni.

DÓRA: Én igazán nem tudom. Azt mondja, hogy barátja meghalt volna, ha otthon marad; így hát nem létezhetik semmiféle sors, csak az ellentétes körülmények sorozata.

SIR OSCAR: Ez nagyon barátságtalan; csak úgy értettem, hogy ez a dolgok sora. Miután elmentem őt meghalni látni, nem halt meg; ha otthon maradok, kikerülhetetlenül meghalt volna, úgy hogy csupa szemrehányást tehettem volna magamnak egész életemben. Én hiszek a sorsban, bár ön nem akarja a sors kezét látni.

DÓRA: Nem bírok mást látni, mint a természetes körülmények sorozatát.

SIR OSCAR: Nos jó, de miért van az, hogy az egyik körülménysorozat ugyanott hagyja az embert, a hol volt, a másik pedig mindent megváltoztat és összehozza valakivel, a ki miatt egész más színben látja a dolgokat?

DÓRA (kissé zavarral): Egy örrel például, a ki villásreggeli nélkül hagyja és lekésetti az ebédről? Nos, reméljük, hogy nem találkozik vele mindennap. Nagyon éhes lehet, Sir Oscar?!

SIR OSCAR: Az vagyok, bevallom, de nem tesz semmit; borzasztó éhesek voltunk Egyiptomban időnként. Szakács volt, de élelmiszer nem. Hát úgy vagyunk, mint azok a szegény ördögök, a kiket a kínaiak olyképen ölnek meg, hogy fölakasztják őket egy kalitkában a mészárszékkal szemben. Körülöttünk Flórenczben is mindenütt van élelmiszer, de nem tudunk hozzá jutni. Ebéd-illat féle van itt a levegőben.

DÓRA: Alig észlelem. Hallja a csalogányokat Boboliban?

SIR OSCAR: Ah! Látja ez a különbség köztünk. A naplemente önnek a csalogányokat juttatja eszébe, nekem az ebédet.

DÓRA: De hallania kell a csalogányokat. Hallga!

SIR OSCAR: Nagyon szép. Hol vannak?

DÓRA: Boboliban, a kertekben amott. Hasonlók az ön kertjei Rivauxban a mieinkhez sötét fenyőikkel és moh-fedett márványaikkal?

SIR OSCAR: Másféle kertek mindenképen. Olasz kertek holdvilágos éjeknek vannak szánva és talán Rómeónak és Juliának vagy egy törnek, mely valamerre a fehér liliomok közt villog; a mieink inkább napsugaras délutánoknak és lawn-tennisnek, Worcester-csészében fölszolgált theának, Greenaway Kata kis lányainak és különféle cigarettáknak valók. Azért van egy régi német kert is Rivauxban, nagyon szép és árnyas és teli jó illatú virágokkal, a melyek tetszenének önnek és a hol sziklás falak alatt ülhetne és olvashatná a Vén Herricket. Gondolja, hogy Angliába jöhet ez évben?

DÓRA: Ez évben! Sohasem megyünk sem oda, sem másfelé. Sohasem láttam Angliát, itt születtem.

SIR OSCAR: Flórencz mindig szerencsés város volt! Olyan boldog volnék, ha ön és anyja Rivauxba jönnének. Egész csomó hölgy szerencsételt ott.

DÓRA (kissé nevet): Képzelsen el engem szürke ruhámban egy csomó előkelő ember közt. Tudja-e, hogy nem voltam semmiféle mulatságon egész életemben, sem színházban, bár a színmű országában vagyunk?!

SIR OSCAR: Milyen pompás! Mennyire szeretnék az első lenni, a ki önnel a Champs-Elyséen végig hajt a Retour du Boisé, vagy elvinni egy szombatot Hurlinghamba vagy Ranelaghba és utána az operába! Kíváncsi vagyok, hogy úgy érintené-e ez önt, mint szédítően elragadó dolog vagy csupán képtelenség. Néha az egész dolog úgy tűnik föl előttem, mint a legóriásibb komédia a nap alatt.

DÓRA: Figyeljen! (A csalogányok hangosabban énekelnek a kertben, a lenti udvar másik oldalán.)

SIR OSCAR: Az utolsó csalogányokat Marlowban hallottam. Lefelé vitorláztunk a tavon és megebédeltünk; bosszantottak, mert ki akartam menni Egyiptomba és azt mondták, hogy lovam és én fejjel fogunk a homokba bukfenyezni, mint Ravenswood ura, tudja. Milyen semmiségeket beszéltünk; és ha egy-egy perczig hallgattunk a madarak kiabálására... mert kiabálni is szoktak, tudja — és a kis Hamilton Nessie azt mondta, hogy Nilsson nem válik épen díszünkre. (Hallgat, gondolkozik.) Milyen számár vagyok, hogy Hamilton Nessieről beszélek neki; persze nem sérti őt, mert nem tudja, milyen durvák voltunk Marlowban, mialatt a csalogány épen így énekelt az ablakon kívül az egész idő alatt. — Milyen szép alak; a kis szürke ruha elragadó; olyan, mintha fiú-szerzetesnek öltözött volna tréfából. Ezek a komor szobák függönyeikkel s épen csak ez a szöke fürtös fej a középben és a madarak trillázása a távolban — sokkal jobb, mint Marlow, egy jelenet ez Massinger vagy Ford valamelyik drámájából, milyen áhitatos, mikor a madarakra figyel, olyan arcza van, mint egy imádkozó leánynak. Valamiképen azt képzei az ember, hogy jó lenne, ha volna valami jobb, mint ez a földi élet (a Sancta Maria dei Fiori harangja az Ave Mária-ra szól).

DÓRA (izgatottan fölkelve): Ez a Venti tre! És nem jönnek! Mit csináljak? Mi mindent fog az anyám gondolni! Nem hallathatjuk magunkat senkivel?

SIR OSCAR: Nem fogják a csalogányok megvigasztalni?

DÓRA: Oh kérem, ne fogja tréfára! Képzelve csak, milyen

szomorú lesz anyám, várva rám óráról órára... sohasem maradok tovább, mint öt óráig... és senki sincs velem, mint a mi hülye Teresinánk és nem is álmódják, hogy itt vagyok, mert kimentem a spanyol zárdába festeni, és helyette ide jöttem, mert a templom zárva volt. Oh, nem kiáltana rájok? Kérem, kiabáljon... kiáltson... mintha a testőröknek vezényelne, hogy tüzeljenek!

SIR OSCAR: Meg fogom tenni a lehető. Sokat szoktam kiáltani a gyakorlatokon és még többet, ha a yachtom háborgó vizeken vitorláz és a kormányos ügyetlen, ime! (Kihajol az ablakon és hallózik; a visszhangot kivéve semmi felelet.)

DÓRA (kétségbeesetten): Senki sem hallja! Oh milyen borzasztó! Mit csinálhatok?

SIR OSCAR: Félek, hogy nincs mit csinálni. Leereszknék a falon valahogyan, de ezek az átkozott francia ablakok... francia ablakok egy olasz palotán!... Nagyon is keskenyek, semhogy keresztül férhetnék. Lássá, szerencsétlenségemre a *Punch* képei szerinti nagy testőr vagyok. Csak tudnék mit csinálni. Félek, hogy roppantúl terhére vagyok.

DÓRA: Oh nem, ön oly kedves s én olyan önző vagyok. Elfelejtettem, hogy mennyire érzi az ebéd hiányát.

SIR OSCAR: Az kisebb baj; voltam már éhes ezelőtt is és nem haltam bele. A mi engem bánt, az a gond önért és anyjáért otthon. Persze minden jól fog végződni; nem vagyunk ide bezárva, hogy az Ugolinik sorsára jussunk; valaki fog jönni egy idő múlva; de addig meg kell utálnia a látásomat.

DÓRA (naívan): Igazán nem; elfelejtette velem az időt; nagyon kedves volt.

SIR OSCAR (magában): Milyen édesen mondja ezt. És nincs felőlem egy gyanakvó gondolata sem. Szent Ég! Hogy kiaknázza volna Hamilton Nessie vagy bármelyikök e «helyzetet». Milyen mesterkélt félelmekre, megható szeméremre, megindító magatartásra használták volna föl! Ez a gyermek csak arra gondol, hogy anyja sir otthon s én nem ebédeltem. (Megkerüli a három nyitott termet és visszajön): Megpróbáltam mindegyik ajtót kifeszíteni, de ellentállnak. Nincs semmi lehetőség a kijutásra. Mit tehetek? Ön ismeri a helyet. Parancsoljon. Meg fogom tenni a lehető és a lehetlent.

DÓRA (elsápadva): Azt hiszem, nem tehet semmit, a mint

nem is hallathatja magát senkivel. Egészen érthetetlen. Az az ember nagyon sokat ihatott és lefeküdt . . . és majdnem sötét van.

SIR OSCAR: Hogy folytatják ezek a csalogányok, kis hangjaik behatolnak oda, hol az enyém elvész, a kedvesség felsőbb hatalma a terjedelem fölött. Itt sötétebb minden, mint künt, épen a szőnyegek miatt. Elgondolni, hogy nem evett semmit egész nap!

DÓRA: Én azt nem bánom; sokszor nem eszem semmit egész nap. Szeretne cigarettázni? Azt hiszem, mondta, hogy vannak cigarettái.

SIR OSCAR: Nem, köszönöm; nem kívánom. Csak bán-taná önt.

DÓRA: Igazán nem; nem bánom. Azt mondja, hogyha cigarettáz, kevésbé érzi az éhséget.

SIR OSCAR: Nos megyek és rágyújtok a mellékszobában, hogy megmutassam, mennyire becsülöm a kedvességét. (Megy, cigarettáz és gondolkozik.) Becsületemre, ha létezik olyasmi, mint szerelem első látásra, akkor szerelmes vagyok! Végre is mit találhat az ember jobbat, mint Claremont Tamás leányát! A legjobb ember volt, a ki valaha élt, s koldussá lett, mert hű maradt egyházához és loyális elveihez; tudós és úri-ember volt minden izében. Ha van bennem valami érdem. Claremontnak köszönöm. Borzasztó elkényeztetett semmire-való kis csacsi voltam, mikor hozzá kerültem és embert faragott belőlem. Ha később eltértem tanításától, senki hibája sem volt, csak az enyém. — Ő végtelenül bájos, olyan egészen ártatlan és mégis láthatja az ember, hogy bátran meg tudná állni a helyét. Milyen szép a hangja is! És milyen arcbőr! Végre is Piver nem képes ezt élethűen visszaadni! Kíváncsi vagyok, mit szólna, ha azt mondanák neki, hogy komolyan gondolok rá . . . meghúzná a fülemet képletesen. Igen nevetségesen hangzik, mikor húsz éves korom óta folyton abbéli félelemben éltem, hogy az asszonyok rabul ejtenek és mikor épen egy pár órája láttam őt ezekben a szobákban, de azt hiszem, az ember rosszabbul is járhatna. Mindig az volt az eszmém, hogy valakit talállok a hétköznapin kívül; halálosra betegítnek asszonyaink. olyan borzasztón egyformák és aztán az ember tudja, hogy azok a leányok hozzá mennének magához az ördöghöz is, ha előnyös föltételeket szabna. Ime, ez a leány, azt hiszem,

inkább festene vásznat élete végéig, minthogy eladja magát. Milyen érdekes tréfa volna őt a világba vezetni; biztos vagyok, hogy örülni tudna; egy vak anyával bezárva, és arra utalva, hogy küzdjön a megélhetéseért; úgy kell élnie, mint a madárnak a kalitkában. Ha az ember magával vihetné és elmenne vele Párisba és Worthnak *carte-blanche*-ot engedne, milyen gyönyörű lenne egy hónap alatt; és oly jól esnék az embernek nevetését hallani; azonban azt hiszem, gyűlölné mindazt és szeretne lemenni a veteményesbe és a rózsákhoz Rivauxban, legalább így képzelem. Azt hiszem, mindig a falut szeretné legjobban és talán szeretne lovagolni; olyan alakja van, hogy bizonyára jól tudna lovagolni. Szent Ég! Itt a hőségben lekötve lenni; szenteket, istennőket és tájképeket festeni vászonra egy csomó kereskedő és yankee számára! Förtelmes! Andromeda és a szikla semmi sem volt ehhez képest! És olyan bátor és olyan csendes és olyan hálás mindezért! És csak anyjára gondol, egy csöppet sem magára! Szégyenletes volna szerelmet vallani neki; megijedne, hisz be van zárva velem, és olyan sötét van, mint a kútban. Borzasztón hatna rá. Az embernek nem szabad semmit sem mondani, a mi sértené, nem volna illő! (a cigaretta végét egy sarokba dobja és körülnéz a szobában). Ha csak találhatna az ember egy csöpp világosságot, megnyugtatóná őt; rémes neki szegény gyermeknek így egyedül lenni egy idegennel. Ha nem volna olyan gyanútlan, azt hinné, hogy megvesztegettem az őrt. (Egy márvány-szekrényen megpillant egy viaszgyertya-véget; elveszi és a leányhoz megy.) Ime egy kis darab viaszgyertya; a belső szobában találtam. Megpróbálom meggyújtani, van egy-két szál gyufám, aztán bedugom a gyertyatartók egyikébe; jobb lesz a semminél. Talán ha majd világosságot látnak az ablakból, valaki feljön. Ime! Gyenge világítás, de arra mégis jó lesz, hogy a szellemeket távol tartsa. Ha bezárják ide az embert, kellene egy vagy két lámpát hagyniok és valami enivalót a szekrényben. Kérem ne ijedjen meg a... semmi miatt, Miss Claremont. Ha kívánja, a legtávolabbi szobába megyek és a bútort fölhalmozhatja köztünk.

DÓRA (egyszerűen): Miért tenném azt? Jobban félnék, ha egyedül volnék. Én egy kicsit... épen egy kicsit... félek a sötétben. Atyám e miatt mindig haragudott rám; azt mondta, hogy az anyyi, mint bizalmatlannak lenni a természettel

szemben, határt vonni a jó Isten hatalmának; persze, hogy az, ha az ember megfontolja, de az ember nem gondol meg mindent előzetesen, legalább én nem.

SIR OSCAR: Egy szép leánynak sohasem volna szabad! Ne haragudjék rám! Akaratlanul mondtam. Lássá, feleletem olyan természetes volt. (Magában gondolja.) Ön imádni való! Nem is jut eszébe, hogy szemtelen lehetnék vele. Lelkemre, én leszek Unájának az oroslánja. Nem hiszem, hogy nagyon illendő életet folytattam mindeddig; de nincs az a vén asszony, a ki jobban vigyázhatna rá, mint én fogok. De meg kell majd inni a levét, ha itt maradunk egész éjjel és beszéd tárgyává teszik nevemet reggel. El fogják ítélni szegény gyermeket, egész életére. A világ nem hisz Unában. Milyen sötét egy világ! (Hangosan:) Hallgassa a csalogányait! Elszavalta-e önnek apja valaha Fordtól a *Hárfás és a csalogányt*? Majdnem azt hiszem, hogy a legszebb vers a mi angol nyelvünkön.

DÓRA: Nagyon szép... könyv nélkül tudom. Csakhogy egy hibába esik minden költő, ha a csalogányokról ír. Beszélnek a nőtényről, hogy szomorú. Ime, a him az, a mely legvidámabb.

SIR OSCAR: Persze; egészen igaza van. Tévedésök Aedonból jön. Hallgassa őket! Milyen ének-áradat! Milyen versengés!

DÓRA: Igy énekelnek Angliában?

SIR OSCAR: Azt hiszem, nem.

DÓRA: Talán Angliában nem látják hangjegyeiket; nincsenek Szent-János bogarak, hogy világítsanak. (Találkozik a tekintetével, elpirul és félre néz.) Mondjon el nekem mindent Egyiptomról, ezzel majd telik az idő. Úgy szeretem a történeteket; atyám annyit szokott nekem mesélni.

SIR OSCAR: Ah, én nem bírok atyja tehetségével. Oly sok éven át beszéltem azt a nyelvet, melyet ön rossz angolnak nevez, hogy elvesztettem a lehetőséget azt a nyelvet beszélni, melyet ön szeret. Elmondhatom, a mit magam láttam, de félek, hogy rosszul fogom elmondani. A mi legjobban bántott, az a szegény fekete Douglasom halála volt, legjobb lovamé; magam neveltem Rivauxban hat év előtt, egy arab leszúrta a nádasban és öt mérföldön keresztül vitt haza a táborba a késsel testében és aztán összeesett. (Beszél vele egy fél óráig Egyiptomról; az óra nyolczat üt; kint besötétedik, a gyertya végét járja).

SIR OSCAR (hangosan): A ficzkóban nincs már húsz perczig tartó élet sem; talán van valahol más viasz-darabka. Hogy mondja? Kassassin? Oh nem, nem volt semmi csodálatos; egy «mêlée» volt: vágtunk, kaszaboltunk, tüzeltünk és újra tüzeltünk, de nem igen tudtuk, hogy mit csinálunk. Mindig így van ez velünk angolokkal, tudja; úgy megyünk neki a dolognak, mintha póló volna és a jó Isten tudja, hogy miképen mászunk ki belőle. Kivánnám, hogy ebből kijuthatnánk, — ön miatt, kezd oly fáradtnak látszani. Valóban borzasztó, hogy egész nap beérte azzal a két kalácscsal, egy csöpp víz nélkül.

DÓRA: Ha csak tudathatnám anyámmal, hogy jól vagyok. Minden borzasztó szerencsétlenséget a nap alatt el fog képzelni, es sohasem fog arra gondolni, hogy ide küldjön . . . legalább is attól tartok, hogy nem.

SIR OSCAR: Talán fog később; mindig azt képzeltem, hogy nincs semmi, a mit pénz meg nem szerezne, ime ez a leány meghazudtolja. (Gondolkozik.) Szeretném megmondani neki mindazt, a mit róla gondolok, de azt hiszem, hogy durvaság volna, mikor így be van zárva; megijeszthetné, nem értené meg. Becsületesemre! Sohasem voltam ennyire hajlandó egy nőt feleségül kérni, de rémült vagy haragos lehetne; nem szabadulhat tőlem, nem szabad zavarba hozni. Valószínű, hogy nem jutunk ki reggelig, borzasztó kegyetlen lesz rá nézve. Milyen történetet költenének belőle, ha a klubbokban szellőztetnék; azt hiszem, elítélnének engem és Scipiónak neveznének egész életemben.

DÓRA (kétségbeeséssel): Hogy lehetséges, hogy velem így bánjanak, oly jól ismernek, folyton ide jönök. Persze itt nincs úgy, mint a folyosókon, a melyeket be kell zárniok; de mégis be kellene zárniok a palotát naplementekor.

SIR OSCAR: Ezt a zúgot épen elfelejtették. Kérem, ne bánkódjék; ha ide hívhatnám őket, akár annak az árán, hogy a nyakamat szegem, biztosítom, nem haboznék egy perczig sem; de ha az ember nem tud kijutni egyik ablakon sem! Vannak perczek és ez egyike azoknak a perczeknek, mikor az ember érzi, hogy alkalomadtán jobb törpének lenni, mint óriásnak!

DÓRA: Ha kiférne is az ablakon, nem tehetne semmit; borzasztó magasak.

SIR OSCAR: Megpróbálnám önért.

DÓRA (mosolyogva): Vagy — az ebédért.

SIR OSCAR: Ön nagyon kegyetlen. Mutattam-e, hogy érzem az ebéd hiányát? Igazán, az után a cigaretta után, a mit oly kedvesen megengedett elszívni, egészen föl vagyok frissülve testben és szellemben. De hogy önnek még egy pohár vize se legyen, az végtelenül kétségbe ejt.

DÓRA (könnyezve): Oh mindez legkevésbé sem tesz semmit! Az, hogy elgondolom, milyen boldogtalan lesz szegény anyám. És tudja, minden annyival rosszabb azoknak, a kik vakok. Érzik, hogy semmit sem tehetnek!

SIR OSCAR: (nyugtalanul mozog): Kérem, kérem, ne sírjon. Sohasem bírok nőt sirni látni. Tudom, hogy borzasztó önre nézve mindez és az ember olyan bolondnak érzi magát, hogy nem tehet semmit. Talán kifeszíthetném az ajtót, ha a vállammal neki dőlnek. Megpróbáljam?

DÓRA: Nem, azt hiszem, nem tudná megmozdítani, ezek az ajtók oly erősek; és bezárnák önt e miatt!

SIR OSCAR: Kockáztatnám. Ha nem ijesztem meg, megpróbálnám, hogy ki tudom-e feszíteni a pántokat; vagyok oly erős körülbelül, mint a legtöbb férfi. Nem látok semmi más módot, tegyem-e?

DÓRA: Oh kérem ne, megerőltethetné magát és úgy fognak haragudni.

SIR OSCAR (mosolyogva): Kedvesem, inkább a fal fog megsebesülni. A legrosszabb az, hogy ezek a dolgok, a miket a sötét korszakokban készítettek, olyan átkozottul jól vannak készítve, hogy majdnem az ostromnak is ellent tudnának állni. Ha a londoni házamnak egyik ajtaja volna, két perc alatt szilánkokra repíteném. Álljon félre az útból és engedje megpróbálnom, mielőtt a gyertya leég. Nem bánja, ha levetem kabátomat? Ime milyen halavány! Azt hiszi, hogy rám fog szakadni, mint Gaza kapui?! Kérem, ne ijedjen meg! Azt hittem, hogy ön olyan hideg, bátor kis hölgyecske! Biztosítom, hogy az egyedüli kár ez a pár nagyon szép ajtópánt lesz és a pénz majd azt is kijavítja. Most nézzen ide, megpróbálok. Ha nem sikerül, sem lesz rosszabb, ha sikerül, kiszaladhat, mihelyt az ajtó ledől és sohasem fogják tudni, hogy itt volt bezárva velem, látja? (Gondolkozik). Milyen ártatlan! Nem álmodja, hogy az emberek borzasztó dolgokat

mondhatnának! Ime az igazi ártatlanság ... Una ártatlansága ... tisztább, semhogy a rosszat el is képzelné és félelmet nem ismer. Mindig kívántam ezt a dolgot megtalálni, de azt gondoltam, hogy ez a kör négyzögösítése. (Hangosan.) Félre állna, kérem, az útból? És tartaná a gyertyát, a míg próbálkozom? Ime! (Vállát támasztja az ajtónak; piheg és lök tiz perczig hiába; megáll, hogy lélekzetet vegyen.)

DÓRA (összetett kezekkel): Oh kérem ne próbálja, megsérti magát, már is fáradtnak és megerőltetettnek kell lennie; és ha ledöntené, a Bargellóba tennék. Tudja, hogy ez a király palotája!

SIR OSCAR (nevetve): Engem nem fognak lefejezni; talán az őrt fogják lefejezni. Ne higye, hogy beadom a derekamat; nem azért kerültem épen haza Egyiptomból, hogy meghátráljak egy fa-ajtó előtt. (Ismét próbálkozik és szilánkokra törve repíti a pántokat.) Tessék! Tudtam, hogy leütöm az átkozott jószágot. Most szabad, szép madaram! Le akar futni a lépcsőn és itt hagyni engem, vagy jobban szereti, ha én megyek és hívom őket?

DÓRA: Oh milyen erős ön! Milyen szép ilyen erősnek lenni!

SIR OSCAR (mosolyogva): Hercules mindig egy fejhoszszal nyer önöknél, asszonyoknál! Ez a szerencsétlen ajtó! Csak arra jó már, hogy gyufának darabolják föl: de ismerem az egész királyi háztartást, majd jóvá teszik! Ugyan, ön sápadtabb, mint azelőtt. Mi baja van?

DÓRA (festékeit és ecseteit összeszedve): Én csak nagyon örülök és olyan csodálatosnak látszik előttem, hogy valaki olyan erős, mint ön! Úgy feszítette ki az ajtót, mint én a papírral tenném!

SIR OSCAR: Nem egészen; tizenöt perczet vett igénybe. Ne siessen olyan borzasztóan. Én... én szeretnék valamit kérdezni magától.

DÓRA: Nem várhatok egy perczig sem, igazán nem tehetem. Rohanni fogok egész úton hazafelé. Majdnem kilencz órának kell lenni. Gondoljon a mamára!

SIR OSCAR: Igen; de én egy szót szeretnék, épen csak egy szót. Elfuthat azután oly gyorsan, a mint csak akar; de meg kell mondanom, ha belehalnék is. Egy ilyen fél nap többet számít, mint egy fél év, nem gondolja? Nem tudom,

miképen érez irántam, nem remélhetem, hogy egyáltalában érez valamit, de a mit én érzek, épen az, hogy ön jobban tetszik nekem, mint bármely nő, a kit valaha ismertem. Akar-e velem jönni és Rivauxban élni? Szent Györgyre, ime kialudt a gyertya? Nos, kiszolgálta az idejét! Kérem, ne ijedjen meg; adja nekem a kezét, majd tapogatózva megtaláljuk útunkat lefelé. De mielőtt kimegyünk, kérem feleljen nekem!

DÓRA (izgatottan): Egész sötét van!

SIR OSCAR: Egész sötét van; de a csalogányok megtalálják szavokat a sötétben és így ön is!

DÓRA: Beszelnünk kell az örrel.

SIR OSCAR: Persze, hogy kell beszelnünk az örrel... legalább én fogok és nyomatékosan... de előbb kérem, beszéljen velem. Persze nagyon keveset tud felőlem, de anyja megtud majd mindent. Az egész, a mit tennie kell, édesem, azt megmondani, hogy nem vagyok-e kiállhatatlan önnek?

DÓRA: Kiállhatatlan? Ön?

SIR OSCAR: Szabad haza kísérem?

DÓRA (suttogva): Ha kívánja?!

Ouida után, angolból

F. L.

ŐSZESTI FÉNY.

Csodaszép őszi alkonyúlat:
Délnyugaton az ég kigyúlad
S bár elsötétül a vidék,
Az ég csak ég.

S a mint a földet szállja, szállja
Az éjnek mind sűrűbb homálya,
Az a pirosuló égi seb
Mind véresebb.

Már nem is égbeli ragyogvány,
Már mintha a mély poklok odván
Sugárzanék ki az a fény,
Ugy látom én.

S a mint e vad fényt nézem, nézem,
A mását enszivemben érzem.
A napmulás, alkonyodás
Ott is csodás.

Hisz nekem is már ősz van, este,
De szívem küzd kétségbeesve,
Még tüze vallja: itt vagyok! —
S ragyog, ragyog . . .

KOZMA ANDOR.

VÉGRENDELET.

Figyelj, barátom, egy kicsit
 S hallgass meg türelemmel;
 Úgy sem sokáig élek itt,
 Azt mondja minden ember.
 Beszéld el, hazatérten . . .
 De mégse --- hiszen értem
 Ugyan ki ejtene panaszt?
 Biz' én jól tudom azt.

S valaki mégis kérdezi,
 Hol vagyok, mit csinállok,
 Hát mondd meg röviden neki:
 Egy golyó földhöz vágott,
 S egy rossz orvos megoperált;
 Czáromért szenvedtem halált
 És végső sóhajomban
 A hazámat áldottam.

Lehet, hogy jó apám s anyám
 Meghaltak azalatt, —
 Mert nekem fájna igazán,
 Ha kérdnék sorsomat . . .
 Velök tereld csak a szót másra;
 Mondd: lusta vagyok az írásra,
 S hogy sok az ellen még előttünk,
 De haza megyek, majd ha győztünk.

A szomszéd lányát ismered?
 A milyen csapodár
 S a mily rég látott: meglehet,
 Nevem' se tudja már.
 Hanem azért megmondhatod
 Neki, hogy én már nem vagyok . . .
 A kedve kissé búsra válik —
 Ej no de nem sokáig! . . .

AZ ARAB MŰVÉSZET EGYIPTOMBAN A TURKOMÁN ÉS CSERKESZ MAMLUK-SZULTÁNOK ALATT (1250 — 1517.)

Ha van az egyiptomi muzulmán művelődés történetében sajtáságos jelenség, a mi legalább első tekintetre ilyennek tetszik, ez annak a ténynek megállapítása, hogy a művészetek a fejlődés útjára teljesen csak akkor lépnek, a mikor a dynastiai kormányformán alapuló állandó kormányzatot az uralkodók gyors váltakozásának egy hosszabb időszak követte, a mely alatt a legfelső hatalom bizonyos tekintetben egyes nagyravágyók kénye-kedvétől függött.

A legutóbb uralmon levő Ejjubid-szultánok dynastiájának legfényesebb alakja, a lovagias Szaladin sokkal rövidebb ideig uralkodott és uralma sokkal harcziásabb volt, mintsem az ország művészeti fejlődésében észre vehető haladásnak nyomait tüntethetné föl. Tagadhatatlan, hogy ámbár ennek a túlnyomón katonai korszaknak nem régen fölfedezett igen érdekes maradványai a kivitelnek már figyelemre méltó formáit mutatják, mindazonáltal nem igen változtatták meg azt a nézetet, hogy a formáknak szótára — ha szabad e kifejezést használunk — még nagyon is szűk volt.

A legfontosb újítás az építőművészet terén, mely ennek a dynastiának érdeme, a Perzsiából áttelepített mecsetforma, melynek főjellemvonása a keresztalakú elrendezés.

Ha csak némi fogalmunk van is az arab művészet történetéről, tudjuk, hogy ez a typus visszavezetve legegyszerűbb elemeire, négy kisebb-nagyobb csúcsíves bolt fedte csarnokból áll, melyek mindegyikének egy oldala a közöttök fekvő négyszögű udvarra nyílik.

Az a kevés, a mi az épületeknek az új fajából fönmaradt, vakolattal összetartott téglákból van építve. Az ilyen

építkezésnek természetes következménye, hogy a díszítés anyaga: a gipsz és a fa; a futó-indákkal díszített fölírás teszi annak majdnem minden költségét.

* * *

A XIII. század közepén — a mi időszámításunk szerint — az Ejjubidák letűnt dynastiáját a turkomán szultánok uralma követvén, a művészetek terén igen fontos változás megy végbe. A keresztalakú alaprajzot, mely a régi uralkodóház emlékével maradt szoros kapcsolatban, teljesen elejtették és visszatértek az évszázados szokás szentelte kezdetleges formához: az oszlopcsarnokos mecsethez.

E visszahatás politikai jellegének világos bizonyítéka az a tény, hogy hatása annyi időre terjed, a mennyire az új uralom megszilárdulásának épen szüksége volt, és az Ejjubid-szultánok meghonosította mecset-typusra való visszatérésig még jó hosszú idő telt el. Egyébiránt ez a typus aztán egy fontos elemnek, az oszlopnak, hozzájárultával tetemes átalakulást szenvedett; az oszlopsor tág és igen termékeny teret nyitott a művészi elmés combinációnak, akár a szerkesztés, akár pedig a díszítés tekintetében és ily módon szerencsésen hozzá járult azokhoz a nagyszámú kegyes alapításokhoz, melyek a chánká és rubát (kolostorok) nevek alatt épültek: olyan épületek ezek, melyeknek magva valódi és képes értelemben változatlanul megmarad «mecsetnek».

De valójában nem ez volt a legfontosabb abban a forradalomban, mely az építőművészet terén végbe ment. A téglának fokozatos kiküszöbölése és a kőnek alkalmazása volt a fő, a legjellemzetesebb tényező az egyiptomi arab művészet megváltozásában. Az anyagoknak ez a gyökeres átalakulása szükségszerűn vont maga után a szerkezet mindazon problémáinak megoldását, melyek az arab építőművészetet új útra terelték; ez volt kiinduló pontja egyszersmind az épületek külső elrendezését illető igen előnyös átalakulásnak.

Tényleg láthatunk rövid ingadozás után, mely a Záher-el-Bundukdári szultán (1266) mecsetjének külsején épen úgy mutatkozik, mint a Kalaun szultán (1283) emlékeinek eléggé ismert csoportján, olyan igazi művészi alkotásokat, mint a Szángár-el-Gauli emir (1306) halotti mecsetje, a Beibarsz szultán (1305) chánkája és több mást, a melyeknek homlok-

zatán már észre vehetjük azokat a lényeges formákat, melyeknek teljes kifejlődését, legnagyobb virágzását, később a cserkesz-szultánok uralma alatt találjuk. A kupolák és minaretok nem emelkednek többé bármely tetszőleges részéből a mecset-tervezetnek, hanem mindegyiknek jól kijelölt, biztos helye van az épület harmoniája kedvéért.

Hogy méltányolhassuk az ekként elért eredményeket, a XV. század végén épített emlékeket kell tanulmányoznunk, a melyeken a távlati hatásra nézve minden oly ügyesen van kiszámítva, hogy az egésznek összhangját csak a részleteknek gazdagsága és tisztasága mulja fölül.

Innen túl megszűnik az a meglepő ellentét, a melyet az előző korszak épületein találunk: ezeken ugyanis a gazdagon kiképzett kapuzat mellett csupasz falakat látunk, melyeknek egyhangúságát csak egyszerű ablakok szakítják meg; a minden részletében művészi gonddal alkotott homlokzat egészen egyöntetűvé, tökéletes mesterművé vált.

Tekintsük meg egy XV. századbéli mecset homlokzatát. A nagy fülke-alakú kapuzatot sztalaktit rendszerű boltozat takarja. A falrétegek váltakozva fehér és fekete kövekből állnak; a szemöldökkő és a teherhárító-ív ékkövei szeszélyes vonalakban folynak egymásba, vagy pedig különböző színű anyagokkal, melyek a fülke többi részeire is átterjedtek, vannak kirakva. Ezeknek a bejáratoknak gazdagsága, pazar fénye valóban megkapó, ámbár ez épenséggel nem rendkívüli jelenség, mert nagy és kis mecsetek diszítésében egyaránt pazarul jártak el.

Az ablakok rendszeren kettős sort alkottak, mintha az épületnek két emelete volna; de a vonalak függőlegességének elvét, mely a kapuzat elrendezésében általánosan uralkodik, itt is föntartották vájulatok vagy sztalaktitmódra korszorúzott álfülkék alkalmazásával, melyekben az ablakokat helyezték el. Az alsó emelet ablakai fölött a teherhárító-ív övezte szemöldökkő emelkedik ki azon módon tagozva, mint a kapuzat; bronz rácsozat, mely gyakran cisellált is, és gazdagon incrustált ablaktáblák védik őket. A felső emelet ablakai csúcsívesek, vagy pedig két-két ikerablakot egy egy patkós ív vesz körül; ez utóbbiak csodálatra méltó művészi finomsággal és leleményesen metszett gipszkeretbe foglalt üveglemezekből állnak.

Az így fölfogott homlokzatnak bármely részére vetjük is tekintetünket, általában mondhatjuk, hogy az egész épületen ugyanazok a díszítési elvek érvényesülnek. A kő és márvány a legnagyobb gonddal faragva, a leggazdagabban incrustálva, a díszítésnek ugyanazt a pazarságát mutatja.

Azonban tévednénk, ha azt hinnők, hogy a homlokzat kimerítette volna a maga számára az arab díszítő genialitásnak minden forrását. Nem kevésbé fontos az a változás is, mely az épület belsejében ment végbe. A gipsz, a melyet nem durván, európai módra, kész öntött díszitményekkel alkalmaztak, hanem a domborműveket metszették belé, ez ideig kielégítette az igényeket. Egészen most sem vetik ugyan el, de megszorítják használatát, a miről a Hasszán szultán (1356) mecsetje tanuskodik; megjegyzésre méltó, hogy midőn nemesebb anyagból készült díszítéssel csoportosítják, mint a Muajjed-mecseten (1416), akkor az általános pompával akképen hozzák összhangba, hogy hatását jelentékeny színezéssel és aranyozással fokozzák. Mégis a legkedveltebb, leginkább alkalmazott építő anyaguk a márvány, minden változatával, és a porphy, melyek után folyton szinte lázasan kutatnak; kifosztják érte Egyiptomnak és a szomszédos országoknak valamennyi templomát, mecsetjét és klastromát. Hajókat töltenek meg vele, melyek e becses zsákmány végett kötnek ki, és viszik a kőfaragó műhelyekbe, a hol ügyes kezek ragyogó táblákká és finom kövekké csiszolják, melyekre az utókor csodálattal tekint.

Az oszlop általános használata maga után vonja a nehézkes boltozat mellőzését; ettől fogva a fát használják kizáróan mennyezetül, melyből a színben és aranyban pompázó faragványos mennyezetet teremtik. Ez is rendkívüli szépségű díszítő elemekkel gazdagította az arab művészetet.

Ez a pompázás nem kizárólagos szabadalma az építészetnek. Hasonló teremtő munkásság mutatkozik a művészet minden ágában, akár állanak azok az építészet szolgálatában, akár nem. Mindaz, a mi a ház díszére való és az is, a mi a ház szükségletéhez tartozik: a bútorzat, mindenféle házi eszköz, szóval minden használati tárgy, az izlésnek és nem ritkán a gazdagságnak ugyanazt a bélyegét hordja, a mely a nagy alkotásokat jellemzi.

Egyiptom ettől fogva egészen sajátos díszítési módot

mondhat magáénak; egyáltalán nincs oka irigyelni az idegent. Avagy képzelhetünk-e valami szebbet, tökéletesebbet, mint volt az a fémipar-művészet, mely megalkotta akár a Hasszán, akár a Barkuk szultán mecsetjének ajtaját és a sok ezernyi tárgyat: asztalkákat, szekrénykéket, gyertyatartókat, füstölőket stb., melyekért a gyűjtők ma annyira versengenek. Ezek az elragadó alkotások a XIV., XV. századok művei.

Az üveggel való bánás művészete sem volt alacsonyabb színvonalú, erről tanuskodnak az utánozhatatlan zománczos függőlámpák, a melyekből a kairói múzeum több példánnyal rendelkeznék, ha e pompás üvegtárgyak már régen Európába nem vándoroltak volna.

Mit mondjunk a keramikáról? Az iparművészet egy ágának termékei sem szenvedtek annyit az idők viszontagságaitól, mint ezek; mégis fogalmat alkothatunk rólok abból a számos töredékből, melyek a nagyvárosok határában levő dombokból kerültek napfényre. Lehet ezek között vésett arabeszeket látni, melyeket egy tökéletes egyenletességű és szilárdságú zománczczal vontak be. A rajtok díszlő föliratok és czimerek teszik lehetővé, hogy keletkezésök idejét a XIV. és XV. századba tegyük.

Kéziratoknak, a fentebbiekkel ellentétben, az az előnyük, hogy sértetlenül maradtak ránk, mint e csodálandó korszak legszebb hagyományai. Finom, leleményes, ragyogó színezésben gazdagok ezek, úgy hogy fölvehetik a versenyt Kelet és Nyugat e szakban teremtett legjavával. A kairói Khediv-könyvtár nagyszámú ilyen kéziratot őriz olyan kötésben, a mely maga is helyes fogalmat ad a tökéletesség magas fokára emelkedett művészetről, mely az olaszok közvetítésével ennek a korszaknak európai műtermeire érezhető hatást gyakorolt.

Hosszadalmas volna kiterjeszkednünk itt az egyiptomi művészet teremtő lángeszének minden alkotására a XV. században. Meg kellene vizsgálnunk a fegyvereket, szöveteket, a bőripart, szóval az iparművészet minden nemét; és ez annál fogva is gazdagabb, mert magába olvasztotta egy oly népnek teremtő képességét, mely előtt a szobrászat idegen volt. Ime ez a bámulatos mozgalom, ez a rendkívül termékeny föllendülés jellemzik azt a korszakot, midőn Egyiptom a turkomán és cserkesz szultánok uralma alatt állt. És mind-

azonáltal kevés korszaka van a muzulmán Egyiptom történetének, mely a sokféle villongásoktól izgalmasabb, belharczok tekintetében véresebb lett volna. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy ezek a harcok bizonyos korlátok közé szorulnak; csupán az országban idegen katonai elem vesz bennök részt; a népnek magának, a művészek elszigetelt osztályának, melyhez — meg kell vallanunk — jelentékeny számban idegenek is tartoztak, szerencsére nem volt benne része. Szóval ugyanaz a jelenség ez itt, mint Európában, a mikor az állandó hadsereg legnagyobb részt zsoldosokból állt. Ennek a körülménynek köszönhető, hogy az ország maga rendes életet élt és művészi hajlamainak is hódolhatott, míg a paloták és gyakran az utcák is véres harcok színhelyei voltak. Sőt magoknak az emireknek is, a kiknek életelemök volt a háború, szenvedélyök a katonai hőstettek, nem kevésbé élénk érzékök volt a pompa és gazdagság iránt. Hajlékaik díszítésében az összes művészeteknek szintén versengeniök kellett. Fényes ünnepélyeket rendeztek és főként súlyt vetettek kegyes alapításokra, melyek nevöket az utókor számára föntartották. És csakugyan nem találunk szultánt vagy főurat, a ki föl ne használta volna az eszközt, hogy az embereket megnyerje, sőt gyakran, hogy őket bámulatba ejtse. Erről tanuskodnak a nagyszerűen egymásba fogódzó arabeszkekkel díszített föliratok mecseteken, zárdákon, kutakon stb. kívül és belül egyaránt. Hiába keresnök rajtok a művész nevét, kinek műve csodálatunkat kelti föl, neki nincs egyéb célja, mint túlon túl áradozó dicséretét zengenie annak, a ki a munkát megrendelte.

A XV. század végével az arab stílus elérte tökéletesedésének tetőpontját: a művészet teljes kifejlődéshez jutott minden oldalú nyilvánulatában.

Kétségtelen, hogy hiába keresnénk most olyan óriás arányú, szinte emberfölötti erő alkotta nagyszerű építményeket, a milyenek voltak a Hasszán és Muajjed szultánok mecsetjei. Bizonyára megvoltak a vállalkozás hatalmas voltához méltó eszközök, hogy méltó párja keletkezzék ezeknek a büszke épületeknek, de a kényszerítő akaraterő hiányzott. És ez az idők jele. A catastropha küszöbén állunk: az effajta uralmak nem tartanak végtelen időkig. Mihelyt a hatalom meging és azon fölül ephemerré válik: megszűnik ha-

talom lenni; mindig kevesebb és kevesebb ember vágyik rá. Kanson-el-Ghuri már könnyező szemekkel köti föl a szultáni kardot és előre kiköti, hogy ha majdan megfosztják a tróntól, kiméljék életét.

Eljutottunk a XVI. század első éveibe. El Ghuri szultán kihívására, a kit a vaksors vezetett, Szelim török szultán döntő hadjáratot vezetelt Egyiptom ellen. A küzdelem mind a két részről elkeseredett volt. Az övétől elárult Ghuri siralmas véget ért: a menekülők lovainak patkói taposták össze. Öcscse, Tuman bey, a kiben az emirek utolsó reménye összpontosult, összegyűjtötte a hadsereg romjait és egy hő-sies, de hiába való kísérletet tett. Legyőzetvén, menekülve futott fővárosába, Kairóba. Az ellenállás kétségbeesett volt. Az ellenség a várost csak utczáról utczára, házról házra vehette be s a kétségbe esettek hiába küzdöttek. Sorsuk meg volt pecsételve. Egyiptom urat változtatott.

A nemzeti szellem még él rövid ideig és igyekszik rányomni bélyegét a Konstantinápolyból átültetett új formákra, de ez már haláltusája volt. Az arab művészet Egyiptomban nemsokára a multnak emlékévé vált.

Kairo.

HERZ MIKSA.

SIR JOHN BOWRING.

A *Budapesti Szemle* 321 számában (332 lap) említettem, hogy midőn gróf Széchenyi István 1832-ben Angliában járt, fölkereste őt Bowring is (még akkor nem volt lovag), s hogy a grófra egy szédelő benyomását tette és sehog sem tetszett neki. Ugyanott azt a véleményt koczkáztattam, hogy Széchenyi ítélete róla talán túlszigorú volt, de nem teljesen alaptalan. Bowring, mint hallottam, nem tudott magyarul és nem is volt soha eszeágában nyelvünket megtanúlni. Legalább így nyilatkozott egy angol könyvkiadó előtt, a ki szintén már régen meghalt. Miután pedig több magyar költőt mutatott be fordításban az angol közönségnek, érdekesnek tartottam föl kutatni, hogy ki segítette őt munkájában. Erre nézve azt írtam említett dolgozatomban, hogy «azt mondják, hogy Kertbeny fordította le számára a magyar szöveget németre és Bowring azután lefordította angolra». Ezt azonban csakis Petőfi-fordításairól állíthatjuk, melyekből egy köteteskét 1866-ban közölt nyomtatásban *Translations from Alexander Petőfi, the Magyar poet* cím alatt. A kis nyolczadrét kötet 240 lapra terjed és a magyar költő rövid életrajzán kívül 54 költeményének, köztök *János vitéznek* és *Bolond Istóknak* angol fordításait tartalmazza. Miután Kertbenytől még az ötvenes évek elején jelent meg két vagy három könyv, melyekben magyar költők munkáit mutatta be fordításban a német közönségnek, egyikökben kizárólag Petőfi költeményeit, fölötte valószínű az, hogy Bowring ezeket használta föl. Említett munkájának 7. lapján föl is említi, hogy Kertbeny sok érdemet szerzett magának Petőfi munkáinak a külföldi közönséggel való megismertetése és az angol szöveg egy-két helyéből világos még az is, hogy Bowring németből fordított. Így például a «Deresre húzzák a gazembert» verssort ilyképen fordította le: «The halunk is brought to the Derezs's side», hol a *halunk* persze

német szó és az angolban olyan ismeretlen, mint a magyar deres szó, melynek értelmét nem tartotta szükségesnek megmagyarázni olvasóinak.

De Bowring már jóval korábban, tudniillik 1830-ban bocsátott közre Londonban egy kötetnyi fordítást magyar költőkből ily cím alatt: *Poetry of the Magyars, preceded by a sketch of the language and literature of Hungary and Transylvania*, a mely munkánál persze az akkor még kiskorú Kertbeny nem segíthette, mert csak 1824-ben született. A szintén nyolczadrétű kötet LXXXIV + 316 lapra terjed és galanthai Eszterházy Pál herczegnek, a londoni osztrák-magyar követnek van ajánlva. Van benne bevezetés, mely két szakaszra oszlik. Ezeknek elsejében a szerző meglehetősen alaposan — az akkori fölfogás szerint — értekezik a magyar nyelvről, másikában pedig ismerteti a magyar irodalom történetét és egyes magyar szerzők életének közli rövid vázlatait.

Forrásaiúl Bowring említ egy csomó latin és német s egy magyar munkát s azonkívül két német anthológiát magyar költők munkáinak fordításaiból. Ezeknek egyike gróf Majláth *Magyarische Gedichte* című munkája volt (Stuttgart und Tübingen 1825.), a másika pedig Toldy Ferencznek és Fenyéry Gyulának (azaz Stettner Györgynek) szintén jól ismert műve: a *Handbuch der ungrischen Poesie* (Pesth und Wien, 1828.). Használta azonkívül valószínűleg Toldy Ferencznek még egy más gyűjteményét is *Blumenlese aus ungrischen Dichtern* (Pesth, 1828.). Az előszóban pedig még azt is elismeri szerzőnk, hogy egy Mayer nevű jó barátja is segítette őt, kinek jó szolgálataiért nyilvánosan köszönetet mond s kinek segédkezése és ébersége nélkül könyvébe még több hiba is csúszhatott volna.

Az angol fordításban bemutatott magyar költemények szintén két csoportra oszlnak. Ezeknek elsejében a fordító mintegy 20 magyar költő munkáiból nyújt szemelvényeket (összesen majdnem 100 költeményt), a második részben pedig 64 magyar népdal fordítását közli. A fordító nyilatkozata szerint ez utóbbiaknak legtöbbjét Rummy György Károly böngészte össze számára. Döbrentei is gyűjtött részére magyar népdalokat, de ezek legnagyobb sajnálatára és bosszúságára nem érkeztek el hozzá. Azonkívül a gyűjteménynek hiányos voltát azzal mentegeti angolunk, hogy akkorában a Magyarországgal és Erdélylyel való közlekedés nagy nehézségekkel járt.

Egy fontos körülményt azonban Bowring teljesen elmulasztott megemlíteni, tudniillik azt, hogy Rummy a népdaloknak nemcsak eredeti magyar szövegét, hanem még német fordításait is megküldte neki s hogy ő angol munkájának teljes bevezetését, értem az értekezést a magyar nyelvről, a magyar irodalom történetét és a magyar szerzők rövid életrajzi vázlatait, szintén Rummynek egy kéziratban maradt német munkája alapján írta meg. E kéziratot jelenleg a British-Museumban őrzik (könyvtári jegye Add. MS. 29538.), melynek azt Lewin B. Bowring, Sir John Bowringnak életírója és «önéletrajzi megemlékezéseinek» (*Autobiographical Recollections*) kiadója ajándékozta 1873 december 13-dikán. A kézirati mű czíme ez: 1. *Magyarische Anthologie. Mit einer vorausgeschickten Abhandlung über die Eigenthümlichkeiten der magyarischen Sprache, einer allgemeinen Uebersicht der magyarischen Literatur und einer speciellen Uebersicht der poetischen Literatur der Magyaren.* By Dr. Georg Carl Rummy, Vienna 1828. Autograph f. 1. — 2. *Ungrische Volkslieder, gesammelt und übersetzt von Georg Carl Rummy in Wien 1828.* Nem tudom, vajon e kézirat elkerülte-e Rummy életrajzírójának, Kőrösy Lászlónak figyelmét vagy nem. (Budapest, 1880.)

Rummy ebben a gyűjteményben összesen mintegy 80 népdalt közöl eredeti magyar szövegben és német fordításban, tehát valamivel többet, mint a mennyit Bowring fölhasznál. Néhányok eredetileg a *Hasznos Mulatságokban* jelent meg.

Az angol fordító itt-ott jegyzetekkel kíséri fordításait és minden egyes esetben közli az eredeti magyar szöveg kezdő szavait, néha csúnyán elcsúfítva, mint pl.: «Edes bába gyere ki»; «Zápor eső után eszterhaj megchorchil». A jegyzetek sem mindig talpra esettek, mint pl. a Mátráról azt írja, hogy magas hegy «in the province of Chenesztz». A «De mit töröm a fejemet?» bekezdésű dal hazáját pedig «in the province of the White Mountains (Stuhlweissenberger)», tehát a Fehérhegyekben, nem pedig Fehérvárott kell keresnünk.

A sok sajtóhibával elferdített szemelvényekből ítélve nagyon furcsa nyelvnek tűnhetett föl a mi szép magyar nyelvünk az angoloknak, s így például a *Frazer's Magazine*ban (I. kötet) Bowring egy névtelen bírálója így gúnyolódik egy *The Magyars versus Dr. Bowring* című hosszú cikkben: «Bowring elmulasztotta Csokonainak következő gyönyörű stanzáit közölni:

Azrtv, azrtv, negptq gpm
Mltdn dsger lffiz.

A következő mutatvány pedig az eredeti magyar szöveget és angol fordítását akarja bemutatni párhuzamos sorokban:

The Pikke Megge.

Hogy, wogy, Pogy!
 Xupumai trtzááá bnikttn
 Pogy, wogy, hogy!
 Bsduro plgvbz cttnttm
 Wogy, hogy, Pogy!
 Mlésrz vbquógp fvikttn.

The Pious Maiden.

Holy little Polly!
 Love sought me but I tricked him
 Polly little holy!
 You thought of me but I nicked him
 Little holy Polly!
 I'm not to be your victim.

A refrain a tősgyökeres angol «hogi, uogi, pogi»-nak ejtené ki. A költeménynek magyar fordítása pedig ez:

Az ájtatos leányzó.

Szent kicsi Mariska!
 A szerelem keresett engem, de csínt üztem vele.
 Mariska, kicsi szent!
 Reám gondoltál, de elcsentem őt
 Kicsi szent Mariska!
 Nem vagyok áldozatodnak szánva.

Bowring már előbb közölt fordításokat orosz, hollandi, spanyol, német, szerb és lengyel költők műveiből, egy-egy kötetet mindegyik nyelvből, s a *Frazer's Magazine* dolgozótársa valószínűleg nemcsak a magyar, hanem a főnebb elsorolt valamennyi nyelvre gondolt, midőn mutatványát kieszelte. Különben is a magyarból fordított költeményeknél az eredeti szöveg nincsen párhuzamos sorokban közölve, a mint azt Toldy a könyv megjelenése előtt hitte, illetve valami külföldi folyóiratokban olvasta. Toldy ugyanis föntidézett német munkájában már említi (II. 356.), hogy Rummy küldött magyar népdalokat Bowringnak, ki készül azokat angolra fordítani.

Bowring módszere különben nem teljesen ismeretlen honfitársai előtt. Így példának okáért a *Poetry of the Magyars* végén több újabb fordításnak megjelenése más külföldi költőkből van hirdetve, köztök egy *The Songs of Scandinavia* címen, mely két kötetre vala tervezve és a dán királynak vala ajánlandó. A munka azonban, melynek szerzőiül Bowring és George Borrow valának hirdetve, soha nem jelent meg. Azt, hogy miért nem, megmagyarázza W. I. Knapp, Borrownak életrajzírója és munkáinak legújabb kiadója. Szerinte a fordítást Borrownak

kellett volna végeznie, ki egyike volt azoknak a «fiatal embereknek minden barát nélkül», kik tudtokon kívül, de szükségképen segítettek előre főnöküket (értsd Bowringot) azon a pályáján, mely esetleg kormányhivatalhoz, parlamenti tagsághoz s végre külföldi politikai ügyvivői tisztséghez vezetett. De Borrow nem készült el a fordítással és ilyképen az előre hirdetett skandináviai dalokat bemutató két kötet terve dugába dőlt.

Bowring, az a «vén radicalis», a ki Borrow *Romany Ryejájában* szerepel.

Különben Bowringot valami 30 angol és külföldi tudós társaság választotta tagjának, köztök a Magyar Tudományos Akadémia is; ez utóbbi 1832-ben.

Midőn Széchenyi István ugyanabban az évben Angliában járt, Bowring elküldötte neki emlékkönyvét, hogy írjon bele valamit. A gróf engedve kérelmének, ezt írta bele:

«A nemzetiség angyala összeköt minden nemesb embert, habár nyelve, hazája különböző is. S ím azért üdvözlek, mint a Magyarnek lelki rokonát. Éljen nemzetednek, éljen az emberiségnek, mint eddig s hervadhatlan babér zöldülend boldog halántékid körül.»

Minden fogyatkozása és irigyeinek rossz akarata ellenére Bowring a magyarnek lelki rokona volt és hervadhatlan babérra aratott a magyar irodalom ismertetésével.

Kropf Lajos.

FRENSSSEN GUSZTÁV.

«Marschföld a hazája; termékeny, mint a melegágy és sík, mint a palatábla. A történet nem sokat írt rá, az emberek nehézkesen járnak rajt, mint egy hétesztendő gyerekek a keze. A fiúnak, ki ebben a hazában nőtt nagygyá, csapongó képzelete volt s nem volt alkalma, hogy táplálékot nyújtson neki. Valami földet keresett, mely változatos volna formáiban és szép változatoságában, de nem találta meg.

Egy órajárásnyira nyugatra volt az örökké háborgó tenger. Keletre meredeken emelkedett a határ, hátán falvak, dombok, puszták tarka összevisszaságban. Éhes lelke oda menekült. És a pusztán és a tengeren embereket látott tova vonulni, a kikre az élet súlyosan nehezedett. S mikor emberesedni kezdett, könyvben megírta mindezt.

Azóta egy darab élet mögötte maradt, megtanult lassabban járni, éleesebben látni. De ha megint egy pillantást vet ebbe a könyvbe, nem fogja megsajnálni, a mit írt. Sőt majd örül, hogy ilyen derülten írta meg s csodálkozik a változatos, tarka színeken.

Csodálkozik, a míg csak él. A nil admirari hadd maradjon másoknak.»

Marschföld s összeszorított ajkú lakói, a partokat ostromló tenger, a dalokban, mondákban szegény homokbuczkás pusztá . . . ebből a környezetből nőttek ki Frenssen regényei. A mit a csapongó gyermekképzelet finom pókhálósálakkal körülszövegetett, a mit a férfi mély szemlélődéssel lelkébe fogadott, szóval, a mit a költő átélt, ezt nyújtja nekünk Frenssen három regényében, melyeknek címe: *Die Sandgräfin*, *Die drei Getreuen* és *Jörn Uhl*. És ezzel körülbelül már élete folyását is elmondtuk, mert hiszen mindaz, a mit regényeiben elmond — az örök gyermekinek és örök emberinek valami csodálatos vegyülete — egy-egy sugár-

kéve lelkének világából, színes, hatalmas ívekben borulva életén végig, mint a szivárvány az esősugarakon.

Frenssen ma negyven éves; Barltban született, Meldorf közelében. Atyja iparosember volt, — asztalos — régi fríz családból való, mely már évszázadok óta Ditmarschen földjén él, a természetlen homokföld valamelyik szalmakunyhójában. «Gyermekkorom — írja — tizenhárom esztendeig tartott. Derült és gond nélküli volt, derék szülők körében. Anyám mindig csupa aggályoskodás, atyám csupa reménység. Azután jött a küzdesnek tizenhárom esztendeje a lelkészségért. Végre ezt is elértem s most már a tizenharmadik esztendeje, hogy hivatalomat ellátom, itt Hennében, északi Ditmarschenben, egy réges-régi szalmakunyhóban. S ez alatt az idő alatt átélt újabb küzdelmekről is beszélhetek. Előbb a feleségemért — ez a küzdelem jól sikerült, gyermekeink azonban nincsenek; azután a tanulóévek adósságainak kifizetéseért — nehéz munka volt — s végre világnézletért, a mint *Jörn Uhl*ban olvasható.» Világnézletért küzdött; ha kedvelője volnék a paradoxonoknak, azt mondanám: a küzdes a világnézlete. S a mikor szemét belemeresztí a világot takaró ködfelhőkbe, a mikor lágyan maga elé susogja a hol vagyunk, hová megyünk súlyos kérdéseit, ebből a küzdelemből meríti a feleletet. A tudomány nem tud felelni; egy-egy sugarát beleveti a ködbe, de vajon eloszlathatja-e? S a philosophia? Vajon mutathat-e egyetlen eredményt, egyetlen utat, mely a homályon keresztül fényhez vinne? Gyermekeit büszkéknek, keményeknek, egyedüllevőknek neveli. Nem anya; kőből való az arcza. Frenssen világnézlete rokon Ditmarschen lakóinak — ezeknek a ritkán síró, ritkán nevető embereknek — világnézletével, kiket keménynyé tett a tengerrel való nehéz küzdelem s álmodozóvá a végtelen tenger, ez a hatalmas ismeretlen. Visionarius erővel jelentek meg előtte a frízek kemény küzdelmeinek képei, kik a parton állva várják a tenger fehér-tarajú lovagjait, hogy hatalmas földgomolyokat dobáljanak kinyújtott karjaikra, vagy tölgyfa-asztaalaik mellett ülve, fejüket tenyerökbe temetve hallgatják a bősült elem csaholását. S miként a tenger hullámaiból lassan-lassan kiemelkedett a szilárd part, melynek tövéen megjuházodva ült el a mérges hab, így emelkedett ki kétségeiből Frenssen világnézlete. Vallásos világnézlet: ó-testamentomi munka, új-testamentomi szeretet. Szeretni az életet és megmunkálni, hogy érdemes legyen a szeretetre. «A haldoklás szemlélete visszaadta erejét», mondja egyik hősé-

ról. Mert az ő embereinek, ha legyüretnek a sorstól, csak egy sirdombot, egy korhadt fejfát kell érinteniök, s új erőre kelnek. A pusztulásban az erejük s a mi másoknál resignatio, nálok az inak, az izmok megfeszülése. Nem mintha túlbecsülnék az életet. Nekik is megvan a magok negatiója: életcél nincsen, csak életcélok. Apró és nagy föladatok, melyeket lépésről lépésre kell megvalósítani, utak, melyeken járni kell tanulni, s gondolatok, melyeket oly nehéz végig gondolni. Heim Heiderieter mondja Jörn Uhnak: «Csak kérdezd meg a komoly embereket, meglásd: minden ember életében történt valami, a minnek a csengése sehogy sem illik bele. S tudod-e mért? Mert ha minden beleillenék, hát bizony tompa hangot adna, Jörn; s ha minden úgy sikerülne, a hogy anyánk akarja, de elsőkélyesednénk, de el-laposodnánk. Csak neki a homokos utaknak, Jörn, s akkor az életünk tartalmat, mélységet kap».

S Frenssen emberei neki vágnak a homokos utaknak. A veriték gyöngyözik homlokukról s a hova hull, termékeny lesz a talaj. Dolgoztak s megöregszenek a nélkül, hogy észre vennék, de tudatában annak, hogy éltek. A munka a munkáért: büszke, szép evangéliom.

* * *

«Kétszer tanuljuk ismerni az életet. Először, midőn félre ismerjük, azután, midőn megismerjük; először a képzelem iskolájában, azután a férfias elme világánál». Péterfy mondja egyik értekezésében s Frenssenre talál ez az osztályozás. Regényeiből megolvasható, mint válik a phantasta a realitas megismerőjévé. Első műve: *Die Sandgräfin*. Egyik jelentéktelen képes hetilapnak írta; idegen mintáknak s Frenssen képzeletének valami sajátságos vegyülete. Az írónak még a történet a legfontosabb, a regényes, a színpadi eseményeket halmozza, mégis, mintha a festett culissák között Ditmarschen sós levegője özönlenék el. «Unselbständig», ezzel a szóval tárgyalja le az író ezt a regényét, de ha egy kevés szeretettel, kíváncsisággal olvassuk, úgy érezzük, mintha az író nagy útra indult volna: önmagát megkeresni. Új gondolatokat, új formákat, új életet.

«. . . Írni kellene valamit, a mi erős legyen s olyan igazán víg és egészséges, mint Fritz Witt, hogy a ki olvasná, föllélegzenék, mint a nyugati szellő érintésére: «ez friss volt és szép!» Olyan érzés fogná el, mintha templomból jőne, a hol nem

gyöngé áhitatoskodó embereket látott, elernyedtt kezüeket, alá-
zatos szemforgatókat, hanem a természetes Siegfriedet, kinek oly
hatalmas a járása, oly tiszták a szemei s az oldalán Kriemhild
asszonyt. Istennel szemben alázatosság! Ez igaz marad, míg a
világ világ. De az emberekkel szemben büszkeség, tiszta és sza-
bad büszkeség.» Szóval Frenssen eszménye ebben a két szóban fog-
lalható össze — olykor a banalitástól sem szabad visszariadni —
«becsületos munka». Becsületos: ez az, a mit átélésnek nevez-
tem; munka: iparosmunka, fúrás-faragás, kristályosítás, a siető
művészeknek gonosz ellensége. Önmaga iránti becsületesség: itt
kezdődik az író egyénisége s Frenssen megtanulta ezt.

Hogy megtanulta, már következő regénye — *Die drei Ge-
treuen* — mutatja. Még nem tudja megcsinálni, de tudja, hogy
mit akar. Heim Heiderieterről, Andrees és Franz Strandigerről
szól a regény. Meg a Strandigerhofról, az Eschenwinkelről s
hallgatag lakóiról. Még Andrees és Franz Strandiger alakjában
van valami a *Sandgräfin* fogatkozásaiból, Heim Heiderieter
azonban az álmodozó, a költő, a kinek lelkében minden ese-
mény emlékké finomul s a kinek élete ilyen emlékek sorozata,
Heim Heiderieter egy fejezet Frenssen lelkének biographiájából.
Még van valami nehézkes az író kezejárásában, még nem min-
díg mélyíti lélektanilag az eseményeket, cselekvényei még nem
simulnak összhangzatos egységbe, hanem gyakorta keresztezik
egymást, amorph alakulatban kristályosodva szemünk előtt, még
nem ismeri eléggé a művészi takarékoság elvét, mely az írot arra
bírja, hogy saját gondolatainak, ötleteinek hullái között rideg
következetességgel haladjon a czél felé — egészben véve azon-
ban *Die drei Getreuen* derék munka. Azok közül való, melyek —
ha leteesszük kezünkben — még sok ideig hangulataink színezetét
adják meg.

Egy jelenet Frenssen regényéből. Franz Strandiger, a Stran-
digerhof gőgös bérlője, munkásaival elégedetlen; külföldről hozat
munkásokat, lengyeleket. S az Eschenwinkel lakói közt szokat-
lan suttogás kél: kivándorlásról, messze földről, hol minden-
kinek jut egy darab föld, egy tehénke s a hol talán az embe-
rek szíve sem oly kemény. Összebújnak egy csomóban, férfiak,
nők, Heim Heiderieter pedig egy nagy térkép fölé hajolva ma-
gyarázgat a kérdezősködőknek. Az öreg Thielné, kinek fia ott
esett el Metznél, vagy huszadszor meséli már az asszonyoknak,
hogy mért nem akar Amerikába menni. «Először is a víz, gyer-

mekeim! Borzadok, ha csak rá gondolok! Aztán Henrikem után havonként egy kis pénzem is jár. Ha kifutok az országból, szegény hiába halt meg. Aztán boldogult férjemnek sírdombja, meg a gyerekeké. Öt gyerek, Éva! Láttál már ilyet valaha? Mind-egyiknek megvan a maga kis fakeresztje. Telsche Spieker ígérgeti, hogy mindent tisztán fog tartani és megteszi, ha megígérte; de ha elgondolom, hogy szivesebben veszik, ha magam végzem ezt». Aztán elbeszélgetnek, hogy ki merre menjen, mit vigyen magával. Közönyös hangon beszélgetnek, de a ki nagyon ügyel szavokra, észre veheti, hogy ezt a szót: «föld, föld» olyan különös hangon ejtik ki, mintha csak azt mondanák: szülőföld. S ez a hang végigrezdül az egész regényen, termékenyít, éltet mint a golfáramlat. A szülőföld, a szülőföld. S Frisius, az agg lekipásztor, betegen kívánszorog az oltár elé, hogy prédikáljon a kivándorlóknak: «s beszél kunyhóikról, nyájaikról, házasságokról, sírhalmokról, Idstedtről és Gravelotteról, ásókról, barázdákról, a barna pusztáról, a zöld töltésről s a folyóról, mely közöttök foly, veritékről, kerges tenyérről. S azt mondta az öregeknek, hogy nem tudják elfelejteni a szülőhazát s a fiataloknak: hogy nem szabad elfelejteniök». S a csapat megindul, mint vihartól űzött fecskék a tenger fölött.

A szülőföld, a szülőföld. Néhány kunyhó, néhány fa előtte, néhány sírhalom, néhány vérmosta, néhány veritékázattata hely... a szülőföld. A kik hűtelenek lesznek hozzá, a kik nem értik meg a szavát, mint a két Strandiger fiú, hajótörést szenvednek. S Heim Heiderieter? Vajon tud-e tartalmat adni életének, a míg idegenben van? Mintha élettelenül kóborolna ott s lelkét ott hagyta volna valahol Ditmarschen földjén. A hol minden fán, minden bokron az ő gyermekálmainak foszlányait lebegteti a sós északi szél. A hol a lelkében élő sápadt mesék valósággá, főlemelő, bizalommal teljes valósággá válnak. Megy haza lelkét megtalálni. S a mit az álmodozó Heim Heiderieter otthon álmodik, az már cselekedet. Lelke megtelik hittel s regél az ő népének az ő néperől, fáradalmaikról, tévedéseikről s mialatt regél, szeme fénylik az örömtől, szeretettől s a mit ír, miként a tengeren járók csillaga világít az ő népének, kik fényénél megtalálják az utat. Így szerette volna ezt Maria Landt, ez a sokat szenvedett fehér lélek és így is lett.

Flaubert mondja: «Vannak a földön vidékek, melyeknek szépsége úgy hat reánk, hogy szeretnők a szívünkhöz szorítani.»

Frenssen az ő Ditmarschenjét szorítja szívéhez ebben a regényében, nem azért, hogy rányomja erre a földre a maga egyéniségének: vágyainak, szenvedélyeinek, benyomásainak s gondolatainak jegyét, hanem hogy mindezeket beléje olvassza, hogy életét élje. «Dee Leew öwerwendet alles», ez a *Sandgräfinnek* kissé regényessé hígított, kissé színpadra vont motivuma. — «Die Heimat ist dem Menschen ein Stück von seinem Leben und von seiner Seele.» Erről szól Frenssen második regénye, nem művészietlen tolakodással, hanem finoman, szinte meghúzóva az események mögött, a vágyak, sejtelmek, hangulatok hátterében.

Frenssen harmadik regénye a *Jörn Uhl*. 1901-ben jelent meg; alig három év alatt kétszázezer példány kelt el belőle.

Fáradságról, munkáról akar az író ebben a könyvében beszélni. «Arról a fáradságról, melyről Weisshaar anyó tudna beszélni, mikor az ő nyolcz gyermekére fordul a beszéd sora, a kik közül hárman künn pihennek a temetőben, egy az északi tenger mélységében, a többi pedig kivándorolt Amerikába s már két esztendeje, hogy egy árva betűt sem írtak anyjoknak. S arról a munkáról, melyet Geert Doose fölpanaszolt, mikor a grave-lottei ütközet után még negyednapra sem tudott meghalni, ámbár borzasztó seb tátongott a hátán. S bár szándékunk ebben a könyvben ilyen szomorú és — sokan mondják — sívár dolgokról beszélni, fogjunk jó kedvvel az íráshoz, legyen bár ajkunk összeszorítva, arcunk komoly, mert hiszen reméljük, hogy tövérről hegyire bebizonyíthatjuk, hogy a mi embereink fáradsága érdemes volt a fáradságra».

Szülőföldjének két nemzetségét mutatja be az író: az Uhlokat és a Kreyeket. A Kreyek — valami bevándorolt szláv faj — a homokterületen laknak már századok óta s mert a föld nem táplálja őket, üzérkednek az Uhlok falvaiban. Vöröshajú, ravasz népség, mely ferde szemeivel folyton az Uhlok örökére sandít. Kétféle vallása van: egyik a hétköznapi, ezzel járók be üzérkedve a falvakat, a másik a vasárnapi, a szemforgató, templomjáró lelkiismeret, ezt otthonra tartogatják. Becsületes, mint a Krey vasárnap, szokták mondani az Uhlok. Az Uhlok Ditmarschen udvarházaiban ülnek s a mi termékeny, magot termő földet a szem lát, mind az ő birtokuk. Férfiaik szikarak, magasak, álmos tekintetűek, a hajuk sárga, mint a búzakarász. Iszákosak, kártyások s nem egy jellemvonásuk emlékeztet Tacitus germánjaira. Van jellemöknek egy mélyebb vonása is: hajlam az

ábrándozásra; sovárgó tekinteteket keresztül küldik a messze tengereken, a honnan a partjaikat ostromló hullámlavinák jönnek, keresztül a sós levegőn egész a rejtélyes csillagokig. Talán henye életmódjok sem egyéb, mint ilyen utat vesztett álmodozás. A Kreyeket megvetik, kalapjokat sem billentik meg nekik az egész esztendőn át, mintha csak sejtenék bennök a nevető örökösöket. Egyszer találkoznak csak évenként. Sankt-Mariendonban, a gyermekek ünnepén. «Ki volt jelen ilyen gyermekünnepen Sankt-Mariendonban? Legyen Uhl avagy Krey, álljon elő és szóljon. Kinek a haja fénylett leginkább? Hol sötét lett, hol megint világos, a szerint, hogy a sugarak áthatoltak a hársfák lombjain s az a fehérruhás leány szép volt és karcsú, arcza pedig fehér és piros, mint mikor egy csepp vér hull a fehér hóra. Lisbeth Junker volt. Jürgen Uhl előtt ment a menetben, olykor feléje fordult és mosolygott rá. Jürgen Uhl pedig azt mondta: Sok, sok hársvirág hullott hajadra.» Tehát a gyermekek ünnepén. Mihamar a nagyok czéczója lesz ez. Együtt isznak az Uhlok a Kreyekkel, tegeződnek s úgy mondják: «mien lewe Nahwer». Hanem aztán valamelyik Krey lármát csap. Kezdi oda mondogatni az igazságot az Uhlnek. S mikor aztán mindennel előhozakodnak, a mi keserűséget kellett nyelniök egy esztendőn át, halálát hirdetik az egész Uhl nemzetségnek. «Senki közületek nem hal meg a maga házában. Eliszszátok, elkotyavetyéletek, olyan igaz, minthogy mi Kreyek vagyunk.» Ezt az Uhlok nem tűrhetik, neki a Kreyeknek, hogy ki az ablakon, ki az ajtón röpül ki. Másnap pedig a Kreyek ismét viszik árúikat s alázatosan kínálgatják az Uhl gazdáknak.

Ennek a veszni indult fajzatnak — az Uhloknak — tipikus képviselője Klaus Uhl, Jörnünk atyja. Csupa elbizakodottság, csupa parasztgög. Munkásait sohasem fizeti máskép, mint a lajblija zsebéből, ha mindjárt százasokat fizet is nekik. A kis embereket lenézi, s ha szóba áll velök, szinte kétszeres súlylyal érzi és érezteti saját személyének fontosságát; Wentorf utczáin a gyerekek, ha egyik-másik kevélykedik köztök, úgy mondják: «Thu man nicht, wie Klaus Uhl». Legifjabb fiát, Jörnt, taníttatni akarja, hogy nagy úr váljék belőle — Landvogt, — de ahhoz, hogy hozzá értőkkal megbeszélje a dolgot, kényelmes is, büszke is. Felesége az udvari szobában vajúdik, Klaus Uhl pedig fénylő arczczal háza kapujában áll, vendégeket fogad s már előre örül a kártyának, lakomának s a vastag tréfálkozásnak, melyben

része leszen. Három öregebbik fia sem marad el mögötte, mind a három apja fia. Ebben a környezetben nevelkedik a mi Jörn Uhlunk. Három esztendőskorában ismerkedünk meg vele egy koporsónál. Anyja koporsójánál. Jörn Uhl a nagy udvarházban egyedül marad; apja, testvérbátyjai, meg az a régi Uhlház kutyáival, teheneivel, kanczáival mind idegen tőle. Igaz, ott van neki Wieten Penn, az öreg szolgáló, ki annyi szép mesét tud, Thiess Thiessen, anyai nagybátyja, ki ott lakik az erdőn túl magányos kunyhójában s naphosszat tarka álomszöveteket szövöget, meg Lisbeth Junker, Peters tanító leánya, a ki olyan gyöngé és finom s a kinek hajára olyan jól illettek a hársvirágok, meg Fiete Krey, a ravasz kisbéres, a ki Wieten Penn mesearanyait csengő valóságra szeretné váltani, Elsbe is megmarad, kicsiny kis testvérhúga, kit édes anyja haldokolva szült, de ezek nem népesítik be Jörn magánosságát. Az egyedüllét veszélyt is, szerencsét is jelent a gyermekre: minden benyomás iránt fogékony lelkére szürke melancholiát borít, másrészt azonban megtanítja, hogy a maga szemével lásson, a maga szívével szeressen. S a fiú nő, izmosodik s lassan-lassan derengeni kezd előtte a goethei mondás értelme: «Was du ererbt von deinen Vätern hast, erwirb es, um es zu besitzen». Apja a városba küldené tanulni, de Jörn — bár vágyai a könyvekhez vonzzák — otthon marad a veszni indult gazdaságnál. Gyermeki lelkének minden önzésével nehezedik rá ennek a lemondásnak súlya, de Jörn úgy érzi, hogy otthon kell maradnia, valami küldetés vár rá. S megkezdődnek a munkás napok; kezébe veszi a gyeplőt, dolgozik, küzködik, kora reggeltől késő estig és küzd leginkább önmagával. Azzal a láthatatlan erővel, mely kényszeríteni akarja, hogy meggyűlölje apját és testvéreit. Félénken távol tartja magát tőlök; ha gúnyolják, hallgat és elpirul, ha munkáját nézik, melyet nekik kellett volna elvégezniök. «Jörn Uhl! Ki volt ebben az időben lelked formálója, mikor az olyan lágy volt, mint a viasz és benyomásokra várt? Ki volt vezetőd abban az időben, mikor a szülők már nem bírják kezökben tartani a gyeplőt s idegenek, nem nyulhatnak utána? Idegenek, kik folyvást utánunk csoszognak, mikor végig megyünk az úton, mely az élet piaczára visz, a hol a sors olyan komolyan kérdi tőlünk: mennyit érsz? Mert úgy áll a dolog, hogy életünk minden korában megvannak a mi tanácsadóink, törvényeink, gondjaink és szükségjeink, csak abban a

korban, mikor egyik tavaszi vihar a másik után zúg át a fiatal, nagyon is karsú fákon, akkor senki mellettünk, ki tanácsot adna. Hej, hogy ropogott! Hogy zúdulnak le a levelek! Mennyi forradás marad a lelkünkön, mennyi kopasz ág a fán!» S ebben a korban, mikor leginkább van szükségünk arra, hogy valaki vagy a szív, vagy az okosság szavával beleszóljon abszolút értékeléseinkbe, Jörn egyedül volt s ítélkezett. Szerencsére megóvja szívét a megkeményedéstől egy másik veszély: az érzékenység ébredése benne. Eddig senkije sem volt, a kihez tisztelettel közeledhetett volna, a ki részvétet mutatott volna iránta. A vallás üres kezekkel jött; a megváltó kedves alakjáról torzképet rajzoltak eléje; anyját nem ismerte. S ekkor találkozott egy leánnyal, a kit az egész falú kigúnyolt, megvetett, a kinek sorsában a magáéra vélt ismerni. Jörn Uhl tizennyolcz éves volt, a leánynak pedig olyan karsú volt a teste, erős a melle s a szemei fénylettek, mint a Goldsoot csillagsugáros tüköre. S mikor a lány eltávozik a vidékről, csendes, szótalán ember válik belőle, olyan, a kiről sokan azt tartják, hogy ostoba ember. Úgy érzi, hogy az emberekkel, a vágyakkal, a hazugságokkal s mindennel, a minek summája: az élet, leszámolt s számára nem maradt egyéb hely, csak a kis béreskamra az öreg udvarházban s nem maradt egyéb feladat, mint testvéreit szolgálni teljes életben. A templomba még eljárt, nem meggyőződésből, hanem inkább rendszeretből, de az ígék sehogy sem tudtak szívéhez férközni. Mért mondják: a ki hisz, az üdvözöl? S mért nem: a ki a gatz, kórót nem irtogatja szántóföldjén, az nem boldogul? A ki szorgalmas munka, józan élet által megduplázza vagyonát, az az elsők eleje lesz? Ő így valahogy képzelte a bibliát. S miközben ásta azokat az árkokat, melyekkel a világot el akarta zárni magától, azt vette észre, hogy ezt a munkát nem tudja tökéletesen végezni.

«Így jött egyik esemény a másik után, egyik ember a másik után. Oda léptek hozzá, egy darab tapasztalást, egy darab ismeretet adtak neki s tovább mentek.» Elsőbb hugának, Elsbé-nek szökése egy hitvány, élheterlen legénnyel. Azután a porosz-francia hadjárat. Gravelotte. Idstedt. Metz. Jörn mindenütt a küzdők között. Azután súlyos betegsége és szomorú hazatérése. Szomorúan tér haza, a győzelem mámora nem érinti lelkét. Szint' olyan természetesnek találja, hogy mikor a hazai mezőkre ér tekintete, ezek felett nehéz, sűrke ködhajók úsznak. Minden,

a mi vele történt, a múlté volt: szomorú gyermekkor, Lisbeth Junker, a ki oly szívesen barátkozott vele, s az a másik leány, Jörn első szerelme; feléjük sem fordította tekintetét, nehogy valami hangulat arra tanítsa, hogy mindannak, a mit ő átélt, értéke van.

De a szürke mindennap újabb ostromot intéz Jörn árkai ellen. Apját gutaütés éri s ez az esemény felrázza Jörn lelkét lethargiájából. Egy este, a mint ott ült mellette a sötét szobában s apja közelgő halálára gondolt, először szállta meg az emberi tehetetlenség érzete, a nagy kérdés: «hova, én lelkem, a te szörnyű nagy magánosságodban és elhagyottságodban?» S erre a kérdésre a szükségképeni felelet: az evangéliom. Hanem azért nem innen számítjuk Jörn Uhl újjászületésének időpontját. Csak egy újabb gyűrű képződött a törzs körül: erősebb lett, terebélyesebb. Az árkok pedig be vannak temetve. Jörn Uhl talál valakit, a ki megosztja vele magánosságát. Feleségül veszi Laua Tarnt, az udvarház nagyszolgáját, — szerelmi vallomásuknál szebbet keresni kell — boldog, nagyon boldog esztendőt tölt vele s mikor a felesége gyermekágyban meghal, nem hagyja árván az ő Jörnét: vele marad újszülött fia s szívében a munkáért való vallásos rajongás. Folytatja küzdelmét az Uhl-házért, ezt a rabságra kárhuzató nehéz küzdelmet, mely évek óta emészti erejét s melynek eredménytelensége csak fokozza Jörn munkakedvét. De hát hiába minden erőlködés. Szép búzavetéseit az egerek pusztítják el, az Uhl-házat, melyet a gyermek vágyai, a férfi reményei repkény módjára körüljázottak, az Uhl-házat villámcsapás éri, apja és Hinnerk bátyja meghal... s Jörn lelke megszabadul békóitól. Az evangéliomtól a szabad emberig: Jörn fejlődésének újabb phasisa. S mikor szerető, okos szemekkel végig tekint multján, életének körülményein, megcsendül benne is «egy hang, mely csilingel az égi madárban, hogy lerombolt fészket rakja későn nyárban», tudatára ébred, hogy neki az Uhloknál már nincs mit keresnie, visszatér csillagászati és matematikai tanulmányaihoz, mérnök lesz s visszatér gyermekszerelméhez, Lisbeth Junkerhez, a kit feleségül vesz.

Jörn Uhl Heim Heiderieterrel beszélget, ugyanazzal, a ki régi ismerősünk Frenssen egy másik regényéből. «Úgy érzem, Heim, hogy életemben nem egy haszontalan, hosszú kerülő utat tettem meg», mondja Jörn. Heim a fejét rázza: «Ez az érzete megvan mindazoknak, a kik nem hallgattak, nem esküdtek másokra, hanem magok kerestek magoknak világnézletet».

A földszag érzik ezen a regényen, mondanám, ha nem éltek volna vissza annyiszor ezzel a metaphorával. A költő szűkebb hazájának, Ditmarschen földjének, e föld múltjának, jelenének szemléletéből fakadt, hazája történetét írta meg benne, a szeretetnek és kegyetlenségnek azzal a vegyületével, melynek neve: tárgyilagosság. Mert minden megértéshez egy adag kegyetlenség, minden megbocsátáshoz egy adag szeretet kell s Frenssen tárgyilagossága ebből a fajtából való. Minden emberi öröm és minden emberi fájdalom visszhangot kelt az ő lelkében s nemcsak felületét fodrozza, hanem viharokat támaszt mélyében, de az író tudatában van annak, hogy az öröm is, a fájdalom is elhangzik, a láng csak múló jelenség s egyedüli valóság a hamu. Az életet nem tekinti a halálra való előkészületnek, az élet szerinte önmagáért van, értékes valami s érdemes arra, hogy éljük. Lelke a pantheismusra hajlik s ez tárgyilagosságának másik forrása. Ha minden isten, ha a jóban és rosszban a szépben és rútban, az Eschenwinkel legiszákosabb koldusában és Heim Heiderieterben egyaránt az istenség lakozik, akkor nincs mit rejtegetnünk, nincs mit kiemelnünk. Nem helyesen hasonlítják Frenssent Raabehez; ennek keserű humorához, fenkölt megvetéséhez semmi köze. Egyformán jól lát mind a kettő, de míg Raabenál a látásból megvetés fakad, Frenssennél szeretet. Mert Frenssen könyve: az evangéliom, s vallása: az optimismus. Innen van, hogy könyvei — a nélkül, hogy ezt a szándékot észre lehetne venni rajtuk — nevelő hatásuak.

Sem élete, sem pedig művészete nem nyújt gazdag anyagot az elemzésre, a vitakozásra. Művészete egybe forrott életével, élete pedig megegyezik az életről való felfogásával. Es bildet ein Talent sich in der Stille, sich ein Character in dem Strom der Welt, — Frenssennek tehetsége is, jelleme is a magánosságban fejlődött, izmosodott. S ha Goethe látköre tágabb, ha Keller Gottfried elbeszélő művészete finomabb is, mint Frenssené, jellemző képességben nem áll mögöttök. Lelkéneksugarait gazdagon szórja hazája tájaira s a hol merőlegesen érik ezt, aranyzínű, világos foltok keletkeznek, a hol rézsutosan, ott a fényt felszívja a köd. S egy ilyen világos, ilyen sűrű pont: egy alak, a kit ismerünk, kinek még sokáig utána nézünk, mikor mellettünk elhalad. Ilyen ismerőseink: az Eschenwinkel lakói, az öreg Thielné, Pellwormer, az éjjeli őr, meg Reimer Witt. Milyen sikerült a *Drei Getreuen* három nőalakja: a két

Landt nővér — Ingeborg és Mária — és Walt Éva, a ki rokonságát Goethe Dorotheájával meg nem tagadhatja. Mária és Ingeborg alakjánál szeretnék hosszabban időzni, Máriánál, a kinek lelke csupa szeretet és a kinek meg kell halni, mert lelkének finom szálai hogy is tudnának daczolni a fenyegető viharokkal s Ingeborgnál, a ki olyan erős és büszke, s nevetése olyan csengő, hogy a ki hallja, maga is földerül. Mily biztos kézzel bocsátja le mérőőnját az emberi lelkekbe, kutatja ki mélységeiket és laposságaikat, iparkodásaikat és tévedéseiket. Ezeknek nagyszerű képét tárja elénk *Jörn Uhl* alakjaiban. Csak Thiess Thiessenről emlékezem, Jörnünk anyai nagybátyjáról, a ki költőnek született, tudósnak készült s paraszt maradt élete végeig, a Heeshof magános gazdája. Finom humorral jellemzi az álmodozó parasztot, a ki nagy utazásokról ábrándozik teljes életében, de a ki az ő ősi örökétől, a Heeshoftól és környékétől, annyira nem tud megválni, hogy még csak a szomszéd Rendsburgig sem jutott el. Mikor aztán egy nagy szerencsétlenség kikergeti házából idegenbe, gondolatai bucsút jární mennek a szalmafüdeles házhoz, melynek külseje — mint a kis Elsbe mondta — oly nagyon hasonlított gazdája fejéhez, és időnként kísétál a szabad mezőre, hogy magába szívja a friss levegőt, melyet háza tájékaról hoz a szél. Meg Wieten Pennről, az udvarház nagyszolgálojáról, a kiben van valami a biblia bölcseségéből, a biblia együgyűségéből s a ki azokban a tapasztalatokban, melyeket gyűjtött, a mondákban, melyeket apától hallott, kinyilatkoztatást sejt: hogy az élet nem magáért van, hanem a háttéréért, a mögötte rejlő titokért, melyet ki kell találni, hogy az igazsághoz eljuthassunk. «Dolgozni reggeltől estig és a mellett annyi szépet és jót cselekedni, a mennyit csak lehet», ez az ő vallása. Egyszerű vallás, sok dogmát, kenetet nem birna meg. És ennek a hűséges germán cselédnek szerető gondoskodása kíséri Jörnt az ő fáradságos útján. Mert úgy történt, hogy mikor Jörn anyja haldokolt, behívatta ágyához Wieten-t és azt mondta neki: «Ne menj férjhez, Wieten, gondoskodjál az én kicsinyeimről.» S Wieten csak annyit mondott: «Gondoskodom rólok, olyan igaz, mint hogy itt állok». Este pedig, mikor Dietrich, a nagybéres, hittá, hogy menjen a szobájába, szomorúan rázta fejét: «Hadd menjek a magam útján, Dietrich», mondotta neki.

Jörn Uhl-t sem állítja az író regénye központjába. Egyik esemény jön a másik után, egyik ember a másik után s az író

hagyja őket tenni, beszélni, gondolkodni, kormányzó kézzel nem nyúl sorsukba, egyiket sem fogja kezén, hogy valamely czél felé vezesse, classikusan tiszta szemmel szemléli a dolgokat, s a mit lát, tolla alatt megelevenül. A legegyszerűbb, legnemesebb eszközökkel dolgozik; események, eredmények elrejtegetésével sohasem igyekszik hatást elérni, naivnak, félénknek tart bennünket, kiket hamarosan meg kell nyugtatni: «Das is nachher anders gekommen.» Az elbeszélés menetébe gyakorta egy-egy aggregét szó be — a nyárfa susogását halljuk, mely alatt gyermekjátékainkat játsztuk; azután kemény küzdelmekről beszél — a nehéz víztömegek most zúdulnak neki a gátnak; vágyakról, reményekről — enyhe szellő fodrozza a tavaszi vetést — és a színek, és a hangok valami csodás harmoniába olvadnak össze, és mi megtanuljuk ezt szépnek hallani. Mert meg kell tanulnunk; az elragadtatásnak azt a nemét, mely hirtelen, majdnem brutalisan támad reánk, az elragadtatásnak nőies alakját nem érezzük könnyei olvasásakor. Férfias elragadtatás férfias munka láttára.

A tökéletes stílus: Goethe Olaszországban. Minden szava egy-egy harmatcsepp, melyben Itáliának nyugodt kék ege tükröződik. Frenssen stílusának legjellemzőbb sajátossága, hogy önmagából lett: a mi határozatlanság az író világnézetében, a mi szaggatottság szemléletében van, szavainak, mondatainak kikristályosításában apró erek, vékonyka csatornák alakjában jelentkezik. Hiányzik stílusából a keménység, a szavaknak az a kovácsolttsága, aczélezottsága, mely az igazi stílistát jellemzi; Frenssen szavai inkább öntöttek, veretök körrajzai gyakran elmosódók, bevégzettség híjján perspectivákat nyitnak meg, melyeken végig tekinteni: a szem nem is elég, phantasia kell. S bár a mit érez, a mit gondol, minden mesterkéeltség nélkül való, stílusáról még sem mondhatjuk, hogy egyszerű stílus. Gyakran keresi az egyszerűséget és modorossá válik. Egy azonban bizonyos: Frenssen stílusa egyéni stílus, s változatos mint az élet, melynek correlatuma. Erős tud lenni, olykor darabos — Jörn Uhl csatajeleneteit sem Tolstoj, sem Detlev v. Liliencron nem rajzolta volna különben; a lágyság minden accordját ismeri — emlékezzünk csak Heim Heiderieter és Walt Éva szerelmére, vagy Tarn Lena halálára — nyelvezete olykor drámaivá sűrűsödik — mikor Landt Mária öngyilkosságáról beszél, — nyugodtan, szinte öregesen elbeszélő — mikor Wieten Penn ajkán egy réges-régi mesét szólaltat meg. Stílusának egy másik sajátossága a meg-

személyesítés. Minden él és életet lehell nála: a szellő, a hullámok, a fák, a bokrok, a halál; s a nagy természetnek minden ere, minden idege az ő szívében fut keresztül. «A föld felett s az északi tenger fölött világos napfény ömlik el. A tenger messzire vont lágú vonalakban hullámoz, hallani lehet mindinkább távolodó zúgását. Langyos délnyugati szellő fekszik a hullámokra, könnyed ugrással átveti magát az alacsony gáton, kecses íveket rajzol a Marsch nagy búzavetéseibe, aztán lassan, alig tudva lélegzetet venni, leszáll a pusztára, melynek homokját már megmozdítani sem bírja.» Vagy mikor a halált látja, ezt a tengernél is hatalmasabbat, ismeretlenebbet. «Ontje Witt lépett Landt Mária szobájába, félénken körülnézett és sietve szólt: «Jőjj, Mária! Rieke Witt haldoklik. A halál a temető felől jött a homokúton, ott a Wehl felé fordult, fátyolával az ablakot surolta, hogy csak úgy csattant. Most a beteg nem tud lélegzetet venni.» «A lélek az első, fáradt szárnycsapásokat próbálgatta, a beteg lélegzete mindinkább gyöngült. Ilyen könnyen Rieke Witt már rég nem lélegzett. A lélek a küszöbre lépett, akkor a szív megállt. A lélek kiröpült; a ház üresen maradt. S ha egy ház üresen áll, akkor összeomlik. Csendes halotti ábrázat volt.» — «Jött a halál. A tűz fényét kikerülte s a méneslegelőnél lekanyarodott a gyalogútról. Rézsutosan ment, egyenest Jasper Krey háza felé, mely szépen meghuzódott a megvilágított nyárfák tövében. Wieten Penn, a ki a beteg ágya mellett állt és várta a halált, tágra nyitott szemekkel tért ki útjából, helyet adott neki. A halál pedig az alvóhoz lépett s kezét erős mozdulattal vállára fektette. Az alvó kétszer megrándult. Lélegzete elállt». Mindezt látta a költő, és még sok egyebet: a villámot, a mint a padláson a széna között tekergődzött, a keleti szél, mely a gát szélére ült s végig nevetett a tenger síkján, hallotta, a mint panaszos éneklő hangon beszélt, a hogy a hajósok szoktak néha énekelni, vontatva, nehézkesen a vasmacska felszedésénél, látta a hullám-lidérczeteket, melyek Landt Máriát a vízbe csalták, meg is olvasta őket, a mint közelebb úsztak a parthoz . . . kettő, három . . . hatan voltak, kákát fontak a hajók köré. Mindezt látta Frenssen s úgy látta, a hogy leírta, másképp nem is lehetett.

Frenssen művészete nagy, komoly művészet, — magán viseli a földi örökkévalóság jegyét.

FENYŐ MIKSA.

ÉRTESÍTŐ.

*Fűzfalevél, nyárfalevél . . . Költemények, írta Gárdonyi Géza.
Budapest, 1904. Singer és Wolfner kiadása. 139 lap.*

Fűzfalevél, nyárfalevél címre keresztelte Gárdonyi Géza azt a kis füzetet, melyben versei gyűjteményét nem rég közre bocsátotta. Mit akart jelenteni a különös címmel, nem tudjuk, nem, még akkor sem, midőn a belső lapon egy sorral megtoldva olvassuk: «Fűzfalevél, nyárfalevél, mindet összesodri a szél (Népdal).» Annyi igaz, hogy a kis füzetben «össze van sodorva» mindaz a különféle tárgyú, fajú és értékű vers, melyeket Gárdonyi termékeny múzsája legújabbban alkotott. De a ki azt vélné a jellege után, hogy az összesodrott leveleken a népdalok hangja, szelleme, formája, nyelve uralkodik, az nem kevésbé csalódnék. Egyébiránt örömet nélkülözzük az oly népiességet, mely a Göre Gábor bíró és Durbincs sógor nyelvén szól. Gárdonyi Géza izlése e részben, mint füzetkéje mutatja, örvendetesen javult. És végre is nem a cím adja meg az értéket, hanem a tartalom. A kis gyűjtemény tartalma a tárgyak és a műfaj különfélesége szerint nem egy forma értékű. Ott, a hol a költő a maga egyéni érzelmeit s benyomásait zengi, néha szívhez szóló, kerekded dalok ömlenek lantjáról. Mikor elbeszél, vagy természeti képeket rajzol, nem igen kedvez neki a múzsza. Ő, a ki oly kedvvel és szorgalommal foglalkozik mind a lyra, mind a regény, mind a dráma mezején, vajon felismerte-e már önmaga: melyik tér az, melyre tehetősége, hivatása, önbizalma leginkább utalja?

A gyűjtemény első darabjai, mintegy nyolcz darab, történeti eseményeket vagy olyanoknak képzelteket beszélnek el hosszabacska költeményekben. De azokban általában véve hiányzik az esemény szálainak oly egyszerű természetes szövése, mely jellemzetes voltánál s valószínűségénél fogva felkölthetné érdeklődésün-

ket. Mind ott, a hol a magyarok eredetét s honfoglalását éneкли, mind ott, a hol közelebb eső történetünkből vesz föl egyes alakot vagy eseményt: egy formán a szavak árjába fül, sőt itt-ott igenis útszéli beszúrásokkal tarkítja a lapos előadást. Furcsa, hogy a gyűjteményt megnyitó legelső darabja elé (*A magyarok ősanynja. Históriaiás ének*) a szöveg zenéjének hangjegyeit is ki nyomatta. De a kóta meg nem menti a históriaiás éneket, mely csak annyiban históriaiás, hogy *Dula* király két leányának a *Nimród* két fia, *Hunor* és *Magyar* által történt elrablását akarja énekelni: de énekek bizony nem ének az, csak gyarló versek. S hol veszi Ázsiában azt a «*cziprusfából nagy erdőt*», hol szerte az esemény történt?

Nem különbek az ez után következő elbeszélő költemények sem, melyeknek részletezésébe nem bocsátkozunk. Ha vannak is azokban itt-ott egyes kifejezések, képek, vonások, melyek megkapják a figyelmet, azok inkább csak önmagokban érdekesek, nem annyira az elbeszélte esemény lényegére vagy jellemzésére tartozók. De mellettök sokszor furcsa ecsetvonásokra is téved az író szeszélye. Nem érzi, hogy azok a vonások a rajzolt korról, helyzettel, hangulattal s néha talán az ízléssel is ellenkeznek. Mikor Kievig jöttek a honfoglaló magyarok («millió magyar»): «*a kievi herczeg alá néz a bástyáról és imigyen henczeg: lódujatosok vissza innen, kutya meg a mája!*» Aztán később «*ijedtében a sok muszka a pinczébe mászik*», mert a ki a magyarokat «*egy helyen bevárja, legalább is vashádogból legyen a harci nadrágja.*» Végül pedig a győzelem fejében: «*három arany verte markát minden közvitéznek, három arany meg egy kulacs nemes, tüzes ó-bor.*»

Akkor is, midőn Zandirhám székely rabonbán azon a csodálatos *Budavári gyűlésen* fogadja Árpád magyarjainak küldötteit, «*Tokaj színborával volt tele töltve a szent fapohár.*» Hol vehették? . . . Majd «*nótát mond a nagy Gönczöl szekérről, vagyis inkább a Hét magyar vezérről, kiknek egyike, Huba «a csehekét kidobálta Nyitrából: czoki bratye az Attila várából.*» Végződik a «nóta» ezzel a versszakkal:

Kékfekete bársony az ég teteje,
Hét fényes kard a nagy Gönczöl szekere,
A hét vezér mikor oda feltérült,
Belesúrta a bársonyba emlékül.

Nemde, különös emlék?

Kinizsi Pált úgy írja le a költő, hogy «az ő nevét kilencz ország ismerte» s «reszketett a török térde, mikor őt színről-színre láthatta s *egét rázó ordítását hallotta.*» Mint molnárlegényhez így szól Magyar Balázs, a király seregének vezére: «*Mónárlegény! vizet adj, az angyalát!*» . . . s mikor Kinizsi a malomkövet fölemeli: «*Tyű! a lelkét a vasgyűrő apádnak!*» . . . Igazán úri, vezéri beszéd! Beh kár, hogy Arany nem értett ilyes mihez.

Ezeket az apróságokat azért emeltük ki, hogy fentebbi megjegyzésünknek némi megvilágítására szolgáljanak.

Valamivel szerencsésebb az elbeszélő darabok után következő természeti képek s jelenetek rajzolásában és színezésében. Úgyes megfigyelő. Kiválogatja s összeszedi a kép megalkotására tartozó jellemző részleteket, de gyakran csak egymás mellé rakja, itt-ott közbe szótt apró reflexiókkal, a nélkül, hogy bevégzett kerekded egészszé tudná egybe olvasztani. E miatt sokszor terjen-gössé is válik. Némely leíró költeményét akár a közepén is be lehetne végezni a nélkül, hogy az egészhez mérve megéreznők a csonkúlást. Az efféle elnyújtott, úgyszólván raktározott vers elolvasása után szinte azt kérdi magától az ember: «Immár mikor ezeket tudod, mi hasznát vészed?» Több-kevesebb szerencsével s a jellemző részletek élénk színezésével így írja le *Márczius, November, December* című verseiben külön-külön az illető évszakokat. Így *Éjjel a mezőt, A falut reggel, A falut este.*

Több elismeréssel szólhatunk tisztán lyrai természetű költeményeiről, melyekben egyéni érzelmeit, benyomásait, emlékeit, családi légkörét énekli. Nagy részöket a szerelem ábrándja, reménye, gyönyörei és emlékei foglalják el, melyek a Vilma névéhez fűződnek. Többnyire kedves, naiv, könnyen ömlő dalok. Nem az érzelem mélysége, vagy a szenvedély heve sugallja. Szélid hullámozása a kedélynek, mely komoly borongásra és könnyű mosolyra egyformán hajlandó. Ily érzelem oda vegyítésével kedvessé tudja tenni az oly hosszabbacska darabot is, minő a *Karácsony éjjelén* című, melyben a leírás hideg alkatrészeit átmelegíti, megeleveníti a Vilma iránti élénk vonzalom. Ugyanilyen kiváló az *Esti harangszó*, melynek természeti képeit jól tevőn hatja át a vallásos ihlet s annak hangja a versszakok végén vissza-visszatérő rím: «Üdvözlégy, Mária.»

Ebben a méltányolt sorozatban is találunk azonban nem egy hosszabb-rövidebb költeményt, mely észrevétel alá esik. Nem.

zökcent-e ki bennünket a hangulatból, midőn a halálról s a halál után következő életről komolyan, szomorúan elmélkedvén, többek közt azt a kivánságát fejezi ki, hogy majd onnan felülről szeretné látni, «mit dolgozik egy-egy jó barátja; hogy' adnak túl a férjhez menő lányon? szeretne olykor hírlapot átfutni este?» (*Útra készülés.*) A mit *Tolsztoj*nak ír egy rövid költeményben a vers és próza közötti különbségről: az csak úgy vaktában való túlzó dicsőítése a versnek, erőszakolt képekben. «A próza csak házi kácsa, a vers énekes madár; a próza bővízü patak, a vers tiszta napsugár; a próza malom kelepe, vers a szív hárfanéke; a próza mállik, szerte hull a régi, a vers örök, mint minden, a mi égi.» Mily beszédek ezek? Nem mond-e ennek ellene maga az a kezünkben levő kis versgyűjtemény? Bizoly ellene mond. A próza is, a vers is csak úgy jó, ha valóban jó. Nem a neve vagy a formája teszi.

Két levelet is találunk egymás mellett a füzetben. Egyiket a fiának, másikat Szabolcska Mihálynak írta a költő. Amabban bohóskodik, alant járó tréfát űz a fiú kedvéért, a ki talán, de csak talán, több gyönyörűséget talál benne, mint az olvasó... Szabolcskát is majdnem oly hangon látogatja, de ott már komoly dolgokat is forgat. Nem épen oly erős fogcsikorgatással, minővel Harsányi Kálmán ír vala nem rég Szabolcskának, hogy majd ők ketten fogják megmenteni a rabszolgaságba sülyedt hazát: de Gárdonyi is úgy intézi mégis, hogy kikapja a magáét mind az Akadémia, mely csak (?) idegen műveket ad ki, mind az állam és kormány, melynek istene nem a Gárdonyiék istene, — városa Wien, — törekvése összbirodalom, — színe fekete-sárga. Ez aztán a főtebb annyira magasztalt vers és múzsa programbeszéde... Nem tudjuk, nem a Szabolcska iránti rokonszenv sugallta-e azt a három rövid költeményt is, melyeket *Gyászoló anyának*, *Ne félj*, *Kezdő tanítónak* címek alatt olvasunk. Az ő kenetes, gyöngéd, többnyire gyöngé, vallásos hangomlása látszik ezekben, bár Gárdonyi az efféle rövid lélekzetű dalocskákban is tartalmasabb, elevenebb, változatosabb és derültebb.

Tetszik magának abban, hogy néha helyi vonatkozásokkal tarkáz egy-egy költeményt. Szerepel Eger vidéke, Eger, ott a Sándz, a Sándz egy utczája volt. De ezek magokban véve, bár a közvetlenségről tanúskodnak, nem erősítik a különben gyöngé alkotást. Azt is észre vehetni, hogy némi furcsa szóalakítást örömmest használ; a csillagok *csillogdogálnak*; haza *ballagdáltam*;

billegdélő házi kácsa stb. Említeni is fölösleges, hogy a verseknek forma tekintetében, helyes, szabályos szerkezetére, színre, összhangra ő is oly keveset ad, mint mai versíró társainak legtöbbször. Ömlenek a versek könnyedén, szabadon, mûgond nélkül. Egyébiránt a kis füzet darabjai mind külső, mind belső alkotásukat tekintve, egyenletesek, azaz értékre nézve nincs köztük ég és föld különbség. Hadd simuljon el a többi közt az is, a mi invita Minerva készült. Helylyel-közzel olvasás közben azt a meggyőződést tápláltuk, hogy a ki így tud, attól még többet és jobbakat remélhetünk.

—o.

I. *A bölcsélet története. Irta Schwegler Albert. A Koebertől átnézett és bővített tizenötödik kiadás után fordította ifj. dr. Mitrovics Gyula, gymn. tanár a sárospataki ev. ref. főiskolában. Budapest, Franklin-Társulat, 1904. [Philosophiai Irók Tára, XIX. köt.] 547 lap. 8.-r. Ára 7 kor. 50 fillér.*

II. *A philosophia története. Irta dr. Serédi Lajos főgymn. tanár. Pozsony-Budapest, Stampfel Károly kiadása, 1904. (Stampfel-féle Tudományos Zsebkönyvtár 156—157. kötet.). 164 l. kis 16.-r. Ára 1 kor. 60 fillér.*

Egyes jelek azt mutatják, hogy a philosophia iránt való érdeklődés lassacska nálunk is ébredezni kezd. A *Philosophiai Irók Tárá*nak több kötetéből — s köztök egyes, mélyen járó dolgokból — második kiadás válik szükségessé s rövid két év alatt négy bölcsészettörténeti kézikönyv jelent meg, köztök három eredeti, ú. m. Pekár Károlyé (*A philosophia története*, Athenæum, 1902.), a fönt címzett két mű, s végül Horváth József pápai tanaré, a melyből még csak az első füzet készült el. Az bizonyos, hogy minél több, kellő alapossággal s elég jó magyar nyelven megírt bölcsészeti mű s köztök első sorban bölcsészettörténet áll a közönség rendelkezésére, annál inkább lehet ennek részvételére, támogatására, a magyar philosophálás ügyének föllendülésére számítani.

E szempontból szívesen üdvözljük a fenti két bölcsészettörténetet. Schwegler műve régi kedveltje a német diákoknak, első kiadása még 1848-ban jelent meg, s bár az idők teltek-múltak, a hegeli bölcsészet helyére — melynek szellemében iratott —

más rendszerek, irányok léptek, ez a tanuló ifjúság körében továbbra is használatban maradt, úgy hogy már 15-ik kiadása forog közkézen, Reclam-féle kiadásait nem is említve. E kedveltséget a mű meg is érdemli, mert tömörséget alapossgal és világossággal egyesít. Hibája, hogy kissé egyoldalú, a philosophiának legmagasabb fejlődését a német idealis rendszerekben látja s így azokat a többiek hátrányára aránytalanul bő tárgyalásban részesíti. Míg Kant 37, Hegel 32, Fichte 23, Schelling 32, Schopenhauer 16, Hartmann 15 lapon tárgyalatik, az egész angol bölcsészet, Bacontól kezdve a mai napig, 14 lapnyi tárgyalásban részesül. Másik hátránya a XIX. század elhanyagolása; a XIX. századból — s ez már az átdolgozó hibája, bár valószínű, hogy a mű szerzőjének szellemében vélt eljánni — csak a német metaphysikusok találnak méltánylatra, a többi irányoknak nincs kegyelem. A materialismusról, a neokantismusról, a physiologiai psychologia műveléséről, Wundtról, vagy az angolok közt Mill Stuartról, Spencerről szó sem esik. A francia philosophiáról szól ugyan, de abban sincs sok köszönet; a legtöbb tért Lamennais abbénak szenteli, míg Comte felényi tért se kap, Tainenek pedig három sorral kell beérnie. A mű szellemét mi sem jellemzi jobban, minthogy propædeutikai olvasmányúl a philosophiai öntudat ébresztésére Hegel *Vorlesungen über die Geschichte der Philosophie* és Fischer Kuno *System der Logik und Metaphysik* (1865.) című műveit ajánlja, holott e célra egyik sem alkalmas; Fischer munkája ma már teljesen elavúlt s Hegelé is csak történeti szempontból, mint a hegeli gondolkodás gyümölcse érdekelheti az olvasót, de propædeutikai olvasmánynak általában nem való.

Ha a fölsorolt egyoldalúságot, hiányt leszámítjuk és másunnan pótoljuk, a művet egyetemi hallgatók és tanárjelöltek igen czélszerűen használhatják vezérfonalúl tanulmányaikhoz. Alkalmassá teszi erre főképen a magyar kiadásnak két jeles tulajdonsága, ú. m. síma, folyékony, könnyen érthető, magyaros nyelve, s a magyar philosophiai törekvéseknek a műhöz csatolt ismeretése. Mindkettő egyaránt dicséretére válik a mű fordítójának. De míg az elsőben többen segítségére voltak és segítségére volt különösen Alexander Bernát, a *Philosophiai Irók Táranak* egyik szerkesztője, a ki a fordítás felülvizsgálását végezte, — az utóbbi tisztán a fordító érdeme. A fordító már az egyes philosophusok tárgyalásánál is mindenütt tekintettel van a magyar philosophiai irodalomra; mindenütt megemlíti, hogy a tárgyalt gondol-

kodónak mely művei jelentek meg magyar fordításban s föl-
 sorolja a rólok írt nevezetesebb tanulmányokat is; a mű végén
 pedig *Függelékül*, 9 §-ban, 68 lapon rendszeresen ismerteti a
 magyar philosophia történetét. Bár határozottan kijelenti, hogy
 műve nem tart igényt az önállóságra, hanem Erdélyi, Behyna és
 Pápay ide vonatkozó művei alapján készült, azt mindamellett így
 is kiválóan becses, a magyar szellemi élet alapos ismerete alap-
 ján készült s e nemben számot tevő tanulmánynak kell nyilván-
 nítanunk, a mely — tekintettel arra, hogy Erdélyi János *A böl-
 csészet Magyarországon* című műve csak a XVII. század végéig
 terjed, első rendszeres és teljes összefoglalása a magyar philo-
 sophia történetének. A nagyszámú újabb forrásmunkára való
 utalás mutatja, hogy a szerző, ha alapúl vette is az idézett írók
 műveit, azokkal szemben megőrizte önállóságát, adataikat, ité-
 leteiket minden irányban pótolja és javítja; de e mellett azt is
 látjuk, hogy művének több részlete egészen új és önálló kutató-
 sok eredménye. A szerző hivatottnak látszik arra, hogy ezt a váz-
 latot tüzetesebben kidolgozva s az utóbbi negyven év fejlődésével
 kiegészítve, megírja a magyar philosophia teljes történetét.

Serédi Lajos műve egészen gyakorlati célú akar szol-
 gálni. Célja: «az egyes rendszerek rövid, hű jellemzése, a tör-
 téneti fejlődés tárgyilagos ismertetése, a nehézkes elméletek vele-
 jének világos megmagyarázása.» E célját elég ügyességgel és
 hozzáértéssel igyekszik elérni s azoknak, a kik nem akarnak
 rendszeresen foglalkozni a philosophiával, hanem beérik futó-
 lagos áttekintéssel is, hasznára válhatik. Előleges tájékozásul a
 4—39. lapokon egy bevezetést bocsát előre, a melyben ismer-
 teti a philosophia eredetét, célját, a valláshoz való viszonyát,
 felosztását, egyes ágainak fejlődésmenetét, s végül főbb irányait.
 Ezután következik a 40—152. lapon a tulajdonképeni philosophia
 története, a melynek több mint fele a XIX. századra terjed, és
 Schweglerrel ellentétben, minden nemzetet és minden irányt
 egyenlően méltat.

A szerző jó forrásokból dolgozik s eléggé hű képét nyújtja
 az egyes rendszereknek, de itt-ott kissé elsiette a dolgot, nem
 mérlegelte kellően minden adatát, minek következtében művébe
 több hiba csúszott, a mit a gondatlan átnézés még növelt.
 A ne-eknek, könyvczimeknek és évszámoknak tekintélyes része
 hibás, például Destutt de Tracy életévei nem 1794—1851, ha-
 nem 1754—1836, Böhm Károly akad. székfoglaló értekezésének

czíme nem *Az értékelés tana*, hanem az *Az értékelmélet feladata és alapproblémája* (1900), H. Spencer *Neveléstana* nem 1890-ben került forgalomba, hanem 1861-ben, a francia encyklopædiának Turgot, Condorcet és Saint-Simon nem volt a szerkesztője, La Mettrie nem volt társ-szerzője a *System de la nature* című műnek, Hollandia kiváló philosophusa, Opzoomer, évekkel ezelőtt meghalt s így már nem terjeszti nagy buzgalommal az új bölcséletet, Spinozának főműve, az *Ethica* s nem a *Tractatus theologico-politicus*, néplélektanon nemcsak a nyelvlélektant szokták érteni, hanem a mythos és erkölcs lélektani vizsgálatát is.

A kis művet név- és tartalommutató zárja be.

L—s.

Nietzsches gesammelte Briefe 1 és 2. kötet. Berlin, 1903. Schuster und Loeffler.

Az 1900-dik év augusztus 25-én halt meg Sils-Maria remetéje, — szomorú haldoklásának tizedik esztendejében — három hónappal később megjelent összegyűjtött levelezésének első kötete. Másfél év múlva jött a második kötet: Rohde Erwinnel való levelezése. Rohde már ekkor nem élt; a kitűnő classikai philologust, a *Psychenek* — a görögökről írt legjobb műnek — szerzőjét java férfikorában, termékeny munkásság közepett ragadta el a halál. Ide s tova huszonöt év története van megírva ebben a két kötetben: huszonöt év ellentmondásai, huszonöt év fejlődése. Mert önmagának ellentmondani: Nietzsche fejlődésének a biológiája. És ezeknek a hosszú, lelki és testi szenvedésekkel teljes éveknek minden napja egy lépés a nagyszerű magányosság felé. A kik ismerték, a kiket szeretett, lassan-lassan elmaradoznak mellőle, s ő úgy érzi, hogy alatta maradnak el a philister-moral sík földjén, a honnan tekintetök sem érheti el az ő alpesi hegyvidékének meredek sziklaújtjait. Es lebt niemand, der mich loben dürfte: a magányosság legbüszkébb jajkiáltása. 1871-ben jelent meg első philosophiai műve: *Die Geburt der Tragödie aus dem Geiste der Musik*, ez a mély bepillantás a hellen cultura szellemébe, a szép és tartalmas kérdőjelek könyve s meghozta írójá homlokára a melancholia első felhőjét. «Könyvem nehezen fog elterjedni, — írja Gersdorff bárónak, kivel 1861 óta meghitt

barátság kötötte össze, — nem is várok egyéb eredményt, mint rosszakaratot és ostobaságot. De bízom a csendes, nyugodt érvényesülésben az évszázadok során és ezt meggyőződéssel ki is jelentem. Mert némely örök dologról ebben a könyvben van először szó s ennek a szónak tovább kell csendülnie. Magam miatt nem aggódom; magam számára mit sem akarok, legkevésbé pedig carrièret.» Még azok is, kik a legmelegebb rokonszenvenvel kísérték a fiatal tudós pályafutását, Rathsherr Vischer és Ritschl Frigyes Vilmos, Nietzsche egykori tanára, hidegen, hallgatással fogadták könyvét, kételkedéssel az új utak iránt, melyen a tanítványt elindulni látták. Ritschl egy őszinte hangú levélben igyekszik hallgatását indokolni. Ő már öreg arra, hogy új életutakat, új szellemutakat keressen magának, természete a historiai irányba, az emberi dolgok történeti megfigyeléséhez viszi s a világ megváltását egyik vagy másik philosophiai rendszertől nem várhatja. Hogy Burckhardtra minő hatással volt Nietzsche könyve, látjuk Nietzsche leveléből, melyet 1872 február közepén írt Rohdénak. «Burckhardt, a ki minden philosophiát, különösen pedig művészet-philosophiát távol tart magától, könyvem felfedezései által a görög világ lényegére vonatkozólag valósággal meg van bővölve, éjjel-nappal gondolkozik rajta.» Mialatt Nietzsche álmodozva járt a fenséges ion oszlopcsarnokok árnyékában s elmélkedett a szenvedésekről, melyeken keresztül a hellenek a szépségig jutottak, a czéhbbeliek, a derék szófejtő philologusok meghozták halálos ítéletöket. Wilamowitz Moellendorf, most a berlini egyetemen a classica-philologia tanára, *Zukunftphilologie*nek címzett pamphletjében támadta meg Nietzsche könyvét. Természetes, hogy a finoman érző, sensitiv embernek minden gondolatát lefoglalta könyve és könyvének hatása. Nem is lehetett nála másképen, hiszen minden, a mit megírt, ezer lánczczal kapcsolódott az ő életébe, gondolatait átélte, lüktető stílusával életben tartotta, mielőtt elsárgultak volna, mielőtt igazságokká vedlettek volna át. Wilamowitz cikkére előbb Wagner Richard felelt, de a legalaposabb választ Rohde adta meg *Afterphilologie zur Beleuchtung des von dem Dr. phil. Ulrich von Vilamowitz Moellendorf herausgegebenen Pamphlets Zukunftphilologie. Sendschreiben eines Philologen an Richard Wagner* cím alatt. Az 1872-dik év levelezése alig szól egyébről, mint ezekről az eseményekről. A tanítványok elmaradnak a baseli egyetemről, Nitzschének a következő félévben mindössze két hallgatója van s a német phi-

lologusok Wilamovitz támadása után ismét a régi kipróbált eszközök között vették elő, melyhez Goethe szerint igazán csak a németek értenek: a megtörhetetlen hallgatást. Mindez inkább érdeklő, mint érinti Nietzschét, önmagában és barátaiban való bizalma erőt ad neki, mégis e levelek kései olvasóját, a ki ismeri a philosophus életének sötét aphorismáit, fájdalmas nagy dolgok előérzete szállja meg. Mert a külvilággal szemben Nietzsche más volt, mint Schopenhauer. Aristocratább volt; a tömeg mellőzését, otrombaságát talán soha észre sem veszi, ha egy-két nagyra becsült barát megértését és szeretetét maga mellett találja. Schopenhauer ellenben minden mély megvetése mellett a tömeg iránt kínos nyugtalansággal keresi művei terjedésének legapróbb nyomait, élete utolsó évtizedében írt levelei csupa szemrehányással telvék, hogy apostolainak figyelmetlensége miatt könyvének egyik-másik kétes értékű bírálatát, valamelyik harmadrangú vidéki lap megjegyzését nem olvashatta. 1873 februárjában írja Nietzsche Rohdénak: «Egy könyvkereskedő értesített, hogy a *Börsenblatt* Wilamowitz Mcellendorfnak egy új cikkét hirdeti ellenem. Megtiltottam, hogy beküldje nekem s nem ismerek senkit, a ki olvasta volna.» A hangnak az a keménysége és türelmetlensége, melylyel Schopenhauer az effajta támadásokat lerázta magáról, idegen volt tőle, lelke a kicsinyesség minden támadásának ki volt szolgáltatva s ebben a védtelenségben kétszeres erővel érezte a hétköznapok apró tűszúrásait. Mennyi dyonisusi könnyedséggel tudta volna az életet élvezni, a keserű könnyek kimarta helyeken mennyi rügyet tudott volna fakasztani, ha barátjai végig mellette maradnak, s hogy ezek hiányát, eltávolodását mily fájdalmasan érezte, látjuk 1888-ban Seydlitz báróhoz írt leveléből. «Hamis és rágalmazó vonatkozások nem hiányoznak, — írja neki — a tudományos és nem tudományos folyóiratokban zabolátlanul ellenséges hangon beszélnek rólam. Hogy van az, hogy ez ellen soha senki sem tiltakozik? Hogy soha senki sem érzi megsértve magát, a mikor engem szidalmaznak? És évek hosszú során át semmi balzsamír, semmi emberiesség, a szeretetnek még csak árnyéka sem.»

A hetvenes évek első felében írt levelek az *Unzeitgemässe Betrachtungen* egyes darabjaival foglalkoznak. A német művelődés nagy kérdése vár megoldásra: a német culturához a görög culturán át. Megírja az első korszerűtlen szemlélődést, *David Strauss, der Bekenner und Schriftsteller* s ezzel nagy csapást mér a német Bildungsphilisterre. 1873 október 27-én írja Gersdorffnak:

«A *Grenzbote* zöld füzetei nemrégiben egy non plus ultrat hoztak ezen a czímen: *Nietzsche Frigyes úr és a német cultura*. Valahány hatalom csak van, mind felidézi ellenem: a rendőrséget, a hatóságokat, a kartársakat s kifejezi azt az óhaját, hogy vonják meg tőlem a tanítás engedélyét. Elmondja, hogy Ritschl fogása és a baseliek ostobasága által lett belőlem, a studiosusból, rendes tanár, szidja a baseli zúgegyetemet . . . Szóval egy nagyon ajánlható mulattató documentum.» Szó van még ezekben a levelekben Nietzschének egy újabb tervéről: *Die Philosophie im tragischen Zeitalter der Griechen*, egy olasz szemléről, melynek Hillebrand a szerkesztője s melyhez már Burckhardt, Gregorovius, Grimm Hermann és Heyse Pál is munkatársul ígérkeztek. Aztán jönnek sorban a korszerűtlen szemlélődések *Vom Nutzen und Nachtheil der Historie für das Leben*, *Schopenhauer als Erzieher*, s végül 1876-ban *Richard Wagner in Bayreuth*. Gersdorffhoz és Rohdehoz írt leveleiből látjuk, hogy Nietzsche nem becsülte túl ezeket a dolgozatokat, a polemikus-negatív anyagtól akart megszabadulni, hogy így megkönnyebbülve láthasson valami derék munka megírásához (dann schmeisse ich alle Polemik hinter mich und sinne auf ein «gutes Werk»). Rohde, kinek véleményét Nietzsche a Burckhardté mellett legtöbbször becsülte, boszankodva szól az agyonhallgatásról, melyet annak idején Schopenhauer ellen is annyi sikerrel alkalmaztak és a harmadik dolgozatról — *Schopenhauer als Erzieher* — ezt írja: «Schopenhaueredet tegnap újra elolvastam, az éjjél ünnepélyes órájában, a mikor a dolgokat valami új és idegenszerű astralfénytől megvilágítva, jobban megértjük és oly emelkedett hangulatban voltam, mintha köröttem nagyszerű heroikus zene szólt volna.»

Már ekkor kitetszik leveleiből, hogy van valami készülöben. Valami, a mit ő később Umwerthungnak nevez, a saját személyiségének, gondolatainak Umwerthungja. Már a második korszerűtlen szemlélődést kissé kényelmetlenül fogadták Bayreuthban s megértették vagy csak megéreztek, hogy a «Wagner-zene philosophusa» nagyobbra tör. A harmadik értekezés pedig, *Schopenhauer als Erzieher*, valójában és lényegében nem is volt egyéb, mint *Nietzsche als Erzieher*. «Nem keresek egyebet — írja 1874 április havában Gersdorffnak, — mint egy kevés szabadságot, az életnek igazi lehelletét s távol akarok magamtól mindent tartani, a mi szolgál. Igazi termékenységéről azonban addig nem is lehet szó, a míg az ember ebből a kötöttségből, az elfogultság 'szenve-

déseiből ki nem szabadul. Megérem ezt valaha? Kétségek szállnak meg. Messze a cél s mire elértük, hová lett erőnk a hosszú keresésben, küzdelemben?» Szabadságra vágyott, lelkének minden lendülése fel a magasba vitte, a hol ritkább és metszőbb a levegő, könnyebb a lélegzetvétel, a honnan a philosophus nem szavakban, hanem villámokban beszél, szóval: közelebb önmagához. A Wagnerrel való szakítás Nietzsche életének egyik legjelentősebb eseménye. Gersdorffhoz és Rohdéhez 1876-ig írt leveleiből látjuk, hogy mi volt Wagner az ő szemében. A természetes Siegfried, a ki a német művelődés csonka kardját hatalmas tűzben éppé kovácsolja. A mit a görög tragédia szelleméből ellesett, a mit a hellen égboltozat életre keltett benne, mind Wagnerre, az ő művészetére aggatta s Wagner zenedrámáiból egy új hajnalhasadás heroikus rivalgása szólt feléje. A schopenhaueri emberrel való foglalkozás azonban skeptikussá tette Nietzschét minden ellen, a mit eddig tisztelt nagyra becsült, skeptikussá a lángész, a szent, a pessimista, sőt maga Schopenhauer és Wagner ellen is. Rájött, hogy Wagner zenéje nem jelent görög tragikumot, Wagner neve nem jelent német művelődést, ő maga — Nietzsche — pedig kissé magas arra, hogy a ravasz Mime szerepét játssza. Úgy érezte, hogy eddig nem volt becsületes önmagával szemben, finom húrozatú lelke — melytől idegen volt minden pose, minden attitude — őszinteségre vágyott: negyedik korszerűtlen szemlélődés, *Wagner Richard in Bayreuth*, mely 1876-ban jelent meg, utolsó kéz-szorítás volt Wagnerékkal, letéteménye mindannak, a mihez ezentúl «nem»-et akart mondani. Betegeskedése — ez időből való levelei alig szólnak egyébről — meggátolta abban, hogy a régi eszményekkel való leszámolást könyvben írja meg. 1878-ban azonban az odaadó barát, Gast Péter, segítségével megjelent a *Menschliches, Allzumenschliches*. Erről a könyvről írja Rohde egyik legérdekesebb levelét. «Mint hogy egy-hamar úgy sem juthatok arra a pontra, kedves barátom, a honnan könyved egész tartalmát áttekinthetem, el kellett határoznom magamat arra, hogy könyvedért már most köszönetet mondjak. — — — Meglepetésem ez új Nitzscheianumon — elképzelheted — a legnagyobb volt: így érezhet az ember, ha a caldariumból egyenest a jéghideg frigidariumba kergetik. Őszintén megmondom: a meglepetés nem minden fájdalom nélkül való volt. Vajon lehetséges az, hogy az ember így kivetkőzzék a saját lelkéből és másikat öltön helyette? Elképedve állok e csoda előtt, nem tudok örülni

neki, nem tudok határozott véleményt formálni róla, mert valóban még nem is értem. — A mikor ezeket elmondom: könyved alaphangjára gondolok. Egyébiránt annyira gazdag tárgyakban és megfigyelésekben, hogy ezért a jótéteményért a legigazibb köszönetet mondom. Különösen, a mit sok helyütt a görögökről mondasz, mint a legmélyebb betekintés ezeknek a különös embereknek lelkébe, igazán meggyőző.» Nietzsche válasza méltó Rohde leveléhez: egyszerű, nemes, szerető levél. Mégis . . . úgy érezzük, mintha egy ajtó csapódott volna be a téli éjszakában. A levelezés nem szakad meg közöttök; lassan-lassan távolodnak el egymástól, s mire észre veszik, hogy egymásra nézve idegenek, szinte természetesnek találják ezt. Mikor 1883 decemberében Rohde őszinte köszönetet mond a *Zarathustráért* és megküldi Nietzschének gyermekei arcképét, Nietzsche meghatóan válaszol: «Kedves jó barátom, nem tudom, hogy jött, de mikor utolsó leveledet olvastam, és különösen mikor a kedves gyermekarczokat láttam, úgy éreztem, mintha kezét szorítottál volna velem és szomorúsággal néztél volna rám. Mintha azt mondanád: «Hogy' is lehetséges, hogy oly kevésbé közös a mi sorsunk, hogy olyan különböző világban élünk! És egykor —» Így vagyok mindenkivel, a kit szeretek: minden elmúlt. Olykor látom őket, beszélek velök, hogy ne hallgassak, — leveleket írok, hogy ne hallgassak. Az igazság pedig az: (nagyon is jól hallom!) «Nietzsche barátom, te egyes egyedül vagy.»

A *Menschliches Allzumenschliches*nek is meg voltak a barátai; látjuk ezt Nietzschének Fuchs Károlyhoz (jeles komponista, zeneaesthetikus, Bülow tanítványa) írt leveléből, Burckhardt pedig, Nietzsche műveinek komoly, lelkiismeretes olvasója, souverain könyvnek nevezte. Wagnernek is megküldte Nietzsche az új könyvet, s a véletlen játéka következtében ugyanazon a napon kapta meg a *Parsifal* szövegének egy példányát Wagner sajátkezű ajánlásával. «Úgy éreztem, — mondja Nietzsche, — mintha két kard kereszteződött volna.» A mi ezen túl történik, arról egyre kevesebbet, egyre fájdalmasabbat beszél ez a két kötet levelezés. A pálya hirtelen meredekké válik, zordon szikláik közt magabánézően halad a vándor és az ő árnyéka. A levelek megritkulnak, a magányosság fagyos szellője keresztülsüvített a fák koronáján.

Sok érdekes dolog van még ezekben a levelekben, tanulhat belőlök a zenész, a philologus, a psychologus. Az első kötetben a Gersdorffhoz, Seydlitzhez és Fuchs Károlyhoz intézett levelek

mellett találunk néhányat Deussen Pálhoz, ki jelenleg a kielii egyetem tanára. (Lásd: *Erinnerungen an Friedrich Nietzsche* von Paul Deussen.) Az első kötetben vannak a Baumgarten Mária asszonyhoz intézett levelek, a ki Nietzsche műveit francziára fordítgatta, s két levél O. Lujza asszonyhoz, egy fiatal elsassi nőhöz, a ki Párisba ment férjhez. Gyöngéd, lehelltszerű levelek. A második kötetet a Nietzsche-Rohde levelezés foglalja el; bizonynyal az egész levelezés legértékesebb kötete.

F. M.

Lafcadio Hearn. Le Japon inconnu. (Esquisses psychologiques.) Traduit de l'anglais avec l'autorisation de l'auteur. Par Me Léon Raynal. Paris, Dujarrie et Co. Éditeurs. 1904.

Lafcadio Hearn, ki ír apának és görög anyának gyermeke, a tokyói egyetemen volt tanára az angol irodalomnak. Tizen-nég évig tartózkodott Japánban, megtanulta új hazája nyelvét, ismeri történetét, irodalmát s a japán nép szokásait. Ismerni Japánt, úgy látszik, annyit tesz, mint csodálni és megszeretni népét. Hearn csodálta és szerette a japánt, még mielőtt megkezdődött az a világra szóló mérkőzés, melynek fordulatai oly nagy dicsőséget szereztek a japán névnek. Hearn angolul írt munkái Japánról nagy feltűnést keltettek. Igen sok érzéke van a néplélek nyilvánulásai iránt, jól ismeri a nép babonáit, erkölcsi nézeteit s életmódját. Értelmes szemlélője a japán vallási s állami életnek. Fínom érzéke van a természet szépségei iránt, ismeri a népmondák költészetét s átérezte a japán művészet báját. Rajza csupa fény, árnyéka alig van. Ha leírásait olvassuk, szinte hajlandók vagyunk azt hinni, hogy Japán az a rég keresett boldog ország, melyben erkölcsi érzés vezeti az emberek cselekedeteit, hol több a jóság, a szeretetreméltóság, az önfeláldozás, az igaz hazafiság s hűség, mint bárhol másutt a földön. És mindezt a tökéletességet a természet s a művészet annyi bája környezi, hogy az ember hajlandó volna rögtön elhagyni ezt a szüette Európát, ezt az osztályérdekek önző harcától izgatott korhadt világrészt, hogy megvonulva Japánban, mosolygó, leányarczú s férfias lelkű, igaz emberek közt járjon mindaddig, míg Buddhával egyesül. De komolyan szólva, Hearn nem rajongó, átsiklik ugyan az árnyékos oldalon, de

okát tudja adni bámulatának. Az újabb események meglepően igazolják megfigyeléseit. A japán valóban nagy nemzet, nem külső mázként vette magára az európai műveltséget. Műveltsége ősrégi; abban, a mi minden műveltségnek igazi alapja s éltető ereje, az erkölcsi érzés finomságában, nincs mit tanulnia az európai népektől. Sőt úgy érzi s alighanem igaza van, hogy e tekintetben Európa lehetne Japán tanítványa. Van sajtáságos művészete, tudománya s költészete is e csodálatos népnek, mely a múlt század ötvenes és hatvanas éveiben egyszerre csak azt vette észre, hogy veszély fenyegeti forrón szeretett hazáját, ha nem oltja be a régi japán műveltség törzsébe az európai állami intézményeket, az európai tudományt és technikát. És mihelyt e veszélynek érzete általánossá lett, a japán nem habozott, japán maradt lelke mélyében, de nem abban kereste a «nemzeti geniust», hogy eltávolítson magától minden idegent, hanem megtanulta mindazt, a mit az idegenektől tanulhatott, nem sajnált semmi fáradságot, tanult agyidegei szakadtáig, mert érezte, hogy nincs veszteni való ideje.

Hearn átszállítja skeptikus hajlamú olvasóira is a japán nép bámulatát. *Glimpses of unfamiliar Japan* című művéből, mely a múlt század utolsó tizedében jelent meg, egy francia író nő most kiválogatott néhány fejezetet és ezeket mutatta be e könyvben a Japánért nem igen lelkesedő francia közönségnek. Gyűjteményének egy-két helyéről akarunk röviden megemlékezni.

A könyv első fejezete a «japán mosolyról» szól. Mindenki emlékszik a japán arczképeken gyakran látható különös mosolyra. Nem a festő kezdetleges művészetének kell tulajdonítanunk e mosolyt; a japán valóban gyakran mosolyog, gyakrabban, mint mi s oly helyzetekben is, a mikor mi igen komoly arczot vágunk. Ez a mosoly sok s néha szomorúan végződő félreértésre adott alkalmat.

Egy yokohamai T... nevű idegen kereskedőnek volt egy öreg «samurai» szolgálja. Samurai annyit jelent, mint a régi katonai rendnek tagja; ezt a rendet az 1868-iki forradalom eltörölte a feudális rendszerrel együtt. A mi samuraink a régi szokás szerint két karddal járt. A samurai nagyon ragaszkodott urához s T... is szerette szolgálját.

Egyszer ismeretlen okokból a kereskedő megharagudott szolgáljára s szidalmazta a samurait. Ez mosolygott s köszönt, T... még dühösebb s gorombább lett, de a samurai egyre mosolygott és köszönt. Ekkor T... kiutasította a házból szolgálját, mit ez

újabb mosolylyal fogadott. Most T . . . nem tudván többé uralkodni magán, megüti a szolgát. Ekkor felébredt a samurai lelkében a katonai önérték, kirántja kardját és gazdája fejére emeli, de a másik pillanatban újra a hüvelybe dugja, megfordul és ki-megy. T . . . egyedül maradva, bánni kezdi indulatosságát s szeretné jóvá tenni az elkövetett méltatlanságot. De már késő volt, mert a megbántott samurai, rendjének régi szokása szerint, végre hajtotta magán a harakirit. A következő levélben magyarázta meg tettét: «A méltatlan bántalom, melyet meg nem boszúlhatunk, gyalázatos szennyfolttal rútfítja el a samurai becsületét; más körülmények közt megtorolhattam volna e sértést, de itt a körülmények igen is gyöngéd természetűek voltak. A becsület tiltotta, hogy fegyveremet használjam az ellen, a kinek szolgálatába léptem szomorú sorsomban; ily körülmények közt nem maradt más út számomra, mint a becsületes öngyilkosság.»

A samurai mosolygott, mikor szíve fáj, mert gyermekkorában már arra tanították, hogy a mosoly ilyenkor társadalmi kötelesség. Illetlen volna szomorú vagy komoly arcot mutatni azoknak, a kik szeretnek s ügyetlenség volna szomorú arczunkkal rosszakaratú kíváncsiságot ébreszteni azokban, a kik bennünket nem szeretnek. A legszegényebb paraszt is tudja, hogy soha sem tanácsos s mindig kellemetlen elárulni haragunkat vagy fájdalomunkat külső jelekkel. A japán szolgáló, ha kénytelen urának bejelenteni azt, hogy fia vagy férje meghalt, mosolyogva, sőt néha nevetve jelenti be. Ez nem érzéketlenség, hanem az önmegtagadásig fokozódott udvariasság jele. E mosoly vagy nevetés körülbelül így fejezhető ki szavakban: «Uraságod talán igen nagy szerencsétlenségnek tartja ez eseményt; kérem, ne méltóztassék búsulni ily csekély jelentőségű esemény miatt és bocsássa meg, hogy kénytelen voltam véteni az udvariasság ellen, midőn a magam ügyével foglalkoztattam.»

A japán udvariasság kötelessége magyarázza meg azt a feltűnő mosolyt. A lélek udvariassága ez, nem a mi tanult szer-tartás-szerű, hideg udvariasságunk. A japán soha sem beszél önmagáról (hány szereplő honfitársunkra illenek e jellemzés?), s ha sürgető kérdésekre kénytelen válaszolni, futólag és kitérően beszél magáról. A japánnál egyetlen művelt nép sem érti jobban az életnek azt a titkát, hogy boldogságunk környezetünk boldogságától függ s ennek következtében türelmüinktől s önzésünk feláldozásától.

A japán társadalom nem tűri a gúnyt s a sarcasmust. A nép mosolya mása annak a mosolynak, melyet a buddhista istentiszteletre szánt szobrokon láthatunk. Bár ez a művészet nem japán földön keletkezett, a mosoly mégis kapcsolatban van azzal a buddhista felfogással, hogy a boldogságnak az önuralom s a lemondás a forrásai. Egy buddhista szöveg azt mondja: «Egy isten sem változtathatja vereséggé azt a győzelmet, melyet az ember önmagán vívott ki.»

Általában a japán, mint a társadalom tagja, vagy mint az állam polgára, ideáloknak él, ezek nélkül nem érti az élet értékét. Szerzőnk nem igen beszél arról, minő képe van a parlamenti életnek az átalakult Japánban? Miképen érvényesül itt a japán önmehtagadó idealismus? Vajon ez az intézmény nem ássa-e alá Buddha fenséges erkölctanát s a régi feudális világból átszármazott becsületérzést? E kérdésekre nem kapunk választ Hearnnek különben annyira tanulságos könyvében. De egy különös történetet beszél el, mely arra enged következtetnünk, hogy ott a távol keleten másképen fogják fel a polgári kötelességet, mint a nyugati parlamentaris országokban. 1891-ben egy Takéyosi nevű hadnagynak az a gondolata támadt, hogy az orosz terjeszkedés Ázsiában veszélyezteti a japán függetlenséget. Takéyosi arról is meg volt győződve, hogy e veszélyre fel kell hívni a japán közvélemény figyelmét. Vajjon mit tett? Talán lapot alapított, népszerűt s jövedelmezőt eszméje terjesztésére? Vagy pártvezérnek ajánkozott, hogy eszméje terjesztésének színe alatt boszúját töltse ellenfelén s a hatalomra törekedjék? Vagy patenst kért talán bármi más módon honmentő eszméje számára a hazafias közvéleménytől? Nem, minderre Takéyosi nem gondolt, hanem megölte magát a saitokoudji temetőben. Hátrahagyott levelében azt írta, hogy öngyilkosságával fel akarta ébreszteni a japán közvélemény figyelmét az országos veszedelemre.

Szegény Takéyosi, — mondaná nem egy európai parlamenti szónok, — minő élehetetlen ázsiai módszere volt; az igazi férfiú önmagát érvényesíti — természetesen — eszméje kedvéért. Takéyosi példája mutatja, hogy Japán még nem mindent sajátított el az európai polgárosulástól, a mi nem csorbitja csodás haladásának dicsőségét.

A Keystone of Empire. Francis Joseph of Austria. By the author of The martyrdom of an Empress. Illustrated. London and New-York 1903.

Mint már a címlap mutatja, e könyv annak a tollnak a terméke, melynek néhány év előtt boldogult Erzsébet királynéknak «életrajzát» köszönhattuk. A névtelen szerző, illetve szerzőnő az íróknak ugyanahhoz a fajtájához tartozik, mint Vehse, Vasili, Greville, stb., kik szeretnek az olvasó közönségnek apró, többé-kevésbé csiklándós adatokkal kedveskedni, a miket a közönséges halandónak nem sikerülne fölkutatnia. Ha pedig nincsen adat, akkor termékeny képzelőtehetségek gazdag tárházából merítenek. De *Vulgus vult decipi* és *L'appétit vient en mangeant*. A közönség, mely nagy mohón fölfalja az ilyenféle irodalmi termékeket, folyvást többet kér belőle és íme a lapok már is a szerző egy harmadik munkájának közelebbi megjelenését hirdetik, melynek tárgya — mondhatjuk áldozata — II. Vilmos német császár lesz alkalmasint a *Guillaume II. intime* mintájára.

Az előttünk fekvő kötet «Ferencz József Ő Felségének, Austro-Hungary (így!) császáranak - királyának» van ajánlva. A címnek (*Egy birodalom zárköve*) értelme egy rövid költeményben van megmagyarázva. Az osztrák-magyar birodalom, mely különféle nyelvű, gondolkodású, változatos természettel bíró népekből áll, hasonlít egyes kövekből fölépült ódon boltívhez, melynek zárkövét, tehát biztonságát és létföltételét, Ferencz József, az agg császár és király teszi. A boltív alatt egy hatalmas zuhatag habjai rohannak tova és végveszélylyel fenyegetik a vén boltívet. A költő azért fohászkozik, hogy még sokáig maradjon meg a zárkő s ha majd idő folytán elmorzsolódik, akkor ép olyan erős kő foglalja el helyét és oly jól illeszkedik a régi kő helyébe, hogy az öreg boltív, «Ausztria», még hosszú időig hathatósan ellentálljon a századok rohanó és pusztító árjának.

Az életrajz főleg az uralkodó magánéletének van szentelve és azért nem igen törődik a politikával; a történelem csupán háttérét teszi a képnek és mint ilyen is csak igen halványan van rajzolva. Szerzőnk ugyanis szeret olyan részletekkel kedveskedni, a melyeket a történetírás elhanyagol, s a melyeket

máshol följegyezve nem találunk. Így pl. az író különösen bőbeszédű akkor, midőn leírja azt az időszakot, a mikor «Franczi» még nem volt császár. Az életrajz 322 nyolczad-rét oldalra terjed és Francziból csak a 111-dik oldalon lesz császár. Csak azon csodálkozik az olvasó, hogy a szerző hol kaparította össze mindezt az anyagot. Még az csak lehetségesnek látszik, hogy sikerült valahol fölfedeznie adatokat arra nézve, hogy a kis Franczi mit művelt tíz éves korában, mert számosan voltak szem- és fültanui, de szerző hosszas négy szem közötti párbeszédeknek adja teljes, történetű szövegét, mintha csak gyorsírói jegyzetek után dolgoznék, és nagy részletességgel ír le titkos találkozásokat stb., melyekről élelmes írónknak csak úgy lehet tudomása, hogy valami detektív volt jelen elrejtőzve, vagy pedig a szereplő személyek valamelyike hagyott vissza emlékiratokat vagy pedig naplót. Ilyen pl. az a jelenet, midőn Zsófia főhercegnő rá igyekezett venni V. Ferdinánd császárt, hogy köszönjön le a trónról; vagy a hol Zsófia és fia, Franczi, teljesen titokban tanakodtak négy szem közt és valami zajt hallván, hirtelen fölnyitottak egy titkos ajtót, s rajta kapták Mária Anna császárnét, a mint leskelődött és fülelt beszélgetésükre.

Bajos azt megérteni, hogy egy olyan tisztességes és előkelő könyvkiadó cég, mint a new-yorki Harper and Brothers mint vetemedhetik egy ilyen irodalmi otrombaság kinyomatására.

A szerző saját kilétéről elárul annyit, hogy nő (261. l.) s hogy 1879-ben jelen volt és néhány szót váltott a királylyal a szegedi veszedelem alkalmával, (158. l.) abban a pillanatban, midőn Ő Felsege a lakosság lelkes «éljen» kiáltásai között egy csónakba szállt, hogy visszatérjen «yacht»-jára (160. l.). Ez csak 25 év előtt történt és talán vannak olvasóim között akárhányan, a kik szemtanui voltak a jelenetnek. Érdekes volna, ha valaki megírná a tisztelt szerkesztőségnek, hogy nő volt-e akkor jelen s ha igen, ki volt az a nő.

Ha pedig többen voltak jelen, akkor a következő leírásból okvetlenül reá kell ismernünk szerzőnkre. 1862-ben született. Apja jelen volt Solferinónál (193. l.); ő nagysága maga Bretagne-ban született (225. l.). Erzsébet királynéval kilovagol (222. l.); a király bizalmasan beszélget vele a legtitikosabb dolgokról (204. l.); a királylyal a falka után lovagol (313. l.). Nyolcz vagy tíz év előtt New-Yorkban járt. (241. l.) Magyarul nem igen tud, mert «czikos»-nak nevezi a magyar csikóst. Vagy pedig

nem maga javította a próbaíveket. Egy magyar mondatot az amerikai szedő ily csunyán csúfított el: «*Ilyen ember ilt nem talaèt* (accent grave mindkét esetben) *ott!*» Ez a mondat állítólag Erzsébet királyné egy magánleveléből van idézve; melyben ez azt írja amerikai ismerőseinek, hogy szeretné titokban meglátogatni az Egyesült-Államokat.

K. L.

Hazafiság és színházi hatásvadászat.

A Vigszínház első magyar újdonsága ebben az esztendőben a *Hadik huszárok*: című történelmi vígjáték volt. Magával a darabbal igen kevés dolgunk van. Az úgynevezett történelmi cselvígjátékok fajtájából való, a melyek a napnál világosabban mutatják be, hogy nagy történelmi események mint következnek a lehető legkicsinyesebb okokból. Ebben a felfogásban van valami, a mi a közönséget erősen meg tudja vesztegetni. Az író azt mondja: «Ide figyeljete! Ti közönséges, szürke emberek azt hiszitek, úgy-e, hogy a királyok, hadvezérek, államférfiak Isten tudja, milyen rendkívüli emberek, mennyivel mások, mennyivel különbek nálatok? No hát, én be fogom nektek bizonyítani az ellenkezőt. Meg fogjátok látni, hogy a bíborpalást és hadvezéri vért épen olyan gyöngé, gyarló halandókat takar, a milyenek ti vagytok. Fel fogom lebbenteni a fátyolt, a mely az udvari, a diplomatai eseményeket eltakarja, és ti ámulattal rá fogtok ismerni saját mindennapi életetek apró gyarlóságaira és perpatvaraira.» A közönségben mindig megvolt és megvan a hajlam, hogy az ilyen beszéd tessék neki. Csakugyan, miért keressünk egy történelmi fordulatban nagy, mélyre ható okokat, mikor egy szerelmes asszony féltékenysége olyan szépen megmagyaráz mindent és még az a kellemes tudatunk is megvan, hogy a királyné sem jobb a Deákné vásznánál? És Scribe követői egészen a *Hadik huszárok* szerzőjéig sorra vették az ó-, közép- és újkor legkülönfélébb eseményeit, és mindenütt találtak egy apródnak öltözött leányt vagy egy markotányosnőnek öltözött grófnét, a kik többé vagy kevésbé szellemes cselszövényekkel a történelmet csinálták.

A közönségben azonban, hála Istennek, ma már van annyi történelmi érzék, hogy a legkörmönfontabb cselszövények sem tudnak úgy hatni többé, mint azelőtt. A színműíróknak tehát valami

újat kellett kitalálni, a mi az ócska szerkezeteknek friss vonzóerőt ad. Ez a valami pedig a hazafiság, jobban mondva, a napi politika lett.

Nem foglalkoztunk volna a különben is már a műsorról lekerült *Hadik huszárokkal*, ha nem találnók meg bennök azt a receptet, mely szerint színházak és színműírók a közönség művészietlen hajlamaira számítva, cassadarabokra és telt házakra törekeshetnek. A recept nagyon egyszerű. Meg kell keresni a napi politikának azt a kérdését, mely a közvéleményt a legjobban foglalkoztatja, mely a karzat közönségére előreláthatólag legerősebben hat, és ezt azután kellő történelmi világításban, lehetőleg melodramai hatásokkal fűszerezve, be kell szőni a darab egy megfelelő jelenetébe. Nézzük csak meg, hogy a *Hadik huszárok* vígjátéki, mondhatnók bohózáti milieujébe hogyan kerülnek bele egyszerre az obstructio, a katonai kérdések, egyszóval a lefolyt esztendő összes politikai izgalmai.

Hadik ostromolja Berlint. Lövöldöznek, kiáltoznak, végül jó Hadik egész táborkarával és jelenti, hogy az ellenség meg van verve. Ez igazán örvendetes esemény és nem vehetjük neki és tisztjeinek rossz néven, hogy a kiállott fáradtság után azonnal vacsorához ülnek. Besötétedik, a tűz lobog, a katonák festői csoportban fekszenek a tűz körül és a hold megadja a melodramába szükséges felső világítást is. A melodráma meg is kezdődik azonnal. A vígjátékban egyszerre enyészetes, szomorú ének zendül, temetik az elesett magyar huszárokat. Kétségtelen, hogy a temetés nem vígjátéki episod, de meg kell lennie, mert különben nem indulhatna meg az a magas színvonalon álló parlamenti vita, a melyet a vacsorázó tiszték a temetés elvonulása után azonnal megkezdene. Mindazt, a mit az ellenzéki lapok a bileki szomorú események alkalmából megírtak, most újra halljuk, mindaz, a mi a lefolyt parlamenti hecczek alatt unos-untig el lett mondva, Hadik tisztjeiben újra szószólókat talál. Sőt az egyik marczone bajszú óbester egyenesen meg is jósolja az 1904-es obstructiót, a mely majd egykor felrázza a nemzetet tespedéséből. Hát hogy tagadhatná meg a karzat egy-egy ilyen tirádától a tapsot? És mikor a szerző kellő mennyiségben összegyűjtötte a tapsokat, a vita befejeződik és a vígjáték szépen foly tovább.

. És érdekes, hogy a kritika egy része nem lát át ezen a szitán, hanem még megdicséri a színházat és az író, ha másért nem, hazafias buzgóságukért. Különös érzéssel olvassuk a nagy újság-

kritikus czikkét, a kinek élesen bonczoló elméje nem egyszer megtalálja a fonákságot, a ki sok mindennel gúnyolódik, csúfolódik — és a ki most egyszerre kuruczczá lesz és a kurucz szív keserveit megérti. És azután hasábokon keresztül magyarázza, hogy ugyan ki venné rossz néven egy fiatal embertől, mikor hazafias heve elragadja. Igaz, hogy a darab vígjáték, igaz, hogy a katonai kérdések erőszakosan vannak beleránczizálva — de Uram Istenem, ki akad fel az ilyesmin, a mikor hazafiságról van szó.

A hazafiságnak azonban, a mi hitünk szerint, mindehez semmi, de semmi köze sincsen. Igaz, hogy az utóbbi időben a hazafiság mindig inkább egyértelmű lett a hangzatos phrasisokkal, igaz, hogy épen azok, a kik a kávéházi asztal mellett cynikusan mosolyognak az ideálokon, a forumon hazaárulóknak jelentenek ki mindenkit, a ki nem kiabál velök, igaz, hogy a karzat közönsége a hazafiságnak ezt a fajtáját szereti — ám mi mégis azt merjük mondani, hogy a *Hadik huszárok* és más hasonló darabok pattogó kitéréseit nem a hazaszeretet, hanem a spekulatio sugalmazta. Valahányszor az utolsó esztendőkből hasonló színházi estékben már részünk volt, a hivatalos vélemény rendszerint azt a formulát találta ki, hogy a darab ugyan rossz, de hazafisága örvendetes és dicséretes. Nem igaz. Hazafiság nem lehet sem örvendetes, sem dicséretes — mert természetes és magától értetődik. Bizonyos tekintetben a női erényhez hasonlít, a mely akkor a legbiztosabb és legszilárdabb, ha semmit sem beszélnek róla. Ha egy nő kiáll a piacra és hangosan hirdeti, hogy a nőnek hűségnek és becsületnek kell maradnia, az a gyanúnk támad, hogy alighanem el akar valamit takarni a múltjában. Ha egy szerző kiállítja hőseit a szinpadra és hazafias tirádákat szavaltat el velök, alighanem szintén el akar takarni valamit a darabjában — tudniillik a darab gyöngességét. —s—

Nyílt levél a szerkesztőhöz.

Tisztelt Szerkesztő Úr! Valóban elszomorító az a szűkkeblűség, a mely a mi tudós világunkban, annak legfőbb intézetében, az Akadémiában uralkodik.

A mióta Timon Ákosnak *Magyar alkotmány- és jogtörténete* megjelent, egyre olvastuk a napi újságokban, mily hatalmas tudós munka ez, csak a tudósok, az Akadémia nem akarja számba venni.

Az újságok megállapították, hogy Timon e munkájával Werbőczy és Deák mellé emelkedett jogtudományunkban.

Nem kevesebb ember, mint bérczes kis hazánk nagy fia, Bartha Miklós, a ki ha nem is jogtudós, ennél több, mert mindenhez értő, fényes pennáju publicista, vezérczikkekben dicsőítette.

Sőt a szűk magyar haza határain túl is meghajoltak Timon műve előtt, hála a német fordításnak, mely a tudományt megbecsülő magyar kormány anyagi támogatásával a nagy opust a német tudósoknak is olvashatóvá tette.

S most megtudjuk a pesti újságoknak különösen október 2-iki, szószerint egyező, érdemben is egybehangzó közléseiből, — mert előbb már közölték a greifswaldi híres egyetem professorának, Störcknek elismerő birálatáról a hírt, — mily igazságtalanok a magyar tudósok Timon iránt, a ki a nélkül, hogy előtte mások valami számba vehetőt produkáltak volna, valódi Atlasként megalkotta a magyar jog historiáját. Laband ugyanis, a német imperium juristája, ki igaz, nem joghistorikus, de elsőrendű jurista, egyenesen kimondja, hogy Timon olyan érdemeket szerzett a magyar jog története terén, mint Eichhorn a német terén.

Nagy dicséret Timonnak, hiszen Eichhorn alapította meg vagy száz éve a német jogtörténet tudományát! Igaz, e dicséret egyben néminemű szégyen nemzetemre, s nekem mint afféle régi világbéli, Benkő *Transilvaniáját*, Kovachich *Vestigiáit és Formuláit*, Bartal *Commentariussait*, Wenzel *Diplomatariumát* rendszeren forgató embernek valamelyes keserűséget is szerze, elsőben, midőn elgondoltam, hogy ezek hiába fáradtak, semmi érdemest nem végeztek. És mint a Teleki-thekát járó, az újabb tudósok iránt még méltánytalanabbnak találtam a dicséretet. Másodszer és különösen azért nehezteltem a külső országi tudós ítéletére, hogy e szerint mi, magyarok az eltölt száz esztendő alatt a joghistoria mezején tulajdonkép aludtunk és csak száz év után jutottunk el oda, a hová a németek már száz év előtt elértek.

Ezen a kelletlen érzésen ugyan túltettem és azzal vigasztaltam magamat, hogy külfölditől nem lehet Magyarországról teljes tájékozottságot várni. Hiszen ők nem értik nyelvünket, nem ismerik irodalmunkat, különböző információkra vannak utalva, tehát könnyen tévedhetnek, ha egy opusból akarnak tudományunk állásához hozzá szólani.

A Schlözerek, Gustermannok régi botlásait nem kívánom

fölmelegíteni, unos-untig pertractálták ezeket, de újabban is így esett meg Pertyn, a nagy tekintélyű ethnographuson, hogy a magyart pásztornépnek állította s a kanászokból kis híján külön fajt teremtett,* valamint Bergneren, a német telepek hazai kutatóján, hogy a kolozsvári fiatalságot éjjeli multság után, kora reggel gyertyát hordva, félmeztelenül tánczoltatja végig az utczákon.**

Labandtól, a német közjogásztól, a ki egyébiránt nem is a történelmi multu statusjognak, hanem az 1871-ben egyszerre keletkezett német imperium jogának a professora, mi csak nem várhatjuk, hogy a halhatatlan érdemű Kovachich Márton Györgyöt, a tudós Bartalt és Czirákyt ismerje, annnyival kevésbbé kívánhatjuk, hogy a magyarul író auctorokat, kiknek munkáit a kormány nem fordíttatta le, ismerje.

Az ügyben eligazodni mindazonáltal nem bírtam. A napi újságok hangos dicséretei s a tudós világ néma hallgatása erősen megzavartak.

Főképen azon csodálkoztam, hogy az Akadémia nem sietett nimbusát ily nagy tudós béválasztásával gyarapítani s neki egyúttal három izbeli bukásáért a képviselő-választásoknál elégtételt adni. Majd megbánja az Akadémia, gondolám, úgy jár véle, mint a francia Akadémia Molièrerel, kit nem tett tagjává s holta után 100 évre emelt neki palotájában szobrot. Timonnak is majd utólag kell szobrot emelni az Akadémiában s professor Haraszi Kolozsvárt lefordíthatja a verset, mely a hogy néhai Gyergyai Firi, a jeles linguista nekem mondta, Molière szobra alatt ekképen hangzik :

Rien ne manque à sa gloire,
Il manquait à la nôtre.

* Perty, *Grundz. d. Ethnografie* 1859. — A magyarokról írva, így szól (155. l.): «Ein grosser Theil des Volkes ist auch noch jetzt seiner alten Beschäftigung, dem Hirtenleben treu, womit hie und da das Räuberhandwerk verbunden wird, wie namentlich die Schweinehirten um den Plattensee, die sogenannten Gonassen berühmte Räuber sind.»

** Bergner, *Siebenbürgen*, 1884. A magyarokat, különösen Kolozsvárt jellemezve (98—102. l.) az utóbbit Sodoma- és Gomorrhának mondja s egyebek közt ilyképen ír: «Es wird der öffentlichen Moralität gewiss nicht förderlich sein, wenn sich erlauchte Gesellschaften des Nachts auf den Strassen lärmend und polternd herumtreiben, oder wenn eine Versammlung nach durchjubelter Nacht am frühen Morgen Kerzen anzündet und mangelhaft bekleidet einen Umzug veranstaltet.»

Csak legyünk igazságosak. Mit is végzett könyvében Timon? Ugyanazt, a mire jó Apafi Mihály fejedelmünk Gyula-Fehérvárott anno 1669. mártius 4-i constitutiójának Præfatiója szerint az erdélyi törvényben legjáratosabb urakat kiküldte: «articulos . . . segregandos, segregatos compilandos, post compilatos examinandos, examinatos in ordinem redigendos, in ordinem redactos tandem Calcographorum opera excudendos curare.»

Timon könyve a magyar joghistorikusok munkáinak újszólva *Compilata Constitutiója*. S vajon nem tartjuk-e becsben, legalább műk, erdélyiek a *Compilatákat*?

Literátus maros-németi gróffunktól, volt akadémiai vice-præsestől kapta Timon az arabus fonsokat, Szabó Károly, Pauler az ősrégi törzs-szerkezetet dolgozták ki neki, Tagányi a földközösség viszonyait, Bottka a vármegyék alakulását derítette ki, gróf Cziráky, referendarius Bartal, Ladányi Gedeon a debreczeni, Bocsor István a pápai collegiumok jeles professorai az alkotmányi, Kollár, Batthyányi, Kováts az egyházi jogviszonyokat.

De különösen professor Hajnik, a ki a középkori magyar status közjogi természetét, a szent korona jogi organisatióját, s a magyar jogtörténetnek egész systemáját oly gyönyörűségesen megszerkesztette és *Magyar jog- és alkotmánytörténet az Árpádok alatt, Magyarország és a hűbéri Európa, A magyar bírósági szervezet és pör története a mohácsi vészig* című nagy opusai-, valamint kisebb monographiáival a magyar joghistoriának valószínű atyja lett, az összes magyar historikusoknak, valamint a joghistorikusoknak és juristáknak elismert nagy tekintélye volt, teljesen kész materiákat, nemkülönben ineditus fonsokat szolgáltatott Timonnak is, másoknak is, a kik Magyarországon historiával foglalkoznak.

A cathedrálról pedig, mint Pesten járt jogász öcsémnek írásbeli annotatióiból láttam, Hajnik a magyar jog historiáját egészen abszolválta, még a XVIII. századit is. Ezeket az annotatiókat a juristák egymástól copisálták, kézről-kézre adták, szabad volt azokat Timonnak is használni.

Vannak Timonnak is kisebb disquisitiói a *Párberről*, a *Királynak summus patronusi jogáról*, *A germán ősalkotmányról*; főérdeme mégis, hogy mások fonsait és földolgozásait egybe szerkesztette. S kérdem, nem nagy érdem-e ez?

Miért dicsőítjük Apáczai Cseri Jánost, mint nemzetünk nagy fiát? Mert *Encyclopaediáját* 1644-ben magyarul közrebocsá-

totta, pedig maga elmondja, ahhoz ragasztott *Oratiójában De Studio Sapientiae*, a 437. lapon, hogy a régiek, különösen a nagy philosophusok, Ramus és Cartesius után dolgozott. Jelszóként idézi Seneca 64. epistolájából, hogy «bár a régiektől mindezek föltaláltattak volna, mégis mindig új lesz a másoktól föltaláltaknak fölhasználása, tudása és elrendezése (usus et inventorum ab aliis scientia et dispositio).

Ramusról egyenesen mondja, ha halottaiból föltámadna (Si Ramum e mortuis resurgere contigeret), Apácza *Encyclopaediájában* a sajtójára ismerne (hoc præ ceteris pro sua agnosceret.)

Abban tehát, hogy Timon a föntebb említett auctorok tanításait, legfőképp Hajnikéit átvette, semmi kivetni való nincs. Hajnik is örömmel magáénak ismerné Timon munkájának értékes részeit, sőt a hogy Apácza Cseri János is várta Ramustól, bizonyára megköszönné Timonnak, hogy helyette, a ki többé nem teheti, azokat a magyaroknak hirdeti. (Gratias nobis ageret se non tantum sui voti per nos primum factum computem, sed linguæ hungaricæ ignarum, per nos Hungaris hungarice philosophari.)

Ezek után, bízva, hogy tisztelt szerkesztő úr még emlékezik a szóczéra, a kivel együtt botanisált a Donát szobra körül, kérem szeretettel, világosítson föl, miért nem választották bé a nagy tudományú Timon professort az Akadémiába? A ki egyébiránt megkülönböztetett tisztelettel öröklök régi hajlandóságu

Maros-Vásárhely, 1904 október 10-én.

alázatos szolgálója

K. I.*

* Kiadtuk e levelet, bár szerzőjét nem ismerjük, azonban gúnyos célzatát helyén valónak tartjuk. Néhány lap Timon munkájával oly reclamat csap, mely még élesebb gúnyt is megérdemelt volna.

A szerk.

Új magyar könyvek.

Anyaggyűjtemény a vasárnapi munkaszüneti szabályok módosításához. Kiadja a kereskedelemügyi m. kir. miniszter. Budapest, 1904. Athenæum. (8-r. 281 l.) 4 K.

Bernát István. A magyar demokratia multja, jelene és jövője. Budapest, 1904. Budapesti Hirlap. (8-r. 136 l.) 2 K.

Both Antal. A görög himnuszokról. Balassagyarmat, 1904. (Budapest, Kokai L. biz.) (8-r. 35 l.) 1 K.

Darvas Vilmos. A mérleg jogi-, közgazdasági-, és kereskedelmi szempontból. I. füzet. Pancsova, 1904. Szerző. (8-r. 4, 88 l.) 1 K 60 f.

Döntvénytár, Grill-féle. Főszerkesztő dr. Vavrik Béla Szerkesztő dr. Gyomai Zsigmond I. kötet. Magánjog. I. Személyjog és dologjog. Dr. Almási Antal, dr. Kemény Andor, dr. Kenedy Géza, dr. Marschalko János, dr. Meszlény Artur közreműködésével szerkesztik dr. Imling Konrád és Lányi Bertalan. Budapest, 1904. Grill. (8-r. VIII, 704 l.) 9 K.

Ferenczy Ferencz. Rablélek. Dráma 3 felvonásban. (Fővárosi színházak műsora. 190—191. sz.) Budapest, 1904. Lampel R. (8-r. 60 l.) 60 f.

Festők, modern. Magyar és idegen művészek alkotásai. Az eredeti színekben és magyarázó szöveggel. Szerkeszti Térey Gábor. 5—7. füz. Budapest, 1904. Franklin-t. (ívr.) Egy füzet 3 K 60 f.

Grecsák Károly. Magyar döntvénytár. A m. kir. curia (kir. ítélőtáblák) nemkülönbén más legfelsőbb fokú ítélő hatóságok elvi jelentőségű határozatai. II. kötet. Váltó- és csődügyekben hozott felsőbbirósági határozatok a törvény teljes szövegével. A magyar királyi curiának és a királyi ítélő tábláknak elvi jelentőségű határozatai a váltótörvény, a váltóeljárás és a csőd-törvényhez. A törvény szakaszai sorrendjében, betűsoros tárgymutatóval összeállította. Budapest, 1904. Politzer Zs. (8-r. VIII 887 l.) 12 K.

Ipartörvény, Az — módosítása. Hazai joganyag. Két részben. I. rész. Joganyag. II. rész. Kivánságok és javaslatok. I. rész. Joganyag. (Az iparra vonatkozó törvények, rendeletek és határozatok gyűjteménye.) 2 köt. Budapest, 1904. Athenæum. (8-r. 456, 445 l.) 8 K.

Jókai Mór. Népvilág. Elbeszélések. 5. kiadás. (Szépirodalmi, könyvtár.) Budapest, 1904. Franklin-t. (8-r. 341 l.) 2 K.

Jósika Miklós összes művei. Sajtó alá rendezte Badics Ferencz dr. Az utolsó Bátor. Regény 2 kötet. (1847.) Kilenczedik kiadás. Budapest, 1904. Franklin-t. (8-r. 231, 205 l.) 6 K.

Katona Sándor. Történetek a falumból. A migrain. Pozsony, 1904. Heckenast G. utóda. (8-r. 59, 39 l.) 3 K.

Kisfaludy-Társaság évlapjai. Új folyam. 37. kötet. 1902—1903. Budapest, 1904. Franklin-t. (8 r. IV, 174 l.) 2 K.

— Ugyanaz. 38. kötet. Budapest, 1904. U. o. (8-r. IV, 231 l.) 3 K.

Közleményei. A magyar philosophiai társaság —. X. XII. füz. Budapest, 1904. Pfeifer T. (8-r. 56, 48 l.) Egy füzet 1 K 50 f.

Kristóf György. A magyar mythologia classikus eposainkban. Kolozsvár, 1904. Lepage L. (8-r. 41 l.) 1 K.

Dr. Lengyel Dániel. Orvosi tanácsadó városon és falun. Harmadik átdolgozott kiadás. Budapest, 1904. Franklin-t. (8-r. 359 l.) 3 K.

Lónyay Sándorné ifj. Röghöz kötöttek. Budapest, 1904. Athenæum. (8-r. 189 l.) 2 K.

Malonyay Dezső. Katóka kegyelmes asszony. Szinjáték három felvonásban. Budapest, 1904. Singer és Wolfner. (8-r. 136 l.) 2 K 50 f.

Meitner Elemér. A marókról és azok szerkesztéséről. Budapest, 1904. Pátria. (8-r. 165 l.) 3 K.

Mihók-féle Magyar Compass. 1903—1904. XXXI-ik évfolyam. A nm. m. kir. miniszteriumok által ajánlott, a pénzügyi hatóságok, az «Osztrák-magyar bank» és a főbb pénzintézetektől támogatott és használt pénzügyi és kereskedelmi évkönyv. II. rész. Biztosító-, ipar- és közlekedési vállalatok, állam és városok pénzügyei. Szerkeszti Galánthai Nagy Sándor dr. Budapest, 1904. Grill K. (8-r. XXVI, 180 l.) 8 K.

Miklós Elemér. Petőfi és Béranger. Budapest, 1904. Singer és Wolfner. (8-r. 75 l.) 1 K 50 f.

Dr. Nagy Ferencz. A magyar kereskedelmi jog kézikönyve. Különös tekintettel a bírói gyakorlatra és a külföldi törvényhozásokra. 6. javított és bővített kiadás. 2 kötet. Budapest, 1904. Athenæum. (8-r. VII, 482; VI, 476 l.) 19 K.

Dr. Notter Antal. Az egyház törvényhozó joga a házasság kötelékére vonatkozólag. (A Szt.-István-társulat tudományos és irodalmi osztályának felolvasó üléseiből 48.) Budapest, Szt.-István-társ. (8-r. 87 l.) 1 K 60 f.

Paikert Alajos. Amerika és Magyarország. Budapest, 1904. Pátria. (8-r 34 l.) 1 K.

Petrovics László. Lelkem világból. Költemények. Szeged, 1904. Engel J. (8-r. 96 l.) 2 K.

Platon állama. (Görögül és magyarul.) Fordította, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta Simon József Sándor. Budapest, 1904. Franklin-t. (8-r. XXXI, 815 l.) 10 K.

— Ugyanaz. (Csak magyar szöveg.) Budapest, 1904. U. o. (8-r. XXXI, 424 l.) 5 K.

Dr. Récsy Viktor. Ósnyomatványok és régi magyar könyvek a pannonhalmi könyvtárban. Budapest, Hunyadi M. ny. 1904. (8-r. XVI, 240, 212 l. és 1 lev.)

Rider Haggard. Beatrice. Regény két kötetben, Ford. Zempléni P. Gyuláné. (Egyetemes regénytár XIX. évf. 12—13. köt.) Budapest, 1904. Singer és Wolfner. (8-r. 155, 160 l.) Egy kötet. 1 kor.

Rubinek Gyula. Telepítés és földbirtok, politika. Budapest, 1904. Nagel O. (8-r. 64 l.) 1 K.

Rudnyánszky Gyula új költeményei 1894—1904. Debreczen, 1904. Budapest, 1904. Bud. Hirl. (8-r. 318 l.) 4 K.

Ruskin János. Az utolsónak is annyit, mint neked. («Unto this Last.») A politikai oeconomia alapelveiről szóló négy értekezés. Fordította Ibor József dr. Budapest, 1904. Franklin-t. (8-r. 143 l.) 2 K 80 f.

Sigmond Andor. A közigazgatási eljárás vezérfonala, tekintettel a törvényhatósági közigazgatására. Budapest, 1904. Athenæum. (8-r. 535 l.) 9 K.

Straub Sándor. Elektrotechnika. A gyakorlati elektrotechnika kézi könyve című munkának teljesen átdolgozott és módosított kiadása tíz évben. II. rész. Egyenáramú dinamogépek 3—4. füzet. Budapest, 1904. Szerző. (8-r. 533—680, VI l.) 3. füzet 1 K 40 f. 4. füzet 1 K 75 f.

Dr. Voinovich Géza. B. Eötvös József. A magyar tud. Akadémiánál az országos Eötvös bizottság pályázatán kétezer korona pályadíjat nyert tanulmány. Budapest, 1904. Révai testv. r. t. (8-r. 110 l.) 1 K 50 f.

Watts Danton. Theodora Aylwin. Regény három kötetben. Angolból fordította Révész Paula. (Athenæum olvasótára. XII. évf. 6—8. köt.) Budapest, 1904. Athenæum. (8-r. 135, 140, 179 l.) Egy kötet 1 K.

KHINA ÉS JAPÁN A XX. SZÁZAD KÜSZÖBÉN.

I.

A sárga veszély kérdését a jelen keletázsiai bonyodalom újból fölvetette. Japán előre nem látott sikerei, úgy vizen, mint szárazföldön általános meglepetést keltettek. A mily osztatlan volt Nyugat-Európában az öröm a kis szigetvilág első győzelmei hírére, a mint mind jobban előre hatoltak Ázsia szárazföldjén is, itt-ott már aggodalom hallatszott a gyors terjeszkedés láttára. A kérdés hol elpalástolva, hol nyíltan újólag fölmerült. «Mi történnék, ha a japánok elfoglalnák egész Kelet-Ázsiát és talán Szibériát is? És mindezekfölött mi történnék akkor, ha Khinával szövetségre lépve megszámlálhatlan seregeikkel elárasztanák az összes orosz tartományokat, sőt benyomulnának Európa szívéig is?» Már helylyel-közzel a hajdani tatárjárás szomorú emléke ébred föl. És miért ne volna lehetséges, hogy egy dicsőségre szomjazó hadvezér ne akarná követni őse, Dsingisz khán pályafutását? Egy új katonai genius, egy sárgabőrű Napoleon hasonló népszerűséggel és hasonló varázserővel, a rendelkezésére álló milliókkal és megszámlálhatatlan népességgel bizonyára nagyon komoly és veszedelmes ellenségünké válhatnak.

De hogy van-e egyáltalában érdekében a sárga fajnak Európát előzőlneni, egy másik még el nem döntött kérdés. A helyzetet tekintve, nem hinném, hogy a sárga faj, legalább ez idő szerint, eredeti határain túl kívánna terjeszkedni. Ha csupán visszanyerné azt, a mit névleg bir vagy legjobb esetben, a mely óriás földterület még alig egy fél századja birtokát tette, többre aligha tartana igényt. Maga Japán, mely határozottan túlnépesedik és közel félszázmillió lakosságával szétszórt szigetein megélni nem lesz

képes, a tengerparti szomszédos ázsiai területet kivéve, inkább a déli tenger felé fog tekinteni, és ha ez irányban becsvágya már is mértéktelen a nép élénk képzelőtehetségét, fáradhatlan munkaerejét, bámulatos harczképességét ismerve, épen nem lepne meg, ha telepítési vágyainak utópiáját Austral-ázsiaiában keresné.

Japánra tagadhatatlanul fényes jövő vár. Földje gazdag, fekvése Kelet-Ázsia és Nyugat-Amerika közt kereskedelmi és hadászati szempontból egyaránt előnyös. Népe egészséges, erős, szorgalmas és e mellett olyan assimiláló képessége van, a melyet más népfajoknál alig találunk.

Mai meglepő győzelmeinek alapokozói első sorban az alkalmazkodási képesség, mely gyorsan elsajátította Nyugat összes vívmányait. Másodszor a hajdani vas-szigorú kormányzási rendszer, a mely megalakította a mai katonát. De hogy Japán jelenét kellőleg megértsük, szükséges egy futólagos pillantást vetni multjára. Mindenekelőtt nem szabad felednünk, hogy a régi Japán hűbéalapra volt helyezve. Az ország mennyi kisebb-nagyobb területre volt osztva, melyeknek élén egy-egy daimyo vagy vezér állott, mint a hogy nyugati császárságok földjét örgrófok és bárók védelmezték, igazgatták. E feudális rendszer természetes következménye a folytonos határvillongás és csatározások. És így volt ez Japánban is, a daimyok szakadatlan ellenségeskedés közepett éltek, uralkodásuk kisebb-nagyobb harczok folytonos lánczolatát alkotta. Hasonló viszonyok mellett az első állás a katonai volt és miként az európai nemesség megalapítója a lovag, úgy Japánban a samurai; és a mint a német Ritter alkot magának egy érdekeit védő jogrendszert, melyet Faustrechtnek neveztek, épen úgy megvolt e nép harczosainak is kizárólagos katonai törvénykezése. A társadalom kivételes osztálya a katonai. Ez osztálynak szigorú rendszabályai és külső szervezete mellett van egy teljesen kifejlett belső élete, erkölcstana, sőt bizonyos fokig vallása is. Mint minálunk a lovag megteremtette a lovagiasság korszakát, épen úgy a fölkelő nap földjén is megalakul a samurai etikája, a *busido*. Hogy e népet és gondolkozásmódját némileg megismerjük, mely mi tőlünk minden tekintetben annyira távol esik, okvetlenül szükséges, ha csak futólagos pillantást is vetni régi társadalmára és a sajátos busidója főbb vonásaira. A busido szót

lefordítani teljes értelmében csaknem lehetetlen, minthogy nálunk a fogalom hiányzik, nem lévén hasonló körülmények, melyek azt szükségessé tették volna. Lovagiasság áll hozzá legközelebb, bár a szószerinti busido katonai módot jelent. Módot és szabályokat, a hogyan egy fegyveres nemesnek harczolni, élni és meghalni kötelessége. Mint látjuk, a fogalom többet rejt magában egyszerű rendszabályoknál, magába zár egy egész társadalmi rendszert és e társadalom tagjainak világnézetét. Jóllehet írott paragrafusai nincsenek, de mint hagyomány öröklődik atyáról fiúra és szerzője se nem valamely böles, mint Confucius, se nem egy asketa, mint Buddha, de a nép maga. És így a százados mult legközvetlenebb kifejezése, emberemlékezetbe vesző harczyi dicsőségek láncozatának tolmácsa. A samurai mentül hatalmasabbá, mentül nagyobbá lesz, épen úgy, mint a lovas, annál inkább belátja szükségét annak, hogy várának légkörét egy saját magának előírt lovagiasság szabályaival megtisztítsa.

Hogy e törvények épen azon pontokat illetőleg a legszigorúbbak, hol önmagokat leggyengébbeknek érzik: az, mint minden nép codexeinek keletkezésénél, a dolog természetében rejlik.

Az első és legfontosabb szabály az igazságosság mindenki irányában. A samurai az alattomos utakat és módokat vetette meg mindenekfölött. «Tántorithatatlanul ragaszkodjál elvedhez» — írja egyik bu-si, — «légy elkészülve meghalni, midőn kötelességed parancsolja, és viszont vágj, gyilkolj, midőn ismét kötelességed úgy kívánja.» És az idők folyamával a viszonyok mentül jobban elkorcsosultak, e szabályrendelet betűi annál fényesebben ragyogtak a harczosok kardjainak pengéjére vésvé.

A második alapszabály a bátorság. Mint nálunk az apród, a samurai gyermekkorától fogva katonává neveltetett és még ma is a spártai rendszer nem egy emléke maradt szokásban. Az anya több ízben dorgálja síró gyermekét e szavakkal: «Ne tedd tönkre családod becsületét, férfi a mi házunkban nem könnyezett.» Vagy ismét azzal erősíti: «Mit fogsz tenni, ha háborúban karodat, lábadat veszted, vagy milyen arcot fogsz vágni ha a császár parancsot adna, hogy vágjad föl beleidet és kövesd el a nemzeti karakirit?» Legzsengebb kortól a japán gyermek bátorsága tudatosan

fejlesztetik és annak bizonyosságát különböző módon köteles megadni. Hol éheztek, hol nagy távolságokra küldik és a régi időkben a rendszer kegyetlenséggel volt határos.

Más irányban a jóindulat az érzelgősséig tévelygett, és a *bushida nasake*, a harcos szíve, mint a legmelegebb, közmondássá lett. A nyomorultak meg gyengék irányában kötelességének tartotta a támogatást. És hogy milyen jól ismerte a nép vad és kegyetlen hajlamait, azokat ellensúlyozni úgy igyekezett, mint az olasz condottieri vagy az angol knight, kik a társas élet formáinak csiszoltságára kétszeres súlyt fektettek, sőt apródjaiknak fegyverforgatás mellett zeneoktatást irtak elő. Az udvariasság a nép második természetévé lett és még ma azon esetben is, ha nélküli az őszinteséget és egyszerűen üres forma, kétségkívül oly vonás, mely a távolról jött idegent legelőször lepi meg.

A japán illetlen a legszövevényesebb és hosszadalmasabb, melyet valaha társadalom létesített.

E nép aprólékos szabályrendeletekkel írja körül életműködésének legjelentéktelenebb kifejtéseit. Hogyan lépünk be egy idegen házba, milyen kifejezéseket használunk és miről társalogjunk, az utolsó szóig meg volt határozva és az a közömbösnek látszó eljárás, egy parányi csésze theát vendégöknek átnyujtani, valódi szertartássá fejlődik, melynek ritualéja minden egyes részletében ki van dolgozva. A Chano-yu theázás tulajdonképen több még szertartásnál is, és mint egy fölötte becses szokás, mondjuk okmány, szolgál e nép gondolkozásmódjának, képzelőtehetségének megvilágítására.

A busido sarkkövét a becsület tette. Még jobb szó volna guai-bun rátartás és a men-moku, melyek összefoglalva alkotják a samurai fölfogás alapját. De a leghősiesebb samurai bátorságát is annak büszkesége és hiúsága multa fölül, sőt még ma is ezek az ország legerősebb jellemvonásai. Mint ez állapot természetes kifolyása fejlődött hasonló erőre a megsértődés és a szégyen érzete. A német Junker becsületbeli kérdése és az előkelő világ lovagias ügyeinek tévelygése az albecsület-érzés szerény elfajulásai a busido érzékenységéhez hasonlítva, szinte eltörpülnek. A hevesvérű samurai sértve érezte magát minden lehető és lehetetlen alkalommal és nem egy ártatlan emberélet esett tudatosan kifejlesztett katonai gögénének áldozatául.

Kötetszámra vannak összegyűjtve a nevezetesebb becsületbeliügyek elintézése és a sok tragikai lapot nem egy komikus vonás tarkázza. Így példának okáért említik föl a Busiakit, a ki, mert egy földműves figyelmeztette, hogy felöltőjén féreg mászik, azt azonnal meggyilkolta; — mint mondá: «Féreg csak állatokon élősöködik, így a figyelmeztetés közvetett sértés», melyért elégtételt egyszerű pór fia nem lévén jogosítva adni, tehát kénytelen megölni, hogy becsületét tisztán óvja meg.

Ez állapotoknak kifolyása más oldalról az öngyilkosság és bosszú. Az előbbeni, a *kara-kiri* világszerte ismertté vált, a belek fölhasításával elkövetett öngyilkosság a távoli Japánról szerzett első fogalmaink közé tartozik. Európai fölfogásra nézve a gondolat rettenetes, egyaránt undorító, sőt bűnös cselekedet, és mégis a távoli nép romantikája magasztos fogalomná emeli.

Történetének legrokonszenvesebb alakjai ily módon múlnak ki, nemzeti eposuk legnépszerűbb hősei így vérzenek el. És nincs japáni dráma, melynek legalább egy főszereplője ne halna a színpadon meg ezen a rettenetes módon, a közönség buzditó ujjongása közepett. Oka az öngyilkosságnak sokszor legfelsőbb rendelet, majdnem soha kétségbeesés, de legtöbbször a sértett becsület, a csorbát szenvedett hiúság. És mint ez enigmatikus nép minden szokása, a *kara-kiri* vagy *seppuku* is idővel szertartássá nőtte ki magát, az áldozat minden mozdulatát körülírt illemszabályzat határozta meg. Az alkalomhoz hófehér ruházatot öltött és arcza idegzetének egy rándulása nélkül volt köteles a beretva-éles karddal gyomrát fölhasítani. A forma tökéletes volt. Így követelte ezt a *bushido*, és személyes hiúsága kielégítve, belsőleg nyugodtan nem látszott érezni a testi szenvedést.

A *kataki-uisi* vagy bosszú egy másik erős nemzeti érzés. Ellentétben a keresztyén megbocsátás tanával, Japán az emberi természet ösztönszerű kifakadását, «szemet szemért, fogat fogért» igyekezett törvénynyé emelni. És hogy ez érzés milyen mélyen gyökeredzik a nép szívében, legjobban látjuk a negyvenhét Ronin történetéből, melyet az ország minden kicsinye és nagyja könyv nélkül ismer és a mely minden japán gyermek első bölcsőmeséje. A történet a milyen egyszerű, épen olyan jellemzetes. Egy nemest ellenfele elárul és kivégeztet. Negyvenhét kísérője szegény legénynyé lesz,

de egyidejűleg uráért bosszút esküszik. Hosszú viszontagságok után áldozatukat kézre kerítve, azt fölkoncolják. Aztán törvény elé állva, önkényt követi el mind a negyvenhét a karakirit. A negyvenhét Ronin sirja ma is ott áll a Siba berek közepében. A Tokióba érkező vidékit első útja rendesen e sírok látogatásához vezeti. A szerény kis köemlékek elé folyton friss virágot helyeznek kegyeletes kezek. És a negyvenhét Ronin a nemzet legnépszerűbb hőseivé vált, mert megtorlásuk a szívekben legmélyebben gyökeredző jellemvonás húrját pendíti meg.

A samurai bátorsága, harczkedve és bosszúérzete daczára külső megjelenésében a legnagyobb nyugalmat tanusította. A busido úgy írta ezt elő, hogy lovag sohasé mutassa örömét vagy haragját. És a mint imént említém, ha a nép sokszor túlzott udvariassága tűnik szemébe mindenekfölött az idegennek, másodizben az arcuk kifejezésének változatlan-sága az, mi föltűnést okoz. Búban vagy vigadás közepett ez emberek ugyanazon derült ábrázatuak. E mosoly néha fagyos, máskor idegessé lesz, ha az érzést, melyet elpalástolni van hivatva, nagyon szenvedélyes halk kaczaj kíséri, de ennél mélyebb megindulás nyomait sohasem tapasztalhatjuk. A mit Nyugaton egy Baltasare Castiglione vagy Lord Chesterfield tanított, mint a modor és magatartás legtökéletesebb formája e népnek vérévé vált. Lakodalmi csoportokat és gyászmeneteket egyforma kifejezésű tömegektől láttam követni. Örömben vagy búban az ideges mosolynál több nem jött érzésökből a külső kifejezésre. És ugyanezt a mosolyt figyeltem meg a nemzet nagy tüntetéseinél és ugyan-e mosolylyal búcsúztak asszonyok férjeiktől, gyermekek atyáiktól, anya fiától, mikor a seregek elindultak a háborúba. A külső forma mindig változatlan maradt. Az arcz, mondjuk jobban: az álarcz, melyet az élet színpadján viselnek, mint a classikus görög művészé, egy és ugyanaz, s legyen bár a szindarab vigjáték, dráma vagy tragédia, kezdetétől végeig derült marad. Így parancsolta ezt a busido törvénykönyve, mely épen azért, mert megírva sohasem lett, hatott kéréllhetetlenül. Hogy a busidónak megvolt saját etikája, sőt vallása az előzményekből is világosan következtethető. Épen úgy mint a középkori lovag megalkotja a maga világnézetét, melynek határa alig haladja túl várának bástyáit, sán-

ezait, és mint legmagasabb és részben természetfölötti törvényt helyez a saját szükségletére létesített istenitélettel, úgy a samurai is, maga alkotja dogmáit..

Vallásának alapja a szintuizmus, mely nemzetének ősi hite volt, eredete elemi nap-imádás és annak később földi személyesítőjévé a mikádót teszi. A samurai saját császárában istenséget, mondjuk bálványt tisztelt, ki mindinkább elkülönítve népétől, palotájának falain belül láthatatlanul vallásos szertartások között töltötte napjait, míg a kormányzat terhe a Sogunra lett átruházva, ki egyszersmind a főhadvezér is volt.

Az uralkodója iránt táplált hűség és engedelem csaknem vallásos erőre emelkedett. A mikádo személye szent és sértetetlen. Országá és népe úgyszólván személyes tulajdona. Legkisebb óhaja parancs, melyet a nemzet minden egyes polgár kötelességének érez vakon követni. A samurai fia első imája a császáráért, a második hazájáért hangzik el. És míg nálunk gyermek első ajándékul kis keresztet kap, melyet hűségesen megőriz egész életén át, a japáni anya játékkardot helyez a csecsemő ölébe. A samurai fiát már öt éves korában igazi kis karddal látta el, mintegy annak kifejezésére, hogy életének hivatása császáráját, hazáját és saját becsületét azzal védeni meg. Tizenöt évvel lett nagykorúvá és attól a percztől fogva harci szablyát visel, melynek pengéje mindig éles.

A kard több volt egyszerű fegyvernél a samurai mint ereklyét tekintette azt. Viselési módja pontosan elő volt írva és ha nem volt párosan a harcos övében szíve táján keresztbe csusztatva, míg étkezett vagy pihent, közvetlen mellette zsámolyra voltak helyezve és jaj volt a belépőnek, ki lábaival megérintette volna, mert ez esetben a sértést vérevel kellett volna lakolnia. Legmélyebb tisztelet jeléül kardját homlokához emelte, így fejezte ki hódolatát felebbvalóinak. Magának a kardnak elkészítése is ünnepélyes actussá lett. A fegyverkovács a czégek között kiváltságos állást foglalt el és minden kalapácsütését, mely a pengét élesítette külön mondásokkal, hősies fölkiáltásokkal kísért. És a mikor a fegyver kész lett, aranynyal, ezüsttel berakva mint a damaskusi, és borotvaéles és hajlékony akár a toledói aczél; valódi műremek volt a maga nemében. Sőt bátran állíthatjuk, hogy az ország sem festészet, sem szobrászat, még építészet terén sem

mutatott hasonlóan magas fejlettséget, mint épen a bronzöntés és kovácsoltvastárgyak előállításában. A samurainak legnagyobb kincse, büszkesége kardja volt, és ma, midőn e csodálatos díszárgyakat Krupp-bajonett és Maxim-puska váltotta föl, ott őrzi minden japán nemes mint hajdani nagyságának emlékét.

A viszonyok azóta teljesen atváltak. Az utolsó évtizedek alatt a hűbérrendszerű Japánból népképviselőtű állam lett, a régi conservatív gondolkodásmódot progressiv eszmék cseréltek föl. A külső forma minden téren európai rendszert utánoz, bár alapjában véve minden nemzeti még. A külső legyen bármennyire amerikai vagy angol, elvileg azonban teljesen nippon maradt. Régi az akaratere, és változatlan a harc kedv, mint a mennyire lángoló a hazaszeretet is. A samurai unokája még sokat megőrzött őseitől és mindenekfölött vérében maradt a busido erkölcstana. A negyvenöt millió nép zöme úgy gondolkozik, mint a hogyan szüleik gondolkoztak volt. Csak ruhája más, és fegyvere különböző, melyet forgat, de érzései a régiek. És így van az jobbara intézményeivel, a család szervezetében, sőt bizonyos fokig kormányrendszerénél is. A mi változott, az a külső forma és szín, de a belső átalakulás még a jövendő nemzedékekre vár.

Hogy Japán mai helyzetét megértsük, hogy csodálatot keltő harci erényeit megmagyarázhassuk, hogy megérthessük miképen áldoznak ezer és ezer életet vak ostromaik alkalmával, szükséges volt a hűbérrendszer elemeivel: a samurai élet és mindenekfölött a busido némi életfelfogással megismerkedni. E részleteket látva, alkothatunk fogalmat a mai viszonyokról. Csak a negyvenhét Ronin élete világosíthatja meg a Port-Arthur falainál fölkonzolt csapatok elszántságát.

Japán fiai katonák voltak mindenekfölött. Harczoltak századok folyásán át. Küzdöttek tartományaik becsületéért, véreket ontották a Mikado dicsőségért, és ilyen változatlan elszántsággal fognak ma fegyvert országuk nagysága kivására.

Hogy Japán hadseregét világosabban elképzelhessük, szükséges a samurairól részletesebben megemlékezni.

Népe gondolkodásmódjának megítélésére fontos tényező a hajdani busido tana.

Az európai városokban tanult, nyugati ruházatot viselő fiatalságát csak az foghatja föl, ki némileg tájékozva van atyáikat illetőleg.

És így vagyunk az egész modern haladó, harczó Japánal, kormány szervezetével, politikai életével, stratégiai becsvágya, socialis mozgalmi, iparvállalatai egész átalakuló munkájával, megismerésére és mindenképp megítélésére először is a nép jellemének alapvonásait szükséges kutatni, a nemzet alkotó elemeit meghatározni.

Csak a lélektani forrásokból leszünk képesek biztosabb tájékozást meríteni, nemcsak föld és népe jelen viszonyait illetőleg de egyszersmind arra nézve mely irányt fog az követni a közeli jövőben.

A Japánban tartózkodásom alatt nagy súlyt fektettem az ottan hosszú évek óta élő európaiak személyes tapasztalatait összegyűjteni. A követségek tagjain kívül a kereskedők szolgáltatnak sok érdekes adatot. A társadalom különféle osztályaival való mindennapi érintkezés sok eltérő oldalról világította meg számokra e nép fiait.

Fölötte becses volt a különféle polgári és katonai iskolákban alkalmazott európai tanárok tapasztalatai. Mindannyian egyetértettek tanítványaik szorgalmát és kitartását illetőleg.

Mint minden ázsiai faj, úgy a japán is szereti a könyvet, és az iskolás fiú örömmel végzi el föladatát. Fölfogása gyors. Szorgalma ernyedetlen. Becsvágya nagy. Természetes hajlama mindenekelőtt a technikai tudományok felé tereli. A mi gyakorlati, az ragadja meg figyelmét. Eltérőleg szomszédjától, a khinaitól, kire a physika tárgyai főérdekűek, míg amazt a philosophia tételei bilincselik le.

A tokiói egyetem európai bölcsészettörténetének tanára Dr. K . . . sok érdekes fölvilágosítással szolgált arra nézve, mily módon fogják föl nippon hallgatói, a nyugat nagy gondolkozóit. De e tárgyról egy más helyen foglalkoztam részletesebben, itten csak annyit említek föl, hogy miként a tudományok terén inkább a materialis mint a spiritualis, úgy a nyugati gondolkodásnak a képzelőtehetséghez szóló lapjai közelebb estek fölfogásukhoz, mint a hol a merő logica vonja szigorú következtetéseit.

De kik legjobban ismerik e népfaj belső világát, lelkü-

letét, azok kétségkívül az emberélet óta működő missionáriusok.

A mióta Xaveri St. Ferencz Japán partjaira kikötött és az első templomok és iskolák fölépültek hosszabb-rövidebb megszakításokkal, folyton érkeztek lelkészek Európából mint térítők és oktatók.

A XVI. század folyamán a Szentszékhez hosszú lánczolatban érkeztek a különböző jelentések, világos képet adva az ország állapotairól. Le van írva részletesen az első térítők működését követő váratlan siker. A viszonyok részletes áttekintés nyerjük abból az időből, a mikor százezrek tértek meg és majd egész Dél-Japán kereszténynyé lett.

Aztán épen ilyen hüen van ecsetelve a vallásos üldözetés hosszú időszaka. Le vannak részletesen írva mindazon sanyaruságok, kínzások, melyeknek a katolikusok ki voltak téve. A közszellem mintha csak egy nappal a másikra változott volna át és Jézus tana, mely először olyan általános tisztelettel lett fogadva, a legvakabb gyűlölet tárgyává lett. De a kegyetlen vérontás, és ezekre menő vértanuhalál ellenére még a mai napig is vannak első keresztényeknek egyenes leszármazottjai.

A XIX. század közepe óta új lendületet nyert a térítés munkája és ma Japán négy egyházmegyére van osztva. a tokiói érsekkel élén.

Mind a négy püspökség területén számos plébánia és missio telep emelkedik. Az ország nagyobb városaiban vannak középiskolák, nőnevelőintézetek. Legsikeresebb talán az árvaházak működése, és osztatlan csodálatot keltenek a bélpoklosok menedékházai, hol a missio tagjai saját életök föláldozásával ápolják az élő halottakat.

Jóllehet a nemzeti közszellem ez időszert nem mutat nagyobb lelkesedést vallásos kérdések iránt, a kereszténység ment minden üldözéstől. A mai japán bizonyos fokig közönyös honfitársai meggyőződését illetőleg. Jelenleg mindenkifölött e földön látszik keresni boldogságát. A hajdani Buddhismus sokat vesztett befolyásából, Confucius tana még kevesebb követőt számlál. Az új alkotmány életbeléptetésével a kormány a nemzet feledésbe ment ősi szintuismusát emelte hivatalos vallássá. Ez egyház feje maga a mikadó, tana, mely természetimádás volt, mai alakjában mindenkifölött patrio-

tikus eszméket szolgál. Szertartásai elemiek, imájok sokszor mindössze egyszerű fejhajtásra és kézösszezapásra szorítkozik szentélyök oltáraik előtt. És a imaház a legridegebb, melyet valaha emelt ember teremtejének, mindössze négy deszkafal, minden faragás, festmény vagy egyéb diszítés nélkül. Az imaház egyedüli tárgya Istenségök symboluma egy tükörfényesre csiszolt, a napot utánzó csillogó ércztányér.

De ez egy napról a másokra császári parancscsal kihirdetett hivatalos vallás mintha nem volna képes kielégíteni már ma sem e népet s mindazok, kik szenvednek, reménylenek, könyörögnek és vigaszt nyújtó és bátorító fohászokban keresnek megnyugvást. Az egyszerűbb nép zöme ma is a különböző buddhista templomokat, kolostorokat látogatja, a műveltebb és gondolkozó osztály pedig Jézus tanát igyekszik megismerni. Hogy Japánban a keresztyénség fog e nagyobb mérvű haladást mutatni, oly kérdés, melyet több oldalról fölvetnek. Hogy a keresztyén művelődés, melyet Japán az utolsó évtizedek alatt magáévá tett, nagyon hézagos annak alapja a keresztyén hit nélkül, azt mind jobban belátják az ország mérvadó körei és viszont látják azt is, hogy a kizárólag anyagi élet nem nyújthat meglegedést a szellemi vigaszok hiján. Kétségtelen, hogy azon napon, midőn a nép elveszti régi hitét, a nélkül, hogy lett volna alkalmá új vallást tanulni, belső világa a legszomorúbb meghasonlásnak lesz áldozata. És hasonlóan nagy veszély áll küszöbön az egész nemzetre nézve, ha hajdani erkölcsi alapja a teljesen új viszonyok létesítésével megrendülne, mielőtt ideje lett volna növekvő nemzedékét egy hasonlólag magasabb erkölcsi alapra fölnevelni. Japán gyors haladása mindenekelőtt az anyagi térre szorítkozott, a nélkül, hogy a szellemi világának áthasonítására lett volna ideje nagyobb gondot fordítani. Először is gazdagnak, nagynak, hatalmasnak kívánt lenni. Vakon követte Nyugat-Európa kereskedelmi nagyhatalmainak példáját. Elsajátította bámulatos gyorsasággal mindazt, mi látható volt, mindazt, mi kézzelfogható. Nagasaki kikötőjében horgonyozó hajórajá a maga nemében páratlan. Kereskedő gözösei nem kevésbbé számosak és Kobe vagy Jokohama partján járva, az Egyesült-Állam vagy Anglia gőczpontjaiban képzelhetnők magunkat. Osaka sok, Tokio számos gyéra már is

biztosította, még a Nyugat rovására is, piaczat Keleten, és a nagyvárosok élete minden tekintetben hű utánzata Európa civilizációjának. De vajon a nép maga, boldogabb-e belsőleg e külső változás és hatványozott physikai erőfeszítés alatt egy másik nagyfotosságú kérdés, mely folyton ott lebeg mindazok szeme előtt, kik e nép felvirágzását őszintén kívánják. A viszonyok túlgyors átalakulása nagyon könnyen vonhatna következtül gazdasági válságokat, melyek már ekkoráig is több ízben mutatkoztak. És még nagyobb az erkölcsi válság veszélye, mely hasonlóan fog mindaddig fenyegetni, míg a nép nem vallja magáénak újon elsajátított művelődésének nemcsak külső megnyilvánulását, de belső meggyőződésének alapját, mely mindenekelőtt keresztény.

II.

Khinát tekintve teljesen ellentétes viszonyokat találunk.

Már külsőleg óriási kiterjedésű ország földrajzi alakulásai, geologiai képződése minden tekintetben más.

Mérhetlen síkságot fellegekig emelkedő hegyláncz vált föl. Egyes területei mindmegannyi sivatag, kopár és lakatlan, míg másutt földje művelt, mint egy veteményes kert és ennek ellenére alig képes táplálni a hangyabolyszerű túlnépesedést. Csatornái, melyek területét keresztül-kasul szabdalják, mindmegannyi folyam, — olyan kivételes arányokban tervezték őseik — folyamaik pedig egy-egy tengerré szélesednek és a partokat szabad szemmel sokszor alig láthatják.

Minden nagy, minden óriási a sárga császárságban.

És még hol a földnek nincsenek se földrajzi előnyei, se tájképi bájai. még ottan is meglep mint minden, mi a rendszer méreteket meghaladja, mint a hogyan hat mindaz, mi igazán nagy és hatalmas.

Ha Japán örökzöld berkei, virágos mezői, derült tájképe elbájolják kedélyvilágunkat, Khina latifundumai, fölmérhetlen szántóföldjei, őserdői, mindenekelőtt komoly nagy vonásaikkal hatnak. És ha nagy a két sárga császárság földje közötti távolság, nagyobb a két szomszédos nép közt mutatkozó eltérés.

Physikailag a japán kicsi, de erős. Csupa izom. A kínai ellenkezőleg magas, vállas és idegrendszere fejlettebb.

Az előbbi mindenekelőtt a cselekvés embere. Folytonos actio közepett él. Mozog, jár, dolgozik reggeltől estélig. Bámulatos életereje kifogyhatlan alakban jó kifejezésre. Cselekszik, gyorsan, sokszor gyorsabban, mint cselekedeteit ideje lenne megfontolni.

A kínai ellenkezőleg reflectív.

Mielőtt tenni kezd, azt minden részletében átgondolja. A munka felét az agy végzi, leleményesség, megfontolás az actiót magát mintegy felére szállítva. Mint gépezeteknél a csiga és emeltyük, az utolsó teherhordó vagy napszámos rendszerrel és beosztással éri el céljait.

A külföldön alkalmazott kínai munkás szolgáltatja erre nézve a legtanulságosabb példát. Ez fél fáradsággal kétszeres munkát végez.

A munka beosztása az, mi fölényét első sorban biztosítja az európai vetélytárrsal szemben. A mértékletesség a második nagy erkölcsi tényező sikerei biztosítására.

A californiai aranybányákban dolgozó, az Ausztráliában kertészkedő vagy a Délamerikában mint napszámos bevándorlott kínai a legtanulságosabb képét nyújtja e nép erejének.

Hiú volna azt hinni, mint olyan sokszor hallom említeni, hogy az előny egyszerűen a népfaj erősebb szervezetében keresendő, ellenkezőleg igazi fölényét a materialis élet közepett is intellectualis fejlettsége vívja ki.

Hol legközvetlenebbül győződhetünk meg e nép alsó rétegének erős oldalairól, az többek közt a házi cselédek munkaköre.

Nincs oly Kínában élő európai, ki ne lenne elcsodálkozva alkalmazottjai előnyeit illetőleg; összehasonlítva az otthon hasonló foglalkozást végző emberekkel.

A kínai kuli, ha a világ legjobb munkása — a házi cseléd épen olyan kivételes. Csendes, meggondolt, szorgalmas. És szinte hihetetlen, hogy egy ilyen kínai parasztnak a fia milyen gyorsan lesi el európai ura kívánságait.

A pekingi követségeken vagy az országban elszórt consulatesokban látjuk, miképen főzi a hajfonatos szakács ebédjeit a legbonyodalmasabb francia szakácskönyv ízlésében,

hogyan tartja rendben a kék-zubbonyos komornyik a ház vezetését és milyen aprólékos pontossággal végzi el az utolsó utczaseprő a számára kiszabott dolgot.

De még jobb alkalmunk van a khinai szolgáló erős oldalait megismerhetni utazás közben. Messze az ország belsejében — elhagyatott vidékeken, hol azt hinnők, éhen kell vesznünk, sárga kísérlők mindig fog módot találni egy meleg ebédet találni föl, és egy kis sátrat vagy gunyhót rög-tönözni éjjeli tanyául.

A Khinában élő missionariusok sokat beszélhetnének famulusaik leleményéről, miképen mentették meg éhtől-fagytól a vándor lelkészeket. És ha más nem akadt, fogtak pár verebet és készítettek válogatott inyenczséget a parányi madarakból, sőt ha még az sem találkozott, még akkor sem vesztették el fejöket és főztek szöcskökből pástétomot vagy fűből falevelekből főzeléket.

A khinai megél a jég hátán is. Ez fajának egyik nagy elönye, és gazdaggá lesz, hol az európai koldusbotra jut.

De legyen bátorságunk az igazat megvallani: az utolsó st.-franciscói khinai kuli-ellenségeskedések, és az Ausztráliában sárgabőrű munkások ellen hozott törvények oka ezen körülményben rejlik. És jóllehet a külföldön élő khinai napszámósok között sok az elromlott és egy részök már is meg van mételeyezve, iszákos és kártyás, de félek, a törvényeket ellenök nem azért hozzák, hogy ne gazdagítsa az amerikai vagy ausztráliai csapszékeket és hogy pénzét ne veszítse el a kikötők fertőzött negyedében, de épen azért, mert átlag dolgozabb és mérsékeltebb a helybeli munkásnál. A khinai kuli munkáskérdése a távoli Kelet, sőt Amerika, Ausztrália, újabban Dél-Afrika egyik társadalmi problémája. Mint hallom, már nálunk Magyarországon is fölmerült az utolsó agrárzavarok alkalmával a khinai mezei munkások behozatalának lehetősége. Mind ezzel más alkalommal szeretnék bővebben foglalkozni.

E helyen, mint a tárgyhoz tartozó, csak annyi bír fontossággal, a mennyi e nép legalsó osztályáról, a kuliról nyujt némi tájékozást, hogy lássuk, hogy az a khinai olcsó napszámós, azért, mert szegény és életszükségletei minimalisak, s ennél fogva munkája olcsó, se nem végez kevesebbet, se nem cselekszi azt hiányosabban. És mindenek felett, hogy se tes-

tileg, se szellemileg nem áll alacsonyabb fokon a világ többi hasonló foglalkozású néprétegeinél, sőt talán némi részben kivált erejét, szorgalmát tekintve, még azt fölül is múlja.

A khinai kisiparos, boltos, kereskedő, egyszerűen az alsóbb középosztály erényei nem kevésbé szembetűnők. Ez osztálynál is mindenekelőtt a munka maga és az ernyedetlen szorgalom lep meg. Másodízben föltűnik e meglehetősen vagyonos emberek szerény életmódja, és az életviszonyokkal való megelégedés. Az asztalos fia lesz asztalos, az építőmesteré építő. Munkakörét csak kivételes esetben iparkodik más téren kielégíteni. Becsvágyát legfeljebb oda irányítja, hogy legyen jobb asztalos atyjánál, vagy kiválóbb építőmester, mint a milyen atyja volt. És egy másik igen jellemzetes vonása az iparos- és kereskedő-körnek: mesterségének becsülete. Épen úgy, mint a harcziás alapon álló daimyo és samurai szava szent és a fehér zászló sérthetetlen, a békés és polgári rendszeren nyugvó khinai munkás és kereskedő büszke adott szavára. Alig fordul elő eset, hogy khinai árus ígéretét megszegné, és még a nagy kereskedő-piaczokon is, hol ma már a világ minden tájáról érkeznek árúk és árusok, irott szerződésekre alig van szükség. A piacz árai, a tőzsdék árfolyama változhatott, a khinai termelő sok esetben veszít, a termést korán adva el európai ügynököknek, de ha az alku meg volt kötve, az alól nem igyekszik kibuvót találni. És mint az európai bankok és nagykereskedők jelentéseiből láthatjuk, e téren a különbség Japántól igen nagy, hol a legtöbb európai cég budjetjében állandó rovat tárgyát teszi a be nem váltott ígéretekből származott hátralék, és a sokszor nagy leleményességgel kitalált nyereszkesedés kisebb-nagyobb kárral jár. A japán, mint a latin népek fiai, gyorsan akar czélt érni. Pár ügyes üzlettel akar elegendő vagyont szerezni, hogy aztán a magánéletbe vonuljon. A khinai ellenkezőleg, mint az angolszász, a kereskedést életfoglalkozásként fogja föl. *Life is business.*

Igy vált Kínában épen úgy, mint Angliában és még inkább Amerikában a kereskedő a nemzet mérvadó osztályává.

Tagjai társadalmilag is kiváltságos állást foglalnak el. Mint ottan a kereskedőkamarák és fényes clubbok, itten az ezredes czéhek szabályozzák ügyleteiket és rendezik egymás közötti viszonyaikat.

A czéhek az idegenre nézve annyi tekintetben rejtélyes khinai társadalomnak egyik, kihatásában legmesszebb nyúló szervezete. A czéhek befolyása nemcsak a kereskedelem terére szorítkozik, hanem elágazik az élet többi foglalkozásaira is. Sőt határozataik a helybeli kormányzatra mindenek fölött a különböző politikai áramlatokra is kihatnak.

Egy-egy nagyobb czéh-ház megtekintése épen annyira érdekes, mint a mennyire tanulságos. Építészeti szempontból az ó-khinai stílus megannyi érdekes példánya. Rendesen több ház, jobban mondva csarnok és pagoda sorozata. Közben virágos kertek, halas tavak, kis udvarok és árnyas lugások váltakoznak. Az üzleti helyiségek mellett társalgócsarnok, theatermek emelkednek, és ha a vásár meg van kötve, a társaság szórakozva tölti idejét.

A legfényesebb ilyen czéh-épületeket az ország belsejében találjuk, a sárga folyó és a Yang-tse-kiang-parti nagy városokban. Művészi szempontból az elsőség talán a Hankauban maig fennálló régi theakereskedők czéh-házait illeti, melyek a nemzeti ízlés legbámulatosabb példányai. Karsú pagodák, porcellántornyok, törpe kertek, íves hidak káprázatos tömkelege, hol forma és szín együttesen tárják elénk, mit e nép csodálatos képzelőtehetsége alkotott. Soha ilyen csúcsos sátoryszerű tetőket, ilyen csipkefinoman faragott kunkorgós ereszeket lehetők nem képzeltem. És nem hittem, hogy legyen építész, ki képes lenne törekeny cserépből és fayanceból bástya-szerű falakat emelni, és fellegeket verő tornyait, mint egy becses theáscsészét, a legfinomabb porcellánfedéllel látni el.

A czéh-házak a régi khinai művészetnek megannyi menhelyei. Az építészetén kívül van alkalmunk a nép művészi élete egyéb kifejezését is megfigyelni.

Vannak zene- és színi előadások, melyek eltartanak reggeltől estig, de melyek becsének megítélésére európai kritikusként nem lehet mérvadó. Előadásaikban csak a szokatlan lep meg, bár a hajdani drámaírók között sok az alsó rangú tehetség, és az élet és emberismeret még az európaire nézve szokatlan formában is sok erővel nyilvánul. Az alakítás terén túlzók, sőt hogy úgy szóljak, stylisáltak, és még a mai elkorcsosodott történelmi előadásaiknál is ráismerünk a görög drámával közös prähistorikus ösre. A zenekíséret nem kevésbé érdekes. Sőt eltérve az általánosan elfogadott nézettől, hogy

a khinainak nincs zenei érzéke, azt találom, hogy nemzeti zenéjük, jóllehet európai fülre nézve tűrhetetlen, épen nem kifejezésnélküli. Nem szabad felednünk, hogy a khinai skála és hangfokozat teljesen külön alapra van helyezve és sértő mindenek fölött azért, mert szokatlan. És még így fülhasító, rikácsoló hangszereken előadva is hat a rithmus erejével.

A khinai képzőművészet terén is az idegen nagyon sokszor mindössze a külső formát veszi tekintetbe. Becsüli vagy elveti a szerint, a mint az a mi álláspontunknak megfelel, de a nélkül, hogy igyekeznék annak értéket a nemzet szemével itélni meg. És talán épen ezen körülményben rejlik, hogy míg a khinai művészet csak a szakemberek előtt ismert és kellőleg megértett, a japáni mind nagyobb népszerűsre tesz szert. És mégis a mester az előbbi, a teremtő művészszellem, az úttörő a khinai volt. Építészet, szobrászat, festészet és a képzőművészetek mellékágainak eredete százados, sőt mondjuk ezredes múltban vész el. Az első császárok korából fönmaradt leírások világos képét nyújtják az akkori műkincseknek. Még fontosabbak e tekintetben a Sung és a rájuk következő mongol dynastia korából ismert emlékek és mindenekfölött a még maig is álló Ming-korszak épületmaradványai. Khina és Japán művészetével más helyen foglalkozom részletesebben, e helyen csak e művészet elméleti oldalát akarom érinteni; a khinai művészet alapgondolatai föltüntetni. Ez mindenekelőtt alapeszméjének erejével lep meg. Építményeiknél 10—12 emeletes pagodáik, félmérföld hosszú hidjaiknál a fölfogás komolysága, a terv nagy szabása kelt csodálatot. Az egységes gondolat bámulatos kivitele az, mely ma romladozó városaiban is megragad bennünket és mely a pekingi császári palotát még törmelékei közepett is a világ legnagyobbszerű udvarává teszi. Így vagyunk a művészet többi ágaival, az 1000 éves bronz-szobrokkal, a kincseket érő porcellánokkal vagy faragott gemmáikkal. A tárgy maga mint ilyen, talán hidegen hagy. Rajz és színezés nem felel meg izlésünknek. De a művészi fölfogás, melyet e mesterművek magokban rejtenek és a kivitel ereje lehetetlen, hogy ne ragadjon meg mindenkit, kit a művészet egyáltalában érdekel. És bár e művészetnek a mienkkel ellentétes fölfogása szokatlan is, a mi benne érdekes, az nem annyira maga a tárgy, mint inkább az eszme, melyet az kifejez. És mentül

tovább lakunk a sárga császárság földjén, annál jobban érdeklődünk népének szelleme iránt és azt jobban megértve, fogjuk föl mind világosabban annak vívmányait a művészet és művelődés különböző téerein. Idővel kezdjük méltányolni nemcsak e civilisatio múltját, mely századokkal előzte meg a miénket, és a fejlődés nagyon magas fokán állott, mikor Európát még ismeretlen vad törzsek lakták, de annak jelenségeit is. E nép történetét fénykorában tanulmányozva, nagy császárajainak életrajzát olvasva, némi kiengesztelést találunk a jelen kormányzat gyarlóságaért. És ha sok századdal a mi számításunk ettől élt tudósaikat, íróikat lapozzuk, nyerhetünk csak tisztább fogalmakat e népfaj szellemi képességeiről, mely messze túlhatolva saját határain, kiterjedt az összes szomszédos országokra és eljutott a távoli Kelet végső határáig, végre Koreán át utat törve, Japán művelődésének első alapját vetette meg.

E hajdani cultura összeroskadt. Csak itt-ott találunk romjai közt egy-egy csillogó törmelékét, de még e darabok is mindenkor meglepők és mindenkor világos tanujelét mutatják a régi nagyságnak és őserőnek. És mi erős mindenekfölött a mai napig is, az maga a népfaj, mint olyan, a teljes desorganisatio közepett is. Legyen Khina népét illetőleg bármennyire általános az előítélet, nem hagyhatom megemlítés nélkül, hogy még azon esetben is, hogy teljesen elhanyagolva, neveletlenül vagy nyomorban egyaránt tanujelét adja életerejének és kivételes munkaképességének. Ez a két vonás az, mely legelőször lep meg a lakosság alsó rétegei között, míg az európai modernismus követője, a haladó kereskedő középosztálynál vagy a tudományosan képzett és a régi classikus állásponton álló tudósai- és államférfiaival érintkezve, a ritka fölfogási képesség és szellemi fejlettség kelt elismerést.

Khina államférfiai közt a legkiválóbb ma kétségkívül Cshang-Chi-Thung. Mint Hupek és Hunan két nagyon jelentékeny tartomány alkirályának befolyása döntő.

Li Hung-Cshang halála óta őt illeti meg minden tekintetben az elsőség honfitársai szeme előtt. Ha nem is bír az elhalt alkirály éleslátásával és rendkívüli emberismeretével, minden tekintetben komolyabb alapon áll és moralis színvonalra hasonlíthatatlanul magasabb. Cshang-Chi-Thung nemcsak államférfi, hanem állambölcs is; sőt mindenekfölött böl-

esész. Confucionista meggyőződésből és hazafi minden ízében. Ezt ajánlja honfitársainak is, bár nem mutat gyűlöletet más meggyőzések iránt sem és óriás kiterjedésű alkirályságai területén vendégszeretetet tanúsít a keresztyénnel szemben is. Politikában mérsékelt irányt követ, elvileg conservatív, bár a gyakorlati újításokat tanácsolja. Székhelyén több iparvállalatot létesített, van saját szövőgyára, gyapotmalmait, melyeket pár év előtt Belgiumból érkezett mérnökök állítottak föl és európaiak vezetése alatt mindjárt kezdetben szép eredményeket mutattak föl. Az idegeneket idővel mindinkább benszülöttek váltották föl és ma az összes nagy kiterjedésű vállalat honi kezelés alatt áll. Malmok, szövőgyarak, téglafőzők, porcellán- és üveghőzők mellett vashámor, fegyvergyár és vasuti hálózatot is létesít a vállalkozó alkirály, kinek kereskedő szelleme nem kevésbé fejlett államférfiúi tehetségénél. Neki volt az első és kétségkívül a legjobban szervezett hadserege, oktatókúl német tisztet alkalmazott és a jól fölszerelt, kitűnően fegyverzett lovassága a sárga császárság hadi büszkesége. De leginkább óhajt változtatásokat a nevelés terén. Mindenek fölött a gyakorlati értékű oktatás mellett foglal állást és az üresen álló pagodák egy részét e célra iskolákká kívánja átalakítani. Cshang-Chi-Thung maga is író és talán a legolvasottabb és kétségkívül a legbefolyásosabb írója a középszászárságnak. Az utolsó japáni háború után közzétett, nagy föltűnést keltett munkája: *Khina egyedüli reménye*, több mint egy millió példányban jelent meg és maga a császár látta el ajánlattal. A kötet mély benyomást okozott a kiterjedt állam területén, de rendkívül érdekes mi reánk nézve is, a mennyiben világot vet nemcsak az íróra, hanem pártjára is, melyhez ma Khina jelentékenyebb része tartozik. Mutatványul mellékelve pár kivonat némi fogalmat nyújthat a munka alap gondolatáról.

«Összehasonlítva Khina történetét az utolsó kétezer év alatt Európa történetének utolsó ötven évével, önkénytelenül vetődik föl a kérdés: vajon a nyugati államok kormányai nyújtják-e jóakarattal, áldozóképeség, hűség és becsület hasonló példáit, mint a miénk?

Jóllehet Khina nem olyan gazdag, mint Európa, népe vagyonos és szegény, előkelő vagy szerény, teljesebb szabadságot élvez. Európai államok lehetnek nagyon hatalmasak

és a kormányzó osztályok felette gazdagok, de a munkás elem aránytalanul szegény, sokszor szerencsétlen és rendszerint igazságtalanul kihasználta. Egy kormányrendszert, mely ilyen társadalmi ellentéteket elnéz, sőt létesít, nem tekinthetünk mintául.»

Egy másik lapon így folytatja megfigyeléseit:

«A Nyugat álláspontja használati, míg ellenkezőleg mi eszményeket kerestünk. Bölceink, népoktatóink a nemzet boldogságát a nép kifogástalan életébe helyezték. Vallásunk az egymás iránti egyenlőséget, irgalmat parancsolta. Szokásaink, a család szervezete, mind oda voltak irányítva, hogy népünk milliói között belső megelégedést fejlesszenek.»

Más helyen a nyugati találmányokról beszélve, ezt találjuk:

«Meg vagyok győződve a Nyugat technikai előrehaladásáról, annak magam is egyik előharczosává lettem, de nem kívánhatom, hogy százados intézményeink pillanat alatt legyenek átváltoztatva. Azonban örömmel látom már ma is, a haladást tekintve, hogy ugyanazon elemek, melyek hajdan a vasutak és gőzhajózás legelkeseredettebb ellenzői voltak, jelenleg az elsők volnának, kik e hasznos találmányokat a rombolástól megőriznék.»

A könyv lapjai mindvégig tele vannak éles és hasonlóan világos megfigyelésekkel, melyekből tisztán láthatjuk, hogy nálunk sohasem járt és országa határait soha el nem hagyott alkirály épen nem tájékozatlan viszonyainkat illetőleg.

Egyike a legérdekesebb példáknak arra nézve, miképen vélekedik a mai modern kínai mi rólunk, a pár év előtt angolul megjelent füzet ez alatt a cím alatt: *Czikkék egy alkirály csarnokából*. Az író egy Európában sokáig élt fiatal kínai, ki visszatérve, az egyik alkirálynál mint titkár nyert alkalmazást. Czikkeinek célja mindenek fölött főnökét meggyőzni arról, hogy a hosszas nyugati tartózkodás mellett is jó hazafi maradt; mások szerint magának a regens császárnénak figyelmét óhajtotta azokkal fölkeltetni. Több cikk a japánban megjelenő — angol hirlapok hasábjain látott először napvilágot és ha más által nem, az által lettek a nemzetközi kritika tárgyává, hogy milyen óriási szorgalommal sajátította el az író, Ku-Hung-Ming nemcsak Nyugat nyelveit, hanem annak irodalmát is. És még ügyesebb fölfedezni mindazt, mi nálunk hibás,

kicsinyes és sötét. Mit elítél, azt rendesen saját íróink idézetével teszi, hibáinkat saját magunkon ejtett bírálattal sújtja. Munkájában nincs mérvadó írónk, államférfink vagy bölesünk, a kire ne hivatkoznék. Aztán ír ő maga is axiómák alakjában.

«I. A nyugati hatalmak kísérlete Khina ügyének rendezésére teljesen hiú, miután e hatalmak nemcsak hogy nem ismerik az okokat, «melyekből a helyzet keletkezett, sőt nem is igyekeznek azokat megismerni.»

«II. Az idegen hatalmak egyedül jogos politikája Khinában . . . hogy hagyják a khinaiakat békében és elégedjenek meg ott élő saját honfiaiak fékentartásával.»

«III. Anarchia, tárgyilagosan ítélve meg a dolgot, ha van a világon, az nem Khinában, hanem Európában és Amerikában keresendő.»

A szomorú emlékezetű boxer-kitörésekről és azok következményeiről beszélve, néhány igen jellemző és kétségkívül jogosult megjegyzést tesz közzé. «1900-ban a külföldi diplomaták elvesztették józanságukat, másodszor pedig a khinaiak nyugalmaikat. Végre a nép és kormány elvesztette mindkettőt, józanságukat és nyugalmaikat is. A hatalmak nem lévén elég erősek nyílt háborúra, eltűrték, hogy seregeik a védtelen nép közt kövessék el kegyetlenségüket.»

A khinai faj békeszeretetről, nyugalmaról írva a következő sorok fontosak és éles világot vetnek a kérdésre:

«A XII. században a khinai nemzetnek tudomására jutott, hogy művelődés, mint az angol Ruskin mondja, annyit jelent, mint művelt lények társadalma. Nem természetes-e tehát, hogy az öldöklés mesterségét, mint barbarismust, kiküszöbölte soraiból.»

Az idegen nemzeteket illetőleg, maró gúnnyal a következő megjegyzéseket teszi közzé rovásunkra:

«Az európai nemzetek kegyetlen ösztönét megfigyelve, az orosz kétségkívül kegyetlen, mint a közmondás mondja: — *grattez le russe et vous trouvez le tartare* — muszka csapatok vérszomja bizonyára rettenetes volt az utolsó kitörések alkalmával, de vérszomja az állati természet ösztönszerű kegyetlensége. Így az orosz kegyetlenség még nem a legsötétebb. A legbrutálisabb azon neme a vadságnak, mit a német úgy hív, hogy Rohheit, például a durva, nemtelen, kiszámított spreeparti kegyetlenség.»

Egy másik csodálatos megfigyelése e világlátott khinainak a nyugati népek gorombaságának jellemzése.

«Az oroszokról a közvélemény azt tartja, hogy kegyetlenek, az amerikaiakról azt, hogy gorombák. De az amerikai látszólagos gorombasága mindössze a formahiány: a test és lélek csiszolatlansága. Ellenkezőleg az angol és középeurópai nyárspolgár gorombasága a vérébe oltott durvaság.»

Számos hasonlóan csipős, de tagadhatatlanul éles megfigyelésnek sorozatával van tele a mű. A párisi boulevardok tarkasága vagy Berlin hársai alatt virágzó militarismus és a londoni city commercialismusáról egyaránt tájékozva van és sorait a következő szomorú következtetésekkel fejezi be:

«Visszatérve dolgozatom alap gondolatához, ez az összeütkezés, Kelet és Nyugat civilizatiói között vagy jobban mondva, a modern szabadelvű és a középkori conservatív eszmék között a távol keleti kérdés erkölcsi nehézsége. Nem annyira a fehér és sárga emberiség fajküzdeme, mint inkább az európai népek szabadságharcza hajdani intézményeik járma alóli kiszabadulása. Tényleg, tapasztalataim azt mutatják, hogy a jelenkor nagy kérdése nem annyira a sárga faj művelődésében és átalakításában, mint inkább a nehézség megoldásában rejlik, mily módon nevelődjék Európa népe újabb forradalmak elkerülésével a küszöbön álló modern erkölcsi művelődés színvonalára.»

«Úgy látom, hogy Európa elvesztvén középkori álláspontjának erejét, őszinteségét, meggyőződését, nem bírja mind ekkoráig a legújabb viszonyok eszményeihez szükséges lélektani egyensúlyt. És csak innét magyarázható, hogy Nyugat népeinek a jelenkor viszonyainak elviselésére nem lévén belső meggyőződése, külső erőre szorúl fékentartása. Így a belső megelégedést, a társadalom erkölcsi egyensúlyát fizetett rendőrség és militarismus tudja csak megőrizni. Hogy Carlyle-el fejezzem be: «Európa anarchia egy rendőrrel az élén.»

«Az utolsó vizályokat tekintve, nem szabad feledni, hogy annak okozói nem mi voltunk, mi csak egyet kívánunk, hogy az idegenek hagyjanak békében és azon esetben sohasem jutna eszünkbe őket fölkeresni. Politikailag, mint gazdaságunkat illetőleg saját szükségleteinket kielégítjük.»

A nemzetgazdaságról írva, ezeket mondja:

«Khinának nincsen szüksége és soha sem is keresett

idegen termelvényt. A mi fölfogásunk szerint politikai függetlenséget csak teljes gazdasági függetlenség biztosíthat. És aránytalanul kiterjedt kereskedést és forgalmat a társadalmi egyensúly megzavarójául tekintjük.»

A khinaiak jártas nemzetgazdák hírében álltak és e tudományyal foglalkozó műveik épen annyira érdekesek, mint tanulmányos olvasmányt nyújtanak. Egy másik írónál a következő sorokat találom :

«A nyugati társadalmi szervezet- és politikai életnek egyik legnagyobb hátránya, hogy egy lábával mindig a csőd szélén áll. A folytonos veszélynek egyik oka, a mint látom, hogy nem bírja termelni mindazt, mire szüksége van és viszont nagyon sokat gyárt, a mire nincs szüksége. Khinában kitünő talajt fedez föl olcsó termények megszerzésére és viszont terjedelmes piacot gyártmányai elárusítására. Félek, hogy civilisáló hadjáratának magyarázatát inkább utilitárius, mint humanitárius érzésben találja.» Egy névtelen író, kiben Ku-Hung-Mingre vélek ismerni, ugyanerről a tárgyról a következőket mondja: «A közönséges angolszász kereskedőre különösnek látszik, miért akarjuk a külkereskedéstől elzárni határainkat. Fogalmat kizárólag a kereset szempontjából alkotva, az a meggyőződése, hogy ha egy bizonyos út és mód haszonnal jár s követendő is. Khina szabad kereskedése rá nézve kétségkívül előnyös és így ítélete természetes, csakhogy ez a szempont nem a mienk. Mi, ellenkezőleg, bárminő újításba fognánk, megfontoljuk nemcsak az általa elért anyagi hasznot, hanem a nemzeti jólétet is tágabb értelemben. Önök mindenekelőtt az élethez szükséges vagyont, mi ellenkezőleg az életet magát veszszük tekintetbe. És midőn azon igyekeznek, hogy földmivelő népünkből gyárosokat alakítsunk, hogy két esértékű kincseket harácsoljunk, hogy nemzeti és gazdasági függetlenségünk helyett forgassuk föl nemcsak megélhetési módunkat, hanem összes intézményeinket, erkölcsi alapunkat, talán meg fogják engedni, hogy mielőtt változtatásokba kezdenénk, szemügyre vehessük, milyen körülményeket létesítettek azok az intézmények önök közt, melyeket ma mireánk igyekeznek alkalmazni.»

E mondat kivált érdekes jelentőségében, a mennyiben jellemző világot vet Khina álláspontjára nézve, mely teljesen ellentétes a szomszédos Japánéval az európai újításokat

tekintve. Khina, mint íróinak föl sorolt idézeteiből is láthatjuk, épen nem vádolható vaksággal Európát illetőleg, még azt sem mondhatjuk, hogy anyagi és technikai előnyeinket ne ismernék. Meglehetősen tisztán látják mindazokat az előnyöket, melyeket a modern élet nyújt, csak arról nem szereztek meggyőződést mindekkoráig, vajon mindez hozzájárul-e magához az élet könnyebb elviseléséhez s vajon annak boldogságát képes-e fokozni.

«Én arra a meggyőződésre jutottam, hogy a legcsillogóbb találmányok leggazdagabb gyümölcsei még nem elégségesek a társadalom jólétére, és az ész, mely kizárólag munkamegkímélő gépek létesítésére irányul, könnyen okozhat több kárt, elvéve százak kenyérkeresetét, mint a mennyi jót tehetnek pénzgyűjtő felfedezései. A vagyon megkétszerezítése, a fölösleg, nézetem szerint, még nem az abszolút jó; minden a vagyon használatától, felosztásától függ és mindenekfölött azon hatástól, melyet a nemzet erkölcsi életére gyakorol. Az első vasutak és gőzhajók ellen mutatott ellenszenv magyarázatát azon tényben találja, hogy azoknak túlgyors elterjedésével nálunk milliók napikeresete lenne koczkaztatva. De tekintésünk Európára vagy Amerika felé és nem látjuk ottan sem, hogy a mechanikai haladás bármennyire is szolgált volna a lakosság nagy zömének a kézművesnek teljesebb megalégedésére.»

A modern ipar-államok helyzetét ismertetve és a gyár-és bányamunkások sorsával foglalkozva a következőket találok:

«Nem hagyhatom felemlítés nélkül, hogy Nyugatnak, a mióta nagy gazdasági átalakulását megkezdette, sikerült volna a napszámosokat sorsukkal kielégíteni. És ezen alapján nem csudálkozom, a mennyiben önök az életet a pénznek alávetik.

Egy másik lapon a következő kérdést látom feltéve:

«Melyek az önök előnyei? Vagyonos osztályaik bővebben vannak felszerelve az élet fölösleges kiváltságaival, ezek többet esznek, többet isznak, többet alszanak és ezzel az úgynevezett előnyöknek végére is jutottam. Míg ellenkezőleg mi a fölöslegest nem a tulzottban keressük, hanem egy keresett finomult felfogásában az élet közönséges viszonyai között. Megérteni mindazt és élvezni, a mi nagyszerű a természet-

ben és fenkölt az ember lelkében, reánk nézve kielégítő életcél.»

Az erre következő lapok, habár kissé túlzott idealismussal is, de kétségkívül sok igazsággal tárják elénk a khinai nép életörömeit, életbölcészését, életkedvét. Leírja meleg családi érzését, irodalmi és művészi hajlamait, határtalan csodálatát a természet iránt, mely oly bő kárpótlást nyújt nehéz perceiben. Tehát e sorokkal fejezi be:

«Mindez a mi természetünk sajátja és ez okozza belső megelégedésünk alapját, melyet önök, idegenek, nem adhatnak, de melyet elrabolhatnak, megsemmisíthetnek».

Az annyiszor megtámadott és kétségkívül romlott kormányzatot illetőleg is talál a loyális hazafi pár enyhítő szót:

«A pekingi kormány parancsai, mulasztásai, rendeletei, erényei vagy hibái kevéssé érintik a népesség helyzetét. A mi művelődésünknek alakulása, népünk békeszeretete és mindenekfölött a család és község szervezete kárpótolja a központi kormány hiányait. És innét van, hogy külső befolyás vagy a nemzetközi diplomacia az udvarra gyakorolt nyomása sem képes a négyszázmilliónyi nemzet érzületén változtatni. Mindenekfölött nem szabad feledni, hogy a mi alapintézményeink nem a belső hatalomtól meghatározott rendszabály, de egyszerűen a nép életének kifejezése, mintegy szellemének jegecedése. A törvény nem felülről sújtó ítélet, hanem a nemzeti akarat kifejezése. Így a törvénynek engedelmeskedve, saját akaratunknak engedelmeskedünk.»

Khina és Európa politikai viszályait illetőleg egy másik khinai államférfi a következőket jegyzi meg:

«Midőn az első angol kereskedők országunkba érkeztek, ne feledjük, hogy nem hívtuk azokat. Ennek ellenére is, a míg törvényeinknek engedelmeskedtek, nem kifogásoltuk itt tartózkodásukat. Az első neheztelésre az opium behozatala adott okot. Egyik feltételünk épen az volt, hogy opiumot, mivel az embert nemcsak lelkileg, hanem testileg is tönkre teszi, nem engedünk behozni. Ennek ellenére is a külföldi kereskedők óriási mennyiségben csempészték. Ekkor lázadtunk fel először ellenök és bár ők voltak hibásak, a védelmökre jött seregek minket büntettek Hong-kong szigetét végleg elfoglalták».

«A következő idegen beavatkozásra egy felületes zászló-

beavatkozás adott alkalmat, mi elégséges ok volt arra, hogy az angol és francia egyesült seregek fővárosunkba nyomuljanak, azt kizsákmányolják és romba döntsék. És az idő a mint haladt, minduntalan merültek fel önök részéről előidézett bonyodalmak, melyek mindannyiszor egy-egy tartományunk megszállásával végződtek. Ma nincs európai nagyhatalom, mely ne birna kiterjedt gyarmatokat császárságunk területén. Nekünk a nálunk gyengébbeknek minden alkalommal engedni kell. Nem gondolják, hogy igazságérzésünk mélyen meg van sértve? Egy khinaira nézve, ki az európai hatalmak utolsó évtized alatti foglalásait olvassa, lehetetlen, hogy azok más színben tűnjenek fel, mint a törökök rablócsapatai vagy a Földközi-tenger saracén kalóznépségének betörései. Figyeljük tárgyilagosan a számtalan megaláztatást, melylyel Európa Khinát sújtotta. Egy nemzetet, mely évezredek óta meg volt győződve művelődése alaposságáról és mindez idő alatt önök úgy bántak velünk, mint vademberekkel. Reánk kényszerítettek kereskedést, melyre szükségünk nem volt és csak kárát vallottuk, aztán országunkat eláraszták durva ügynökeikkel, azokat jogokkal ruházták fel, elfoglalták tengerparti hajózásunkat, behatoltak összes belvizeinkre és ha esetleg merészeltünk saját nemzeti érdekeink mellett állást foglalni, mindannyiszor megveretve még nagyobb kiváltságokat voltunk kénytelenek nyújtani. A khinai történetírók aprólékos pontossággal emlékeztek meg az utolsó félszázad alatt eltört sérelmekről. Nincs részlet, melyet feledtek volna, nincs nemzeti büszkeségökön ejtett csorba, mely ne vésődöt volna örökre a nép emlékezetébe.»

Mintha nem is akarnának feledni. És bár a felületen ez idő szerint minden csendes és nyugodt, de hogy milyen kevéssé őszinte a helyzettel való látszólagos megelegedés, egy a folyó évben Amerikában angolul megjelent műből láthatjuk, mely a békére vonatkozólag a következő megjegyzést kockáztatja :

«Mindaddig, míg Nyugat nem tekint művelt nemzetnek és nem ismeri el szokásaink, törvényeink jogosultságát, mindaddig, míg nem részesít hasonló bánásmódban, mint bármily más hatalmat és a míg kockáztatni fog olyan eljárást velünk szemben, melyet sohasem merne európai nemzeteknél kockáztatni, a remény ki van zárva, hogy őszinte legyen

a béke. Ne feledjék, hogy tudatosan alázták meg a világ legbüszkébb népét és hogy meggyalázták még a legbecsületesebbeket is. Ha tudatlanság okozta tévedéseiket, ne szolgáljon a tudatlanság továbbra is mentéségökre. Elvégre is igyekezzenek minket közelebről tanulmányozni, s legyenek egyidejűleg rajta saját eljárásuk rejtett okait is világosabban látni. E sorokat írva, e cél lebegett szemeim előtt. Ha véletlenül megsértettem önöket, őszintén sajnálom. De ha mindössze az egyszerű igazság kimondása okozná a megbántást, az esetben nincs miért bocsánatot kérnem.»

Egy másik khinai mű az angol-szász civilisatióról beszélve, mely a szabad kikötőben, mint Shang-hai, Hon-kong, vagy Tien-tsin évek óta meghonosodott, a következőket említi meg, nem minden komoly alap nélkül. «Az önök civilisatiójának jellemzetes vonása a rendkívüli mozgékonyosság és ennek következtében siker az anyagi téren. Előttünk khinaiak előtt épen a nyugalom teljes hiánya tűnik föl, külsőleg épen úgy, mint belsőleg erkölcstelennek. Mintha senkinek sem volna ideje élni, mindenki siet, gyűjt. és úgy látszik egyedüli célja pénzösszeharácsolása . . . pénznek, melyet ha egyszer bírnak, még kevésbé látszanak megelégedettnek lenni».

A megfigyelés igazságát nem tagadhatjuk és minden itt letelepedett nagykereskedő, vállalkozó és bankár bevallaná négy szemközt, de életét továbbra is feláldozza gyűjtő ösztönének és folytatja nehéz munkáját újult erővel. Kiteszi életét a halálos éghajlat összes veszélyeinek, tengeti napjait a távoli száműzetésben, csak azért, hogy milliói számát megkétszerezze.

«Mi előttünk keletiek előtt — folytatja az író — mindez barbár gondolkozás maradványaként tekintetik. Mi a művelődés fokát nem a megélhetéshez szükséges vagyon mennyisége, de az élet színvonalának magassága szerint itéljük meg. Mi nem fogadunk el egy állapotot, mely alig ismer el ma már állandó kötelékeket, nem emlékszik meg szeretettel a múlttól, nincs tisztelettel a jelen iránt, mindössze a jövő kihasználását tartja szem előtt, egy ilyen körülmények közt ingadozó társadalmat nem fogadhatunk el».

Más helyen a társadalom tagjairól beszélve, azt találja, hogy minálunk Európában a család jelentősége mindinkább megszűnik és a társadalom minden egyes tagja egy-egy elszakadt, elszigetelt lényvé válik.

«Khinában senki sincs magára hagyatva, kivéve saját hibája miatt, és ha nem oly könnyű egyeseknek meggazdagodni, mint Nyugaton, de viszont nincs is olyan eshetőségeknek kitéve a teljes tönkremenéshez.»

Nem minden jogosultság nélkül írja a szerző, kinek kétségkívül volt alkalmja a nagy városok durvaságával megismerkedni, sújtó következtetéseit:

«És jölehet mi teljes mértékben elismerjük Európa gyakorlati és tudományos vívmányait és mégis osztatlanul nem ismerhetjük el fölényét egy művelődésnek, mely olyan műveletlen modort, olyan alacsony erkölcsi szívonalat és olyan művészietlen külszint létesített, mint a milyennel az önök nagy városaiban találkozunk. Feltéve, hogy nem vagyunk haladó nép, mint a hogy szemünkre vetik, annak ellenére is nagyon világosan látjuk, hogy e haladás sokszor nagyon drágán fizetendő meg. Jobban becsüljük a mi saját erkölcsi álláspontunkat az önök anyagi előnyeinel és el vagyunk határozva azokat az intézményeket őrizni meg, melyek megóvják számunkra az előbbit, még azon esetben is, ha az kizárná az utóbbit.»

A két civilisatio közt létező ellenmondásokra és surlódásra utalva, folytatja érvelését.

A felsorolt szerzők nyilatkozatai még azon esetben is, ha túlzottak vagy részben egyoldalúak, érdekes világot vetnek a kérdés visszájára és fogalmat adnak miképen vélekedik Khina Európáról, Nyugat politikájáról és a mi egész civilizációnkról.

És mennél tovább élünk e nép között, annál elfogulatlanabbul leszünk képesek a viszonyokat megítélni.

Sajnálattal kell belátnunk a nagyhatalmak diplomatiája minő számos esetben okozott tévedéseket, hogy európai országok seregei milyen sokszor követtek el megbocsáthatlan kegyetlenségeket és hogy az ügynevezett, civilisatio zászlója mögött hányszor lappangott egyszerű haszonvágy. Ha a sárga császárság bennünk ellenséget lát, nagyon megbocsátható. Mióta első kereskedőhajóink kikötöttek partjain s midőn nem sok időre rá azokat a pánczélosok követték, mindannyiszor veszettek gazdaságilag épen úgy, mint politikai szempontból. És az egyik nagyhatalom jött a másik után, mindegyik elfoglalt egy-egy tartományt, melyek közül sok nagyobb

európai területöknél. Ha egy khinai iskolás fiú országának térképére tekintve, elszámlálja, mennyire megfogyott az az utolsó félszázad alatt, lehetetlen, hogy el ne szomorodjék. Mióta az angolok Kong-ban megjelentek, majdnem évenként metszettek egy gazdag szeletet. Elfoglalják Birmániát, mely egész Ázsia Kánánjának nevezhető, angol zászló lobog Singapor sang-hai, Wei-hai-wei partjain. Ezenkívül birnak területtel minden fontosabb ponton a tenger partján és fel a Yang-Tsi mentén Sze-csuanig az ország szívébe, sőt ma győzelmes seregei Tibet fővárosában, a szent Lassában táboroznak. Oroszországé az egész északkeleti rész és gróf Muraviev egy rövid tollvonással szabta ki és csatolta hazájához az óriás Amurvidéket, vagy mint ma hívják, Kelet-Sziberiát, mely kiterjedésére csaknem nagyobb, mint egész Európa. A hajdani hűbérest, Koreát, tényleg Japán kormányozza, míg Ton-king és Anam francia gyarmatokká lettek.

E területveszteségen kívül minden ellenségeskedés alkalmával Khina mesés összegű váltságdíjat volt köteles fizetni.

Az összeg beszerzésére a népre új és új adó vettetett ki. Nem volt az országnak fia, ki mellőzve sértett nemzeti hiúságát, ne viselte volna közvetlen a veszteségek súlyát. Ilyen vala az általános hangulat az 1900-beli felkelések alkalmával és ez kétségkívül a nemzet belső érzése ma a látszólagos nyugalom külszine mögött, a megadás felszine alatt, és ilyenek a viszonyok, így gondolkozik a nemzet a jelen japán-orosz háború vérontása alatt. Így érez a sárga faj nagy zöme, midőn egyik népe először látszik meggyőzni fehér ellenfelét.

III.

Vajon Khina szükség esetén fog-e egyesülni a közös ellenség megsemmisítésére japán testvéreivel, egyik minduntalan felmerülő kérdés. Hogy sérelmeit, melyeket, mint látjuk, épen nem feledett, fog-e igyekezni, a mikádo zászlaja alá sorakozva, megtorolni? Én azt hiszem, hogy aligha. Legalább is semmi esetre nem ez idő szerint.

A két nemzet, Japán és Khina ma még sokkal messzebb esik egymástól, mintsem azt hinnők, közeli szomszédságuk és hajdani művelődésök hasonlóságát tekintve. Távolról nézve,

kik ez országokat nem ismerik, bizonyos hasonlatosság és rokon vonások feltűnők lehetnek ugyan, de azok a helyszínen élve teljesen megszűnnek. Nagyobb különbség, mint a mely Kхинát Japántól elválasztja, alig képzelhető. E különbséget ott látjuk föld és népe között úgy a múltban, mint a jelenben. Testalkat, vérmérséklet, gondolkozásmód, minden különböző, mint a hogy teljesen ellentétes alakot öltött államszervezetök, kormányzásuk, köznevelésök. És más alapon állt egész erkölcsi életök, mások voltak eszményeik.

Hasonló csak a régi iskola kiindulási pontja volt.

A hajdani Japán művelődés Kхинától volt kölcsönözve. Az ősz Japánnak nem volt nemzeti culturája. Koreán át szivárogtak Kхинából Buddha Confucius és Mencius tanai, innét vándoroltak be első tudósaik, művészeik, íróik. A mi nekünk a római és görög classikus, az volt Japánnak a régi khinai akademikusok tana. A világnézet kifejezését onnét kölcsönzé, művészei onnét nyerék eszméiket, irodalmuk ottan gyökerező gondolatokat fejeze ki. Mint nálunk a latin, Japánban az irodalmi nyelv a khinai. És e körülményből eredtek talán Nyugaton a két keleti népet illetőleg az általános tévedések. A két nemzet folytonosan összezavartatott; erényeik és hibáik fölcserélve, fény- és árnyoldalaik összekeverve.

Hajdan különbség nélkül az eredetre nézve, a mi a sárga tenger partjairól érkezett, egyszerűen khinainak, *chinoiserie*-nek neveztük — ma viszont mindent Japánnak tulajdonítunk. — És így van ez a legtöbb téren, a két császárság szellemi tulajdonait vagy tárgyilagosságvíványait tekintve, nagyjára mai napság is. Mintha Európa nem látná mind ekkoráig világosan a két nép közt létező igazi különbségeket. És mindenekfölött nem e különbségek *faji* és *lélektani* eredetét. Nem itéli meg azt, mi lényeges és mi eredeti, csak az köti le figyelmét, mi szembetűnő és mi mindössze külső.

Így ma, mióta Japán a világ harczerére vonult, a mióta Nyugat gyors felfogású tanítványa, a mi meglep, az a külső siker, a belső átalakulás közönyösen hagy bennünket. Az erkölcsi érték iránt a nagy közönség jelenleg csak olyan tájékozatlan, mint hajdan volt.

Ma csak az látszik érdekelni, hogy a kis japáni harczos jól kezeli az angol fegyvert és hogy vakon megy a tűzbe,

meghal ezrével. És viszont Khináról sem óhajt sokkal többet tudni, mint hogy elmaradt, tespedő.

De hogy melyek az e viszonyokat létrehozott eredő okok, hogy van-e kilátás további változásokra, az mintha kevésbé látszanék foglalkoztatni. És mintha ma épen olyan közönyös lenne a sárga tenger különböző népeinek belső tulajdonait illetőleg, épen olyan kevésbé igyekezve megismerni lélektani eltéréseit, erkölcsi erejét, mint a milyen kevéssé fogta fel azok hajdani történeti fejlődését, művelés-történetét és egész belső szellemi világát.

Ez a félreismerés általánosságban kiterjed minden térre, a két nép életének összes kifejezéseire, a mai napig. Nem egy tudományos gyűjteményben találunk japán tárgyakat khinai elnevezés alatt és nem ritkán megesik, hogy japánok műveit nevezik khinainak. Sőt az is előfordul, hogy komoly műtörténészek Japánban keresik az alapeszméket, melyeket az mindössze kölcsönzött. Mentül közelebb foglalkozunk a khinai és japán művészettel, annál jobban látjuk, hogy az eredet, az úttörés az előbbit illeti meg. A nagy hirre szert tett régi japáni festők, szobrászok, cserepesek, bronzöntők, Khinának voltak rendkívüli tanítványai, ügyes utánzói. És a mi a kivittelt illeti, sok esetben mesteröket is felölműlják. A részlet határozottan finomabb és az előállítási ügyesség terén olyan magas polczot értek el, melyhez hasonlót a világ egyik műipara sem mutat föl. De mindez inkább a kéz bámulatos jártasságára, mint az agy termékenységére vall. A művészi alap gondolat, a megteremtő erő az ó-khinai kétségkívül eredetibb vala és jöllehet a részlet sokszor kezdetleges vagy befejezetlen, maga a felfogás mindig nagyszabású és az alap gondolat megragadó. Ezt fogjuk tapasztalni az építészet terén is. Khina márványból és kőből faragott yamen és pagodáit japán hasonló, de mindössze fagerendákból állítja föl és zszindelylyel vagy náddal fedi. Hasonlók a viszonyok a szobrászat és festészet összes ágaiban. A japán csodálatraméltó *Kleinmeister* volt, de épen úgy tekintett Japán Khina felé eszményeiért, mint a hogy a nürnbergi műiparos-czégek mintáikat a szomszédos Olaszországból kölcsönözték.

És a milyen kitünő utánzója volt a hajdani sárga császárság intézményeinek, épen olyan káprázatos gyorsasággal sajátította el újabban Európa civilisatióját. Assimiláló képes-

sége szinte hihetetlen. Ha összehasonlítjuk a mai Japánt, az ország negyedszázad előtti képével, csodálkozásunk érhető. Az egész birodalom egy csapással változik át a legósdíbb szervezetű hűbéruralomból a leghaladóbb képviseleti állammá. A mikado parancsára megváltozik minden, kormány és hadsereg, köznevelés és még a nép gondolkozása is.

A Sogun uralmát a parlament helyettesíti, a hajdani samurai fiából germán mintájú katonát farag, földművelő népét gyármunkásokká alakítja, sőt tovább megy, egy nappal a másikra semmisíti meg régi eszméit és az új constituóval egy új vallást is létesít, vagy jobban mondva a feledésbe ment és meglehetősen homályos sintu tant emeli államvallás erejére. Hogy mennyi volt e szédületes átváltozásban őszinte meggyőződés vagy mennyi a természetes fejlődés munkája, eldönteni nagyon nehéz, a belső megelégedés a politikai rendszabályokon kívül esik. Hogy a mai japáni, ki köcsökgalapot hord, boldogabb kimonos atyjánál, vagy egyszerű földműveseinél szerencsésebbek-e gyármunkásainak ezrei, hogy országának nyugalma biztosabb alapra van-e helyezve az új rendszer alatt, mint annak előtte volt? Eldönteni nehéz, sőt bizonyos fokig az is kétséges marad, dicsőség-érzetök kevésbé volt-e kielégítve, midőn hajdani daimyoi határait és becsületét védték, mint ma, midőn hadserege nyugati mintára mindenekelőtt anyagi előnyöket akar kivívni.

De talán a legfontosabb a jövő összes eshetőségei között az, hogy a tulgyorsan létesített újítások és a viszonyok teljes átalakítása nem fognak-e épen úgy, mint Európában anyagi és erkölcsi válságokhoz vezetni. Épen az ország legelőrehaladtabb köreiben merült föl a kérdés ismételten és a legutolsó munkás-zavargások és nagyobb városaiknak megújuló strike-jai a jövő képét nem minden árnyék nélkül tüntetik föl. Báró Ivassaki, Japán első nagyiparos, kinek hajói az összes világrészeket bejárják, és kinek bankösszeköttetései elnyúlnak minden kereskedelmi központba és ki műhelyeiben ezrek remenő munkás-, irodáiban pedig nagyszámú hivatalnoknak nyújt alkalmazást és mint ilyen kivételes alkalmat van a mai munkásviszonyok mélyébe hatolni, Japán küszöbön álló socialis kérdéseit illetőleg néhány fölötte érdekes cikket közöl. Az ország egy másik kiváló embere Okuma kizárólag a nép erkölcsi helyzetével foglalkozik félve tekintve

azon idő elé, midőn a mai részben öröklött elemi vallásos érzés és az államfő iránt táplált rendíthetetlen hűség meg kezdene lazulni.

E két kérdés, a jövő Japán gazdasági és erkölcsi viszonyainak végleges megjegeczülése, talán a legérdekesebb e fejlődő nemzet összes küszöbön álló eshetőségei között, de mivel a tárgy ismertetése hosszadalmas lenne, azzal más alkalmammal reményelek foglalkozhatni.

★ ★ ★

Ha Khina ma még vár újjászervezésével és nem követi vakon Japán példáját, annak oka főként e belső körülményekben keresendő. Mindenekfölött nyugodt, gondolkozásra tanított lakossága be akarja várni az eredményeket, melyeket Japán átalakulása népe boldogítására gyakorol. Mint az előbbi khinai írók idézeteiből is láthattuk, a khinai nem ismeri sem a hadi dicsőség hiúságát, sem pedig az anyagi előnyök mértéktelen birásából származó előnyöket. Boldogságát mindenek fölött a lét teljes nyugalmába és annak szilárd egyensúlyába helyezi. Ez összhang megzavartatását kerüli mindenek előtt. És ez volt az alapgondolata, midőn anyaföldjét óriás fallal zárta el; ezért félt annyira minden idegen befolyástól. De ma végre belátja, hogy a legmagasabb fal sem képes az idő folyását megakasztani és hogy a világ haladása, vagy nevezük: forgása, őket is magával sodorja. Hogy átalakulásuk elkerülhetetlen, azt a külvilággal érintkezésben levő polgárai mind világosabban látják. Csakhogy, mint Csan-csi-tung mondja:

«Nem kívánható és nem óhajtandó, hogy az egy napról a másikra történjék.»

Az újításoknak még sokkal hevesebb szószólói az úgynevezett haladó párt tagjai. Székhelyök a nemzetközi Shanghai. Tagjai megannyi Európában utazott, külföldi nyelveket beszélő, egyetemet végzett fiatalság, kikötőbeli hivatalnokok, kereskedők, írók. Vannak olyanok is, kik Pekkingből vagy az ország belsejéből számúzve, forradalmi eszméikért a consuli főnhatóság alatt álló területeken élnek. Ezek a megelégedetlenek vezérei, kik mindent elvetnek, a mi létezik és kik a még fennálló rendszer teljes eltörlését követelik. A nap komoly embere azonban kétségkívül Yuan-tsi-kai.

A pekkingi udvarnál ő a haladás szószólója. Az ő befolyásának tulajdoníthatók az utolsó évek alatt létesített átalakulások és a Tszungli-Yamen politikájában érezhető nagy változás. Az összes császárság alkirályai közül ő érintkezik legközvetlenebbül a külföldi hatalmak képviselőivel.

És Yuan-tsi-kai mindenekfölött hadvezér, politikájának alapgondolata országának biztonságát katonai alapra helyezni. És nem elcsodálkoznám, ha tőle eredt volna az a gondolat, melynek értelmében Khina fiatalságából állami költségen küldjenek a japáni egyetemekre, hogy az európai újítások hatását egy már európai felszereléssel ellátott ázsiai népnél figyeljék meg. Ez intézmények így alkalmazhatóbb színben látszanak honfitársaik előtt, mint ha azokat Európa teljesen ellentétes viszonyai közé küldené. És mint katona talán arra is gondolt, hogy Japán harczy kedvéből juttason lethargikus nemzeti fiatalságának is. Az eredmény, mint hallom, nagyon kielégítő, a mennyire az európai tartózkodás a khinai tanulókra nézve ritkán volt előnyös, épen olyan hasznukra válik a tokiói, jokohamai vagy kobei tartózkodás.

A modern khinai kétségkívül fölötte érdekes alak és a szellemi fejlődés nagyon magas fokán áll. A szabad kikötőkben tartózkodás, a folytonos érintkezés a világ minden pontjából érkező idegenekkel, látkörüket nagyon kitérít és alkalmat nyújt a különböző európai nemzetek fiai közt különbséget vonhatni. E mellett megismeri a nyugati civilizatio vívmányait, hogy úgy mondjam, első kézből. Páris iparczikkei, Manchester gyártmányai vagy a legújabb európai találmányok rövid pár hét alatt egyenesen érkeznek meg partjaikra. Nincsen semmi közbeeső gát, sem anyagi, sem szellemi értelemben, hogy a mit mi tőlünk meg akar szerezni, ne a legjobb forrásból és az első kézből nyerhetné el. Vannak sokan a khinai nagykereskedők és bankárok közül, kik évek óta közvetlen összeköttetésben állnak a londoni cityvel, vagy New-York Wall-streetjével. Ez emberek nemcsak merész vállalkozók, de üzletéletek a legmodernebb, a legelőrehaladottabb módszereket követi. Irodáik berendezése el van látva távbeszélővel, felhuzógéppel, gépirókkal; itt-ott egy-egy virágcserep tele nyiló ritka növénynyel, amott heverő értékes műtárgy vagy esetleg egy-egy éneklő madár, a fiatalság kedvenc társa, melyet nádkalitkáikban magokkal visznek sétáikra, uta-

zásaikra és hű társuk munkájok alatt is, emlékeztetve Kelet kedélyvilágára. Nemzeti a ruházat is, és talán éppen a bő elyembugyogó és a hagyományos hajfonat kelt első pillanatra csodálatot, látva ez embereket az otiselevatorokon közlekedni, távsürgönyözni és az írógépeket kezelni.

Hong-kong, Shang-hai és Tien-sin kivált jó alkalmat nyújt a khinai nagykereskedő és bankárvilág előkelőségével megismerkedni. Ott tartózkodásom alatt örültem az alkalomnak házaikat fölkereshetni. E családokkal való érintkezés a legelőnyösebb módot adja tapasztalhatni, milyen lehetne egy napon e nép a nyugati keresztyén civilizatio üdvös befolyása alatt.

A milliomosok házaikat rendesen európai minta szerint építik, az elfogadó termék bútorzata is külső országokból érkezett, csak disztárgyak gyanánt őrzik értékes hazai porcellánjaikat és egyéb műkinseket. Az igazat megmondva, az újítás az építészet terén inkább sajnálatos, mert a régi khinai yamen kétségkívül izlésesebb a modern vas- és téglaháznál. De mindekkoráig megmaradt ruházatuk és a vagyonos osztály pompásan hímzett selyem- és bársonyviseleténél szebbet nem képzelhetünk. Régi modoruk, s a hajdani udvariasság szabályait sem törölte el az amerikanismus, és megmaradt a család fogalmának hajdani jelentősége: a meleg testvéri szeretet és a szülő iránt táplált rendkívüli tisztelet. Tudatosan őrzik belső életök egyensúlyát is. Ez emberekkel társalogva nem egyszer volt alkalmam meggyőződni, hogy még a legelőrehaladottabbak, kik évekig éltek Angol- és Franciaországban és a kik élvezik a mi kereskedelmi és gyáripari előnyeink minden nemét, mennyire kerülük Nyugat magán életének utánzását. Szigorúan tartanak távol minden nyilvánosság elé tartozó üzletet, cselekvést, házok küszöbétől. Hivatal, iroda, vagy bolt teljesen külön fogalom a házzal szemben. Sokszor megesik, hogy feleség és gyermek soha sem fordult meg az előbbin, és viszont munkáról a családátya ritkán beszél otthonában. Míg amott dolgozik, emide pihenni jó, ott küzd és itt boldogságot keres. És nem egyszer hallottam az emberektől szemünkre vetni, hogy minálunk a keresetöztön vagy túlfajzott ambitio sok esetben tönkre teszi az élet örömét is. Hogy egy hong-kongi ismerősöm szavaival éljek:

«A mai nyugati életviszonyok legnagyobb hátránya, hogy

ez embert saját maga ellenségévé neveli, alapjában értéktelen czelokért áldozza fel napjait a nélkül, hogy ideje lett volna azt élvezni, a mivel bir.»

Hasonló értelmű volt egy bankár mondása:

«A legtöbb nyugati a pénzt magáért a pénzért szereti, nem azért, mit a pénz nyújthat saját belvilága nemesítésére.»

Mentül közelebről ismerkedtem meg ez emberek gondolkozásmódját, annál világosabban kezdtem látni az egész nép lélektani állapotát. — Legelőször, mint mondják, Európába érkezve, népeink szomorú kifejezése lepi meg. Azt találják, hogy a legkisebb külső kellemetlenség, vesztesség vagy csalódás egy angolszász és még inkább egy latin nemzet fiát jobban kétségbe ejti, mint akár a halál képe egy khinait. A minék aránylag kicsiny az értéke, azt túlságosan becsüljük, míg positiv értékeket, melyek egyedül képesek az élet változó esélyeit elviselni és belső megelégedést teremteni, azokat elhanyagoljuk. És az igazat megmondva, ez esetben nem volt bátorságom ellentmondani. A modern társadalom élete, egyensúlya nagyon bizonytalan. Nálunk a belső élet kedély melegét a gőzgépek régen kiirtották és a mélyebb erkölcsi érzés sok esetben áldozatul esett a külvilág befolyásának, üres conventióknak. És ott, hol szerencsétlenségre hiányzik a vallásos meggyőződés is, nincs semmi, a mi kárpótlást nyújthatna a kételkedés, később a kétségbeesés közepett. — Az egyén elszakadva, őszinte meggyőződés és a hit hiánya miatt sötétnek látja a külvilágot, mert sötét a lelkülete. Orvoslást pedig kizárólag futólagos körülmények, hiú vágyak elérésében remél található.

A khinai keresztyén, országának haladó eleme, családja körében kíván mindenekelőtt keresztyén életet élni, a mely minálunk oly sokszor meg van mételyezve. Ismertem nagyon sok ilyen khinai keresztyén családot, voltam számos egyszerű munkás házában, földművesek kunyhóiban, és viszont sokszor megfordultam vagyonos hitsorsosoknál és azt tapasztaltam rendesen, hogy a szegény épen úgy, mint a gazdag katolikus, igazán keresztyén életet igyekszik élni. A szeretet és mindenek fölött a felebaráti szeretet erénye nemcsak pusztá parancsolat, hanem mindennapi életökben kifejezésre is jut. Az irgalom a nyomorultak irányában, a keresztyén családok között megható. Legalább így tapasztaltam saját magam és így hallottam

azon lelkészekről, kik fölszentelésök óta e népek között éltek. Az a sokszor fölhozott vád, hogy a kínai convertita nem őszinte, fölötte túlzott. Legalább a római katolikusokat illetőleg. Mindenekelőtt nem szabad felednünk, hogy a kínai katolikusok nagy része nemzedékek óta keresztyén és hogy atyáról fiúra vallásos nevelésben részesült. Az első missionariusok érkezése még a XIII. századra tehető. A hatalmas Kublai khán ismételten hívott meg missionariusokat, és fia nevelését később katolikus lelkészekre bízta. Peking első érsekségei megalapításának több mint hatszáz esztendeje és még V. Kelemen küldte ez állás elfoglalására a híres P. Monte Corvinót, kinek kíséretében utazott egy időn át maga Marco Polo. Már az első három évben több, mint 6000 keresztelezés történt és rövid időre reá a keresztyének száma százazrekre emelkedett. A meg-megújuló üldöztetések kétségkívül hátráltatták a terjedést, de e helyen csak arra akarok utalni, hogy az első megkeresztelteknek kétségtelenül számos leszármazottja volt és hogy a katolikus egyház nagyon régen elterjedt a nép között és így egyrészt azt mint ősei hitét ismeri. A miket az úgynevezett kényszer vagy fizetett áttérésekül szoktak fölhozni, azokat illetőleg mindenek előtt meg kell jegyeznem, hogy föl nőttek között a megtérés nem gyakori csekély számmal fordulnak elő s az illetőre nézve nemcsak hogy előnyökkel nem jár, hanem ellenkezőleg, nagyon sokszor igazságtalanságokra és üldöztetésre adnak alkalmat. Azonkívül a ki Kínát jól ismeri, tudja, hogy e föld népe azt a meggyőződést, melyben nevelik, ritkán veszi el, vagy változtatja. A keresztelesek legnagyobb száma mindenekelőtt a keresztyén szülők gyermekeire terjed és azokra a szerencsétlen árvákra és kitett csecsemőkre, kikre az éhhalál, vagy a mi még szomorúbb, a teljes elzüllés vár. E nyomorult lényeket apáczák nevelik föl árvaházaikban és oktatják valami hasznos mesterségre, mely bőven elégségés kenyérkeresetet nyújt későbbi megélhetésökre.

A tehetségesebb növendékek a felsőbb kiképzést a missiók középiskoláiban és a nagy városokban már is virágzó collegiumokban nyerik. E középiskolák vezetése a különböző rendek kezében van, és népszerűségöket legjobban az a körülmény bizonyítja, hogy a növendékek igen nagy százaléka más felekezethez tartozik.

A vagyonos kereskedő-osztály gyermekei majdnem kizárólag ez iskolákban nyerik felsőbb kiképzésüket, mielőtt alkalmazást kapnak vagy külföldi tanulmányúttjokra indulnának. Ez iskolák föladata a haladó szellemű nagy kikötő-városokban kétszeresen fontos és fölötte nehéz. De viszont munkájuk iránt az elismerés általános. A főnállásukra szükséges könyöradományok a polgárság minden osztályából különbség nélkül folynak be. Újabban a keresztyén tanító testvérek Pekingben építettek egy nagyszabású gymnasiumot, mely minden tekintetben megfelel a modern szükségleteknek is, régen érezhető hiányt pótol a nevelés terén a fővárosban.

Mielőtt azonban Khina meggyőződést szerez Nyugatnak fölényéről, még nagyon sok víz fog lefolyni a Yang-tsi medrében. Habár lassan kezd is átváltozni, azt korántsem abból a meggyőződésből teszi, hogy egy fejlettebb civilisatio felé halad, mint inkább önfentartási ösztönét követi a minden oldalról fenyegető veszély elhárítására. Az ő boldogságának eszménye a béke volt, művelődésének célja az emberi természet durvaságának legyőzése és harczvágyának elnyomása. És Khina évezredes nevelés következtében kiküszöbölte társadalmából a katonáskodást. Legnagyobb erényül a bölcs egykedvűségét tűzte fiai elé és ma vehetjük-e rossz néven, midőn Európa egy olyan civilisatiót emleget, mely ölni, gyilkolni tanítja, azt kevésre becsüli. És midőn kényszerülve van elhagyni régi álláspontját és a mienket fogadni el, vehetjük-e rossz néven, hogy azt kedvetlenül teszi.

Mindennek daczára elvégre is csak időkérdés, meddig őrizheti meg még hajdani álláspontját. — Néhány évtized, vagy mondjuk: néhány század; egy egész fajra nézve az időtartam csak másodrangú tényező. De kétségkívül eljő a nap, midőn Khina négyszázmilliónyi és mondjuk: az egész sárga faj milliardja kivétel nélkül fogja igénybe venni Európa civilisatiójának előnyeit és használni annak fegyvereit is. És ha a sárga veszélyről még akkor is lehetne szó, akkor bizonyulna az valóban végzetesnek. Kelet a jövőben is ellenségének ismerné a Nyugatot, hatalmas ellenségévé válhatnék: ha mindakkoráig a két cultura egymást meg nem értve, mint ellenségek, szeretet helyett, melyet alapelveiben mindegyik hirdet, egymás iránt mégis csak gyűlöletet tanúsítana, válnék a jövő végzetessé. Hibát követett el mind a két fél, az két-

ségtelen. Ezeknek kijavítása lenne az első kötelesség. A helyett, hogy egyik fél a másikat halálos ellenségnek tekinti, jóindulatáról kellene tanúságot tennie. Mint a szó értelme magával hozza, culturát csak akkor fogadhatunk el, ha megalégedetlenség helyett megalégedést létesít háborúk hirdetése helyett békét szentesít és ha egyszer Kelet meg lesz arról győződve, hogy Nyugat őszinte azon szándéka kivitelében, hogy mindenekfölött nevelni, művelni, fejleszteni óhajtja, megvagyok győződve, hogy ellenszenv helyett rokonszenvvel fognak fogadni bennünket. S nem állott-e fenn ez az eset több mint közel négyszázesztendeje, midőn az első nyugatiak: Xaveri Szent Ferencz buzgó követői partra szállottak. És még előbb, midőn P. Monte Corvino a XII-ik század végén az első hit-hirdetőkkel Koblai khan meghívására Pekingbe érkezett.

Az úttörő keresztyének évek hosszú során nemcsak háborítatlanul, hanem a legjobb baráti viszonyban éltek a benszülöttekkel, sőt az országban számosan közülök hivatalokat is nyertek. A hithirdetők magok a legnagyobb tiszteletben részesültek és még az esetben is, ha a khinai nem keresztelkedett meg, a lelkész fáradozásai iránt a legteljesebb tisztelettel viseltetett. Elismerte életének nemes célját, önfeláldozását. Hogy milyen őszinte nagybecsüléssel adózott az egész közvélemény ez emberek iránt, kik a legnehezebb viszonyok közt saját életök kockáztatásával éltek, az ország legelhagyatottabb részeiben nélkülöztek, szenvedtek, felnevelve árvákat, tanítva, gyermekeket, arra nézve e korbeli khinai könyvekben sok érdekes példát látunk.

Csoda-e, ha népszerűségök olyan általános lett, hogy az udvar meghívására érkeztek hithirdetők folytonosan. A rend kiválóbb tagjait a nagy császárok, mint Kang-hi és Kien Lung, személyes barátságukkal tüntették ki. Így P. Ricci tanácsát a kormány nagyon sokszor igénybe vette még kizárólag helyi kérdések elintézésére is. Nem kisebb tekintélynek örvendett P. Schaal, ki mint tudós és csillagász is nagy szaktudománnyal birt. Ő reá bízta a császár a főváros csillagvizsgáló-intézetének vezetését s a tőle a tatár város bástyáin fölállított pompás márvány és bronz csillagászati eszközök századokon át tették a város főekességét. S ott álltak még régi fényökben; alig néhány éve, csak az utolsó háborúknak lettek zsákmányául és ma a potsdami császári kertben vannak felállítva.

Lelkészek bizattak meg annak a világhírű nyári palotájának építésével, melyet aztán európai seregek lőttek halomra az angol-francia hadjárat alkalmával.

E palota megépítése és romba döntése közt mily óriási időszak látszik lefolyni. A hajdani barátságot kegyetlen gyűlölet váltja föl és most még a valaha tárt karokkal fogadott téri-töket, oktatókat is üldözik. Az utóbbi évek keserű tapasztalatai, a folyton megújuló külbeavatkozás, háborúk, területfoglalás ellenséggként tüntet föl minden idegent. Még Európa erényeiben is kételkedik, mióta hibáiról oly bő alkalma volt meggyőződhetni. És a mennyire rosszul ismerjük mi a távolról e népet, még kevésbé ismernek ők bennünket. E kölcsönös félreismerés elhárítása lenne mindenekelőtt földadatunk. A munka nem könnyű, tekintve, mennyire élökre vannak helyezve a különbségek. De ennek ellenére is a feladat még ma se lenne kivihetetlen s terhe egyformán nehezedik mind a két fajra a fehérre épen úgy, mint a sárgára. És ha sikerülni fog a mindkét oldalról keletkezett előítéleteket eloszlatni és mi a sárga fajban fölismerjük épen úgy erényeiket, mint a hogy ők meg lesznek győződve a fehérek nemesebb eszményeiről, akkor ellenséges fegyver helyett baráti jobbot nyújt a két faj egymásnak. De ez esetben zászlóikon, egyik oldalon kiaknázás és elnyomás helyett fölsegélyezés és támogatás, a másikon pedig gyűlölet és bizalmatlanság helyett barátság és bizalom szavainak, tetteinek kellene jeligéül csillogni. — Mindenekelőtt ha művelődésünk hadi fölszerelések, vagy kizárólag az anyagi élet vívmányai mellett — szellemi fölényéből is fog juttatni és mindenekfölött terjesztetni magát az alapot, melyre ez egész művelődés épült, a keresztyén erényeket:

Hitet, Reményt, Szeretetet.

GR. VAY A. P.

SZÉCHENYI ISTVÁN POLITIKÁJA 1842—45-BEN.

Az 1839 40-iki országgyűlés után, midőn nyilvánvaló lett, hogy a kormány nem idegenkedik a reformoktól, Széchenyi meg volt győződve arról s ezt hirdette is, hogy a merev opponálással és a megyékben való izgatással föl kell hagyni. S mivel Kossuth 1841 elejétől kezdve a *Pesti Hirlapban* vezércikkeivel izgatott, föllépett ellene a *Kelet Népevel*. Ez volt első támadása Kossuth és politikai tevékenysége ellen,*) de mint e folyóirat 1903. év novemberében közölt *Kelet Népe történetéhez* című cikkéből kitűnik, épen nem érte el azt a célt, a melyet maga elé tűzött, mert általában nem értették meg őt, sokan meg épen kárhoztatták, hogy a modor miatt lépett föl támadólag. Egész kis irodalom keletkezett e műve nyomán. A röpiratok majd mind ellene szóltak. Kossuth *Feleletében* kétségtelenül igen ügyesen válaszolt, sőt támadott is, mert Széchenyinek egész politikai rendszerét tette bírálata tárgyává. E körülmény miatt sokan azt gondolták, hogy Széchenyi nem fogja azt szó nélkül hagyni. Széchenyi

*) Kossuth Lajos az 1832 6-iki országgyűlésen lett nevezetessé. Ekkor foglalkozik vele *Naplójában* Széchenyi is. Jellemző ekkori feljegyzése róla. Azt írja aug. 18-án: «E. H. wegen Kossuth einen starken Plumps gemacht. Kossuth wird einen ungemeinen Einfluss nehmen. Bald kommt es zu einer Crisis». (El is következett, mert 1837 május 5-én elfogták.) «Wesselényi hatte das Casino ganz durch K. vernichtet». Majd szeptember 4-én így ír: «Der alberne Fáy proponirte Kos. zum Levelező». Ezután csak 1840 decz. 28-án ír róla, azt, hogy tanácsát kérte, a nemzeti adakozásból befolyt 20,000 frtot mire fordítsa. Kossuth egy polytechnicum alapítására szánta. 1841 január végétől kezdve Kossuth vezércikkeinek hatása alatt mind sűrűbben találkozunk *Naplójában* Kossuth nevével. Annyira felizgatták a vezércikkek, hogy már február 6-án így ír: «Fange an seriös gegen Kossuth zu schreiben. Will es *Lélekkharang* nennen». E művét majd *Anti-Vezér-Czikk* (február 8-án), majd (február 14-én) *Anti Kelet Népe*nek nevezi s ebből lett a *Kelet Népe*.

azonban nem válaszolt. Egyelőre küzdött Kossuth ellen a pestmegyei gyűléseken és baráti körben. Így például 1841 november 16-án följegyzi, hogy a pestmegyei gyűlésen ő és Dessewffy szétugrasztyják a Kossuth-ligát.

Kossuth baráti köréből különösen Klauzál és Bezerédy voltak azon, hogy a két hatalmas férfi között az ellentétet elsimítsák. Klauzál egy alkalommal kifejtette, hogy véleménye szerint a *Kelet Népe*vel az ügynek ártott. Széchenyit izgatta ez s már azon a ponton volt, hogy kifakadjon, de nyugodt maradt.¹⁾ Máskor meg Bezerédynek ő fejtegeti, hogy a *Kelet Népe*vel a *Pesti Hirlapot* akarta megmenteni.²⁾

Kossuth ellen való küzdelme a pestmegyei gyűléseken mindinkább élesebb lesz, mindannak ellenére, hogy Kossuth nem egyszer hízlegően nyilatkozott Széchenyiről, úgy látszik azért, hogy Széchenyi hiúságát legyezgetve eltérítse őt támadó álláspontjáról. Ezt bizonyítja némileg Kossuthnak 1842 márczius közepén tett nyilatkozata, hogy ezentúl ellenségesen fog föllépni Széchenyi ellen. Deák Ferencz Kossuthnak ellenséges föllépését egyelőre elhárította ugyan,³⁾ mégis a két államférfiu közötti ellentét mindinkább kiélesedett.

Széchenyi már szeptember havában arra a meggyőződésre jutott, hogy Kossuth és társai fölényre fognak jutni.⁴⁾

Az épen ekkor nagyobb mértékben észlelhető illyr és tót izgatás, — mely némileg a magyar nyelvet hivatalos nyelvvé nyilvánító 1839/40-iki VI. törvényczikknek visszahatására tört ki nagyobb erővel — még jobban elidegenítette a két államférfit egymástól. Kossuth ugyanis a *Pesti Hirlap*-ban a horvátországi és felsőmagyarországi izgatást szóvá tette, de ez ügyben való állásfoglalása Széchenyinek egyáltalán nem tetszett, épen azért megragadta az alkalmat, hogy

¹⁾ November 27. «Ihr sans culotte glaubt, dass man sich von Euch ohne zu mucksen binden lassen sollte . . .»

²⁾ Deczember 3.: Ich: *Kelet Népe* schrieb ich um den *Pesti Hirlap* zu retten, damit die Regierung nicht als imbecille erscheint, wenn sie Kossuth noch einmal verfolgt.

³⁾ *Széchenyi Naplója* 1842 márczius 18-án: «Diner bei Patay . . . Kossuth gegen mich . . .» Már most ellenségesen kikelek Sz. ellen — Deák: nagyon szerencsés keze van.

⁴⁾ Szeptember 20.: «Kossuth et Co wachsen uns ober den Kopf. . . Der Mensch bringt uns um».

Kossuth irányának, módjának helytelenségét újból kimutassa. Ezt megtette nevezetes akadémiai beszédében, a melyet már október 24-én kezdett írni és a melyet az Akadémia november 27-iki közgyűlésen olvasott föl.¹⁾

Erre a beszédre azután Kossuth a nyilvánosság előtt is föllépett Széchenyi ellen.

* * *

Széchenyi, mielőtt másodszer nyílt összetűzésre került a dolog közte és Kossuth között, kétféle úton is megkísérelte, hogy Kossuthot politikai tevékenységében ellensúlyozza. Egyrészt sűrűn kereste az összeköttetést az ellenzék vezérférfiaival — egyúttal Kossuth barátaival — különösen Batthyány Lajossal és Deák Ferenczcel, hogy a maga részére nyervén őket, Kossuth politikai tevékenységében magára maradjon s így hatálytalan legyen; másrészt gyakran tanácskozott a kormány vezető embereivel s a kormánypárti politikusokkal is, azzal a czélzattal, hogy a kormányt helyes reformok életbe léptetésére bírva Kossuthnak izgatása élet veszítse.

Érdekes Deákkal való tárgyalása, a melyről ez időben váltott eddig ismeretlen levelezésökből és Széchenyi naplójából bővebb tájékozást nyerhetünk.

Széchenyinek naplójegyzetei bizonyítják, hogy többször tárgyalt már akadémiai beszéde előtt is Deákkal, de beszéde után Széchenyi kereste a vele való találkozást, s mivel november 28-án nem találkozhatott vele, levélben kért tőle találkozót. Deák Klauzál barátjának betegsége miatt csak 30-án kereste föl Széchenyit, épen akkor, a mikor ez a nádornál volt. Deák névjegyet hagyta hátra, a melyre Széchenyi pontosan rájegyezte a látogatás napját, s abban a véleményben volt, hogy Deák szántsándékkal kerülte a találkozást. Mind a mellett deczemberben leveleztek egymással.²⁾

Leveleik a következőképen hangzanak:³⁾

¹⁾ November 27.: «Ich lese stehender z St. 10 M. Ich glaube gut gelungen. Pulszky wird blass vor ärger».

²⁾ November 30.: «Deák — wie es voraus zu sehen war — wirft mir eine Karte — während ich beym E. H.» Deczember 1.: «Noch immer im Briefwechsel mit Deák».

³⁾ Deák levelei s Széchenyi leveleinek fogalmazványai megvannak az Akadémia Széchenyi-Múzeumában.

1.

November 28. 1842. Pest.

Tisztelt Barátom,

Holnap után a Fő Herceghez megyek, — — egy, két nap később tán Pozsonyba és Bécsbe, — — mi iránt azonban nem vagyok még elhatározott; ma és holnap *estveig* egészen el vagyok foglalva. — — Önnel pedig hihető eltávozásom előtt igen vágnék, legalább is kétszer össze jöni. — Legelőször, például: nem jöhetnék-e össze holnap este? 6 órakor — a Budai kikötő ügyében *nálam* Török Bálint Commissiot tart. Mikor ennek vége van — — akár a Szt.-Gellért hegyére mennék mezitláb — — hogy Önnel találkozzak, — mert valósággal nemcsak ajkamon, de lelkemen hordom honunk ügyét. —

Önhez legszívesebben mennék, ha egyedül volna — mikor a Commissionak vége — — — melly alkalmasint rövid lesz. Ha azonban ez teljességgel nem lehet — — úgy rend lném dolgaimat — — hogy Önt holnap 2 órakor délután nálam fogadjam — ha ez Önnek nem igen alkalmatlan — — mikor 4-ig tán némiekből tisztába jöhetnék.

Isten tartsa! Egy kis válaszáért esdeklik

buzgó tisztelője
Széchenyi István.

2.

Tisztelt barátom! Gábornak egészségi állapotjától függ ha távozhatok-e holnap Tőle. Ha igen, akkor holnap este nyolcz óráig szabad leszek, de tovább nem, — tudósítson tehát holnap ide ülésbe az időről és helyről, a'hol találkozunk.

tisztelője
Deák.

Nov. 28-án 1842.

Gróf Széchenyi István úrnak.

3.

Pest, Novemb. 29. 1842.

Édes Barátom, látom Önnek tegnapi soraiból, — — milly epedő hangulatban van, Klauzálnak sorsa fölött . . . Meg val-lom én is félek, nem mintha most tüstént elvesztenénk öt — —

hanem hogy bizony tán tovább maradand nyavalja mint gondolnok — — — mert nincs jó bőrben. — Én ezen felül — minthogy bizony nem hiszem Ön többet busulna mint én — tegnap este vevék hirt Károly unokaöcsém haláláról, ki lábát törte Czenken mult nyáron. Mindenünnen baj! — — — De azért ha lehet 's Klauzál jobban van — keressen kérem fel ma lakásomban. Egy óratul kezdve itthon leszek — és ha Ön tán négykor velünk akarna egy kis ebédet enni — — — igen sokrul értekezhethénk ebéd előtt.

Önt tehát elvárom — — Ha azonban akadályozva lenne akkor — feltéve hogy Ön csak fél annyira is vágyik velem értekezhetni mint én óhajtanék Önnel némi kérdések iránt tisztába jöhetni — okvetlenül találunk hova hamarabb már összejövetei időpontot.

Isten áldja

Széchenyi István.

4.

Tisztelt barátom!

Klauzál jobban van, 's én nyugodtabb vagyok. Ebédre nem mehetek ugyan Önhez, de ebéd után 5 órakor meg fogok önnél jelenni, 's ekkor hatig egy óránk lesz, — ha azonban ez nem lehető ön részéről, holnap találunk üres időt, mert ugy hallom ülésünk nem lesz. — Engedelmet a' porzásért, de itt blotting paper nincs kezemnél. —

tisztelője
Deák.

Erre Széchenyi így válaszolt:

5.

Vettem Önnek sorait, és siettek válaszolni, dass Sie sich heute nicht zu uns bemühen wollen, mert tán 4^{1/2} is lesz míg ebédhez ülünk, 's aztán tüstént tartok Commissiot nálam, mint érintém Török Elnöksége alatt a Budai kikötő ügyében. Rau és Vásárhelyivel kik nálam esznek. Ezt szóval akartam Önnek mondani, azt remélvén, Klauzálnál találom Önt. —

'S ekkép tán holnap szerencsésb leszek. Sietve
Klauzálnál Novem. 29. 1842.

Pest, Decz. 1. 1842.

Tisztelt Barátom,

1830-ban mikor az Avulsák lobogóit hurczolák Ország Gyűlésünkön, én éppen az Avulsákban forgolodám; hol történetesen Posarevatzott Milosch Hg tudakolá tőlem: «Mi a tatár mit fényeskedtek Serbia lobogójával, Nektek ez már elég? Hiszen miért nem vettétek inkább az Országot el, mellyel annyiszor kínálkozám?»

— — Nem válaszolhattam semmit, de gondolám; azért mert a Magyar elvvel már jól lakik és általján jobban kedveli a Titulust mint a Vitulust! —

Én bizony nem tudom kik jártak el 1830-ban dicsőségesen a' titulus dolgában; — — de ez kitetszik az akkori O. Gyűlési naplokból.

Honunk Zászloját tudom Orczy Lőrincz vitte — — ist aber nicht weit kommen!!!

God bless you Dear Sir

Széchenyi István.

Deczember 1-én jelent meg a *Pesti Hírlap*ban az akadémiai beszédről szóló tudósítás, melyet úgy látszik, Pulszky készített, de a melyet Kossuth nagy részben átdolgozott.

Széchenyi Zsedényitől úgy értesült, hogy e czikket Deák írta.* E hír módfölött fölingerelte Széchenyit és sietteté, hogy Deákkal értekezzék. Elhalasztván bécsi útját, deczember 2-án levelet írt Deáknak. Értesité őt, hogy kész vele a vitatkozás terére is lépni, mielőtt azonban ezt tenné, találkozni szeretne vele; meg szeretné kísérelni azt, hogy nem lehetne-e vele vállvetve dolgozni a haza üdvéért, mert benne látja «azon összesítő pontot, mely kiviheti vérünket az üdv partjára.» Ha azonban nem akarja a találkozást, kéri, szóljon nyíltan. Deák még aznap becsületére hivatkozva közölte Széchenyivel levélben, hogy a szóban forgó czikket nem írta és tanácssal vagy biztatással sem mozdította elő megjelenését. Megemlíti egyúttal — de nem mentegetés céljából — hogy nem kész-akarva történt, hogy nem találta otthon s éppen azért szívesen kész vele találkozni.

*) Deczember 1.: Zsedényi: Den Artikel im *Pesti Hírlap* hat Deák geschrieben.

Széchenyi nagy megnyugvással fogadta Deák e levelét s még aznap — azaz 2-án — válaszolt, jelezve, hogy föl fogja keresni. Erre Deák szintén az nap értesíté, mikor áll rendelkezésére.

Széchenyi és Deák levelei a következőképen hangzanak :

1.

Deczemb. 2. 1842. Pest.

Tisztelt Barátom

Miután Ön a tegnapi Hirlapban ... hol Önnek kezére tüstént ráismertem, a legközelebb olvasott beszédemért megtört, természetes, hogy fölveszem a kesztyűt; 's miután hála az égnek, jó lelkiismeretem, bátorságom, és elegendő puska-porom is van: készen állok, ha kell, életre halálra megvívni Önnel. Lovagias szellemben ... egyébiránt, mi magátul érteődik; — — mert Deák Ferencz személyének Széchenyi István épen nem ellensége, és az alkalmasint soha nem is lesz.

Mielőtt azonban megkezdeném a harczot, az egy kissé talán élénkebbet ... ezennel ismétlem ... mit már többszer érinték ... hogy én legszivesebben ... egészen vissza szeretném huzni magamat — — mert hiszen tizenhétévi katonaszkodás és tizenhét évi buzgó hazafiúi eljárás 's ekkép 34 év után — azt gondolom, «elvégre nyugodnom is volna szabad ... és ezt talán még teendem is: ... «Hadd vigyétek Ti akadály nélkül a diadalt!»

Boldogult Deák Antal is így tett ... 's egészen visszahuzá magát, Önnek szabad kört engedő ... — De ha illyest tennem nem enged belsöm, mert még talpon állok és reményeimben még semmi halálos csorba; akkor természetesen ... a lehető legtöbb magyarral 's kivált Önnel, a magyarok legjelesbjével mindenben karváltva vállvetve szeretnék haladni ... 's csak akkor lépni ... még Ön ellen is föl, ha Önnel, vagy inkább Ön módja szerint haladni nézetem 's lelkiismeretemhez képest tilos.

Én annyi 'súlyt' helyezek Önbe, 's olly annyira rettegek azon gondolattól, hogy mi egymás ellen harczba keveredjünk ... mellynek végét, határát nem tudom ellátni, ha egyszer megkezdjük ... mihez képest Pozsonyi és Bécsi útamat fölfüggesztém.

Nichts unversucht lassen, um mit Ihnen Hand in Hand

gehen zu können, — ez most előttem legsürgetőbb . . . Ennek mindent alárendelek; . . . mert mint többszer, 's nem hizelkedésbül de tökéletes meggyőződéseim szerint nyilatkozám, Önben látom azon összesítő pontot, . . . mely kiviheti vérünket az üdv partjára; . . . midőn más részről szilárd akaratomnál, tántoríthatlan föltételemnél fogva — — magamat sem tudom egészen becsmérteni — — 's ekkép azt hiszem, miképen mi ketten, egymást értve, egymást elősegítve, ha többet nem tehetnénk, legalább vajmi sok helyesnek vethetnök meg alapját — — — míg harczt által . . . ha Ön engem el is gázol, mit meg akarok engedni — — maga sem lesz nagy nyertes, jót állok érte; — — mert támadólag fogom védelmezni magamat, és Európa színpadára vinni a harczt; mi által mindketten elvérezve . . . nem csak nagy hasznot nem hajtandunk honunknak, . . . de hathatósan mi is járulunk a komoly hazai drámának végfölvonásához.

Én most tehát itt maradok . . . 's Önnel találkozni vágyom. Ha egyébiránt Önnek nincs bizalma bennem, — vagy nem tart méltónak, hogy velem érintkezésbe jöjjen, vagy fontosabb dolgai vannak, . . . dann bitte ich, reden Sie offen. — Keine Umschweife, keine Prætexte. Können Sie mir bloss eine magere Stunde gleich nach dem Essen weihen, . . . oder mich damals besuchen, wenn Sie sicher sind, mich nicht zu finden, so ist's gescheuter, wir führen gleich unsere Kanonen auf. — Wo ich sodann Alles, was zwischen uns, auch in der letzten Zeit, vorgefallen ist, der Öffentlichkeit übergeben werde.

Addig is azonban áldom Önnek fejét. Isten őrizze!
legbuzgóbb tisztelője

Pest, Deczember 2-ikán, 1842.

Széchenyi István.

2.

Tisztelt barátom!

A' *Pesti Hirlapban* sem a' tegnapi cikket, sem ez ideig soha semmit sem irtam, sem azon cikk irásába tanácscsal, vagy biztatással bé nem folytam, sött azt sem tudom, ki annak írója, csak azt tudom: hogy Kossuth azon cikkeknek nagy részét által dolgozta, — mind ezekért szavamat, 's becsületem szent-

ségét kötöm le zálogul, ezekkel pedig játszani nem szoktam ; s bizonyossá teszem Önt, ha valamikor bármi tárgy fölött írni fognék is, névtelenül bizonyosan nem teendem azt.

Harczot közöttem és Ön között én alig képzelek. Ha valamelly pontokra nézve egymástól eltér politicai véleményünk, azt mindenikünk azon a helyen, hová őt a sors kötötte, önelvei, 's nézetei szerint fogja vitatni, 's még csak alkalmunk sem igen lesz egymásnak felelgetni, mert én mindaddig, míg a' politica mezején tetteleges részt veszek, a' hirlapi térré bocsátkozni nem fogok.

Én még azt sem igen tudom, melyek azon főpontok, mellyekben Ön tölem haladásunk' kérdéseire nézve véleményben különbözik, de bár mik legyenek is azok, úgy hiszem mindketten csak e' nyomorult hazának boldogítását óhajtjuk, 's mindketten e' célra dolgozunk, 's a' czélt és a' férfiút ki e célra olly sok erkölcsi erőt egyesít magában tisztelni fogom akkor is, ha a' módra nézve különböző volna is véleményem az övétől.

Önt tegnapelőtt kerestem, mert kedden azt íram : hogy ülésünk nem lesz 's azt nem tudtam, de nem is tudhattam, hogy Ön Budára fog menni, 's ha ezt tudtam volna, bizonyosan nem igyekeztem volna látogatást tenni Önnél, mert üres látogatásoknak barátja nem vagyok, mesterséges úton kerülni pedig Önnel a' találkozást sem okom nincsen, sem természetemhez nem fér, mert a' mesterséges utat nem szeretem. — Találkozni szívesen kész vagyok Önnel, ma egész napom szabad, 's ha Ön órát kíván rendelni, tudósítson arról e' pillanattól délután háromig a' vadászkürtnél vagyok, 's bár melly órát kész vagyok elfogadni késő estig.

Egyébbaránt sajnálom : hogy a' dolog közöttünk így áll, — mentegetésnek ne vegye Ön soraimat, mert csekélyebb állásom mellett is érzek annyi büszkeséget keblemben : hogy mentegetni magamat senki irányában soha nem fogom, — ennyivel azonban tartoztam az igazságnak. Isten áldja Önt!
buzgó tisztelője

Pest, Deczemb. 2-én 1842

Deák.

Széchenyi erre így válaszolt:

3.

Pest Deczemb. 2. 1842.

Igen tisztelt Barátom,

Önnek sorai valóban halálos súlyt vettek vállaimrul! Köszönet és hála! — Azokat azonban csak e pillanatban találtam idehaza, mert szép idő lévén, egy kissé kísértél magam, — és ekként válaszom nem érkezhethet vala 3-ig a Vadászkiáltáshoz, mint Ön kitűzé, és így eddig késtem azzal.

Egyébiránt . . . miután megszűnt aggodalmam oka — és én egy darabig nem távozom innen . . . összejöhetünk egy kissé később is.

Ma egészen elvagyok foglalva — holnapi napon is nagy részint — — De majd fölkeresem én Önt, ne kételkedjen — — kivált ha tudom, hogy engem Ön nem kerül.

Klauzál már jól van — — mint hallám Havastul — — hála az ég . . . és én kettőzött jó hangulatban vagyok. Au revoir.

Több vendégeim vannak

Isten tartsa.

4.

Méltóságos gróf Széchenyi István Urnak sietve Pesten.

Decz. 2. 1842.

Tisztelt barátom!

Ön aggodalma tehát meg szűnt, 's ezen szívemből örülök, vajha én is azt mondhatnám azon fájdalmas érzésről, melyet önnek reggeli sorai keblemben támasztottak; — azonban mi a' közügyről akarunk egymással szollani, 's ilyenkor a' sebzett kebel' fájdalmának is halgatni kell, 's nálom bizonyosan halgatni fog.

Szívesen várom a' találkozást, 's az ülésnek óráit (10-től 2-öig) kivéve mindenkor készen állok Ön kívánságára, csak valamivel előbb tudósítson, nehogy ismét véletlenül el kerüljünk egymást.

Isten áldja Önt! kívánja

tisztelője

Deák.

Széchenyi, *Naplója* szerint, december 4-én találkozott Deákkal. Két óráig tanácskozott vele s úgy látszik, Széchenyi nem volt megelégedve*) a megbeszéléssel. Ha tovább vizsgáljuk *Naplóját*, azt látjuk, Széchenyi mindinkább belátta, hogy Deákat nem tudja megnyerni, azért elhatározta, hogy Kossuth ellen mint hírlapíró fog küzdeni.

Ezt bizonyítják december 10—16-ika közötti följegyzései, melyek szó szerint így hangzanak:

Deczember 10-én: Kiss: Azt mondják én muszka czimbora vagyok, azért szólottam a panslavismus mellett — — — Gehe zu Deák, finde viele — — wir gehen spaciren, er — — der alte Rustre — — Fasse die erste Idee mich mit Helmezczy zu vereinigen. Schreibe an ihn den Brief!

Deczember 12-én: Sollte man es glauben, Deák will mit mir nicht einmal conferiren — und von Louis B. — Keiner der mit mir ginge. Ich bin reducirt auf meine Wahlbürger — — — Pulszky is már lenéz.

Deczember 13-án: Pulszky wird gegen Sie auftreten, und ist seines Triumphes sicher.

Deczember 15-én: Rede mit Helmezczy, ob er mir nicht die Zeitung übergeben und nachdem ich 4, 5 Tag in heftigstem Kampf mit mir endlich übereinkam — — — mit Deák, Louis B. — — zu brechen, und allein zu stehen! Er ist willig dazu.

Deczember 16-án: Gestern ein famoser Artikel von Kossuth — — der bei Deák redigirt — — und früher Louis Batthy. gezeigt, geschrieben. Mit Helmezczy wieder gesprochen.

Deczember 17-én: Nach allem was zwischen uns voring, sollte L. Batthy. mich besucht haben. Ich muss mit dem auch brechen . . . (Jegzetben). Ganz zurückziehen? Nein.

Mit Deák und Co. gehen? Kann nicht.

Gegen Sie? ja.

Wie?

Nach Wien gehen, dort soutieu suchen? — Nein.

Zeitung? — ja.

Deputirter? — vielleicht.

Mint már érintém, Széchenyi ugyanakkor, mikor Deákat

*) Deczember 4.: Mit Deák zwei Stunden. Ich glaube kalt . . . wir haben entdeckt, dass wir uns eigentlich nicht conveniren.

és más ellenzéki férfiakat igyekezett a maga tervének megnyerni, egyúttal a nevezetesebb kormánypárti vezérférfiakkal is, különösen Apponyi Györggyel gyakran tárgyalt. 1842 október 2-án, Bécsben való időzése alkalmával Gervay államtanácsosnál, Metternich bizalmas emberénél, lévén, egyenesen följánlta a kormánynak szolgálatát s megkérte Gervayt, adja ezen ajánlatát Metternich tudtára.¹⁾ Gervay örömmel fogadta e szándékot s megígérte, hogy beszél Metternichhel, s fölszólítja Széchenyit, írja le röviden kívánságát s hozza föl.²⁾ Közvetetlenül akadémiai beszéde után, november 28-ától kezdve néhány napon át Jósika Sámuellel, a későbbi erdélyi kancellárral, tanácskozott, a ki Zsedényivel együtt rá akarta beszélni, menjen legalább néhány héttel az országgyűlés megnyitása előtt Bécsbe tanácskozásra. Deczember 4-én³⁾ még épen oly értelmű 2 óráig tartó beszélgetése volt Jósikával, mint Gervayval Bécsben. Jósika, ki másnap Bécsbe utazott s mindenképen szerette volna Széchenyit a kormány számára megnyerni, följánlta közvetítését Metternichnél. Széchenyi elfogadta a közvetítést, de kifejezte abbeli aggodalmát, hogy Bécsben nincsenek bizalommal irányában. Széchenyi e kijelentést concret adat alapján tette, mint Gervaynak írt leveléből kitetszik, «megbizható forrásokból» úgy értesült, hogy «nem biznak benne, nem hisznek neki. E hírek különben már deczember 3-án arra indították, hogy a maga igazolására Gervaynak levelet írjon. Levelét 5-iki kelettel egy bizalmas emberével, Poschsál, 8-án tényleg elküldötte Bécsbe.⁴⁾

Kijelenti e levelében, hogy a bizalmatlansági hírre megváltoztatta szándékát s egyelőre nem megy föl Bécsbe. Nehezére esik, hogy így van a dolog, nem személye miatt, hanem, mert meggyőződött, hogy aránylag mily kevés fáradsággal

1) Lásd Majláth: *Gróf Széchenyi István levelei* III. 141. lapon.

2) Október 2-án: Gervay «Es kann uns nicht gleichgültig seyn den Stephan, ich sage den Stephan Széchenyi für uns zu gewinnen. Ich sprach den E. H. Ludwig . . . werde mit Fürst Metternich . . . schreiben Sie Schlagworte auf, und kommen Sie».

3) Deczember 4.: «Mit Jósika Samuel zwei Stunden discuriert ganz im Sinne wie mit Gervay — er geht morgen nach Wien».

4) Majláth: *Gróf Széchenyi István levelei* III. k. 140—144. l. Deczember 8-án: «Heute wird expedirt an Gervay. Weiss nicht was es verursachen wird, gemeint ist es aber gut.

lehet Magyarországon sok hasznosat eszközölni s hogy a kormánynak mily kevés derék munkása van. Legkevésbbé sem becsüli túl magát, hogy a kormánynak szüksége van rá, de viszont becsüli magát annyira s hiszi, hogy a kormánynak, melynek érdeke azonos a miénkkel, sok jó szolgálatot tehetne, különösen ha ismerné szándékát, czéljait. De bizalom hiányában nem értékesítheti nézeteit, azért nem utazik föl Bécsbe, hanem egyelőre reméli, hogy majd elfelejtik elmúlt politikai tevékenységét, melyekkel jót akart.

Azt hitte azelőtt, hogy a kormány a magyar alkotmány eltörlésére törekszik s a monarchia népeit egygyé akarja olvasztani. Nemzetéhez való hűségből ezért az ellenzékhez szegődött.

Miután azonban a magyar nyelv a törvény nyelve lőn s a kormány alkotmányos módon akar haladni, most kész a kormányt támogatni. Ebben csak nincs következetlenség! Ha itthon a túlzók köpönyegforgatónak kiáltanak ki, ezt inkább értené, mint azt, hogy Bécsben úgy beszélnek.

Azt mondják, erejét jobban kellett volna értékesítenie, ez igaz lehet és lehet, hogyha pályáját most kezdené, más-képen cselekednék, de azt bizonyosan állíthatja, hogy szándéka mindig tiszta volt és a mostani legnagyobb kormányfőrfőt (Metternichet), sohasem akarta félrevezetni.

Sokan azt is mondják, hogy megijedt a mozgalom miatt, s most megtér. Nem félős természetű. Különbben is, ma Magyarországon inkább attól kell félni, hogy semmi sem történik s az ország még mélyebbre sülyed. Ha pedig baj keletkeznék, a kormány nem engedné, hogy anarchiáig fajuljon. Nem fél, hanem szomorkodik, hogy Magyarország nem jut oly virágzásra, melyre juthatna, s így kárt szenved, a monarchia pedig megrövidül.

Ha tehát most a kormányhoz fordul, azért teszi, mert a kormányban találja föl azt a központot, melyből Magyarországnak és az osztrák császárságnak és mindenkinek jüva fejlődhetik.

Gervay Széchenyinek e levelét közölte Metternichhel, a ki oly fontosnak tartá, hogy Gervayhoz december 14-én intézett levelével felelt rá.

- Metternich levelében kijelenti, hogy őszintén válaszol Széchenyi levelére, mely neki szól, mert hivatottnak érzi.

magát arra mint államférfi, mint önálló lény, de mint olyan is, a ki az utolsó húsz év alatt sokszor volt Széchenyi iránt elismeréssel, de a ki viszont tévedéseit is korholta.

Kiragadja Széchenyi leveléből azt a kijelentését, melylyel elismeri, hogy a kormány nem akarja Magyarországot alkotmányától megfosztani, és kérdi, miért hitte, mikor ő már 1825-ben biztosította arról, hogy a császár nem akarja ezt, s e nyilatkozatát tettek igazolták. Széchenyi azon időben bizalmát kérte s látta, hogy ezt elnyerte, miért állott mégis intései ellenére azon mozgalom élére, mely végeredményében a mai zavart helyzetet előidézte. Figyelmezteti Széchenyit arra, a mit később az ifjúság fölizgatása, majd a korai nyelvkérdés, stb. ügyében neki mondott. E kérdések helytelen időpontban kezdeményezve csak zavart idéztek elő művelődés, fejlődés helyett. Ma, mikor a baj megvan s Magyarország oly helyzetben van, hogy az egyedüli gyógyszer a sokszor hánytorgatott erőszak, ma sok tévútra vezetett beismeri, hogy a haza az örvény szélén áll. Széchenyi is a szomorú igazság beismerője, s ha magát az érzetet nem ismeri el érdemül, elismeri annak a beismerést és intü, kövesse lelkiismerete szavát. Álláspontja nehéz, mint mindig, mikor az emberek magokkal ellentétes helyzetbe látszanak kerülni.

Metternich ezután {áttér Széchenyi azon kívánságára, hogy mi a kormány célja és szándéka. A kormány Magyarországot egészben és részeiben virágzóvá akarja tenni. Alkotmányos alapon biztosan áll s tudja, hogy haladnia kell, mert a megállás általános haladás közepett ugyanannyi, mint hátramaradás. A király teljesíteni akarja királyi kötelességét, kormányozni akar s nem engedi át a kormányzást avatatlanoznak. A király látni akarja Magyarország belső jólétének gyarapodását s nem azt, hogy szédelgő tervekkel elnyomassék; egyszóval azt akarja, a mit akarnia kell s a mire a haza igaz barátainak segédkezet kell nyújtaniok.

Ezt akarja a kormány is s nem téveszteti meg magát útjain, a melyek nyiltak.

A kormányhoz való csatlakozás könnyű; arra a széles útra kell állani, a melyen ő halad s csatlakozni kell közegeihez.

Gervay Metternichnek ezt a levelét megmutatta Jósikának akkor, mikor Jósika Sámuel nála megemlítette Széche-

nyivel való tárgyalását és kérte ez ügyben Metternichnél való kihallgatását.

Nyilván azzal a szándékkal mutatta meg neki a levelet, hogy Széchenyinek is tudtára adja. Jósika a lemásolt levelet december 27-iki levelével megküldötte Széchenyinek.

Jósika levele sem érdektelen, már azért sem, mert leírja benne azt az eszmecserét, melyet Metternich vele Széchenyiről folytatott.

Jósika nagy lelkesedéssel jellemzi Metternichet, kiemeli politikai éleslátását, mert előre látta, hogy Széchenyinnél csakhamar el fog érkezni a megismerés órája. Utalva pesti beszélgetésekre, Jósika biztosítja Széchenyit: nincs indokolva az az aggodalma, hogy előző politikai tetteire nem borítanak fátyolt s így bizalmatlanul fogadják a kormányhoz való csatlakozásának szándékát.

Metternich, az ő véleménye szerint, nagyon sajnálta, hogy Széchenyi oly pályán halad, mely az ő bizalma irányában nem volt méltányos, de a kormány törvényen alapuló nézeteivel is ellenkezett; de azt is hitte, azon az úton saját céljai miatt nem maradhat sokáig, mert a párt különzségei gondolkodóba fogják ejteni, hogy destruktív elemek közt lehetetlen a tisztességes haladás. Ily körülmények közt nem lehet szó bizalmatlanságról, hanem szükséges a kölcsönös bizalmat megerősíteni, s ez Széchenyi dolga.

Egyébként Metternich véleményét a következőkben foglalja össze: bizik abban, a ki úgy szegődik a kormányhoz, hogy az eszközök megválasztásában sem zavarja céljait; elfelejti a múltban elkövetett tévedéseket, ha a jelen tevékenység a jövőre nézve biztosságot nyújt, de a biztosságot nem szavakkal, hanem tettekkel kell bizonyítani.

A célzt Metternich kifejtette levelében, ez Széchenyié is. Az alapelveket is megjelöli általánosságban, részletekbe nem bocsátkozik, ez azok kötelessége, a kikben van erő és jóakarát loyális politikát üzni. Ilyen Széchenyi is, azért közreműködése kedves lesz. Nyilatkozzék tehát, mit tart a viszonyokhoz képest különösen fontosnak és mily eszközökkel véli a meghatározott célzt elérni. Csak akkor remélhető a kitűzött cél elérése, ha világos, hogyan fogta fel az egyes az állam vezető közegeihez való helyzetének szükségszerű viszonyát és hogyan óhajtja saját célját egy észszerű és

törvényes kormánypolitikának megállapodásával összhangba hozni.

Tudja, hogy ez nem találja készületlenül. Ha bizalmára méltónak tartja, szívesen közvetít, de megjegyzi, hogy személyes megjelenése később a legczélszerűbb.

* * *

Ha Széchenyinek párhuzamos vállalkozását figyelemmel kísértük, lehetetlen be nem látnunk, hogy egyik sem sikerült: az ellenzéki férfiakat nem sikerült a maga részére nyernie, Metternich válasza meg oktató és teljes megadást követelő hangjával alkalmas volt arra, hogy Széchenyi gondolkodóba essék.

Az ellenzéki vezérférfiakkal, Deákkal és Batthyány Lajossal már 1842 december 17-én tisztában volt s mivel ők Kossuthtal és irányával nem akartak szakítani, megérlelődött benne a gondolat, hogy újból egyedül fog Kossuth ellen föllépni, de ezúttal nem úgy, mint a *Kelet Népe*vel tette, könyvalakban, hanem újságban mint hirlapíró.

Már december 10-én megírja Helmeccyhez, a *Jelenkor* szerkesztőjéhez, nyílt levelét, hogy bonyolodott állapotunkra való tekintettel, «mellyből alig lesz rendszerű mozdulhatás egykönnyen, ha némi napirenden levő fallaciák azok előtt hováhamarább tisztába nem jönnek, kiken forog vérünk emelése, vagy annak méregtüli megóvása», hidegvérű megfontolás után, de «nem csekély lelki vihar közt»* elhatározta, hogy a sajtó mezejére lép. Nyílt leveléből kétségtelenül kitűnik, hogy e működése Kossuth ellen irányul s a *Kelet Népe*nek folytatása. Ezt bizonyítja egyebek közt a következő részlet is: «Félre azért minden mellékes tekintettel, minden személyes hajlammal, 's ki a' sikra határozottan, szilárdul. Mert hiszen figyelmeztetés, millyessel a' *Kelet Népe*ben szolgálék, mint látom, nem használ, 's ekkép szükséges, hogy franczhoni — hony soít, qui mal y pense (!) — szójárás

*) Deczember 25-én például így ír *Napló*jában: «Ganze Nacht halb wach, eine Idee peitschte die andere — sehr matt aufgestanden! Wäre doch mein Leiden von moralischer Art? Das Gehirn krank? Dann ist's die Frage, ob ich meine Isolirung zu ertragen im Stande bin, — oder unterliege; denn aufhören wird diese Stellung nicht mehr!»

szerint ezen jó urak számára, kik a' nemzet nevében declamálnak, 's kiknek hivatásuk (!?) a' sanyar Cató szerepét játszani, ugyancsak rányomassék az i betűre a' pont, mihez képest aztán az embert megértsék.»

Széchenyi e levelében felajánlja a lapban való közreműködését oly feltétel alatt, ha a lap szebb formát nyer, a *Jelenkor* helyett *Független* czímet vesz fel, ha cikkeit nem névtelenül közli, sem megcsillagozva.

Helmeccy Széchenyinek nyílt levelét válaszával együtt deczember 22-én adta ki a *Jelenkorban*, mikor már a következő szerződést*) kötötték:

Ideiglenes szerződés, gr. Széchenyi István és Helmeccy Mihály közt a' *Jelenkor* hirlapbani részesülés iránt.

1. A' hirlap kiadásai és bevételei talajpául azoknak f. 1842-iki második félévi állapotja vétetik.

2. A' kiadásoknak e' szerint nem szabad növekedniek — kivéve a' mennyit a' mostani példányszámon fölül nyomtatandó példányok költségei teendének vagy ha netán akár a' hirlap mostani külsejében, akár a szerkesztési személyzetben valamelly költségnövesztő változtatást tenne a két fél egyetértőleg.

3. A' bebizonyítandó mostani tiszta jövedelmen túl beveendő tiszta nyereségben két szerződő fél egyenlően fog osztozkodni.

4. Minden 6 hónapban számolnak a' szerződők; és valamint a' kész pénzbeli nyereség úgy a' netalán künmaradt és behajtott illetőségek is két egyenlő részre is osztatnak.

5. Gróf Széchenyi Istvánnak szabadságában marad, könyveket vagy röpiratokat írni, mellyekben Helmeccynek semmi joga és szólása nincs.

6. Gróf Széchenyi István teljességgel nem köti meg magát arra nézve, mikor és hány cikket írjon a' *Jelenkorba*.

7. Ha azonban 6 hónap folyta alatt semmit sem írna e hirlapba, jelen szerződés megsemmisítettnek lenne tekintendő.

8. Mig gróf Széchenyi István és Helmeccy e szövetség-

*) Megvan az Akadémia Széchenyi-Múzeumában.

ben maradnak, ezen utolsónak nem áll szabadságában a' *Jelenkort* illetőleg bárki mással akár pénzügyi tekintetben szövetkezni, akár a' hirlapi jogot a' gróf egyetértése nélkül eladni. — Eladás esetére pedig a' grófnak megvételi elsőse lenne.

9. A' gróf czikkeiben az ő megegyezése nélkül semmi változtatást tenni vagy azokat csillagos jegyzetekkel kísérni nem szabad.

10. Jelen szerződésből mindegyik fél egy-egy példányt tart magánál pecsét alatt, és az egész szerződés Bártfay László és Tasner Antal urakat kivéve, mindenki előtt titok maradjon.

11. Ha a' két szerződő fél egymástól megválni kíván, e' szerződést barátságosan megsemmisítik.

12. Azon esetre pedig, ha a' két fél valamely e' szerződésből származó jogkérdést kölcsönös egyetértés által barátságosan el nem tudna intézni — minden nyilvános fellépésről vagy pörútjáról lemondanak, hanem a kérdés elintézése végett mindegyik fél egy-egy személyt választ szabad tetszése szerint bíróul, ezek ketten pedig egy harmadikat, kiknek ítéletében mind a' két fél végkép megnyugszik minden feljebb vagy másuvá vitel nélkül.

13. Magátul értetődik 's itt világosan is kiköttetik, hogy gróf Széchenyi István a' *Jelenkor*ba általa irandó czikkekre nézve tulajdoni jogát fentartja akképen, hogy azokat később bármikor könyvben vagy egyéb uton is tetszése szerint újra kinyomtathatja, 's azok iránt akármikép intézkedhetik.

Deczember 20-ikán 1842

Gr. Széchenyi István
Helmeczy Mihály.

Széchenyi nyílt levelének megjelenése előtt, deczember 18-án jelent meg a *Pesti Hirlap*ban Wesselényi *Nyilatkozata*, a mely formális tiltakozás volt az akadémiai beszéd ellen. Ez a körülmény s hogy Bécsből a hó végén nem a legkedvezőbb híreket vette Jósika és Metternich említett leveleiből, teljesen megerősítették Széchenyit elhatározásában s különösen 1843 első felében Kossuth ellen írt czikkeinek egész sorozata jelent meg a *Jelenkor*ban s ezek tulajdonképen Kossuth *Feleletére* válaszok voltak.

Metternich nem volt megelekedve¹⁾ Széchenyi elhatározásával. Úgy látszik, azt remélte, hogy Széchenyi megadja magát; de azért figyelemmel kísérte működését, mert Jósikának le kellett fordítania számára Széchenyi czikkeit.²⁾

Tény az, hogy a május 18-ikán megnyílt országgyűlés előtt a kormány emberei, különösen Apponyi, Jósika és Wirkner, nagyon azon voltak, hogy Széchenyit pártjoknak megnyerjék. Ez sikerült nekik, mert Széchenyi részt vett tanácskozásukban sőt márcziusban a kancellárnál, úgyszólván, szövetséget kötött³⁾ velök. Az országgyűlésen már a kormány hívének vallotta magát, mert az elhagyván régi conservatív álláspontját, tagadhatatlanul a reformok terére lépett. A kormány eljárása azonban nem tetszett neki, mert nem lépett föl kapcsolatos és egységes reformtervezettel, hanem — mint a királyi előadásokból is látható volt — beérte egyes dolgok javítgatásával. Széchenyi véleménye azonban az volt, hogy a kormány csak kapcsolatos egész reformtervezettel mutathatja meg, hogy biztos a célja s ez erejét növeli s így minden téren gyarapodni fog tekintelye, míg az ellenkező esetben ingadozni fog, tekintelye meg így csökken s az országban pedig a zavar nőttön-nőni fog.

Ezt az eszméjét egy egész emlékiratban (Sz. *Memoire I*-nak nevezi s Pozsonyban 1843 július 17-én fejezte be) fejtette ki s ezt 1843 július 19-én elküldötte Gervaynak, hogy Metternichnek mutassa be. Emlékiratában őszintén és bátor hangon fejt ki álláspontját s azt hiszem, ez időből kevés oly iratunk van, a mely oly merészen tárta fel a kormány előtt saját hibáit.

1) 1843 február 22-én: «Ich komme alle Tage mehr durch Jósika's Briefe und Schweigen zur Conviction, dass Metternich mein Auftreten in der Zeitung auch nicht goutirt. Sie plumpsen mit K. in die Sauce. Sie schänden sich. Wollten den Machiavel verschützen! Sie dachten K. treibt alle unruhigen Reichen in die Arme der Regierung. — Ich stehe auf, und sage: nicht zu Madarász, nicht zu Mett — aber zur Constitution.»

2) 1843 márczius 3.: «Bei Apponyi. — Jósika sagte ihn für mich ad amicas aures, dass er für Mett. meine Zeitungs-Artikeln übersetzen müsse.»

3) Márczius 25-én: «Beim Kanzler, wo quasi eine Allianz geschlossen.»

Eszmemenete *) a következő: Ha e mostani (1843/44-iki) országgyűlés kir. propositióira a rendek nem közelednek a kormányhoz, akkor világos, hogy Magyarországot nem lehet alkotmányos módon kormányozni, mert a kisebbséggel való kormányzás ellenkezik az alkotmányos fogalommal. Ez okból a kormánynak már a mostani országgyűlésen arra kell törekednie, hogy többséget szerezzen. Ha nem tudja megszerezni, akkor azon kell gondolkoznia, mit tegyen, hogy az ország mint az osztrák császárság integrans része ne heverjen parlagon vagy ne legyen zürzavarban. Mielőtt alkotmányellenes térre kell lépni, meg kell mindenképen kísérelni, hogy a czélt békés úton, rázkódtatás nélkül lehessen elérni.

Czélja, hogy megmutassa, mit tegyen az alkotmányos és nemzeti alapon álló kormány, hogy a többséget megszerezze. Ennek kimutatására szükséges a régi kormányok és a mostani kormány intencióinak összehasonlítása.

Mióta Magyarország az osztrák császársággal összeköttetésbe került, állandón arra törekedtek a kormányok, hogy centralisatióval és elnemzetietlenítéssel az államgépezetet egyszerűsítsék. Ez a terv, mely Mária Teréziával majdnem teljesedett, József császár heves fellépése miatt dugába dőlt, úgy hogy a kitűzött czélt már nem tudta elérni sem Lipót császár enyhességével, sem Ferencz császár kormánybölcsességével, mert a hazaszeretetet és az ősi alkotmány iránti szeretetet nem lehetett erőszak alkalmazása nélkül elnyomni. Újabb időben elejtették a tervet és kimondták, hogy az osztrák államban együtt levő néptörzsek nemzetiségét és kormányformáját tiszteletben kell tartani és csak azt szabad a kormányformából, szokásaiból és ősi terményeiből kiküszöbölni, a mi az egész állam összhangját zavarhatja.

Magyarország ezen az alapon felvirágozhatik — mert a haza jobb fiai rajongnak nemzetiségökért és ősi kormányformájokért.

A beolvasztó kísérletek azonban sokáig tartottak s a haza jobbjai állandó védekezésre voltak szorítva, így a kor-

*) Lónyai: *Gr. Széchenyi István hátrahagyott munkái* című értekezésében (megjelent a *Budapesti Szemle* 1875. évfolyamában és külön is) bő kivonatban közli az emlékiratot, de nem tudja a korba beilleszteni, azonkívül hatásával sincs tisztában, azért szükséges itt az emlékirat taglalása.

mány iránti bizalom nem állhat egyhamar helyre, ehhez idő, türelem kell s mindenekfölött oly jól átgondolt terv, a mely Magyarország igényeit több évre előre fontolóra veszi, hogy így a kormány ingadozás nélkül intézkedhessék és halad-hasson.

A kormány 1825 óta áll alkotmányos alapon, azóta 18 év telt el és noha a kormány nagyon türelmes volt, még sem folynak a dolgok jól, sőt inkább rosszúl. Ennek oka abban van, hogy a kormány nem biztos és nem egyöntetű terv alapján cselekszik, azért látszik gyengének és ezért kedvetlenített el minden jóérzelműt.

A régi rendszernek a centralisatio volt alapterve s így mindenki tisztában volt azzal, mit tegyen: a kormányhoz szegődött vagy távol tartotta magát tőle; de a mostani rendszernek nincs terve; innen van, hogy sokszor ingadozik, az ország pedig napról napra süllyed. Az új rendszer számára tehát részletes tervet kell kidolgozni, hogy a szerint következetesen lehessen cselekedni. Ki tud ily tervet készíteni?

A megyei rendszer Magyarországon oly szövevényes, hogy a kormány erős párt nélkül nem létesíthet tartós reformot, mert itt nem használ már a javítás s a kormánynak vagy egy csapással erőszakosan kell rendet teremtenie, vagy mindazokkal összeköttetésbe kell lépnie és tanácsukkal kell élnie, a kik őszinte hívei, de kiket a kormány, mert nem álltak szolgálatában, nem vett figyelembe, sőt ellensúlyozott és az elégedetlen ellenzék táborába kényszerített.

Az erőszakos föllépést kerülni kell, azért szükséges alkotmányos, nemzeti kormányt támogatni akaró független, de loyális egyénekből álló testületet alakítani. Tervének részletes kifejtésére kívánatos volna, hogy a kormánnyal szoros összeköttetésbe kerüljön.

Ha a jelölt út hosszadalmasnak látszik, akkor csak a provisorium marad hátra, mert a czélnak provisorium nélkül való elérésénél nem szabad elfelejteni először azt, hogy az 52 vármegye, melynek többsége nélkül semmi sem törvényes, tudatlan és izgatott állapotban van s velök nem tisztességes rábeszéléssel, hanem pénzzel, borral és szenvedélyességgel lehet célt érni, és másodsor, hogy a kormány alkalmazottjai, mint megvásárolt emberek, nem állanak közbecsülésben. Ha tehát erőszak nélkül akarja a kormány a célt elérni, a

szenvedélyességet kell kihasználnia s ezt addig, míg a kormány alkalmazottai iránt a bizalom vissza nem tér, csak a nevezett független testület teheti. Részletekbe nem bocsátkozhatik s egyelőre kijelenti még, hogy mindenekelőtt két fődolgot akar elérni: hogy a nemesség valamilyen adót fizessen s hogy a kormány végrehajtó ereje erősödjék.

Széchenyi erre az emlékiratára sokáig nem kapott semmiféle választ. November elején *) személyesen fönn volt Bécsben s Metternich még csak említést sem tett arról. Erre Gervayhoz ment, hogy nyíltan beszéljen, akarják-e szövetséges társnak vagy nem, de ekkor megy saját útján. Gervaytól ekkor megtudta a kormány véleményét: emlékiratában nincs semmi. Ugy látszik, e kijelentés nem hozta ki sodrából, mert a reformbizottság szervezésének szükségét megvitatja Kübeck miniszterrel, Hartiggal, a ki elfogadta érvelését s Fiquelmontot ajánlta elnöknek.

Széchenyi elfogadta Hartig ajánlatát. Hazautazván Pozsonyba, azonnal elkészíté második emlékiratát **) — melyet *Memoire II*-nak jelölt — s ebben részletesen kifejti nézeteit a reformbizottság szervezése ügyében.

Véleménye szerint a magyarországi állapotok napról-napra zavartabbak lesznek s már-már az osztrák örökös tartományokra is izgatón hatnak, azért a monarchia érdekében szükséges Magyarországon gyökeres és következetes rendszerrel segíteni. Segítene úgy lehet, ha Bécsben egy állandó magyar bizottságot szerveznek, a mely gondoskodik Magyarország fejlődését előmozdító tervekről, hogy a császár és a kormány a kellő időben és határozottsággal és következetességgel intézkedhessenek.

Igaz, hogy ez új dolog s talán egyesek hatáskörét csorbítja, de a kormány mostani útja is új. Nemrég a kormány hallani sem akart reformálásról, akkor nem is volt szükség ily bizottságra, de most sokan abban a véleményben vannak,

*) November 1.: «Von Metternich gar keine Notiz — Ich werde . . . offen sprechen — Wollt ihr mich zum Alliirten — oder ich lege mich nieder, oder gehe meinen Weg . . . Bei Gervay — — mit ihm offen gesprochen. Er endlich: Ja wir haben einen Plan . . . Ihr Memoire enthält nichts!»

**) Közzé tette Liphay Sándor Gróf Széchenyi István műszaki alkotásai című művének függelékében.

hogy javítgatás helyett valami kapcsolatos egész tervvel kell föllépni s a kormány is, mint az utolsó királyi előadásokból kitűnik, a reformok útjára lépett, így ma ily bizottságra szükség van, mert a magyar cancellaria amúgy is meg van terhelve munkával. A cancellárnak különben is az a kötelessége, hogy az államgépezetet jókarban tartsa, legfeljebb itt-ott javítson, így tehát reformtervekről nem gondoskodhatik a nélkül, hogy tulajdonképeni kötelességét el ne hanyagolná, mert ez két munkakör s ennek teljesítésére két testület kell. Ha tehát a kormány azt akarja, hogy a panaszok elsimuljanak s őt az alkotmány támaszának tekintsék, oly reformbizottságot kell fölláztatni, melynek legalább néhány tagja semmi egyébvel, csakis Magyarország fejlődésének kérdésével foglalkozzék. S mivel arról van szó, hogy Magyarország különleges intézményeivel s nyelvével mint az osztrák monarchiának integráns része végre az örökös tartományokkal teljes és helyes összeköttetésbe helyeztessék, e bizottság nem lehet a cancellaria kirendeltsége, hanem azokból az elemekből kell egybeállítani, a kik részben a kormány tagjai, részben az említett cél érdekében dolgoznak. Ajánlja, hogy a bizottság tagjai gróf Fiquelmont elnöklete alatt Majláth országbíró, Lonovich püspök, a cancellár, Gervay, Pipitz államtanácsi előadó, Krause, Apponyi György, Szögyény udvari tanácsos, Wirkner, Ferstel kormánytanácsos, ő maga (Széchenyi) és Paziázi Mihály mint jegyző legyenek.

E bizottságnak a bécsi burgban kellene üléseit tartania, mert így azt hinnék az emberek, a felség maga intézi a reformokat, s ez által mindenki komolynak tartaná az intézményt. Az intézmény keletkezéséről nem tanácsos beszélni, főnnállását viszont nem szabad eltitkolni; az első esetben azért, mert ha a bizottság csodát nem művel, népszerűtlenné válik, az utóbbi esetben pedig azért, mert a kormány pártolónak lelohadt kedvét nagyon emelné.

Minél előbb kezdi e bizottság működését, annál jobb s működésének köre az volna, hogy figyelje meg, mi történik Magyarországon, gondoskodjék mindenről előre, hogy a felség s kormánya minden kérdésben idővesztegetés nélkül intézkedhessék. A bizottság még ezen az országgyűlésen is tehetne szolgálatot, de az országgyűlés bezárása után azonnal hozzá kellene fogni a munkálkodáshoz, mert a mint manap-

ság minden ügy már a gyűlés előtt eldőlt, a kormánynak is az országgyűlés előtt biztosnak kell lennie győzelméről.

Ezután Széchenyi saját személyére térve kijelenti, hogy bebizonyította, hogy a kormány nézetei iránt bizalommal van, mert volt bátorsága az azt kétlő pártja ellen föllépni. De ha most a kormány nem viszonzozza bizalmát, két szék közt a pad alá kerül. Kijelenti, hogy ha a kormány ajánlatát nem veszi figyelembe, akkor saját belátása szerint halad politikai pályáján, mint azelőtt. Nem fenyegetőleg mondja azt, mert méltányolja a kormány loyális irányát, csak szeretné megtudni, talál-e támaszt a kormányban vagy saját és pártja erejére van-e utalva, a melyet minden pillanatban létesíthet.

Az ő célja Magyarország nemzeti és alkotmányos fejlesztése, de nem felejtí el, hogy ezt az osztrák összállammal való szoros kapcsolatban kell keresni. Ha ily értelemben szüksége van a kormánynak reá, adjon neki alkalmat, hogy nézeteit szóbelileg is kifejtse.

Tudja, hogy a kormány nélküle is eléri célját. Azonban biztos és hű harczoza kevés van, azért ha ajánlkozik, nem túlbecsülésből, hanem abban a tudatban teszi, hogy tiszta politikai jellemével, bebizonyított erkölcsi bátorságával hozzá járulhatna ahhoz, hogy a kormány helyzete megkönynyebbüljön.

Ezt az emlékiratát 1843 december közepe táján elvégezővén, fölolvasta Wirknernek, Majláth országbírónak,* Apponyi Györgynek, a kik mind helyeselték, s erre 28-án Wirknerrel Bécsbe küldötte.

Wirkner hazajövelekor 1844 január 6-án levelet hozott Gervaytól, hogy Széchenyi menjen Bécsbe, Metternich beszélni óhajt vele. Széchenyi azonnal fölment, mert abban a reményben volt, hogy emlékirata dolgában akar vele beszélni. 8-án három óráig tartó kihallgatáson volt nála, de csalódott, mert Metternich emlékiratáról még csak meg sem emlékezett. Rögtön ment Gervayhoz s itt kisült, hogy még senki sem olvasta. Erre elpanaszolta a dolgot Metternich feleségének, a kitől azt kapta feleletül, miért nem jár egyenes úton, miért nem adta be egyenesen férjéhez. Széchenyire rossz hatással volt ez az eset, mert látta, hogy csak beszélnek; érezte kel-

*) Ez megígérte, hogy elküldi Eötvös József memoireját.

lemetlen helyzetét, hogy az országban tekintélye nagyban csökkent, Bécsben pedig semmi befolyása nincs.*)

Széchenyi az első emlékiratában jelzett s a nemesség megadóztatását célzó tervét, a melynek érdekében *Adó és két garas*, továbbá *Magyarország kiváltságos lakosaihoz* című irataiban izgatott, minden erejével igyekezett megvalósítani, úgy hogy még az ellenzékkel s Kossuthal is összeköttetésbe lépett tervének keresztülvitelére. De az adózás ügye minden fáradozása mellett megbukott. Véleménye volt, hogy az ügy az ellenzék makacsságán mulott; ehhez hozzájárult, hogy az ellenzék a vám ügyében nem nyervén kedvező határozatot — megalakította a védegyletet.

Ez a két körülmény továbbá az, hogy a cancellaria élére Apponyi György került, Széchenyit arra birták, hogy teljesen a kormány mellett foglaljon állást.

Mint láttuk, Széchenyi ajánlatát a kormány tulajdonképpen nem fogadta el, azonban kétségtelen, hogy a kormány további magatartására hatott. Kitűnik ez a nyelvi kérdésnél elfoglalt magatartásából, de kitűnik az 1844 márczius 26-ikán a nádornak küldött királyi leiratból,**) a mely figyelmezteti Majláth cancellárt, «hogy okvetetlenül szükséges a végpontokat ismerni, melyek felé haladni kell s egy kimerítő, a kormányra nézve vezérfonalul szolgáló tervet megállapítani, mely szerint a magyarországi viszonyok politikai, alaki és anyagi tekintetben szabályozandók» s felszólítja, hogy a nádorral és országbiróval készítsenek oly munkálatot, «melyben a cél és az eszközök szabatos megjelölésével a közel jövő teendői határozatnának meg».

Kitűnik Metternichnek 1844 május 9-én a nádorhoz küldött memorandumából is, melyben kifejti, hogy Magyarországon az 52 megye a hatalom s ha a kormány többséget akar szerezni az alsóházban, a megyéket új kormányzattal kell ellátnia s a tanácskozás tárgyait nem királyi előadások alakjában, hanem javaslatok alapján kell az országgyűlés elé adni, s azt bizottságoknak kell előre megvizsgálni és megvitatni.

*) Ezt már 1843 szeptember 6-án is kifejezi *Naplójában*: «Ich bin planlos. Hier schlecht angeschrieben, in Wien keinen Einfluss.»

**) Lásd Ballagi Géza: *A magyar nemzet története*. IX. 568. l.

Látható ezekből, hogy Széchenyi actioja még sem volt hiábavaló.

Ki kell emelni emlékirataiban az őszinte és bátor hangot, mely páratlan e korban, másodszer éleslátását, mert fölismerte a bajt s józan segédeszközöket ajánlott. Ki tudja, ha álláspontját elfogadják, nem vették volna-e útját a későbbi rohamos, lázas haladásnak! Metternich azonban, úgy látszik, kicsinyelte az ellenzék mozgalmát s a célzt az adminisztratori rendszerrel is elérhetőnek vélte.

Az is bizonyos, hogy a kormány Széchenyit ezentúl igyekezett a maga számára megnyerni. Erre vall az a körülmény, hogy Metternich mind sűrűbben hivatja magához Magyarország anyagi fölvirágzását célzó tanácskozásokra. Miután pedig Apponyi vette át a cancellária vezetését, ez minden áron óhajtotta Széchenyit valami vezető állásra megnyerni s ily irányban egyengette útját.

Már 1845 január közepén a nádor neje bizalmasan értesíti, menjen föl Bécsbe, mert valami állásra szemelték ki. Április elején Sina már gratulált is neki, mint miniszternek. Május 1-én maga Metternich szolítá föl nyilatkozatra, elfogadná-e annak a bizottságnak vezetését, a mely az ország anyagi érdekeit mozdítaná elő.

Széchenyi válaszában a legnagyobb készséggel fogadta el az ajánlatot, mégis midőn május 21-én Gervaynál körülményesen értesült, miről van szó, mily viszonyba kerül a kormánynyal, fölébred függetlenségének érzete s ennek hatásosan kifejezést is ad.*)

A felség csakhamar (május 28-án) kinevezte s augusztus 16-án megkapja az erről szóló díszes okiratot, (megvan a Széchenyi-Múzeumban) a mely szószerint a következő:

Ő császári és apostoli királyi Felsége legkegyelmesebb urunk nevében Sárvári-felsővidéki Gróf Széchenyi István, csász. királyi aranykulcsos úrral, az orosz csász. sz. Vladimír rend IV-ik osztályú, a porosz kir. katonai érdem, szárdiniai

*) Május 21. Gervay. «Ich soll Chef von einer Commission seyn. — Sprach vielleicht viel zu viel. Glauben Sie ja nicht, dass ich zum Kreuz gekrochen bin. Wenn sich die Regierung nicht veränderte — — hätte auch ich mich nicht geändert. Soll die Regierung auf falsche Wege gerathen und ich bin wieder gleich in der Opposition. Ich bin unabhängig.»

szent Móricz és Lázár, szicíliai sz. Ferdinand- és az érdemrendek vitézével, a bajor kir. tudom. akadémia tiszteletbeli tagjával, a magyar tudós társaság másod-elnökével, s több vármegyék táblabírájával kegyesen tudatandó:

Ő Felsége f. é. Kisasszonyhó 15-dikén kelt legfelsőbb kéziratánál fogva, a fenczimzett Gróf Urat a magyar királyi helytartótanácsához tanácsossá, egyszersmind az újonnan állított országos közlekedési bizottság elnökévé kinevezni, ezenfelül valóságos belső titkos tanácsosi czímmel díjmentesen felruházni méltóztatott. Melly kegyelmes királyi elhatározat a fenczimzett Gróf Urnak örvendetes tudomásul s hivatalos maga alkalmazása végett ezennel értésére juttatik. Kihez egyébiránt Ő Felsége császári királyi kegyelmével kegyesen hajlandó marad. *Báró Bedekovich Lajos, Platthy Mihály.* Ő császári és apostoli királyi Felsége által. Bécs, Kisasszony hó 16-ikán 1845. *Jászay Pál.*

* * *

Széchenyi ezután a kormány szolgálatában igyekezett reformműködésével (ezek közt legnevezetesebb a Tiszaszabályozás) a hazát szolgálni.

Széchenyi azt a célját, hogy Kossuthot izgató működésében ellensúlyozza, fentebb vázolt második föllépésével, mint hirlapíró, sem tudta elérni. Hivatalt vállalt, hogy a reformok terén érjen el eredményt vele szemben.

Kossuth tért nyert s a védegyeletben s *Hetilapjában* és a pestmegyei gyűléseken még nagyobb erővel folytatta izgató működését, úgy hogy Széchenyi egy önálló művel, a *Politikai Programmtöredékekkel* lépett föl ellene.

Ez volt Széchenyinek harmadik támadása Kossuth ellen.

VISZOTA GYULA.

JAPÁN ELBESZÉLÉSEK.

I.

Momotaro (Baraczkfi).

Réges-régen, sok-sok évvel ezelőtt, élt valahol a nagy hegyek között egy öreg asszony és egy öreg ember. Nem voltak ők gazdagok, de becsületes munkájok után tisztességesen megéltek. Boldogok is lettek volna, ha az Isten csak egy öklömnyi gyerekkel áldotta volna meg őket. Ez volt az egyetlen dolog, a mi megkeserítette néha csendes napjaikat.

Egy ilyen keserves napon — épen gyerekünnep volt s az egész falut zászló- és virágerdővel borították el — az öreg ember kedvetlenül vette vállára kaszáját s elment a hegyre kaszálni. Az öreg asszony sem tudta kiállani a falu nagy örömszaját, összeszedte hát a szennyes ruhákat és elment a patakra mosni. Mosódézsáját maga mellé állítva, kezdett munkájához s bizony szinte annyi könnye csurgott ki, mint a mennyi víz a kimosott ruhából.

Estére hajlott az idő, mire elkészült. Már épen hazafelé indult, mikor — nagy bámulatára — egy akkora baraczkot látott a vizen lefelé úszni, mint egy óriási görög-dinnye. Előrehajolva nézte az öreg asszony az úszó csodát. «Ez már aztán derék egy baraczk — motyogta magában — ötven esztendő múltam az idén, de ehhez foghatót még nem is hallottam életemben, nemhogy láttam volna; felséges íze lehet! Megvárom, kifogom s haza viszem az én öregemnek: ej! de fog örülni neki Istenem». Azzal kinyújtotta kezét a baraczk után. Nem tudta elérni s nem kapott egy ágat a közelben, hogy azzal kihuzhatta volna. A baraczk lassan úszott lefelé s az öreg asszony azt sem tudta hamarjában

mihez fogjon. Egyszerre csak kiderült az arcza, eszebe jutott a halcsalogató nóta:

A tenger vize keserű,
A folyóé édes,
Kerüljed el a keserűt,
Keresd föl az édest.

Alig mondotta el 2—3-szor gyorsan pergő szájjal a bűvös mondatot és ... csodák csodája, a baraczk egyre közelebb jött s az öreg asszony előtt megállott. Ölébe kapva vitte haza, a kimosott ruhával együtt, a nagy baraczkot az asszony s otthon nagy gyönyörűséggel nézegette. «Hogy fog örvendeni neki az én öregem, ha hazajön», szolt s türelmetlenül ki-kifutott a ház elé, megnézni nem jön-e már?

Végre alkonyat felé meglátta, a mint egy nagy kötés füvel, a hátán befordult az utca szögletén. Nagy garral futott eléje: «Édes öregem! Édes öregem! de jó hogy itt vagy, de jó hogy hazajöttél, már alig birtalak várni tégedet.»

— De nagy lármát csapsz! — válaszolt a férfi — talán valami baj esett a háznál, a mig oda voltam?

— Nem, nem! Hála Istennek nincs semmi baj — felelte az asszony — hanem valami jó dolgom van számodra, a minek azt hiszem, igen fogsz örülni.

Kíváncsi vagyok, mi a kö lehet az a jó csoda, szolt az öreg, mialatt lábait lemosva, a szobába követte sűrgető asszonyát.

Az öreg asszony ezalatt fölkarolva az óriási baraczkot, nagynehezen a vágó-deszkára helyezte azt, nagy kést tett melléje s nevető arcczal mondotta:

— Na, nézd édes öregem, itt van az a jó csoda, vágd föl iziben s csillapítsd vele fáradságodat.

A férfi elbámulva nézte az óriási gyümölcsöt: «Milyen nagy ez a baraczk, ugyan honnan vetted asszony?»

— Nem vettem én fiam — felelt az asszony, — hanem kaptam. Azzal elbeszélte, hogy és mint esett a dolog.

A férfi hallva beszédét, egyre jobban örült. — Hála Istennek érette — szólott, — jó éhes vagyok épen s így rögtön megkóstolom. — Azzal felvéve a kést, neki fohászzkodott, hogy ketté vágja a baraczkot. Ám alig hogy hozzáértette a kést a baraczk belsejéből egy tündércsengésű gyerekhang szólalt meg:

— Várj csak egy kicsit édes öregapám! — Alig hogy elhangzott e szó a baraczk magától kétfelé nyílt, kiugrott belőle egy aranyos, édes fiucska s a két öregot köszöntve, így beszélt az ijedtségtől szólni sem tudó párhoz:

— Ne féljeteK, ne féljeteK! Nem vagyok én rossz manó; az Isten parancsára az égből jöttem le hozzátok. A jó Isten könyörült fájdalmatokon, hogy nincs gyereketek s engem nektek ajándékozott. NeveljeteK föl, mint saját gyermeketeKet. Ne féljeteK, jó fiú leszek.

A két öreg majd hogy oda nem lett bámulatában és örömeiben. Persze hogy elfogadták, persze, hogy fölnevelték, úgy szerették, mint a mindennapi kenyeröket, csakhogy épen a tenyerökön nem hordozták, azt is azért, mert a fiú igen nagy és erős volt az ő öregségökhöz. — Mivel a baraczkból került a világra, elnevezték őt «Baraczkfi»-nak, (Momotaro) s ez a név rajta is maradt egész életében.

Mint a kilőtt nyíl, repültek az esztendőK. Momotaro egy-kettőre nagy fiú lett, szülőinek egyetlen öröme, öreg napjaiknak hűséges támasza és reménye. — Az Isten megáldotta munkájokat, jó módba kerültek s mintha megállott volna fölöttök az idő, alig vénült az öreg pár valamit, pedig tizenöt hosszú év telt el azóta.

Ebben az időben rossz napok jártak Japánra. Az észak-keletre fekvő ördögziget gonosz lakói mindegyre betörték az országba s a lakosok százait elrabolva, megették. Az egész ország gyászos rémületbe esett, de segíteni nem tudott senki. Mikor Momotaro meghallotta e dolgot, igen komoly lett; napokig szavát sem lehetett hallani.

Végre egy este — épen tizenöt éves születése napján — így szólt apjához:

— Apám uram, egy szerencsés percz engemet fiokká tett. Magok fölneveltek a legnagyobb gonddal és szeretettel. Az én hálám nagyobb ezért, mint a hegy, a hol apám uram kaszálni szokott és mélyebb, mint a folyóvíz, a hová anyám-asszony mosni jár.

Az öreg ember megzavarodva nézett a fiúra. — Oh! az semmi — szólt — Isten rendelete, hogy a gyermeket a szülőknek föl kell nevelni s aztán a gyereknek, ha szülői elvénültek, viszonzásúl segíteni és tartani kell szülőit. Ezt mindenki jól tudja és minden japán így cselekszik szó nél-

kül. Te most köszönetet mondasz nekem! Mi az oka ennek, mondd meg, mert ez engemet igen nyugtalanrá tett.

— Nehogy rosszat gondoljanak édes apámék rólam, a mit mondtam és még mondani akarok, nehogy úgy vegyék, mintha sok jószágukért háládatlan akarnék lenni. A vett jót illik megköszönni s én nekem most kétszeresen kell az elmul-
tat megköszönni, mert egy nagy dolgot akarok most kérni, ha megengedik, hogy elmondjam kérésemet.

— Mi legyen az a kérés — szolt az apa — csak mondd el. én ha módomban lesz, bizonyára teljesíteni fogom.

— Engedjenek engem egy rövid időre elmenni, -- felelt egyenesen Momotaró.

— Mit! ? engedjünk elmenni! — riadt föl mind a két öreg.

— Igen, igen! engedjenek el csak egy egészen rövid időre, nemsokára vissza fogok jönni s aztán nem megyek el többet soha.

— Hová akarsz menni? — kérdezték balsejtelemmel az öregek.

— Hosszan kell beszélnem, hogy jól megértsenek, felelt a fiú. Tudják jól, apám uramék, hogy az ördögök milyen garázdálkodást visznek véghez országunkban. Betöréseik nemcsak hogy egyre gyakoribbak lesznek, de egyre borzasztóbbak is. Elpusztítják a szántóföldeket, fölégetik a falukat, városokat, s ifjút, öreget lablánczra fűzve, az ördögszigetre hurczolják és ott istentelen lakomáikon megeszik. Egész országunkat el akarja pusztítani már e rettenetes ellenség. Én hát elhatároztam, hogy ellenök megyek, összetöröm hatalmukat s elpusztítva őket, megszabadítom tőlök hazámat, aztán diadallal visszatérek hozzátok s nem hagylok többet egyedül soha.

Az öregek elcsudálkoztak, mikor a gyerek szavait hal-
lották, melyek az ő korát tekintve, igen is vakmerőek voltak. Ám nem nevték ki, sem ellene nem szólottak, hiszen a japánoknak a hazájok még a szülőjőknél is drágább, aztán meg Momotaró nem volt közönséges gyerek, hiszen az Isten küldötte őt az égből.

Hosszú szünet után megszólalt végre az apa:

— Merész dolgokat beszélsz gyerek, s igenis a fejedbe vetted e dolgot. Nem szólok hát ellene — eredj s tégy, a hogy tervezted, hozzon vissza dicsőséggel a jó Isten.

Nem lehet leírni Momotaro örömét az engedelem miatt. — Még aznap megkezdette utazásához az előkészületeket. Az öregek is munkához láttak s míg a fiú fegyvereit szedte rendbe, ők az útitáskát igyekeztek megtölteni.

Hangos lett a ház a köszörű hangjától és a nagy famozsár kottogásától: «bet-tara-ko; bet-tara-ko.» — Rozsot törtek az öregek, s a lisztből az annyira kedvelt útipogácsát, a mocsit, készítették el fioknak.

Lassan-lassan végeztek a készülődéssel. Momotaro fölvette útiruháját, hátára kapta motyóját és indult. A búcsú keserű volt, az öreg asszony hangosan sírt, apjának is könny toltult szemébe, mialatt arra kérte a fiút, hogy vigyázzon magára. Momotaro sem volt különben, alig tudott egy Isten-hozzádot, egy biztató szót rebegni, hogy nem lesz semmi baja, s hogy várják diadalmas visszajöttét. Azzal elindult. Hosszan néztek utána az öregek s a fiú is visszanezett szülőháza felé, még egy végső búcsúintés, s a fordulónál aztán gyorsan elsietett.

Délre fordult már a nap, mikor Momotarót megállította az éhség. Leült hát egy útszéli fa árnyékába s falatozni kezdett. Alig falt egyet-kettőt még, mikor a közeli bokros erdőből egy duvatlan nagy kutya rohant feléje nagy ugatással, fogait irtózatosan csattogtatva. — Hamm! Hamm! Te szemtelen teremtés te, az én birtokomba mersz jönni, a nélkül, hogy egyetlen szóval kérted volna engedelmemet, és még itt neki fogsz enni a nélkül, hogy legjobb falatoddal megengesztelnél engemet! E vakmerőségédért büntetésül nekem kell adnod egész élemezsiéd batyudat, ha nem, széttéplek tégedet, Hamm! hamm!

— Mit beszélsz ilyen badarokat te morgó kutya! — felelt Momotaro nevetve. Te bizonyára nem tudod, hogy én vagyok Momotaro, a ki hazája üdviért háborúba indult az ördögziget ellen. Nos, morgondos eburam, most hát tudod ki vagyok és ha még egyet vakkantasz, akkor a fejedet a lábad elé teszem.

A mint a kutya ezt meghallotta, fülét farkát lesunyva térdelt le Momotaro elé s ijedt hangon hebegett:

— Ah! ön a híres Momotaro úr! Sokszor hallottam már a nevét, de becses személyét még nem volt eddig szerencsém látni. — Igen örülök, hogy megismerhettem most.

Kérem bocsássa meg előbbi gorombaságomat, de hát nem ismertem önt és sok rossz ember fordul meg erre. Mélyen hajolva folytatta: Ön az ördögök ellen indul, kérem vigyen magával engem is, mint egyszerű alattvalóját, azt hiszem, hogy hazám is s ön is hasznomat vehetik, ha elviszen.

— Nem bánom — felelt Momotaró rövid gondolkozás után — ha nem használsz nem is árthatsz, így hát eljöhetsz.

A kutya hálás köszönetet mondva telepedett le Momotaró mellé és sovár szemekkel nézte gazdája jóízű falatozását. Rövid idő múlva újra megszólalt:

— Momotaro gazdauram, én nagyon éhes vagyok, kérem legyen jó, adjon egyet nekem abból az ízéből, a mit eszik.

— Nem izé ez fiam — felelt Momotáro — hanem úti-pogácsa, melyet az én jó szülőim készítettek, s a milyen nincs több az egész világon. Utunk még hosszú, pogácsa meg nem sok van, így hát csak egy felet kapsz belőle kutyusom.

Nagy dicséretek között ette meg a kutya a pogácsát, aztán összehajolt és árkon-bokron, hegyen-völgyön tovább mentek.

Egyszerre, a mint legjavában mendégéltek, egy nagy fekete majom ugrott ki az erdőből s Momotaró előtt térdre vetve magát, könyörgött, vinné el őt is a háborúba.

Alig hallotta meg a tarka kutya ezt, irtózatossá méregbe jött és elkezdte ugatni: — Nem! nem! Momotaró úrnak van már alattvalója, a mint láthatod, s nincs szüksége oly finnyás majomra mint te, a kivel azt se tudná, mit csináljon. Eltakarodjál innen hát, ha nem, tüstént megharaplak, hamm, hamm! És azzal bele is akart harapni a majomba.

Kutya és majom rendesen nem jó barátok s bizony, ha Momotaró rájuk nem kiált, kitört volna a kutya-majom háború, de «Csend legyen» szavára, visszahúzódott mind a két állat s csak haragos szemekkel méregették egymást.

— Ki vagy te? — e kérdéssel fordult Momotaró a majomhoz.

Térdre borulva felelt ez, hogy ő e hegyen lakó majom, a ki meghallva háborúja hírét, esedezve kéri, vinné el őt is magával.

— Tetszel nekem — felelt Momotaró — jer hát velem, kapsz te is egy fél pogácsát az én elémóziámból, ilyent tudom nem ettél s nem is eszel soha, mert ezt az én szülőim

készítették. Azzal odaadta neki a kutyától megmaradt fél pogácsát.

Igy volt már két alattvalója, kik nagy tisztelettel követék; elül a kutya vitte a zászlót, hátul a majom az ételes batyut, középen haladt nagy rátartással Momotaró.

Nemsokára egy szép nagy mezőre értek, a hol hirtelen egy igen szép fáczán repült Momotaró lábai elé. A kutya nekiugrott, de Momotaró, kit a madár szépsége meglepett, félrelökte a kutyát, s elhatározta, hogy ezt is elviszi magával a harcza. Rákiáltott hát a madárra:

— Hogy mersz útamba állani! Nem tudod, hogy én Momotaró vagyok? Most büntetésül, ha nem követsz hadjáratomba, a kutyával széttépetlek tégedet.

A fáczán megijedve borult Momotaro lábaihoz és így beszélt: Én Momotaro Úr! ismerem nevét s hallottam merész hadjárata hírért, örülök hogy megismerhettem önt. Én e mezőségen lakó fáczán vagyok s ha akarja, szívesen leszek alattvalója, mint a kutya és majom.

— Igen örülök ennek — felelt Momotaro — így hát jössz te is az ördögsziget ellen velünk! De kérdés, hűséges léssz-e hozzánk?

A fáczán leborulva tette le a hűségesküt, aztán kapott ő is egy fél pogácsát és azzal tovább indultak. A három alattvaló igen jó barát lett s legfőbb azon tűztek néha össze egy kicsit, hogy ki szereti jobban Momotarót, vagy hogy melyik a bátrabb közülök.

Árkon-bokron soká tartott útjuk, a míg elvergődtek a tenger partjához. Hosszan nézegettek az ördögsziget tájéka felé, de az olyan messze volt, hogy nem láthatták meg. Mit volt mit tenniök, neki fogtak hajót építeni, hogy azon céljokhoz eljussanak. A majom nagy mester volt s így hamarosan készen állott a hajó.

Rászállottak hát és kedvező széllel csakhamar az ördög-sziget partjához érkeztek. Ámde itt váratlan akadályba ütköztek. Az ördög-sziget köröskörül tíz méteres vasfallal volt elkerítve, s a bejáró vasajtóját erős vasgerendák zárták el.

Tanácsztalanul állott egy ideig Momotaro, nem tudta hamarjában mihez kezdeni. Alattvalói is aggódva állották körül. Egyszerre, a mint a fáczánra tekintett, eszébe villant, hogy az repülni tud, s így neki a magas vasfal nem akadály.

Megparancsolta hát a fáczánnak, hogy repüljön be a szigetre s vigye meg az ördögöknek az ő izenetét.

A fáczán készségesen repült föl. A sziget közepén egy diszes kastély állott, az öreg ördög lakása. E fölé repült a fáczán és hangosan kiáltott az ördögökre!

— Hej! jertek ki gonosz ördögök, a kik a szigeten laktok mind és halljátok meg szavamat. Követ vagyok s hírül hozom, hogy megjött az égi Isten küldötte, a nagy Japán hős vitéze, Momotaro. Harczot hozott erős alattvalóival ellenetek s azt izeni, hogy ha életetek kedves, rontsátok le a sziget falait, magatokat pedig minden kincsetekkel együtt adjátok meg uram szabad kényére, mert ha nem, akkor az én uram, én és a kutya meg majom hős társaim összetépünk titeket, úgy hogy még porotok sem marad, nemhogy hírmondó pusztulásotokról.

A fáczán szavára kigyúlt ördögök hangos csufolódo határa fakadtak. Egyik rengeteg ördög tigrisbőrnadrágjából egy vasbotot rántott elé s azzal agyon akarta dobni a fáczánt. Ám ez ügyesen kitért előle s a következő pillanatban hegyes csőrével csapta agyon az ördögöt. Ezalatt egy veres ördög hátulról támadt neki, ezt meg lábával rugta agyon a szemfüles madár. Két társuk ily szomorú halálát látva az ördög-had, pokoli kiáltozással rőffent össze, de a fáczán végtelen erős és ügyes volt, szárnyával és farkával fölfogta a csapásokat s csőrével meg hatalmas körmeivel annyi ördögöt elpusztított, hogy akár a vérben fürödhetett volna.

A rettenetes orditázást meghallották Momotaro és kísérei; azt hitték, társuk veszélyben van, s minden erejük megfeszítésével betörték az óriási vaskaput. Ottbenn már csunyán folyt a harcz, s a vitéz fáczánt vagy száz ördög vette körül. Épen jókor érkezett a segítség. Momotaro meg társai körbe kapták az ördögöket s rövid, de annál erősebb harcz után megsemmisítették az ördögök hadát; egy részök az elkeseredett harczban lelte halálát, más részök a tengerbe fuladt, a hajón menekülőket pedig a fáczán utólérte és elpusztította. Csak épen az óriási testű öreg ördög maradt életben. Mikor ez meglátta, hogy társai mind elvesztek, eldobta fegyverét s Momotaro elé borulva, kegyelmet könyörgött nyomoru fejének.

— Jó! szólt Momotaro — maradj életben, haza viszlek

uralkodómnak diadalmi jelként tégedet. Azzal intett alattvalóinak, hogy verjék erős rablánczra, mert az ördögnek nem jó hinni. Az öreg ördög előadott minden kincset, a mi az ördögök hatalmában volt. Sok volna elmondani, mi minden volt ott együtt, így hát csak a főbbeket mondom el. Először egy nagy szalmakalap, mely láthatatlanná tette a viselőjét, aztán egy szalmaköpeny, mely egy pillanat alatt minden veszedelmet elhárított az emberről, aztán egy fakalapács, melylyel ha egyet ütött az ember, a mit kívánt, azonnal ott termett, bármi lett legyen óhajtása, aztán egy drágakő-golyó, mely szerencsésé tesz mindenkit, a kinek fejére teszik, s minden bajt, betegséget meggyógyít. Volt aztán ezeken kívül sok-sok drágakő. csodaszép korallok, gyöngyök, arany és ezüst annyi, hogy még álmodni sem lehetett arról.

Hajóra keltek aztán, s Japánba megérkezve, a majom vezette az óriási lánczra vert ördögöt, a kutya és a fáczán húzta a sok kincsel megrakott kocsit, melyet Momotaro az uralkodónak adott. A mikadó igen megörült ennek, valamint az egész ország is örömben úszott a gonosz ellenség elpusztulása miatt. Momotaro «Japán nagy hadvezére és megszabadítója» czímet kapott a mikadótól, s megköszönve a kinált nagy hivatalt, nem fogadta el, hanem hűséges alattvalóival visszatért szülőházába.

Oh de nagy volt a jó szülők öröme, én Istenem. Örültek ők és büszkék voltak fiúk hőstetteire, de még jobban örültek annak, hogy fiúk visszatért hozzájuk.

Nagy lakomát csaptak a viszontlátás örömére, az alattvalók is ott ünnepeltek velök. Mikor Momotaro vissza akarta őket ereszteni birtokukba, arra kérték, hogy engedje őket ott maradni, nem tudnak ők már Momotaro úrok és egymás nélkül élni. Így együtt maradtak mind a hatan s csendes békeességben éltek le napjaikat.

· Medetashi, medetashi! *)

*) Medetashi = annyit tesz, mint *Üdv*. Ezzel végződik minden japán mese.

II.

A halászhorog.

Az istenek hetedik nemzedéke uralkodott a földön. Közülök legnagyobb tiszteletnek örvendett a halászat istene: Hikohono susori no mikota, és öcscse, a vadászat istene: Hikohohodemi no mikoto. Mindkettő nőtlen volt s együtt laktak a délkeleti tenger partján. Az ifjabbik, a vadászisten rendkívül bátor, erős és nemesszívű volt s mindenki szerető hálával gondolt ra az emberek közül. Egészen más volt a bátyja, a halászisten, szeszélyes, indulatos, hirtelen haragu és boszúálló. Mindenki rettegett tőle s öcscse élete igazi pokol volt mellette, mert ha egy-két napig jókedvű volt a bátyja, bizonyára kétannyi ideig tartott veszekedő kedve, melylyel nemcsak a mások, hanem saját nyugalma is elrabolta.

Ilyen volt életök igen soká. Minden reggel elővették szerszámaikat s a halászisten elment a folyók vagy a tenger partjára halat fogni, a vadászisten pedig az erdőkre, mezőkre vadat löni. Így keresték meg mindennapi élelmöket. Esténként meg, ha a bátyja nem volt duzzogó kedvében, elbeszélgették napi élményeiket egymásnak.

Történt egy este, hogy a bátyja azt mondta, hogy nagyon unalmas dolog ez a mindennapi egyforma élet. A jószívű vadászisten is úgy gondolta, mint a bátyja s hogy kedvet szerezzen neki, azt az ajánlatot tette, cserélnék el másnap eszközeiket, a vadász menjen halászni, a halász pedig vadászni, hátha nagy örömet szül majd a változatosság.

Az öregebbik testvér térdére csapott örömeben, annyira tetszett neki a gondolat. Nagyszerű terv — szólt — valószínűleg jól fogunk mulatni. Reggel elcserélték tarisznyájokat s vígan mentek ki-ki a testvér területére szerencsét próbálni.

A vadászisten kiment a tengerpartra s egy sziklára leülve, kétes ügyességgel akasztotta a fonál végére a horgot és belökte azt a tengerbe. Egész lelkével oda figyelt s azt hitte, rögtön foghat egy szép halat. Ha csak egy iczipiczit mozdult a horog pollója, rögtön kirántotta s megnézte,

nincs-e hal még a horgon? Persze, hogy ez egy cseppinkós cseppet sem segített a halfogásnál s ő, ki nyilával a szálló lepkét lelőtte, nem tudta az orra előtt úszkáló halakat kifogni a tengerből. Nem is megy az mindjárt az első kísérletre, a horog nem nyil s a nyil sem horog. Már estére járt az idő s még semmit sem fogott. Nem akart zsákmány nélkül hazamenni, kikereste hát a legjobb horgot bátyja táskájából, fölkötötte a zsinórra, gondolva, hátha ez fog szerencsét hozni. Alig hogy belökte a vízbe, már egy nagyot rándult a polló. Kikapta a vízből a szerszámot, de bizony nem volt azon hal, sőt a horog sem volt a zsineg végén.

Nagyon megijedt erre. Hogyne, hiszen e horog volt bátyja legnagyobb büszkesége. Tüvé tette érte a tengerpartot és a vizet is, de nem tudta megtalálni semmiképen. Közben sötét is lett. A kétszeres baj miatt kedvetlenül ment haza s szóttalanul ült le egy sarokba.

Nemsokára hazakerült a bátyja is üres tarisznyával, borús képpel. Mikor meglátta kedvetlenül ülő öccsét, rögtön tisztában volt azzal, hogy egyenlő sorsuk volt, egyik sem tudott zsákmányra szert tenni. Gúnyosan kérdezte hát öccsét: Na testvér! hát hogy áll a világ? Van-e sok hal a tarisznyában?

A vadászisten felállva, bátyjához lépett s így szólt egész nyíltan:

— Az a legkisebb baj lenne, hogy nem fogtam egy árva halacszkát sem, de annál nagyobb baj az, a mi történt.

— Mi?! Mi történt? — kérde a bátyja.

— Elveszítettem, édes bátyám, a legjobb halászhorgodat, engedj meg érte, kérlek tégedet.

Az öregebb testvér véghetetlen méregbe jött e miatt. Elveszítetted az én drága horgomat? No hát ez hallatlan hitványság tőled. Nekem nem is volt eszemben ez a bolond csere, de te addig beszéltél, a míg ráállottam, hogy örömet szerezzek neked s te úgy hálálod meg, hogy elveszited az én legdrágább kincsemet. Jó, én nem bánom, de míg te elő nem teremtetted a horgomat, én nem adom vissza vadászó szerszámomat, sem egy falat ételt nem adok, még ha étlen pusztulnál is el. Azzal nagy mérgesen ott hagyta öccsét, ki némán tűrte a bántó szokat és szidást.

Mit volt mit tegyen? Kiment a tengerpartra, hátha több

szerencséje lenne most a kereséssel; de még az árnyékát sem tudta megtalálni, nemhogy a horgot. Búslakodva tért haza éjjel után s elővéve legdrágább kardját, összetörte azt és reggelre 500 horgot készített belőle, melyet elvitt bátyjához s azon hitben kínálta oda neki, hogy az elfogadja és megbocsátja hibáját.

Hiú remény, bátyja nem fogadta el, csak még mérge-sebb lett miatta. Elővette hát második kardját s újabb ötszáz horgot kovácsolva, elvitte mind az ezeret a bátyjához. Ez most sem vette el, hanem fejét jobbra-balra csóválva, így szólott: És ha nem ezeret, de ezer milliót készítesz, sem kell s nem bocsátok meg addig, a míg az én eredeti horgomat vissza nem hozod.

Szegény Hikohodemi búsan ment ki újra a tengerpartra tovább keresni a horgot. Ám ha valamit sokáig keresünk s nem leljük meg, mindig kevesebb reményünk lehet a megtalálására, hiszen ha megtalálható, akkor hamar előkerül.

Így járt a vadászisten is, eltelt a nap, de a horog nem került meg. Nem tudta, mihez kezdjen, összefont karral, le-sütött fejjel állott tanácstalanul.

Egyszerre csak egy igen öreg embert pillantott meg, ki botjára támaszkodva, nehezen vánszorgott feléje s megállva előtte, így szólt:

— Ha jól látom, te Hikohodemi no mikotó vagy, mit csinálsz te ilyen későn e félreeső helyen?

A vadászisten az öreget köszöntve, mondta, hogy nagy baja van, azért van itt s megkérdezte, hogy ki ő s ily erőtlen létére hogy kelhetett éjjeli útra? Még bajod lehet, — folytatta, — hiszen nem látsz s erőtlen lábaid nem is bírnak el. Hová akarsz menni? Ha nincs kifogásod ellene, úgy elkísérlek, míg biztos földél alá jutsz, hívnálak házamba, de . . .

— Tudom, tudom, — vágott közbe az öreg, — én Siozuchi vagyok, a berkek védője s a közelben lakom. Hallottam a nagy csetepatét, a mit bátyád csinált s azért jöttem, hogy segítsek rajtad. A horgot hiába keresed, ha itt lenne, eddig éles szemed biztosan meglátta volna. Ott van az valahol a mély tenger fenekén, vagy pedig valamelyik hal gyomrában. Így nem lehet reményed, hogy egyszerű kereséssel megkapod, a nélkül meg haza ne menj fiam, mert bátyád agyoncsapna mérgében, biztosan tudom.

— De mondd, — szólt az ifjú — mit tudjak én most csinálni? Te tapasztalt öreg vagy, kérlek adj hát tanácsot.

— Nehéz dolgot kérsz fiam, — válaszolt az agg — igen nehéz dolgot. Legjobb lenne, ha elmennél ennek a tengernek az istenéhez, a sárkánykirályhoz. Ő egyedül tudná megkerítettetni a horgot.

— Igazad van, ez lenne a legjobb — válaszolt a vadászisten, — de én úgy tudom, hogy a sárkányisten palotája a tenger másik oldalán van, oda pedig én nem tudok elmenni.

— De eltudsz fiam, — szólt az agg — majd segítek én rajtad, csak gyere be lakásomba s mindent rendbe szedünk.

Bementek az öreg lakásába, hol gyors munkához láttak. A berekből levágott vesszőkből az agg egy szem nélküli hosszukás kosarat font, a «menashi»-t, melyen egyetlen lyuk sem volt s egy nagy halhoz hasonlított. Reggelre készen volt a kosár, kivitték a tengerpartra hát, hol az öreg megmagyarázta a vadászistennek, mint kell azzal bánni, ellátta bőségesen tanácssal és útnak eresztette.

Hálás köszönetet rebegett az ifjú, mikor kezébe ragadta az evezőt. Azt hitte, napokig fog tartani az utazás, de alig hogy egy párt mozdított az evezőjén, a «menashi» kosár oly gyors haladásnak indult, hogy még a lélegzete is elállott bele. Alig múlt el pár óra s már meglátta a sárkányisten palotájának villogó gyöngyház födelét, smaragd- és rubintól ragyogó falait. Még pár pillanat s a kosár a parthoz ért, épen a főkapu előtt.

Egy óriási fa állott a kapu előtt, alatta egy kút aranykaróval körítve. Hikohohodemi a partra lépett s mivel gyorsan akarta dolgát elvégezni, egyenesen a kapunak tartott. Szerencsétlenségére a kapu be volt zárva s zörgetésére sem jött egy lélek sem kinyitni azt. Egyet gondolva, visszament a fához. Szerette volna szomjúságát a kút kristályvizéből csillapítani, de a víz nagyon mélyen volt benne, meritő edény pedig sehol sem volt. Fölmászott hát a fára, hogy a magas falon keresztülláthasson s ha vagy egy élő lényt lát, megszólíthassa. Alig kapaszkodott föl azonban, még a lélegzete is elszorúlt a meglepetéstől. Hogyne, hogyne, hiszen a sárkány-palota kapuja magától föl pattant s azon két olyan szép leány jött ki aranyból való vizes edénykéjével a kúthoz, a milyent még az ő isteni szeme sem látott soha eddig. A leányok

nem látták meg a fa lombjai közt álló férfit s minden gyanu nélkül mentek a kúthoz. Ám a mint lehajoltak vizet meríteni, egyszerre mindkettő ijedt sikoltással lépett vissza: a kút tükrében ugyanis meglátták az idegen férfiarczot. Még nagyobb lett ijedtségök, a mint visszalépve a kúttól, a fáról épen leugró vadászistent megpillantották.

Hirtelen megfogta egymás kezét a két leány s gyors futásnak akart eredni. Ezalatt azonban összeszedte magát az elbámult ifjú, kit nemcsak a leányok tündéri szépsége és ruhája, hanem az is meglepett, hogy itt, a hol sárkányokat vélt találni, ily bájos angyalokat lelt és udvarias meghajlással köszönve, kedves hangon szólította meg a leányokat:

— Kedves kisasszonyaim, utazó vagyok, jámbor ember, ne féljenek hát tőlem. Nagyon szomjas voltam s egy kis vizet akartam inni, de nem találtam meritőedényt, azért másztam föl a fára, hogy valakit meglátva, egy korsót kérjek, hogy ihassam.

A két leány hangos nevetésre fakadva válaszolt: — Mi azt hittük, hogy az égből pottyant ide közénk és megijedtünk öntől. — Azzal edényökkel vizet meritve, odakinálták az ifjúnak. Ez elvette s mikor az üres edényt visszanyújtotta, a nyakán levő drágakő gyöngysort lecsatolva, azt az edénybe tette s úgy adta vissza a leányoknak.

— Ez az én köszönetem kedvességükért, - szólt ezalatt.

A mint a leányok a gyöngysort meglátták, újra megijedtek, mert az egy igen igen drága ékszer volt. A nagyobbik leány végre megszólalt:

— Ki ön, uram, hogy ily drága dolgokat ajándékoz oly csekélységekért?

— Ön nem lehet közönséges utas, a mint mondotta, — szólt bele a kisebbik leány is — kérem hát mondja meg, ki ön.

— Nincs miért titkolnom ki vagyok, — felelt az ifjú — hisz előbb-utóbb úgyis meg kell azt mondanom. Hikohohodemi no mikoto vagyok s nem ember, hanem a japáni vadászisten.

— Én meg — szólt a nagyobb leány — Toyotama Hime vagyok, a sárkányisten nagyobbik leánya.

— Én meg a nénikém húga, Tamayori Hime --- mondta édesen csicsergő hangon a kisebbik. Mi ösmerjük az önök

nevét jól, apuskánk sokszor regélte, hogy ön milyen szép és jó ember és hogy a bátyja . . .

— De hugom! — szólt feddő tekintettel a nagyobb leány.

— Én bizony megmondom a mit érzek. — felelt a kis lány; — azt mondta apuskánk, hogy a milyen derék ember ön, olyan rossz ember az ön bátyja s csak azt csodálja, hogy még eddig meg nem ölte önt, úgy bizony.

Nevetve felelt a vadászisten: — Igen köszönöm jó véleményeket rólam s igen örülök, hogy önökben a sárkányisten leányait ismerhettem meg, hiszen nyíltan kimondva, én atyjokhoz jöttem, egy igen nagy dologban s remélem, hogy önök is támogatni fognak, hogy atyjok jóindulatát megnyerjem. Azzal elmondotta, mi hozta őt ide.

A két leány résztvevő szívvél hallgatta elbeszélését s biztatták, hogy atyjok teljesíteni fogja kérését, annyival inkább, mert unokája, Amatsumi Kami — a kit igen nagyon szeret — látogatóban van nála s így rendkívül jó kedve van.

— Atyám bizonyára örülni fog ha megtudja, hogy ön itt van, szólt a nagyobbik leány s azzal elsietett hírül adni a vendég ittlételét. A vadászisten az ifjabb leánynyal nyomon követte őt. Hígye el, — csicssergett a kis leány — én is örülök egész szívemből, hogy ön hozzánk jött és szeretném, ha mindig a mi vendégünk maradna, tette hozzá kipirult arczezal.

— Mit mondhatnék erre egyebet, — felelt az ifjú elbájoltan — mint hogy én is egész szívemből óhajtom ezt.

Ezalatt a nagyobbik leány elmondotta atyjának a dolgot. Ez izgatott örömmel kelt föl: — Úgy! No hát akkor bizony meg is tesszük kívánságát, mert az egy igen jó isten, míg a bátyja egy heves, kötekedő természetű, a kivel nem szeretnék bajba keveredni. Azzal kiadta a rendeletet alattvalóinak, hogy gyűljenek össze az előcsarnokban a vadászisten fogadására. Ő maga pompás ruhát öltött s koronáját fejére téve, sietett az előcsarnokba az istentárs fogadására. Igen szívesen köszöntötte, karon fogta s úgy vezette be legszebb termébe, hol a fő helyre ültette.

— Isten hozta hozzánk öcsém uramat — így beszélt itt hozzá. — Én vagyok a sárkányisten, ennek a palotának és a nagy tengernek az ura, igen örülök, hogy megtisztelte házamat s még nagyobb lenne az örömem, ha nem feledné el, merre vezet az út ide.

Udvarias meghajlással fogadta e szavakat az ifjú: — Én is végtelenül örülök, hogy egyszerűségemet megtisztelve, elfogadott fényes lakásában. Kérem, egyúttal bocsássa meg alkalmatlankodásomat, melylyel oly hosszasan terhelem önt.

— Nagyon derék gyerek öcsém uram — felelte a sárkánykirály. — Nem alkalmatlan nekünk egy csöppet sem s kérem, maradjon nálunk a mily hosszasan csak lehet, addig.

Így beszélgettek egymással. Azalatt a cselédség a lakoma elkészítésével volt elfoglalva. Behozták a fényesen terített asztalokat s bevonult a rendkívül díszesen öltözött udvarhölgyek egész tömege. A cselédség előbb művészies bronzedényekben melegített bort hozott, aztán mások gyönyörű tálakon és tányérokön drága ételeket, a legjobbat, a mit föld és tenger képes volt adni. A két leány elővette kotóját és gyönyörű dalokat játszott és énekelt, majd tánczra keltek s oly csábosan lejtették a legszebb tánczokat, hogy mindenki szeme rajtok veszett, leginkább a vadászsistené, kinek még a szívdobogása is megállott nagy elálmélkodásában. Majdhogy el nem feledte egy perczre idejövetele célját is.

A lakoma utáni beszélgetés közben mégis elmondotta s a király azonnal kiadta a rendeletet összes alattvalói összehívására.

Estére kelve együtt is volt az egész hal és más ezerféle tengerlakó népség. A király egész udvarával jelent meg az alattvalók tábora előtt s a jobbjára vett vadászsistent bemutatva nekik. előadta baját s megkérdezte, ki tud valamit az elveszett horogról. A halak legnagyobb része nem tudott igen természetesen semmit, hanem az egyik vezérhal, mely Japánország partjairól való volt, tudott annyit mondani, hogy az ő vezértársa, az aranyruhás hal, két nap óta beteg, nagyon fáj a toroka s egészen sápadt a színe, talán ő tud valamit a dologról, mert épen az a hely, a hol a horog elveszett, az aranyruhás felügyelete alatt áll.

— Hol marad hát, ha így van a dolog? — kérdé indulatosan a sárkánykirály.

Kis idő múlva — alig tudva mozogni — megjelent az aranyruhás hal. A király erős dorgáló szóval fogadta:

— Máskor az első vagy s csillogó ruhád ragyogtatva, nem távozol addig, míg egy-két dicsérő szót nem erőszakoltál ki, ma meg erővel kell előkerestesselek. Bizonyára bűnös

vagy, azért bujkálsz előlünk. Valószínűleg te loptad el a horgot s a büntetéstől való félelem tartott vissza tőlem.

Szegény hal majd hogy nyavalyássá nem lett a nagy rémülettől. Alig tudott szólani fájós torka és rémülete miatt.

— Felséges uram, kegyelem szegény fejemnek, beteg vagyok s a hosszú út idáig még betegebbé tett. Én nem vagyok hibás, nem akartam én ellopni a horgot, csak a rajta levő csalétekből egyet kóstolni, mint már oly sokszor megtettem azt a gyakorlott halászokkal. De a vadászisten ő fenégsége oly gyorsan rántotta meg a horgot, hogy az torkomba akadt és zsinórja is elszakadt. Azóta beteg vagyok, sem enni sem inni nem tudok, a horgot sem lehet kivenni, bár minden hozzáértő haltársam megkísértette már.

A király közelebb intette a halat s elő hívta az udvari sebészét, a polipot, megnézte a hal száját. A szakállas horog ott volt a hal torkában keményen beleakadva. A polipsebész úr hosszú karjaival egy perc alatt kiszabadította a horgot s megtisztítva, térdén állva nyújtotta oda a királynak, ez meg a vadászistennek nyújtotta át azt.

A sárkánykirály most erős büntetést akart szabni a bűnös halra, de a vadászisten addig kérte, míg ő is bele nyugodott abba, hogy elég büntetés neki a kiállott fájdalom.

Az ifjú a visszanyert horoggal azonnal szeretett volna hazatérni, hogy bátyját megengesztelje, de a király és a leányai oly szívesen marasztották, hogy elutazási tervével egyelőre fölhagyott. Gyorsan multak a napok, hetek, hónapok. Már három esztendeje, hogy ott volt s azt képzelte, hogy egy hete sincsen még. Végre meglepte a honvágy és az aggodalom, gondozó kéz nélkül hagyott birodalma miatt. Fölvette hát úti ruháját s búcsúzni ment a sárkánykirályhoz. Szomorúan váltak el s a király megígérte, hogy nem sokára visszaadja látogatását.

Előállott az óriási teknősbéka, a sárkánykirály mesés gyors, élő szállítóhajója. Mielőtt rászállhatott volna az ifjú, a király megparancsolta leányainak, hogy hozzák ide a szobájában levő két gömbölyű drágakövet. Ezeket az ifjúnak nyújtva, így szólott könnyes szemekkel:

— Fogadd el tőlem e két követ emlékül; az egyik neve «dagály», a másiké «apály». Igen nagy kincs e két kő, mert varázshatalommal bír. Tulajdonosát figyelmeztetik és meg-

védik minden veszedelemtől s esőben szárazságot csinál az egyik, vagy száraz időben esőt hoz a másik, ha kezdedbe veszed. Ha meg homlokodhoz emeled a «dagály» követ, akkor vízáradat veszen körül, elborítva minden ellenségedet s csak akkor múlik el, ha a másik követ emeled a homlokadhoz.

Szép köszönetet mondva, szállott az ifjú a teknősbéka-hajóra, mely félannyi időnél is hamarabb partra tette őt, mint a hogy a csodálatos menashi-kosár idehozta volt.

Nagy örömmel sietett házokba a vadászisten s a horgot bátyjának nyújtva, bocsánatot kért tőle.

A bátyja nem örült öcsce visszatérésének. Igen kellemtelen meglepetés volt ez reá nézve s a legnagyobb boszúsággal töltötte el. Hogyne, hiszen ő azt hitte, hogy gyűlölt öcsce régen elpusztult már s így egész birtokát elfoglalta. Most meg ez elő kerül, visszahozza a horgot s mi természetesebb, hogy most már a birodalmát is visszaköveteli s neki le kell mondjon a sok szép hegy-völgyről, erdő-mezőről.

Mérgesen lökte vissza az öcsce által felé nyújtott horgot. Nem kell — szolt — tégy vele a mit akarsz, nem vagyok olyan bolond, hogy három év múlva visszavegyem tőled. Eredj oda a hol voltál ennyi ideig, vagy bánom is én akármit csinálsz, de az én házamban nincs helyed. Igyekezz, hogy minél hamarabb elhordjad magadat.

A vadászisten egy perczig bátyjára nézett villogó szemmel. Bátor szíve földobogott, aczélizmai görcsösen rándultak össze. Az alattvalók azt hitték, hogy egyetlen csapással összezúzza sokkal gyengébb bátyját. De nem úgy történt. Lelke óriási erejével leküzdötte a keblében dülő vihart, nem akart testvérgyilkos lenni, így hát megfordult s egy árva szó nélkül kiment a házból. Ott kint nekivágott a rég nem látott, de jól ismert vadonnak s nehéz szívvvel gondolt arra, hogy testvérével ily rosra fordult viszonyuk.

Az otthon maradt bátyja ezalatt egyre borusabb, egyre sötétebb kedvű lett. A vagyon elvesztése fölötti keserősége gonosz gondolatokat szült lelkében s a mint meglátta a hegyoldalal fölfelé haladó öcscsét, hirtelen fölragadta kardját, utána rohant s a gondolataiban elmerültet hátulról halálra akarta sújtani.

Nem is élt volna még egy pillanatot sem az öcsce, ha a sárkánykirály által ajándékozott drágakövek nincsenek a

nyakában. Ezek figyelmeztették az orosz követ ellenségére s ő, hogy a testvérhalállal végződő párharczot elkerülje, a «dagály» követ homlokához emelte.

Mint az özönvíz, rohanták körül a habok s bátyja kardját elejtve, fuldoklott és esedezve kérte, hogy mentse meg. Egy pillanat alatt homlokához emelte a másik követ s kezét nyújtva bátyjának, kihúzta őt a gyilkos árból.

Megszégyenülten, megtört szívvvel vallotta be most a bátyja utálatos tervét, hálásan köszönte meg öcsse habozás nélküli mentő kezét. Zokogva fogadta föl, hogy kiöli szívéből az eddigi rossz indulatokat, melyek megkeserítették mindkettőjük életét s majdnem testvérgyilkossá tették.

— Soha többet — zokogta — nem fogok megtérni szívbem egy irigy, rossz gondolatot. Olyan jó, nemes és derék akarok lenni, mint te, édes öcsém s hogy könnyebben az lehessenek, ettől a percztől fogva leteszem a te kezeidbe a családfelei állást. Ezután én leszek oly jó, engedelmes öcséd, mint a milyen te voltál eddig.

— Ez már derék! Úgy is kell, öcsém uraim, szólalt meg egy dörgő hang hátuk mögött. Meglepetve fordultak meg mind a ketten és ott látták — — no találják ki, hogy kit!? — — a sárkánykirályt, az ő tündérszépségű két leányával. A király — kisebbik leánya forró kérésére — beváltotta ígéretét s eljött visszaadni a látogatást a vadászsistennek.

Nagy örömmel mentek vissza mindnyájan lakásukba. Volt ünnep, volt multság annyi hogy!

Mondjam-e tovább? úgy is tudják már. A mikor a tündérkirály vissza akart térni palotájába, azon vette észre magát, hogy leányai nélkül kellene visszamenjen s magányosan éljen a messze tenger közepén. Nem volt azonban semmi kedve e dologhoz. Fogta magát hát, fölpackolta az egész palotáját a teknősbéka hátára s elhozta Japánországba.

Őt világra szóló esküvőt és lakzít tartottak. A bátyja, nem hiába volt isten, megtartotta szavát s olyan derék ember lett belőle, hogy felesége akárhányszor összetűzött féltréfásan a hugával, hogy az ő férje még jobb ember, mint az övé, a vadászsisten.

Medetashi, medetashi!

Japán nyelvből

BALOGH BENEDEK.

III.

Egy tánczosnő.

Japán monda.*

Hajdan a japán tánczosnők nem olyanok voltak, mint a mai geisák. Egynéhányat közülök sirabyosi-nak neveztek; és szívök nem volt igen kemény. Szépek voltak; különös formájú, arannyal díszített főkötőket viseltek; gazdag ruhákban jártak s a kardos tánczot hercegek palotáiban lejtették. Egyikökről régi mondát beszélnek, melyet azt hiszem érdemes lesz elmondani.

I.

Régi s még ma is fenmaradt szokása az a fiatal japán művészeknek, hogy begyalogolják a birodalom különböző részeit. Így akarják látni s lerajzolni a leghírveesebb tájakat s egyszersmind tanulmányozni akarják a Buddhista templomokban őrzött műtárgyakat. E templomok némelyike rendkívül festői helyekre van építve. Leginkább e vándorlásoknak köszönhetjük azokat a szép s most már annyira érdekes és ritka rajzkönyveket, melyekben a tájképek s az élet után felvett vázlatok mindennél jobban bizonyítják, hogy csak a japán festheti a japán tájat. Ha egyszer átértetted azt a módszert, melylyel a japánok hazájuk tájait festik, hajlandó leszel minden hasonló irányú idegen kísérletet laposnak és lelketlennek itélni. Az idegen művész szigorú hűséggel adja vissza, a mit lát, de többet nem fog adni. A japán művész azt adja, a mit érez — egy évszaknak hangulatát, egy órának és helynek határozott benyomását; művét a sejtelmesnek olyan ereje jellemzi, a minőt ritkán találunk a nyugat művészetében. A nyugati festő föltünteti az apró részletet; kielégíti a fölébresztett képzeletet. De keleti testvére vagy elhagyja, vagy eszményíti a részletet — ködbe meríti a távol-

*) Lafcadio Hearnről szólunk már e folyóirat 335. számának értesítőjében. Az itt közölt rege *Glimpses of unfamiliar Japan* című művének II-ik kötetéből van véve.

ságokat, felhővel környezi tájképeit, tapasztalatát oly emléképpé változtatja, mely csak az eredetit s a szépet őrzi meg benyomásaikkal együtt. Fölülhaladja a képzeletet, fölizgatja s zaklatja a csak villanatokban felfogott bűbáj ki nem elégitett vágyával. S mégis e villanatokkal felidézte lelkünkben egy bizonyos időnek s helynek az érzetét varázsláshoz hasonlító eljárásával. A japán művész inkább az emlékek és benyomások festője, semmint a világos körvonalú valóságé; és ebben rejlik csodálatos erejének titka, — oly erőé, melyet csak az tud megérteni, a ki látta inspiratiójának színhelyeit. Művészete személytelen. Emberi alakjai nem egyének, hanem páratlan értékű típusok, melyekben egyes osztályok jellemző vonásai testesülnek meg: a paraszt gyermekes kíváncsisága, a leány félénksége, a zsoró*) csábítása, a samurai**) önérzete, a gyermek mulattató, vidám kedvessége s az öregség lemondó szeretetreméltósága. Az utazás s a megfigyelés iskolájában fejlődött e művészet, sohasem volt az a műtermek terméke.

Sok évvel ezelőtt egy fiatal festőnővendék gyalog utazott Kyotóból Yedo felé a hegysegen át. Az utak akkor ritkák és rosszak voltak, s az utazás a mostani viszonyokhoz képest annyi bajjal járt, hogy ez a közmondás keletkezett: Kawai ko wa tabi wa sasé. (Utaznia kell az elkényeztetett gyermeknek.) De a vidék akkor is olyan volt, mint ma. Akkor is megvoltak a régi czedrus- és fenyőerdők, a bambusligetek, a falvak hegyes tetejű, nádfedelű házaikkal, a lépcsőzetes rizsmezők, s rajta foltokként az iszapba hajló parasztok nagy sárga szalmakalapjai. Az útszélről ma is a régi szobrok mosolyognak a régiekhez hasonló zarándokokra, kik ugyanazokba a templomokba igyekeznek s akkor is, mint ma, nyári napokon mezitelen, barna gyermekek nevettek minden sekély folyóban s minden folyó nevetett a napnak örülve.

Azonban a fiatal művésznővendék nem volt Kawai ko: már messze földet bejárt, megszokta a sovány eledelt s a kemény ágyat s hamar segített magán, ha bajba keveredett. De ezen az útján egy este naplemente után oly vidékre jutott, a hol lehetetlennek látszott bárminő eledelt vagy szállást fölfedezni, — a megművelt földnek minden nyoma eltűnt.

*) Könnyelmű nő.

**) Lovag.

Egy rövid általúton falut próbálván elérni, tökéletesen el-
tévedt.

Holdvilág nem sütött s a fenyőfák árnyéka feketéllett körülötte. Úgy látszott, hogy vadonba jutott; hang nem hal-
latszott, csak a szél zümmögött a fenyvesek túlevelei közt s
a tücsök muzsikált. Tovább bolyongott, remélve, hogy folyó
partjához jut, melynek mentén emberi szálláshoz ér. Végre
hirtelen áradat akasztotta meg útját; de úgy látta, hogy zuha-
taghoz ért, mely szakadékok közt a mélységbe rohan. Vissza
kellett fordulnia; elhatározta, hogy megmászsa a legköze-
lebbi csúcsot, hátha onnan észre vehetné az emberi élet va-
lami jelét; azonban felérve, csak dombok szakadatlan sorát
látta.

Már-már el volt szánva arra, hogy a csillagok alatt tölti
az éjtszakát, midőn a dombnak, melyre felmászott, lejtője
alján jókora távolságban gyöngye sárga fényt vett észre, mely
bizonyára lakásból világolt ki. Arra felé törekedett és csak-
hamar kis kunyhót vett észre, mely paraszt lakásának lát-
szott. A világosság, mely oda vezette, még mindig áthatott a
retesz es ajtó hasadéka. Oda sietett és kopogott.

II.

Többször kellett kopognia s szólnia, míg végre mozgást
hallott belülről; egy női hang kérdezte, hogy mit akar.
A hang feltűnően lágy volt s a láthatatlan kérdezőnek be-
széde meglepte a festőt, mert a nő a főváros művelt nyel-
vén beszélt. A kérdésre a vándor azt felelte, hogy ő tanuló,
ki eltévedt a hegyek közt; hogy ha lehetséges, élelmet s éji
szállást szeretne kapni s ha ez nem volna lehetséges, nagyon
megköszönné, ha megmondanák neki, mint juthatna el a
legközelebbi faluba — hozzá téve még, hogy módjában van
megfizetni a kalauz szolgálatát. A belső hang viszont néhány
újabb kérdést tett, rendkívül csodálkozva azon, hogy valaki
e lakáshoz juthatott, a festőtől megnevezett irányban. De a
festő válaszai nyilván eloszlatták a gyanút, mert a kunyhó
lakója így szólt: «Rögtön megyek. Bajosan érhetne ön falut
ez éjjel és az út veszedelmes.» Rövid idő múlva az ajtó ki-
nyílt és egy nő jelent meg papir lámpással, melyet úgy

tartott, hogy megvilágítsa az idegen arczát, míg a magáé homályban maradt. Szótlánul vizsgálta az idegent, azután röviden így szólt: «Várjon, majd vizet hozok». Mosdó edényt hozott, letette a küszöbre és törülközővel kínálta a vendéget. Festőnk leoldotta saruit, lemosta lábáról az út porát és egy tiszta szobába lépett, mely elfoglalni látszott a háznak egész belsejét: csak hátul volt egy deszkával elválasztott kis helyiség konyhának használva. Gyapot «zabuton» volt festőnk elé terítve, hogy reá térdelhessen és szenes pléh volt számára készítve.

Csak ekkor volt alkalma megfigyelni szállásadóját és meglepetve látta a nő vonásainak gyöngédségét és szépségét. Három vagy négy évvel idősebb lehetett, mint ő, de még virágzó ifjúkorát élte. Bizonyára nem volt paraszt leány. Szép, lány hangján így szólt vendégéhez: «Most egyedül lakom és sohasem fogadok vendégeket itten. De bizonyos, hogy önnek veszélyes lett volna tovább utazni az éjjel. Lakik ugyan néhány paraszt a szomszédságban, de sötétségben vezető nélkül nem akad rájuk. Így tehát itt marasztalhatom reggelig. Kényelme nem lesz, de ágyat adhatok. Fölteszem, hogy ön megéhezett. Csak egy kevés shghin-ryori *) maradt — épen nem jó az igaz, de szívesen adom».

Az utas nagyon éhes volt és igen örült az ajánlatnak. A fiatal nő kis tüzet élesztett, néhány ételt készített szótlánul, — kelkáposztát, almás felfújtat s nagy szemű rizst — és hamar vendége elé tálalta, mentegetve magát az ételek minősége miatt. De míg festőnk evett, a nő általában keveset beszélt és tartózkodó modora zavarba hozta a vendéget. A ritkán koczkáztatott kérdésekre csak bólintással vagy egyetlen szóval válaszolt, úgy hogy festőnk hamar lemondott a társalgás erőszakolásának kísérletéről.

Időközben észrevette a kis házban uralkodó tökéletes rendet s hogy az eszközök, melyeket vacsorájánál használt, feddhetetlenül tiszták. A szobának néhány szegényes tárgya csinos volt. A ruhatár s a pohárszék függőnye fehér papirosból készült, de ez a papiros nagy gyönyörű khinai betűkkel volt diszítve, oly betűkkel, melyek az ily diszítés törvénye szerint

*) Buddhista eledel, melyben nincs állati anyag. Ez eledelnek bizonyos vegyülete igen ízletes.

a költők és művészek kedvelt tárgyainak képét tüntették fel: a tavaszi virágokat, a hegyet és tengert, a nyári esőt, a csillogos eget, az őszi holdat, a folyó vizét, az őszi szellőt. A szobának egyik zugában alacsony oltár volt, rajta a but-sudan,*) ennek kicsiny, fénymázás, nyitva maradt ajtain belül halotti tábla volt látható, mely előtt lámpa égett mezei virágok közt. És e házi oltár fölött nem közönséges érdemű kép függött, mely a könyörület istennőjét ábrázolta, fején a holddal, mint dicskörrrel.

A mint a festő elköltötte kis vacsoráját, a nő így szólt: «Nem adhatok jó ágyat, és csak papirosból készült szúnyogháló van. Az ágy s a háló az enyéme, de ez éjjel sok a dolgom és nem marad időm az alvásra, kérem, próbáljon lenyugodni, bár kényelméről nem gondoskodhatom».

Ekkor értette meg a festő, hogy szállásadója különös okokból teljesen egyedül él s hogy szeretetreméltó ürügy alatt átengedi neki egyetlen ágyát. Udvariasan tiltakozott a vendéglátás ily túlsága ellen s kijelentette, hogy igen egészséges álma van, ha bárhol fekszik a földön s hogy a szúnyogokkal nem törődik. De a nő oly hangon, mintha nénje volna, azt válaszolta, hogy vendégének teljesítenie kell az ő óhaját. Neki valóban dolga van és szeretne minél hamarább egyedül maradni, s mivel bizonyára úri emberhez van szerencséje, reméli, hogy nem fogja háborgatni teendői elvégzésében.

Ez ellen a vendég nem mondhatott semmit, mivel csak egy szoba volt a házban. A nő erre leterítette a földre a derekaljat, oda vitte a favánkost s felfüggesztette a papiros szúnyoghálót, széles spanyol falat állított az ágy s a but-sudan közé, azután jó éjt kívánt oly módon, mintha mondaná, hogy vendége feküdjék le minél hamarább. A vendég már nem kérette magát, bármily rosszul esett neki az a gondolat, hogy akarata ellenére ennyi zavart okozott.

III.

De bármennyire bántotta fiatal utazónkat az, hogy a szivesség, melyet elfogadott, más ember nyugalmanak feláldozásával járt, az ágyat nagyon kényelmesnek találta. Nagyon

*) Házi szentély a halottak buddhista cultusának szentelve.

el volt fáradva s alighogy fejét a fa-vánkosra tette, mindent elfelejtett álmában.

De nem sokáig alhatott még, mikor különös zaj ébresztette fel. E zajt bizonyára emberi lábak okozták, de nem csendesesen működő lábak. Inkább izgatottságtól gyors mozgású lábak. Ekkor az a gondolata támadt, hogy talán rablók törtek a házba. Neki nem volt mitől tartania, hiszen semmit sem veszthetett. Inkább azért a kedves nőért aggódott, a ki oly vendégszeretően fogadta. A papiros függöny mindegyik oldalán a kis négyszögletes reczemunka ablakoknak volt használható, s ezek egyikén át próbált nézni, de a magas spanyolfal miatt nem láthatta, mi történt. Szólni akart, de elnémult, mert meggondolta, hogy valódi veszély esetén hasztalan s könnyelmű dolog volna elárulni jelenlétét, mielőtt tisztán látja a helyzetet. A nyugtalanító zaj tovább tartott és egyre titokzatosabb lett. Elhatározta, hogy elszánva magát a legrosszabbra ha szükséges, életét is kockáztatja a fiatal nő védelmében. Gyorsan felöltötte ruháját, nesztelenül kicsúszott a papiros függöny alól, a spanyol fal széléhez mászott és vizsgálódott. Rendkívül elbámult azon, a mit látott.

A megvilágított butsudán előtt a fiatal asszony, ragyogó ruházatban egészen egyedül tánczolt. Ruházatáról ráismert a sirabyosira, bár ily gazdag jelmezt még soha sem látott tánczosnőn. Ez a ruha csodálatosan fokozta a nő szépségét, mely e magános helyen s éji órában majdnem természetfölöttinek látszott; de táncza még szépségénél is csodálatosabb volt. Pillanatnyira a boszorkányság gyanúja nyilallott át a néző lelkén. A parasztok babonái, a róka-asszonyokról szóló regék felvillantak képzelete előtt; de a Buddha-oltár s a szent kép látványa elkergették e képzeteket, úgy hogy szégyelte magát hóbotos ötlete miatt. Ugyanekkor tudatára jutott annak, hogy olyasvalamit néz, a mit a nő rejteni akart előtte s hogy mint vendégnek kötelessége volna a rögtöni visszavonulás, de a látvány megbűvölte. Ép oly örömmel, mint csodálattal érezte, hogy ily tökéletes tánczost még nem látott; és mennél tovább nézte, annál jobban hatott reá a tánczosnő bájának varázsa. Egyszerre megszűnt a táncz, a leány lihegett a fáradságtól, leoldotta övét, levetve felső ruháját visszafordult, de nagyon megijedt, midőn észrevette vendégének rászegzett tekintetét.

Az ifjú rögtön mentegetődzött. Azt mondotta, hogy a gyors lábak zaja fölriasztotta, hogy ez a zaj nyugtalanította, mert féltette a ház úrnőjét ily időben és elhagyott helyen. Azután megvallotta meglepetését azon, a mit látott és beszélt arról, hogy mennyire vonzotta a látvány. «Kérem önt», így folytatta, «bocsássa meg kíváncsiságomat, mert lehetetlen csodálkozva nem kérdezni, hogy ki ön s mikép fejlődött ily bámulatos tánczosnővé. Láttam Saikyo *) valamennyi tánczosnőjét, de a legünnepeltebbek közt sem láttam oly leányt, a ki úgy tánczol, mint ön; s mihelyt nézni kezdtem önt, el nem fordíthattam szememet».

A leány először boszúsnak látszott, de arczkifejezése megváltozott, még mielőtt az ifjú bevégezte beszédét. Mosolygott és leült. «Nem, nem haragszom önre», így szólt, «csak sajnálom, hogy végignézett, mert bizonyára örültnek hitt, midőn látta, hogy így egyedül tánczolk; és most el kell mondanom, hogy mi a jelentősége annak, a mit látott».

Azután elbeszélte történetét. Nevét az ifjú mintha halotta volna gyermekkorában, — művészi nevét, a leghírvezebb sirabyosi neve volt az, a főváros kedvenczéé, a ki dicsőségének és szépségének legvirágzóbb korában egyszerre eltűnt a nyilvános életből és senki sem tudta, miért vagy hová. Elmenekült a vagyon s hatalom elől egy ifjúval, a ki szerette. Az ifjú szegény volt, de kettejüknek volt annyi pénze, hogy egyszeruen és boldogan élhessenek a vidéken. Egy kis házat építettek a hegyek közt és itt néhány évig egymásnak éltek. Az ifjú imádta a leányt. Az volt legnagyobb gyönyöre, hogy tánczolni látta. Esténként néhány kedvelt dallamával kísérte a leány tánczát. De egy hosszú téli éjtszakán az ifjú beteg lett és noha gyöngéd ápolásban részesült, meghalt. Azóta emlékével együtt egyedül élt a leány, elvégezve a szerelem s a kegyelet szerény szertartásait, melyek a holtat megilletik. Halotti táblája elé naponként lerakta a szokásos áldozatokat, s éjjel tánczolt, hogy gyönyörködtesse mint hajdanában. És ez volt a magyarázata annak, a mit az ifjú látott. «Valóban durvaság volt — így folytatta a leány --

*) Szó szerint «a nyugat fővárosa», régi neve Kyotonak, a japán buddhizmus szent városának, mely hajdan a császárok székhelye volt. Ellenben «Tokyo» annyit tesz, mint «kelet fővárosa».

fölbresztteni fáradt vendégét; de várakozott addig, míg azt hitte, hogy mélyen elaludt s akkor aztán igen-igen könnyedén táncolni próbált. Reményli tehát, hogy megbocsátja neki az ifjú az akaratlan háborgatást.» •

Midőn mindent elmondott, theát főzött, melyet együtt ittak meg; azután a leány szinte bánatos hangon kérte, hogy kisértse meg az alvást újra az ő kedvéért. Az ifjú nem tagadhatta meg a kérést s őszinte mentegetőzések után visszatért a papiros-szunyogháló mögé.

Jól és hosszasan aludt; már süttött a nap, mikor fölébredt. Fölkeltekor oly egyszerű lakoma volt számára készítve, mint este s az ifjúnak erős étvágya volt. De mégis keveset evett, mert attól tartott, hogy a nő a maga eleségének rovására gondoskodott róla; azután indulásra készült. De midőn fizetni akart mindazért, a miben része volt s azért a zavarért, a mit okozott, a nő semmit sem akart elfogadni, így szólván: «Pénzt nem ér, a mit adhattam s a mit tettem, szíveségből tettem. Azért kérem, próbálja elfelejteni a kényelmetlenséget, melyet szenvednie kellett s tartsa meg emlékében annak jóindulatát, a kinek nem volt mit ajánlania.»

Az ifjú mégis rajta volt, hogy a leány elfogadjon egy kevés pénzt; de végre, úgy látván, hogy igyekezete bántja a leányt, elbúcsúzott tőle a hálának legválogatottabb szavaival, és rejtett sajnálkozással, mert a leány szépsége és szeretetreméltósága sokkal mélyebben hatott reá, semmint megvallani szeretete volna bárkinek is, ha csak nem önmagának. A leány megmutatta neki a követendő utat, utána nézett, a mint leszállt a magaslatról mindaddig, a mig csak láthatta. Egy órával később már ismert országúton járt az ifjú. Ekkor hirtelen lelkiismereti furdalás érintette lelkét, elfelejtette megmondani a leánynak, hogy őt hogy hívják. Egy pillanatig habozott; azután így nyugtatta meg magát. «Mit is ért volna? Örökké szegény leszek». És tovább ment.

IV.

Sok év mult el, sok divat avult el; s a festő megöregedett. De mielőtt öreg lett, nagy hírnévre tett szert. Herczegek, meghatva művének csodáitól, versenyeztek egymással

abban, hogy pártfogolják; így gazdaggá lett és szép házat szerzett a császárok városában. Fiatal művészek különböző vidékekről tanítványai lettek, házában éltek s szolgálták tanításában részesülve: és neve ismeretessé lett az egész országban. Egy napon házába jött egy öreg asszony s beszélni akart vele. A szolgák látván az öregnek szegényes öltözetét és siralmas külsejét, közönséges koldusnak hitték s durván kérdezték, hogy mit akar? De midőn az öreg azt felelte, «hogy csak uratoknak mondhatom el, miért jöttem», örültek hitték és megcsalták, így szólva: «Urunk most nincs Saikyóban s nem is tudjuk, mikor tér vissza».

De az öreg asszony nem tágitott, újra meg újra visszatért — mindennap minden héten — mindenkor mondtak neki valamit, a mi nem volt igaz: «Ma rosszúl van», vagy «Ma sok a dolga» vagy «Ma nagy társaság van nála, nem fogadhat». De az asszony mindig eljött, mindig a napnak ugyanabban az órájában s mindig egy rongyos takaróba burkolt csomagot hozván magával; és a szolgák végre azt hitték, hogy a legjobb lesz, ha szólnak uroknak. Tehát így szóltak hozzá: «Van itt urunk kapuja előtt egy igen öreg asszony, a kit mi koldusnak nézünk. Már vagy ötvenszer jött, urunkkal akar szólni s nem mondja meg, hogy mi célból, — azt állítván, hogy csak urunknak adhatja elő kívánságát. Ekkor tehát rá szántuk magunkat, hogy megemlítjük az ügyet urunknak, hadd tudjuk meg, hogy mit kell tennünk.»

Ekkor a mester hevesen válaszolt: «Miért nem szólt senkisésem hamarább?», kiment a kapu elé és nyájasan szólította meg az öreg asszonyt, megemlékezvén arra, hogy ő is szegény volt. És kérdezte tőle, vajon alamizsnát kíván-e.

De az asszony azt felelte, hogy nem kíván pénzt vagy eledelt, hanem csak azt kívánja, hogy a művész képet fessen neki. A festő csodálkozva hallotta kívánságát és házába hívta. Az asszony belépett az előcsarnokba, s itt letérdelve, bontogatni kezdte a magával hozott csomagot. Midőn fölbontotta, a festő elé különös, gonddal készült s arannyal gazdagon diszitett selyemöltözet volt lerakva, de már viseltes s elfakult a használattól s a kortól — egy csodálatos hajdani viseletnek a romja, egy sirabyosi jelmeze.

Míg az öreg asszony egyenként kiszedegette a ruhadarabokat és simitgatni próbálta azokat reszkető kezeivel,

egy emlék rezdült meg a mester agyában, halványan ingott ott egy ideig, azután egyszerre megvilágosodott. A visszaemlékezés e szelid ütése alatt, újra látta a magános hegyi lakást, a hol ingyen részesült vendégszeretetben — a kis szobát, a hol lepihent, a papiros szunyoghálót, a pislogó lámpát a Buddha-oltára előtt és a leánynak különös szépségét, ki egyedül tánczolt ott az éj sötétjében. Ekkor, öreg látogatójának csodálkozására, a hercegek kegyeltje, mélyen meghajolt vendége előtt és így szólt: «Bocsássa meg durvaságomat, hogy rögtön meg nem ismertem arczát; de már több, mint negyven éve, hogy utoljára láttuk egymást. Most már jól emlékszem önre. Ön egyszer házába fogadott. Átengedte nekem egyetlen ágját. Láttam önt tánczolni s ön elbeszélte történetét. Ön sirabyosi volt, s én nem felejtettem el nevét.»

Eddig beszélt. Az asszony álmélkodva és megzavarodva, először nem bírt felelni, mert öreg volt és sok szenvedése közben emlékezete meggyengült. De a festő mind nyájasabban szólt hozzá, eszébe juttatott sok dolgot abból, mit elbeszélt, leírta a házat, melyben lakott, úgy hogy végre az asszony emlékei is föltámadtak s az örömtől könyezve válaszolt: «Bizonyára az egy Isten ott fönt, ki meghallgatja a könyörgést, vezette lépteimet. De midőn méltatlan lakásomat a fönséges mester látogatása megtisztelte, nem olyan voltam, mint most vagyok. És a mi Urunknak, Buddhának csodája az, hogy a mester megismert.»

Azután elbeszélte egyszerű történetének végét. Évek multával szegénysége miatt kénytelen volt megválni kis házatól; és öreg korában egyedül tért vissza a nagy városba, a hol nevét rég elfelejtették. Kinosan hatott reá házának elvesztése; de még jobban fájt neki az, hogy gyöngé öregségében nem tánczolhatott többé minden este szeretett halottja lelkének gyönyörére. Képet akart tehát festetni önmagáról, a tánczosnő jelmezében s lejtésével, hogy felfüggeszthesse a képet a butsudán előtt. Ezért imádkozott buzgón és ezért kereste föl a mestert, mert a halott kedvéért nem közönséges munkát kívánt, hanem nagy művészettel festett képet; és elhozta tánczosnői ruháját, remélve, hogy a mester abban fogja lefesteni.

A festő nyájas mosolylyal hallgatta végig s így felelt: «Örömmel festem a kívánt képet. Ma halaszthatatlan dolgom

van. De ha holnap ide jó, épen úgy festem le, a hogy óhajtja és oly jól, a hogy csak birom.»

De a nő így szólt: «Nem mondtam még el azt, mester, a mi leginkább bánt. És ez az — hogy e nagy kegyért mit sem ajánlhatok, csak e tánczosnői jelmezt és ez nem nagy értékű, noha egykor sokba került. Mégis reméltem, hogy a mester elfogadja, mert ritkasággá lett; mert a mostani tánczosnók nem így öltözködnek.» — «E dologra», így kiáltott föl a jó festő, «egyáltalán ne gondoljon! Nem, sőt igen örülök, hogy most alkalmam van visszafizetni csekély részét régi tartozásomnak. Holnap tehát lefestem úgy, a hogy kívánja.»

Az asszony háromszor leborult a művész előtt, köszönetet mondva s azután így szólt: «Bocsásson meg, uram, de van még mondani valóm. Mert nem óhajtanám, hogy olyanak fessen, a minő ma vagyok, hanem olyannak, a minő voltam fiatalságomban, midőn Uraságod ismert engem.

A művész erre: «Jól emlékszem. Ön igen szép volt».

Az öreg asszony redői fölragyogtak a boldogságtól, midőn hajlongva megköszönte e szavakat. És így kiáltott föl: «Akkor tehát mindaz, a mit reméltem s a miért könyörögtem, megvalósulhat! Mivelhogy így emlékszik szegény ifjuságomra, könyörgöm Uraságodnak, hogy ne fessen úgy, minő most vagyok, hanem a minőnek látott, mikor nem voltam öreg s a mint nagylelkűen megjegyezni méltóztatott, nem voltam kellemetlen. Oh, mester, tegyen ifjúvá megint! Hadd legyen szép arczom, hogy szépnek lásson annak a lelke, a kinek a kedvéért könyörgöm így én, a méltatlan. Ő látja majd a mester munkáját s megbocsátja nekem, hogy nem bírok többé tánczolni.»

A mester még egyszer kérte, hogy ne legyen aggodalma s így szólt: «Jöjjön holnap, majd lefestem. Olyannak festem, a minő volt, a mikor láttam, szép s fiatal sirabyosinak s oly gondosan és mesterségesen festem majd, mintha az ország leggazdagabb emberének képét festeném. Ne kételkedjék, hanem jöjjen.»

V.

Az öreg tánczosnő el is ment a kitűzött órára; és a művész fehér selymen lefestette képét. De nem azt az alakot festette, melyet a mester tanítványai láttak, hanem ifjúkorának emlékképét: ragyogó szemű volt az, mint a madár, karcsú, mint a bambusz, kápráztató, mint egy tennin *) selyem és arany ruhájában. A mester ecsetének varázsereje alatt visszatért az eltűnt báj s újra virágzott az elfonnyadt szépség. Midőn a kép elkészült s a mester ellátta jegyével, fölvonta gazdag selyemszövetre, cedrus s elefántesont-karikákat illesztett reá és selyemzsinórt, a melyen fölfüggeszthető volt, azután kis fehér fa-dobozba tette, s így adta át a sirabyosinak. És pénzzel is megajándékozta volna. De bármily hathatósan kérte, nem beszélhette reá az ajándék elfogadására. «Nem», így válaszolt könyezve, «sem mire sincs szükségem. Én csak a képet kívántam. Ezért imádkoztam; és most, hogy imádságom meg van hallgatva, tudom, hogy soha semmit sem kívánhatok már az életben s hogy ha így kívánság nélkül halok meg, nem lesz nehéz Buddha útjára jutnom. Csak egy gondolat bánt még — mást nem ajánlhatok föl a mesternek, mint e tánczosnői jelmezt, mely noha csekély értékű, mégis könyörgöm, fogadja el; és én naponként imádkozom majd, hogy hátralévő élete a boldogság élete legyen, azon csodálatos kegyességért, melylyel lekötélvezett».

«Nem», tiltakozott a festő, mosolyogva, «ugyan mit tettem? Igazán semmit. De a tánczosnői jelmezt elfogadom, ha ez önnek örömet okoz. Így visszaidézhetem kedves emlékét annak az éjtszakának, melyet otthonában töltöttem, midőn lemondott kényelméről méltatlan csekélységemért s nem akart semmit sem elfogadni azért, a mit elfogyasztottam; ezért a szivességért még most is adósa vagyok. De most mondja meg, hol lakik, mert szeretném látni a képet a maga helyén.» A festő ugyanis ki akarta ragadni az öreg asszonyt szűk anyagi viszonyaiból. De az asszony mentegetőző alázatos szavakkal és nem akart felelni a kérdésre, mondván, hogy az ő lakhelye sokkal alávalóbb, semhogy ily úr tekintetét

*) Ég leánya, buddhista angyal.

megérdemelné; és azután nagy megalázkodással újra meg újra hálálkodott s eltávozott kincsével, sírva az örömtől. Ekkor a mester magához szólította egyik tanítványát: «Menj gyorsan» — úgymond — «ez asszony után, de úgy hogy ne vegyen észre, s mondd meg azután, hol lakik.» Az ifjú tehát észrevétlenül követte az asszonyt.

Sokáig maradt el, s a mikor visszatért, oly módon nevetett, mint a ki kénytelen valami kellemetlent mondani: «Azt az asszonyt» így szólt — «oh mester, elkisértem a városon kívül a folyó száraz medréig, a vesztőhely tájáig. Ott láttam oly kunyhót, minőkben az Eták *) laknak és ebben lakik az asszony. Istentől elhagyott és szennyes hely az, oh mester!»

«Mindazáltal», így szólt a festő, «holnap e helyre el fogsz kisérni. A míg élek, az asszony ne lásson szükségét élelemben, ruhában vagy kényelemben.»

És mivel mindnyájan csodálkoztak, a mester elbeszélte a sirabyosi történetét, s ekkor megértették a mester eljárását.

VI.

Másnap reggel, egy órával a napkelte után, a mester és tanítványa a folyó száraz medréhez mentek, a város szélére, a kitaszítottak lakhelyére.

A kunyhó nyílását csak egy ablaktábla zárta el, a melyen a mester többször kopogtatott, a nélkül, hogy választ kapott volna. De mivel úgy vette észre, hogy a tábla belülről nincs bekapcsolva, lassan félre tolt a nyíláson. Senki sem felelt, a mester tehát belépett. Ugyanekkor, rendkívüli élénkséggel, visszanyilallott lelkébe épen annak a pillanatnak érzete, a mikor mint fáradt ifjú bebocsáttatást kért az elhagyott kis kunyhóban a hegyek közt.

Lassan belépvé, észre vette az asszonyt, a mint a földön feküdt egyetlen vékony, rongyos takaróval fedve, mintha aludnék. Egy rossz deszkán megismerte a régi, több mint negyven éves butsudant, halotti táblájával s most is mint

*) Eta a cserző vargák osztályához tartozó munkás, körülbelül annyi, mint pária, vagy tisztátlan.

azelőtt, kis lámpa pislogott a kaimyoval¹⁾ szemben. A könnyörület istennőjének képe holdvilágos dicskörével eltűnt, de szemben az oltárral a falon az ő drága ajándéka függött és alatta egy ofuda²⁾ — Hito-Koto-Kwannon³⁾ ofudája — azé a Kwannoné, a kinek csak egyszer szabad könnyörögni, mert csak egy könnyörgést hallgat meg. Más alig volt e pusztalakásban; még csak egy női zarándok ruhája, egy koldusbot s egy bögre.

De a mester nem nézett e dolgokra, mert föl akarta ébresztetni s meg akarta örvendeztetni az alvót és vidáman kétszer, sőt háromszor nevén szólította.

Ekkor egyszerre észre vette, hogy halott van előtte s csodálkozva nézett arczára, mely mintha megfiatalodott volna. Valami határozatlan báj, mintegy az ifjúságnak kísértete, szállott a holt arczára; a gondnak barázdái elmosódtak, a ránczok különös módon elsimultak annak a titokzatos mesternek érintésére, a ki hatalmasabb, mint a mi festőnk.

LAFCADIO HEARN után, angolból

A. D.

¹⁾ A halottnak aranybetűkkel írt dicsérete a halotti táblán.

²⁾ Fogadalmi tárgy könnyörgésül, az istenek kegyének elnyerésére.

³⁾ Oltára Naraban van, nem messze az óriás Buddha templomától.

HALADÁS.

Szájába zabola
Kell a tüzes lónak,
Fék a magas hegyről
Siető hintónak.
Okos visszatartás
Csak erőt aczélok,
Biztos irányzattal
Közelít a célhoz.

Kik hazám szekerét
Húzzátok, toljátok,
Igy merengve, gyakran
Gondolok én rátok,
És a majomra is,
Mely keblén csitítja
S úgy szereti fiát,
Hogy agyon szoritja.

LÉVAY JÓZSEF.

ANGYÉLIKA ÉS SZAKRIPÁNT.

(Orlando Furioso. I. 38—72.)'

Puha gyepágy volt ott. Pihenni hitta
 A vándorútast, ki ide kerül.
 Belép a szép hölgy a lugasba, itt a
 Gyepágyra fekszik és elszenderül.
 Alig hogy a szemét lehunja, mintha
 Lódobogás közelgne messzirül.
 Szép csendbe' fölkel s im' fegyverben ép
 A partra egy levente érkezék.

Nem tudja, hogy barát-e, ellenség-e ;
 Szívét remény- s kétségnek űzi habja ;
 Vár, e kalandnak hogy mi lesz a vége,
 Nem mer szivén könnyíteni egy sohajba'.
 Leszáll lováról a levente végre
 S arczát busan egyik karjára hajtva,
 Ugy elmerül mély gondban, gondolatban,
 Egy kőszobor nem olyan mozdulatlan.

Fejét a bús lovak gondnak eresztve
 Egy óra hosszát ott állt csendesén,
 Szép hölgyeim ; majd panaszkodni kezde
 Oly búsán, oly édes-keservesen.
 Kínos panasza kősziklát repesztne
 S szánná a tigris, a könyörtelen.
 Sir, sóhajt, azt hiszed bő vízzel omló
 Patak az arcza, keble Mongibello.*)

Szól : «Szörnyü eszme, mely jéggé fagyasztod'
 S elégeted meggyötrött szívemet,

*) Tűzhányó hegy.

Időt, alkalmat én csak elszalasztok
S korább jövő viszi el részemet!
Egy szót, pillantást rám alig pazarlott,
S mást boldogítva, egekbe emelt.
Ha engemet se gyümölcs, se virág
Nem illet, szívem mért epedni hát?

Olyan a lányka, mint a rózsza, szülő
Bokrán, a mig szép kertet ékesít;
Biztos magányban nem fél, hogy közel jő
A nyáj, a pásztor; bajtól mentes itt.
A harmatos szép hajnal, enyhe szellő,
A viz, a föld mind kedvét keresik;
Lány, ifjú száz és száz eped utána
S feltűzni vágy mellére, homlokára.

Ámde mihelyt ágáról, zöld tövéről
Letörték, akkor minden hasztalan,
A kecs, a báj, a szépség mit az égtől
Nyert s emberektől, minden oda van.
A mivel élte, szép szeme nem ér föl.
Ha a leány virágát oktalan
Letörni hagyja, elveszti egészen
Becsét a többi szeretők szívében.

Hitvány ezeknek, csak kinek, magát
Oda veté, kedves ez egy szemében.
Oh hálátlan sors! Ő diadalát
Üli, mig én meghalok szomjan, éhen.
De lehet őtet nem szeretni? Hát
Elhagyhatom, ki érte, benne éltem?
Ah, haljak itt meg inkább; életem
Mit ér, ha őt már nem szerethetem.»

Ki ennyi könnyet oszt a partvirányra.
Ki az, ha ki kérdezne ez iránt,
Megmondom: ő a cserkeszek királya,
A szerelemtől gyötrött Szakripánt,
Kit, tudja meg, a ki tudni kívánja,
Csak egy, de nagy bú, a szerelmi bánt,

S a kit szeret, hölgyünk az a lugosban,
Ki a lovagra ráismert legottan.

Elhozta őt forró szerelme távol
Keletről Napnyugatra, mert neszét
Vevé Indiában — hallj nagy bánatáról, —
Hogy ő Roláddal ide érkezék.
Frankhonba' meg azt hallja róla : Károly
Eldugta a hősök elől s kezét
Annak ígérte, a ki győzni fog
S megvédi az arany liliumot.

Részt vett a harcban ő is, látta hát
Károlyt s hadát csufosan megszalasztva ;
Kereste is a szép Angyélikát.
Nyomozta mindütt, jaj de semmi haszna !
Ez okozá szerelmi bánatát,
Ez győtri őt, ezt tette most panaszba
Oly meghatón, csuda hogy meg nem áll
A nap, könnyezve bösz fájdalomnál.

Mig a lovag saslódik szörnyükép'
S szeme beillik bőforrasu kutnak.
Elnyögve búját ily s más szódba' még,
Miket szükség nincs, hogy verslábra huzzak :
Sors kedvezése, hogy szavai ép'
Szép Angyélika füleibe jutnak.
S meghozza im' egy óra, pillanat,
Mihez nem jutna ezer év alatt.

Szem-fül a szép kisasszony, oly figyelmes
Minden könnyére, tette- s panaszára
Annak, a ki belé fülig szerelmes,
Bár tudta mind s nem ujság neki már a' ;
Máskor szobor volt s bárhogyan eseng ez,
Nem méltatá egy részvevő szavára :
Mint ki lenézi az egész világot
S méltót magához sehol sem talál ott.

De benne most, e rengeteg vadonban,
Jó sorsa küld hű kalauzt, világos.

Mert ha, ki már czikákol a habokban,
 Bolond, segélyért hogyha nem kiáltoz.
 A jó alkalmat elszalaszsa mostan,
 Jut-é s mikor jut ily hű utitárshoz?
 Minden kérőjét próbaköre tette,
 Mind közt leghűbben a király szerette.

De ám azért eszébe sincs, hogy annak,
 Ki annyit szenvedt hűn szeretve őt,
 Megadja a megérdemelt jutalmat,
 Melyért epednek mind a szeretők;
 Hanem reményt, azt ad, mennyit csak adhat;
 E végre cselte magába' cselre szőtt:
 Megtartja, míg szükség lesz rája s újra
 Lesz a mi volt, hideg iránta, durva.

Kilép váratlan sötét lugosából
 A szép, kinek a földön párja nincsen,
 Mint erdejéből, hűs barlang lakából
 Diána vagy Cithére játékszinben.
 «Béke veled;» ily szó foly ajakáról,
 «Becsületem te véled és az Isten;
 Rólam gonoszt alap nélkül ne tégy fel.
 S ne légy felőlem oly balvéleménnyel.»

Nem bámul úgy, szemét anya nagyobb
 Örömmel a fiára nem emelte,
 A kit halottul gyászolt, siratott,
 Hogy nélküle tért vissza regementje,
 Mint a hogyan örült, álmétkodott
 A szaraczén, midőn a hön szerette
 Kedves, dicső lénynek egy pillanatba'
 Szemébe tünt angyali szép alakja.

A szép asszonyhoz, istennőjéhez
 Fut, mint a nyíl édes szerelmi lobbal.
 A hű lovag nyakába ugrik ez,
 A mit Katájban*) nem tett vón' bizonynyal,

*) Khina északi része, a tatárok «Kitay»-a. Angyélika szülőházája.

Szülőhonába, országába lesz
 Már utitársa, lelke száll azonnal
 Reménye szárnyán s már is otthonában
 Látá magát a fényes palotában.

Majd számot ad, mi történt az alatt,
 Mig a lovag, ötóle küldve távol
 Vala Keleten, hogy segélyhadat
 Hozzon Nabatej szerikán királytól;
 S hogy' védte őt meg jó Roland lovag
 Sok s nagy veszélytől, szégyentől, haláltól;
 S így tisztaságát megőrzé hiven,
 Oly tiszta, mint volt anyja méhiben.

Talán igaz volt; ámde a ki teljes
 Eszével él, kételkedik biz' abban;
 Ő hitte, mint ki más és nem csak illyes
 Dologba' téved gyakran súlyosabban.
 A láthatót nem látja a szerelmes,
 És látható neki a láthatatlan,
 Elhiszi, mint elszokta könnyedén
 Hinni, a mit megáhit a szegény.

Ha oly bolond volt Anglant* ura, hogy
 Ilyen dicső alkalmat elszalaszthat,
 Ő lássa kárát; a sors soh'se fog
 Teríteni néki több ily fényes asztalt
 (Szól Szakripánt magában); nem vagyok
 Oly együgyü, mint ő, hogy elszalaszszak
 Ily drága zsákmányt, mely lehullt ölembe,
 Hogy bánjam aztán teljes életembe'

Szedem a rózsát a friss, harmatost
 Nem késlekedve, mert ideje mulhat.
 Asszonyinak ennél nincs kívánatosb,
 Édes, hogy érte élni-halni tudnak;
 Bár játszsza sok a daczost, haragost,
 S van, a ki sí-rí, könnyet könnyre hullat.

*) Anglante, Angers, Roland lovagvára.

Daczolhat ez, haraghatik miattam,
Nem nyugszom, a mig sikert nem arattam.

Szól; s kezdí már az édes ostromot,
Mikor egyszerre szörnyü zaj hallatszik
A közel erdön; ostromát legott
Hát megszakítja s mód fölött haragszik.
Föltette ércz sisakját; így szokott
Fegyverbe jární mindig, vasba talpig.
Lovához lép, kantárát igazítja,
Nyergébe zökken, lándsáját szoritja.

S ni egy lovag jön az erdő felül,
Szemlátomást bátor, vitéz levante;
Hószin ruhája fénylik messzirül,
Hószin fehér a sisak bokra szinte.
Jó Szakripánt, ki nem nagyon örül,
Hogy ez az utját ép' most erre vette.
Szép kedvtelését rútol megzavarva,
Gyilkos haragszemet vet a lovagra.

Közelbe érvén, hegykén hítja bajra,
Gondolva tüstént földön hever ez;
Pedig hiszem, hogy nem gyöngébb a karja
S meglátja, méltó ellenfele lesz.
Dölyfös szavát ez végezni se hagyja,
Lovát szoritja és lándsát szegez.
Száll Szakripánt feléje, mint a szél. A
Fejök' veszik, egymásra rontva, célba.

Két bős orozlán nem viaskodik,
Két bika ily vadul nem öklelődik,
Mint e két harczos; egymás pajzsait
Keresztül zuzzák dárdaöklelőik.
A roppanásra föld megrázkodik
Himes völgyétől föl a szártetőig;
Jó, hogy mestermü mind a kettő vértje,
A szörnyü lándsá mellöket nem érte.

Nem oldalast támadnak már a mének,
Már öklelöznek úgy, mint a kosok;

Már elbukott lova a szaraczennek,
 Bár a míg élt, még nem volt párja sok;
 A másik is lerogy, de egy keményebb
 Sarkantyuszóra talpra vánszorog.
 Urát is eltemetve; már soha
 Nem kel föl a pogány király lova.

Az ismeretlen hős nyergében ül
 S látván: a földön fekszik ez lovával,
 Gondolja, melyhez csak kedvetlenül
 Fogott, fölhagyni jobb lesz a csatával;
 Kantárt eresztve, mint a szél repül,
 A merre útja nyílt az erdön által,
 És a pogány még föl se czihelőde,
 -- Sokat ne mondjak — egy mérföldre tőle.

Mint szántó ember, ki holt-eleven
 Feküdt a villám szelétől legyintve,
 Föltápáskodva ott élettelen
 Feküdni látja ökrit; látja szinte
 A fenyűfát galy nélkül, disztelen,
 A melyre máskor oly büszkén tekintte:
 Szájtátva állt, fölkelvén a pogány;
 Csunya estének tanuja a lány.

Jajgat, nyöszörg; nem mintha keze-lába
 Kitért avagy kimarjult volna, nem;
 De bántj' a szégyen; élte folyamába
 Nem volt, nem lesz ily vörös sohasem.
 Eleste hagyján; ámde hölgye látta, —
 Ő emelé le terhét kegyesen.
 Néma maradt vón' azt hiszem az ajka,
 Hangját, szavát ha vissza ő nem adja:

«Ej!» — szólt, — «ne búsulj, uram. lovagom,
 Hogy elbukál, nem a te bűnöd az,
 Hanem lovadé, kinek nyugalom
 S zab kell vala és nem új torna, harc.
 És ne örüljön a diadalon,
 Mert kimutatja, hogy vesztes amaz:

Hiszen, ha jól láték, el ő osontott
 Ő hagyta itt elsőbe a porondot.»

Pogány szivére míg ez irt csepegtet,
 Táskával, kürttel, poroszka lovon,
 Vágtatva ime gyors hirnök közelget;
 Ugy látszik, fáradt s aggódó nagyon.
 Megállva ott ez Szakripante mellett,
 Azt kérdi tőle, nem látott vajon
 Az erdön át egy harczost lovagolva:
 Pajzsa fehér, fehér sisakja tolla?

Szól Szakripánt: «Nyergemből ime, látod
 Ép most emelt ki s most ment csak tovább;
 De, hogy tudhassam a földhöz ki vágott,
 Kérlek, nevét hát mondd meg legalább.»
 «Megmondhatom», felelt ez, «ha kívánod,
 S rögtön betöltöm szived óhaját,
 Tudd meg, a ki levert e hősi harczon
 Vitézi karral, az egy szép kisasszony.

Vitéz fölöttébb, ámde szebb ezerszer;
 Nem titkolom nevét se: Bradamant a';
 A mit szereztél s a jövőbe szerzel
 Mind a babért ma tőled elragadta.»
 Szólt s a pogányt faképnél hagyta. Nem lel
 Sok örömet a mit ma hall ez abba';
 Nem tudja, mit szóljon, mitévő légyen:
 Lángol az arca, égeti a szégyen.

Soká tünődék: vaj' hogy eshetett e'?
 Hiába; mert egy biztos a dologban:
 Egy asszony öt nyergéből kivetette,
 S esődve csak sebe fáj egyre jobban.
 Szótlan a másik lóra fölvetette
 Magát s a hölgyet szóttalan, nyugodtan
 Nyergébe vette, csenedesebb, vidámabb,
 Jobb alkalomra tartva fenn magának.

A PANCSATANTRA MESÉIBŐL.

IV. könyv.

A foka és a majom.

A kit, mikoron tenni kell, esze-szive nem hagy cseren.
Könnyen menekül a bajból, mint a majom a tengeren.

Halljátok hát, hogy esett ez :

Van valahol a tenger közelében egy nagy, mindig gyümölcsessel rakott dsambufa. Ezen lakott egy Szájapiros nevű majom. Egyszer egy foka, kinek Karálamukha (borzasztó szájú) volt a neve, a tengerből kijött és ott ama fa alatt, a jó puha homokos part szélén letelepedett. Szájapiros ekkor így szólította meg: «Barátom, te hozzám vendégül érkeztél; kóstold meg hát ezt a nektárnál édesebb dsambu gyümölcsöt, a mit neked szívesen adok. Hiszen azt mondják :

Égbe viszen a vendég, ki áldozás végén betoppan,
Legyen barát vagy ellenség, tudós bár, avagy tudatlan.

Áldozás- s halotti tornál — Manu mondja — a vendégnek
Ne kérdezd törzsét, vallását, tudományát se nevét meg!

Áldozás után az elfáradt utast ki
Látja szeretettel
Házában vendégül: jutalmul az égtől
Örök örömet nyer!

Így szólt és dsambu gyümölcsöt nyújtott neki. A foka megette azt és miután hosszú ideig élvezte ott vele a társalgás gyönyörűségét, elment vissza a saját hajlékába. Így töltötték ők kettesben többször kellemesen el az időt, különféle tudományos kérdésről eltársalogva a dsambufa árnyékában. — És a foka lakoma után a megmaradt dsambu gyümölcsöt

haza vivén, azzal saját feleségének kedveskedett. Egyszer is egy napon megkérdezte tőle a felesége: «Uram! hol veszed te ezeket a méznél édesebb gyümölcsöket?» A fóka így felelt: «Édesem, van nekem egy igen derék barátom, egy Szájapiros nevű majom; ő adja nekem mindig igaz szeretettel e gyümölcsöket.» Erre így intézte szavát az asszony: «Annak, a ki mindig ilyen nektárnál édesebb gyümölcsöt eszik, annak a szíve bizonyára valóságos nektár. Azért, ha irántam, feleséged iránt, egy csepp figyelmed van, akkor hozd el nekem annak a majomnak a szívét, hogy én azt megevén, veled öregségtől és haláltól menten örökké gyönyörűségben éljek!» «De édesem — szolt erre a fóka — ugyan ne szólj így, ne szólj így; látod, ő nekünk tesvérünkké lett. Különben sem lehet őt megölni. Hagyj föl ezzel a hiábavaló makacszkodással! Tudod, azt mondják:

Egyiket szüli az anya, másik testvért szerzi a szó;
De a szó-szerzette testvér anyaszültnél előbbvaló!

Erre így felelt az asszony: «Te még soha az én kérésemet betöltetlenül nem hagyta. Azért ez bizonyára valami majom-kisasszony lesz, a kibe te szerelmes vagy, azért töltöd ott mellette az egész napot. Most igazán beláttam a lelkedbe; valahára megismertelek! Mert

A mire kérlek, soha nem teszed meg,
Nincs egy vidító szavad igazán!
Forróan, mint a tűz, fel-felsohajtasz
El-elmerengve gyakran éjtszakán.
Nyakam hideg-bágyadtan öleled,
Csókom csak immel-ámmal ízeled:
Azért van, hogy vonzalmaid meglazult,
Mert másba vagy szerelmes, nyomorult!

Erre a fóka lángoló haragú nevének a lábaihoz borulva, azokat átkarolja, ölébe vonja és csaknem kétségbe esve így szolt:

Térdre hullva lábaidnál itt könyörgök, mint rabszolga:
Ne neheztelj; hol van az, ki érted úgy, mint én, lángolna?

Válaszolt az asszony könnyben uszó szemekkel e szavak hallatára így:

Kedvesed él csak lelkedben, ezer
Szinlő fogással ki bilincsbe ver.
Csak ő kelt benned édes vágyat, óh
Csak érte lángolsz te, képmutató!

Nekem a szívedből pusztulni kell!
 Számomra ott nincs egy parányi hely!
 Mit ér, mondd meg, e térdre borulás?
 Elég, elég volt a bolondítás!

Egyébiránt ha neked nem kedvesed, miért nem akarod őt, mikor úgy kérlek rá, megölni? Ha pedig ő him-majom: hogy esik az, hogy olyan halálosan szerelmes vagy bele. De egy szó, mint száz: tudd meg, hogy ha én annak a szívét meg nem eszem, akkor éhhalállal végzem ki magamat!» Mikor a fóka ezt a makacs elszántságot látta, gondolatban egészen magánkívül volt és így szólt: «hejh, de igazán is mondják:

Mit asszony, habarcs, indigó, rák s bolond egyszer megragad,
 Nem ereszti azt el többet — sem a részeg, sem a halak.

De hát mitevő legyek? Hogyan lesz kivihető, hogy én őt megöljem?»

Így tépelődve magában, elment a majomhoz. A majom is, a mint látta, hogy megkésve és egészen fölizgatva jön, így szólt hozzá: «Barátom, miért jössz te most olyan szokatlanul késő időben? Mi az oka, hogy nincs egy nyájas, derűs szavad? Miért nem mondasz néhány szép közmondást?» Az felelt búsan: «Barátom, a te testvéredet a felesége igen kemény szavakkal alaposan lehordta.» „Te hálátlan — szólt hozzá — ne mutasd a színem előtt magadat! Te, ki állandóan barátodhoz jársz, nála vendégeskedel, az ő javából élsz, és annyi viszont-szolgálatot sem teszel, hogy legalább házad tájékát neki megmutatnád! Azért nincs számodra még kegyelem sem! Azt mondják:

Tolvajnak, korhelynek, fogadás-szegőnek
 Brahmán gyilkosának
 Meg lehet bocsátni, de a hálátlanra
 Nincs földön bocsánat

Azért ma az én süvem társaságában jöjj haza; adjuk meg mi is, a mivel tartozunk. Ha nem: akkor engem csak a másvilágon látsz viszont! Én hát, miután vele ebben megállapodtam, ide jöttem hozzád; és ne neheztelj, ez a szóváltásunk okozta, hogy ma ennyire megkéstem. Jer hát most az én házamba. Testvérednek a felesége díszhelyet készített számodra. Maga ékszereit, gyémántjait fölrakva, az ajtófelre tiszteletedre virágkoszorúkat aggatva, epedve vár reád!»

A majom így szólt: «Barátom, az én testvérem felesége nagyon helyesen beszélt; hiszen azt mondják:

Okos ember ne maradjon soha olyannak barátja,
A ki azt, mi előtte van, mint a takács
Mindig maga fele rántja.

Meg aztán

Ad és kap az ember, titkot mond és kérdez,
Meghív mást vendégül.
Vendégelik őt is — az igaz barátság
E hat szálból épül.

Igen ám! Csakhogy mi erdőlakók vagyunk; a ti házatok pedig a víz közepén van: nekem oda mennem semmiképen nem lehet. Azért hozd el őt, az én testvéremnek kedves nejét ide, hogy neki hódolatomat bemutatva, áldásában részesüljek.» A fóka így szólt: «Óh kedves barátom! igaz, a tengerben, csakhogy egy gyönyörű kis sziget virányán van a mi lakásunk. Ülj hát csak bátran föl a hátamra és jér velem kényelmesen, félelem nélkül oda!» A majom, a mint ezt meghallotta, így szólt: «Édesem, ha így áll a dolog: akkor miért veszíteni egy perczet is? Siessünk; íme már a hátadon vagyok!» — És miután csakugyan úgy volt, a feneketlen mélység felett tova sikamló fókára nézett és halálos félelemtől reszketve szólt a majom: «Testvérkém, csak lassan, csak lassan haladjunk; a víz hideg hullámai testemre csapódnak!»

Ezt hallva a fóka, így elmélkedett: «Ez most itt, a feneketlen tenger hátán, teljesen a hatalmamban van; ha a hátamról leugrik: egy szezám mag nem sok, de annyira sem képes menekülni. Azért megmondom neki a szándékomat, hogy fohászkodjék védő, édes isteneihez.» És így szólt: «Barátom, én téged azért biztattalak föl és azért hoztalak magammal ide, hogy megöljelek, mert a feleségem így parancsolja. Most tehát gondolj szerette védő isteneidre!» Szólt a majom: «Testvér, mit vétettem én a te feleségednek vagy neked magadnak is, hogy ezt az utat-módot eszeltétek ki az én elpusztításomra?» Szólt a fóka: «Hjah, barátom, áldott állapotban levő feleségemnek az a kívánsága jött, hogy a te szivedet, mely a nektárzamatú gyümölcsök élvezésétől ritka nyalánksággá lőn, megegye. Ezért intézte ezt így ő!» Felelt a majom: «Édesem, ha csakugyan így áll a dolog, miért nem mondtad

ezt nekem ott mindjárt, mikor én a szívemet jól eldugva ott, annak a dsambufának egy odujában tartom állandóan? Én azt az én testvérem feleségének szíves-örömet oda adom. De nem értem, minek hoztál engemet ide, mikor nincs nálam a szívem!» A mint ezt a főka meghallotta, föllélekzett és megkönnyebülve szólt: «Kedvesem, ha csakugyan úgy van, add ide nekem a szivedet, hogy az a gonosz asszony egye meg, és álljon el attól a gondolattól, hogy magát elemészti. Eljuttatlak én oda, vissza a dsambufához.» Így szólt, megfordult és a dsambufa felé tartott. Valami nagy ügygyel-bajjal a majom, a ki magában suttogó hangon ezer fogadalommal tisztelte az isteneit, partra érkezett és ott egy hatalmas szökéssel arra a dsambufára ugorva, így gondolkozott: «Mégis, mégis csak megmentettem az életemet! Különben nagyon helyesen is mondják:

Ne bizz abban, a ki nem bízik te benned;
Még bizóba se jó bizodalmad vetned.
Gyakran a veszély, mely bizalomból támad
Sirt ás, mélységeset, az ember fiának.

Azért a mai nap, mondhatnám, rám nézve új életnek lett napjává!» Mig így szötte gondolatait, szólt hozzá a főka: «Nos, kedves barátom, add ide hát a szivedet, hogy a te testvéred felesége azt megegye és álljon el az éhhalál gondolatától.»

Jót nevetett erre a majom és leszidva szólt hozzá: «Szégyeld magadat, te sült bolond, te bizalom gyilkosa! Hát van egy embernek két szíve? Takarodj innen tüstént és soha ne jöjj többé e dsambufa alá! Azt mondják, tudod:

Egyszer álnok barátjával a ki megbékül, az legott
Halál fia, mint az öszvér, a mely egyszer vehet fogott.

Hallva ezt a főka, megszégyenülve így gondolkodott: «Jaj, milyen ostoba voltam, hogy a lelkem gondolatát elárultam neki. Azért újra megpróbálok bizalmat ébreszteni benne, talán még hinni fog.» Azután így szólt: «Barátom! csak tréfából tettem én próbára a te bátorságodat. Mi haszna lenne az én feleségemnek a te szívedből? Azért jöjj, jér vendégképen a mi házunkba. Testvérednek a felesége epedve vár!» Felelt rá a majom: «Elhordd magad, te elvetemült! Most már nem megyek veled. Hiszen azt mondják:

Melyik ember nem követ el bűnt, ha éhes?
 Megszorultnak irgalom nem fér szívéhez!
 Menj, gyík szomszéd a kigyóhoz és add tudtul,
 Gangadatta vissza nem mén, fél a kuttul!

Hogy esett az? — kérdezte a foka és a majom így beszélte el:

A béka és a kigyó.

Valahol egy kútban élt valaha Gangadatta, a békakirály. Ez egykor a rokonságtól agyonzaklatva, a kútostor végén lógó vederbe mászott és kijutott a kútból. Ekkor így gondolkozott: «Hogy vehetnék én méltó büntetést ezeken az én kedves rokonaimon? Hiszen azt mondják:

Ujjá születettnek azt az embert nézzed,
 A ki megfizet jól két ellenségének:
 Annak, ki balsorsát még keserítette,
 S ki nehéz időben kaczagott felette!»

A mint így ezen elmélkedett, megpillantott egy lyukába beosonó fekete kigyót. Alig hogy ezt észrevette, így szötte tovább gondolatait: «Ah, ezt viszem én oda a kútba magammal és kiirtom a rokonságot az utolsó lábíg. Hogy is mondják csak?

Ellenségre ellenségét tüzeld fel,
 Erős ellen a nála még erősbet;
 Kárát maga soha nem vallja ember,
 Ha egymással így rontja össze őket.

Meg aztán:

Tüzes ellent okos ember tüzesb ellenséggel bír le,
 Tüskével kapar ki tüskét, hogy a fájdalmát enyhítse!

Így megalázva övétől a lyuk szájához ment és nevéen szólította a kigyót: «Jere ki, Prijadarsana, jere ki!» A kigyó hallva ezt, így gondolkodott: «Itt engemet szólítanak és a szólító nem a rokonságból való; ez a hang nem kigyóhang! Mással pedig én senkivel nem állok barátságos lábon e világon! Megállok hát itt biztos váramban addig, míg meg nem tudom, hogy ki az. Nem azt mondják-é:

Kinek családját, jellemét nem ismered s viszonyait,
 Barátságot azzal ne köss — Brihaspati erre tanít!

Hahó! Talán valahol valami kígyóbüvölő, vagy valami varázsfüveket rejtegető hív engemet, hogy bilincset rakjon rám! Vagy tán valami ember szólít, ki gyűlölködésben él egy másikkal és ezzel meg akar engem etetni méreg helyett!» Azután kiszólt: «Ki vagy te, hé?» «Én — felelt a béka — Gangadatta vagyok, a békakirály. Barátságot kötni jöttem ide hozzád!» Hallva ezt a kígyó, így szólt: «Az ám! Csak-hogy nem hiszem el neked, hogy a szalma látogatóba megy a tűzhöz! Hogy is mondják csak?

Kinek a sors valakit születő percében
Zsákmányául rendel,
Közeledni ez ahhoz — ne beszélj oly dőrén —
Még álmába' sem mer!

«Az már igaz — vágott bele Gangadatta — hogy te nekünk természettől rendelt ellenségünk vagy; hanem én másoknak a megalázása elől menekülve jövök ide hozzád. Hiszen azt mondják:

Mikor mindened veszni tér, életed is kockán forog,
Hajlj meg ellenségnek is, hogy megtartsd élted s vagonod!

«Mondd csak — szólt a kígyó — ki bántott, ki alázott meg tégedet?» «A saját atyámfiait!» «Hol van a te rendes lakásod, valami tóban, kútban, vagy halastóban? Írd le nekem pontosan a lakhelyedet!» «Egy kórakással jól kibélelt, kifalazott kútban!» — «Nekem — szólt erre a kígyó — lábaim nincsenek és így nincs rá mód, hogy én oda bejuthassak; de még ha bejutnék is: nincs ott semmi jó tanyám, a hol megvonulva, a rokonaidat kiirthatnám. Eredj utadra! Tudod, azt mondják:

Kinek egészsége drága, egye azt, mi ennivaló;
Aztán emészsze meg szépen s így javára válik a jó!

Gangadatta így szólt: «Jer csak velem, én oda téged könnyű szerrel bejuttatlak. És ott a kútnak belsejében, a víz közvetlen közelében van egy gyönyörű szép üreg, abba beköltözzél és az én rokonaimat szép-kényelmesen megölheted.» Mikor a kígyó ezeket hallotta, így elmélkedett: «Én már amúgy is hajlott korban vagyok, csak olykor-olykor nagy nehezen csipek el egy egeret; azért figyelembe kell venni ezt a kínálkozó, kedvező életmódot, melyet a béka, családjának ez a gyújtó

üszke, nekem ajánlgat. Vele tartok hát és azokat a békákat megeszegetem. Vagy nem helyesen mondják:

Kinek élete alkonyul s cserben hagyták barátai
Bármihez hozzá nyul a bölcs éltét könnyen fentartani!

Ezeket meghányva-vetve szólt a békához: «Na, Gangadatta, ha így áll a dolog, akkor menj előttem, én pedig követni foglak.» Gangadatta szólt: «Én, kedves Prijadarsana, kényelmesen oda vezetek és megmutatom a lakóhelyedet, hanem az én társaságomat kiméld meg ám és csak azokat fald föl, a kiket neked én kijelölök.» Szólt erre a kígyó: «Te most nekem barátom lettél, ne félj; a te kívánságod szerint eszem meg a rokonaidat.» Így szólva, előmászott a lyukból, megölelte a békát és elindult vele. Együtt a kúthoz értek és a kútostor végén lógó veder segítségével a kígyót saját hajlékába vitte és miután üregében őt elhelyezte, megmutatta neki rokonait. A kígyó pedig apránként, egyiket a másik után fölfalta mind. Mikor már ezekből a békákból egy sem élt, Gangadattához így szólt a kígyó: «Kedvesem, ellenségeid ki vannak irtva; adj nekem valami más ennivalót, miután te hoztál engem ide.» Gangadatta szólt: «Édes barátom, igazán nagy szívességet tettél velem, most hát menj ki ugyanazon kútostor és veder útján.» Szólt erre a kígyó: «Barátom, Gangadatta, nem helyesen beszélsz. Hogyan menjek én innen el? Az én üregváramat bizonyosan elzárta már előlem egy más kígyó. Én tehát itt maradok, és a te társaságodból adj nekem naponként egy-egy békát, különben mindnyáját fölfalom.» Gangadatta a mint hallotta, egészen fölháborodva így sohajtott: «Jaj, mit tettem én, hogy ezt a kígyót idehoztam! Ha most szót nem fogadok neki, mindnyáját fölfalja. Bizony, nagyon találóan mondják:

A ki barátjává teszi nála erősb ellenségét,
Maga keziből vesz mérget, — nincsen abban semmi kétség.

Azért napról-napra egy barátomat szolgáltatatom neki át. Hiszen azt mondják:

Ha egész vagyonát félti: ellenségét okos ember
Apró ajándékkal tartja, mint a vádavat *) a tenger.

*) A vádava a pokol tüze, mely a tenger alatt ég.

Meg aztán

Mikor a gyengétől kérnek csak egy morzsát,
S szívesen annyit sem nyujt az erősebbnek,
S oda nem engedi, a miért esengnek:
Attól majd a lisztet vékaszámra hordják.

A mellett

Ha mindene veszőbe jut: a bölcös oda dobja inkább
Vagyonának felét.
Felével intézi sorsát: sok voln' veszteni mindenét!

Így határozva, naponként mindig kijelölt számára egy békát,
a kígyó pedig fölfalta ezt is, de titokban másokat is. Nagyon
jól mondják:

Piszkos ruhában az ember akármilyen helyre is belép,
A bűn útjára tévedő nem őrzi az erény színét.

Egyik nap aztán, hogy a többi békákat már mind elpusztította,
Gangadatta fiát Prithudattát is fölfalta. Mikor Gangadatta ezt
meghallotta, hangos jajveszékésre fakadt: «Óh jaj, óh jaj
nekem!» szüntelen ezt hajtotta és nem birt betelni a sírás-
sal. Ekkor a felesége így szólt hozzá:

«Mit sírsz te gonosz czinkosa,
Ten-vérideidnek gyilkosa?
Hiveidet ha kiirtád,
Más nem véd téged meg soha!

Azért még ma eszelj ki valami utat-módot, hogy innen kijuss
és ellenségedet megold.» Ám idő multával az egész béka-
család lecsúszott a kígyó torkán, már csak Gangadatta volt
életben. Ekkor így szólt hozzá Prijadarsana: «Gangadatta,
én éhes vagyok, a békák pedig elfogytak az utolsó láb-
big. Azért teremts nekem valami más enivalót, miután te hoztál
engem ide!» Gangadatta így felelt: «Kedves barátom, míg én
élek, e tekintetben ne legyen semmi aggodalmad. Ha engemet
követedül elküldesz, én más kutakban lakó békákban is bizal-
mat keltek és ide hívom őket.» Szólt a kígyó: «Nekem nem
szabad téged megennem, hiszen testvéremül szeretlek; de ha
megteszed azt, a mit ígérsz, akkor apámul foglak tekinteni.
Tehát csak bátran cselekedjél úgy!» Hallva ezt a béka, a kút-
ostoron lógó vederbe szökött és miután buzgó fohászat küldte
az istenekhez, kiért a kútból. — Prijadarsana utána epedve
és várakozva ott maradt. Miután pedig jó idő multával sem

jött meg, a kígyó a másik üregben tanyázó gyíkhöz így szólt: «Kedvesem, tégy meg nekem egy kis baráti szívességet, mi régi ismerősök vagyunk; azért eredj el, keresd föl valamelyik vizeparton ezt a Gangadattát és add át neki az én üzenetemet: jöjjön haza minél hamarább, még egymagában is. Ha már a többi békák csakugyan nem akarnak vele jönni. Nélküle én nem bírok itt élni. Hogy pedig tőlem semmi bántódása nem lesz, arra biztosítékkal lekötöm neki minden jó cselekedeteimet!»

A gyík e szavak hallatára Gangadattát hamar fölkeresve, hozzá így szólt: «Kedves Gangadatta, a te jó barátod, Prijadarsana, tekintetét mindig a te utadra szegezve, epedve vár téged. Jer hát hozzá velem. Különben arra, hogy tőle egy ujjal sem lesz bántódásod, biztosítékkal lekötöm neked összes jó cselekedeteit. Jere nyugodt lélekkel, a legkisebb aggodalom nélkül.» Gangadatta ezek hallatára csak ennyit mondott:

Melyik ember nem követ el bűnt, ha éhes?
 Megszorúltak irgalom nem fér szívéhez.
 Menj gyík szomszéd a kígyóhoz és add tudtul,
 Gangadatta vissza nem mén, fél a kuttul.

Így szólt és szépen útjára bocsátotta. —

Azért én is, te gonosz vízi állat, miként Gangadatta, egyszer megérezve a bajt, semmi áron be nem teszem lábamat a házádba.» Szólt e szavakra a fóka: «Kedves barátom, nem illő velem így cselekedned. Ments meg engemet a hálátlanság rút vádjától azzal, hogy eljössz hozzánk, különben éhhalállal vetek itt véget életemnek a te lelked rovására.» «Óh te ostoba — szólt erre a majom — hát azt hiszed, hogy én az a Lambakarna nevű szamár vagyok, a ki, miután egyszer a saját vesztibe bele kóstolt, mégis oda visszament és elpusztult?»

Jött s elinált, de érezte az oroszlánnak karmait,
 Helyén se füle, se szíve nem volt; így lőn halála itt.

«Kedvesem — szólt a fóka — ki volt az a Lambakarna? Hogy esett, mondd el, hogy miután bele kóstolt a veszélybe, mégis elpusztult?» Erre a majom így mesélt:

Az oroszlán és a szamár.

Egy erdős vidéken lakott egyszer egy Karálakésara (Rémítő sörényű) nevű oroszlán, kinek Dhúsaraka (Poros szürke) nevű sakál, mint inasa, járt mindig nyomában. Egyszer az oroszlán egy elefánttal vívott csatában testén oly súlyos sebeket kapott, hogy lábát se tudta többé mozditani. A sakál ennek következtében a sok koplalás miatt egészen elerőtlenedett; egy napon így szólt gazdájához: «Uram, engem az éhség halálra gyötör, már lábaimat sem bírom mozditani. Hogy teljesíthessem így neked a szolgálatot?» Az oroszlán így szólt: «Menj, fiam, keress valami állatot, kit én, még ilyen állapotban is, levághatok.» Elment a sakál keresni és egy közel fekvő faluba jutott, a hol egy Lambakarna nevű szamár egy tó partján a gyér durba fűnek sarjuját eszegette foghegyen. A mint megpillantotta, közelébe sompolygott és így szólította meg: «Bácsikám, fogadd szíves üdvözlétemet; beh régen nem volt szerencsém hozzád! Hanem igen gyöngé bőrben vagy; ugyan mondd el, hogy jutottál ilyen sanyarú állapotra.» Felelt a szamár: «Szép öcsém, hát mit beszéljek én neked? Az az embertelen kékfestő agyon kínoz a rám rakott teherrel, de azért egy marék abrakot nem adna; csupán ennek a porlepte durba fűnek sovány sarjuját rágszálom. Honnan vegyen a testem egy kis erőt, kövérséget?» Szólt erre a sakál: «Bácsikám, ha csakugyan így áll, akkor van nekem egy smaragdzöld gyeppel benőtt, gyönyörűnél gyönyörűbb réthelyiségem, épen egy folyó partján. Jer oda, ott együtt, a kellemes társalgás örömeit élvezve, elbeszélgetjük az időt.» «Szép öcsém — szólt Lambakarna — te igazán okosan beszélsz; csakhogy a magamféle házi állatot az erdei vadak ölik, pusztítják; mondd meg, mit ér akkor nekem az a gyönyörű rét?» Szólt a sakál: «Bácsikám, csak ne beszélj így. Azt a vidéket az én karjaim őrzik; nincs ott ellenségnek nyoma se. Csupán három szamárkancaza legel ott férj nélkül, kiket épen azon nyomorúság vitt oda, t. i. gazdájok, a kékfestő agyoncsigázta. Ezek ott neki zsendültek és ifjú erőtől duzzadva így szóltak hozzám: Ha te nekünk igazi, jó bátyánk vagy, akkor menj el tán a szomszéd faluba, hozhatnál onnan nekünk valami alkalmas férjet. Ezért szeretnélek én téged oda

vinni.» A sakál szavait hallva, szerelmi vágytól égve szólt a szamár: «Kedvesem, ha így áll a dolog: csak menj előre, én követni foglak. Hát nem helyesen mondják:

Nincs méreg más és nincs méz több, a szép asszonyhoz mérhető;
Csak vele élet az élet, halál van ott, hol nincsen ő.

De meg:

Kinek szerelem gyúl már puszta nevére,
A nélkül hogy látná, vagy hozzá is érne,
Csoda, hogy az ember rögtön el nem olvad,
Ha szép asszonyt láthat, vagy ölébe vonhat.»

Miután így intézte szavát, a sakál társaságában az oroszlánhoz indult. Míg a betegségben sinlő oroszlán őt észrevette és föltápáskodott, azalatt a szamár is menekülni kezdett; már menekülés közben az oroszlán tenyerével egy csapást mért rá; ennek azonban, mint a sorsüldözött ember bármely vállalatának, nem volt semmi eredménye. Haragra gerjedve rivalt a sakál rögtön az oroszlánra: «Micsoda ütés volt az, hallod, hogy te előled akaratom ellen már egy szamár is elszalad. Hogy akarsz hát te elefánttal vívni csatát? Na most láttam, milyen erő lakik benned!» Szégyelve-mosolygva szólt az oroszlán: «Mondd meg, mit tehettem volna? Nem voltam az ütésre elkészülve! Különben az én tenyerem sujtását elefánt sem viszi el!» Szólt a sakál: «No jó, még ma ide hozom őt elédbe egyszer, te meg állj készen most már a szökésre!» Felelt az oroszlán: «Hogy jönne ő ide vissza, mikor engem a saját szemeivel látott és elmenekült? Keress inkább valami más állatot!» «Mit avatkozol te — szólt a sakál — ebbe az ügybe; a te dolgod csak annyi, hogy állj szökésre készen!» Így lőn; a mint a sakál a szamár felé ballagott, észrevette őt, a mint épen azon a helyen legelészett. A szamár is, hogy meglátta, így szólította meg a sakált: «Hallod, öcsém, ugyan szép helyre találtál engem vinni: kicsi hijja, hogy ott nem hagytam a fogam! Mondd csak, kérlek, micsoda állat volt az, melynek villámütéshez hasonló, rettenetes tenyércsapása elől én elillantam?» «Kedvesem — szólt mosolyogva ezek hallatára a sakál — egyik kanczaszamár látva, hogy jössz, fölugrott, hogy téged szerelmesen megöleljen. Te pedig — szégyeld magad — gyáván elszaladtál. Azóta ő egészen oda van utánad! Ő nyújtotta feléd, a mint te megugrottál, a kezét,

hogy téged vissza tartson! Csupán ezért és semmi más okból! Látod, ő temiattad éhhalálra szánta magát. Így szólott én hozzám: „Ha nekem Lambakarna férjem nem lesz: akkor én tűzbe lépek vagy vízbe ugrom, vagy mérget veszek be. Mert én a tőle való elszakadást elviselni többé nem bírom!” Azért essék meg rajta a szíved; jer oda velem. Mert ha nem jössz: egy asszony halála terheli lelkedet és a mellett a szerelem felséges istene haragra gyúl ellened. Tudod, azt mondják:

Ki a nőt, Káma pecsétgyűrűjét,
Minden öröm s boldogság kutfejét
Lenézve jár-kelet göggel ostobán
S futkos dőrén más földi jó után:
Azt irgalmatlanul veri ez isten:
Kopaszra nyirt fejjel jár és mezítlen;
Tüncset visel olyik s piros ruhát,
Más koponyákat hord nyakék gyanánt.»

A szamár, a mint meghallotta, nyomban el is hitte a sakál szavait és megint csak elindult vele. Igazán jól mondják:

Még tudva is követ el oktalant
Az ember, kit bele hajt végzete;
Gonosz tettben ki örömét leli,
Oly ember a világon lehet-e?

E közben a készen álló oroszlánnak egy csapása leterítette a szamarat. Most a leölt állatnak öréül a sakált oda állítva, maga az oroszlán le ment a folyóhoz fürödni. A sakál azonban a nagy éhség és kíváncsiság miatt megette a szamár fülét és szívet. Az oroszlán, a mint megfürdött és az isteneket megösei szellemét áldozattal tisztelte, visszatért és ekkor látja, hogy a hullának sem füle, sem szíve nincsen; rögtön elfutotta a méreg és rá rivallt a sakálra: «Óh te gonosztevő, micsoda alávalóságot követtél el, hogy ennek a szívet és fülét fölfaltad?» «Óh uram! — szólt a sakál — az istenért ne szólj így; hiszen ennek a szamárnak nem volt szíve, se füle; ezért jött ismét vissza, bár elébb is látott itt tégedet!» És az oroszlán elhitte szépen a sakál beszédét és megosztva, a legkisebb gyanu nélkül falta föl vele együtt a zsákmányt. Azert mondom én:

Jött s elinált; de érezte az oroszlánnak karmait,
Helyén se füle, se szíve nem volt; így lőn halála itt.

A TÉLI TÁRLAT.

I.

Az olvasónak tán nem lesz ellenére, ha ezúttal a rendes szokástól eltérve, a tárlatot egyetlen szempontból, a festőiség szempontjából tekintjük át. A *festői* szót oly gyakorta hangoztatjuk, oly különböző értelemben és terjedelemben, gyakran oly határozatlanul alkalmazzuk, hogy nem árthat, ha megkíséreljük fogalmát meghatározni s körét pontosan körülírni. Hisz például ép e folyóirat októberi számában, az MS. jegyű czikkíró *A művészetről* cz. értekezésében láttuk, hogy a tapintásszerűség — ez a plastikussággal majdnem egyenértékű fogalom — Berenson nyomán a festőiség lényegéül tekintetett. S a legnevesebb elméletírók is vagy a festőiség egyetlen esetét általánosítják, mint Wölfflin, ki a barokk építészet tárgyalása alkalmából a festőiség lényegét a mozgalmasságban találja, — vagy pedig általános művészetelméletük mesterséges keretébe szorítják be e fogalmat, mint Schmarzow, a ki, miután az építészetet *térművészetnek*, a szobrászatot *testművészetnek* tartotta, a festőiséget a tér és a test egységében találja.

A festői jelzót a jelenségek három köréhez szoktuk kapcsolni. Először a természet egyes részleteire, tárgyakra vagy csoportokra mondjuk, hogy festőiek, s nyilván vagy azt értjük alatta, hogy ezeket alkalmas témáknak véljük egy festő számára, vagy azt, hogy a bennünk keltett érzés rokon a festmények hatásával. Másodszor nem festészeti műalkotásokban, épületekben vagy szobrokban lelünk festőiséget, azaz úgy hisszük, hogy az építészet vagy szobrászat ez esetben egy idegen művészet, a festészet ható elemeivel élt. Végül magában a festészetben beszélünk festőiségről vagy annak kisebb-nagyobb fokáról.

Nyilvánvaló, hogy a festőiség elemzésénél e harmadik eset-

ből kell kiindulnunk, minthogy az első kettő csak ennek alkalmazása, idegen körre való átvitele.

A festészet a látható jelenségeknek síkon való művészi ábrázolása. Ez ábrázolásban festői lesz mindaz, a mi a festészetnek minden más művészettől különböző sajátja. Vizsgálunk kell tehát, mit ábrázol a festészet, milyen fölfogásban ábrázolja tárgyait, s minő eszközök állanak rendelkezésére. Tárgyát, fölfogását, eszközeit minden esetben össze kell vetnünk a többi művészet tárgyával, fölfogásával és eszközeivel, megállapítanunk az eltéréseket s körülhatárolnunk a festészet külön országát. Így megismerhetjük a festőiség egész eddigi körét, s ebből talán a föntebbi relativ definitio helyett abszolút módon is meghatározhatjuk fogalmát.

A festészet tárgya: a *tér*, az ezt betöltő *levegő* és *világosság hatása*, a térben elhelyezkedő *tömegek* és *formák*. Ezek között a levegő hatása az egyetlen, mely más művészetnél mint művészeti tényező nem szerepel: ábrázolása tisztán a festészet feladata, s így minden esetben festői. A többi négy csak bizonyos esetekben válik festőivé, míg máskor más művészet sajátos körébe tartozik.

A *tér* ábrázolása nem mindig festői, sőt nem is mindig művészeti feladat. Tudományos módszerrel, szerkesztés útján is történhetik, s ebből a szigorú, szabályos térábrázolásból természetesen minden festői elem hiányzik. A festőművészet néha e mértani módszerhez fordul segítségül, s távlati tanulmányok korában, például a quattrocento első felében gyakran felismerjük a festményeken a térábrázolásnak illetően hideg, tudományos jellemét.

A képzőművészetek közt a térnek az építészetben van elsőrendű jelentősége. Hisz némelyek az építészet lényegét találják a téralakításban. Ha ez túlzás is, az bizonyos, hogy az épület belsejében első sorban a térhatás érvényesül. Azonban az építészeti tér minden esetben határozott, sőt többnyire mértanilag szerkesztett *térforma*. A festészetnek néha alakjai kiemelésére vagy összetartására ilyen határozott térformára van szüksége; ilyenkor rendszerint építészeti keretet fest kompozíciója köré s ehhez képest a festmény hatásában is érvényesül az architectonikus elem. Ellenben a tér szabad ábrázolása, a mértani szerkesztés mellőzése vagy elrejtése, a természet egy szöglete szélsőjének lekapása, vagy a végtelen sejtetése — mindmegannyi

festői eljárás. Szóval, a tér ábrázolásában a szigorú határozottsággal szemben a *határolatlanság* festői.

A *világosság* szerepe különböző a képzőművészetek egyes fajainál. Az építészetnek egységes, nyugodt, s mérsékelt világosságra van szüksége, mely lehetővé tege a tömegek, részletformák és az egész belső térforma teljes áttekintését. A világosság itt nem mint művészeti ható elem, csak mint a látás fizikai föltétele szerepel. Kisebb vagy nagyobb foka, vagyis az árnyék és a fény csak a részletformáknál kívánatos, hogy azoknak *plastikus* volta kifejeződhessék. Mihelyt valamely épület hatása világítási effectusokon alapszik, az épület festőivé válik. Ép így a világosság kisebb foka (félhomály, sötétség) vagy bizonytalansága, az építő művész szándéka nélkül vagy annak ellenére is festői megjelenésűvé teszik az épületet.

A szobrászatban a világosság szintén mint a látás természetes föltétele, s nem mint művészeti ható elem szerepel. Legfőlebb az vehető tekintetbe, hogy a szobrokra az egyirányból jövő oldalvilágítás a legelőnyösebb, mert a formákon szabályosan elhelyezkedő fény- és árnyterületek ez esetben a domborodást szemléletesebbé teszik, míg az épületekben a térhatást annyira emelő, szétömlő természetű felső világítás a formákat elmosdottan jelenti meg. Ha azonban a világítás, a fény és árny a szobron nem szorítkozik a domborodás kiemelésére, ha nem az észrevevés természetes föltétele többé, hanem a művész szándékai közt foglal helyet, ha önállóan, hangulatkeltő tényezőként lép föl, a szobor festőivé válik.

A mérsékelt, nyugodt, szétömlő vagy határozott irányú világítással szemben az intenzitás végletei, a fény nyugtalan vagy szabálytalan játéka a festészet körébe tartoznak. Félhomály vagy napfény, a világosság átszűrődése és játszi változatossága csupa festői téma. Ellenben az egyirányú világítás ábrázolása oly célból, hogy ez a természetszerűleg elhelyezkedő fény- és árnyterületek által a formák domborodását emelje, a festményben a plastikai elem súlyát növeli. Szóval, ha a világosság nem a tárgyak láthatóságának, vagy szembeötlő domborodásának természetes föltételeként, hanem önállóan, mint a művészet független tárgya lép föl, a művész eljárása festői. Ez értelemben a világosság hatásának feltüntetése ép oly abszolút festői föladat, mint a levegő.

A levegővel és a világossággal telt térben a *tömegek* elosz-

tása lehet építészeti jellegű, ha azok elhelyezése szimmetrikusan, vagy legalább az egyensúly pontos föltüntetésével történik, ellenben festői, ha szabad rhythmus szerint és könnyedén, a finom egyensúlyt a súlytalanság látszata alá rejti a művész.

A természet formáinak végtelen változatossága a festészet birodalmába tartozik. Ugyszólván csak az emberi formák azok, melyek ábrázolásában a szobrászattal osztozkodnia kell. A szobor az embert formáinak teljes határozottságával, relativ nyugalommal és egyensúlyával ábrázolja, a festészet kevésbé határolva, mozgalmasan, könnyedebben. A formák erőteljes domborítása, a testsúly hangsúlyozása, az egyensúlyos nyugalom plastikus jelleget adnak a festménynek. Már az emberi test túlnyomó cultusa egymagában is plastikus fölfogásra vall, mint például a firenzei renaissanceban. De az emberi test plastikus jellegét enyhítik a formákat szorosan záró körvonalak föloldásával — Lionardo sfumatója — vagy a mozgás fokozásával — Michelangelo. S az emberi test plastikus jelleme a szabadabb fölfogásban — Velasqueznél, a hollandusoknál s a moderneknél — teljesen háttérbe szorul.

Látjuk tehát, hogy a tér, a tömegek és a formák ábrázolásában a festő a határozott körülzárttsággal, a nehéz testszerűség érzetetésével és kimért egyensúlyozásával szemben határolatlanabban, könnyedebben és mozgékonyabban jár el, s épen a határolatlanság, a könnyűség és a mozgás jellemzik a festői fölfogást. Ezért abszolút festői a levegő és a világosság hatásainak ábrázolása, mert ezek a határolatlanság, a könnyűség és a mozgalmasság igazi képviselői, melyek a tér, a tömegek és a formák szigorúságát és súlyos megjelenését is enyhítik vagy föloldják.

E jelenségek végső okát az építészet és a szobrászat testszerű (és így súlyos) anyagával szemben a festészet testszerűtlen (és így súlytalan) anyagában találhatjuk. A festőiség a levegő és a világosság hatása alatt változó világnak a festészet testszerűtlen és súlytalan anyagából folyó határolatlan, könnyű és mozgalmasság ábrázolásában rejlik.

A festészet tárgya és fölfogása elemzése útján így eljutottunk a festészet anyagának, az ábrázolás eszközeinek kérdéséhez.

A festészet festőanyaggal ábrázol. Ez anyagnak a síkon való elhelyezésében két főformát különböztethetünk meg: a vonalat és a foltot. A vonal egykiterjedésű, s a testek határainak jelölésére szolgál; a folt kétkiterjedésű s a testek fölületeit jelzi.

A vonal, mint formahatár, a képzőművészetek mindhárom ágában előfordul. Az építészeti vonal geometriai jellegű: egyenes, vagy szabályos görbe. A szobrászati vonal rhythmusosan hullámzó — az emberi test formái szerint — folytonos és lendületes, határozott, a formákat mintegy határok közé szorító. A vonal mindkét fajával találkozunk festményeken is, melyeken e szerint az architectonikus, illetve plastikus fölfogás érvényesül. A vonal mint éles formahatár ellentétben van a festőiségnek zárt-ságot, szigorú határozottságot kerülő jellemével; festői tulajdonképpen a vonal negatiója: szeszélyes meg-megszakadása vagy teljes föloldása.

A folt a festészet sajátos ábrázoló eszköze. Alkalmazása rendkívül változatos, úgy az egyes foltok terjedelmére, mint azok egymás közti viszonyára nézve. A festőanyaggal készített folt kifejező értékének, valeurjének számbavételével az ábrázolt test felületén kívül annak megvilágítottságát és esetleg színét is kifejezi. A formafelület és a megvilágítottság ábrázolásának festői eseteit már a formák és a világosság tárgyalásánál láttuk. Hátra van a színes megjelenés festőiségének vizsgálata.

A szín építészetben és szobrászatban, különösen fejlődésök korábbi szakáiban, egyaránt előfordul. Szerepe azonban főleg az egyes különálló részletek, szerkezeti vagy formai részek szembe-tünőbb szétválasztására szorítkozik. Azonkívül a szín — intenzitása vagy több szín harmoniája alapján — a valóság utánzásától függetlenül is alkalmas a széphatás, a hangulatkeltés föladatára. Ez esetben azonban jelleme decoratív, s nem festői, a mennyiben a festészet természetutánzásától teljesen független. Csak akkor, ha a szín egyúttal a test felületének, megvilágítottságának, s közvetve az előtte fekvő levegőrétegnek is hordozójává, kifejezővé válik, lesz alkalmas igazán festői problémák megoldására. A színfoltok értékének, a valeurnek figyelembe vétele a festőiség magas fokát, tiszta nyilvánulását képviseli. S főleg ezen alapszik a XIX. század úgynevezett impressionista festészete.

A vonalak távlati alkalmazásával, a világossági és színfoltok segítségével a festészet képes a három dimenzióju valóság látszatának síkon való ábrázolására. Festői ez az ábrázolás akkor, ha a festészet testszerűtlen és súlytalan anyagának megfelelően a teret, a tömegeket s a formákat a levegő s a világosság hatása alatt, határolatlanul, könnyeden és mozgalmasan ábrázolja, többé-

kevésbé oldott vonalakkal s értékelt világossági vagy színfoltok alkalmazásával.

II.

A téli tárlaton végigtekintve, úgyszólván mindenütt a festőiség magas fokával, vagy legalább az arra való törekvéssel találkozunk. Ez természetes is, hisz a modern művészet egész fejlődése főképen a festőiség fokozása felé történt, s a festészet ilyen irányú haladása az építészetet és a szobrászatot*) is magával vonta. Tárlatunkon keresni kell az olyan képet, melyen architectonikus vagy plastikus elemek szembetűnőbben nyilvánulnak.

Stetka Gyula a hivatalos repræsentatív fölfogásnak megfelelőleg építészeti háttérrel választott Fejérváry Géza bárót ábrázoló festményéhez (15. sz.). Az építészet súlyával, merevségével alkalmas komoly, ünnepélyes hangulat földézésére; ezért találkozunk vele oly gyakran a sub specie æternitatis készült képmások háttérében. Az architectonikus hatást erősíteni van hivatva jelen festményen az ábrázolt merev, függélyes tartása is. A compositio ez építészeti jellemével karöltve jár a kidolgozásnak tisztán a formák kidomborítására törekvő plasticitása, mely Stetka másik festményén (14. sz.) szintén szembetűnik. Festőiségnek semmi nyoma. De az architectonikus és plastikus elemek sem jelentkeznek oly erővel, hogy művészeti értéket adhatnának e festményeknek.

Architectonikus compositiója van Tornyai János *Rákóczi Rodostóban* cz. olajfestményének is. (166. sz.) A kőpad komoly vízszintesei, melyeket két oldalt egy-egy fa függélyese fog be, adják a festmény nehéz nyugalmát. A főalak is ily értelemben helyezkedik el. Széles és bátor foltokban készült, a hangulatnak megfelelően sötétbarna színnek megszorított skálájában mozgó, hatásos festmény, melyen az építészeti fölépítést a kidolgozás szabad festőisége kíséri. Teljesen festői Tornyai másik képe, a *Menyecske a műteremben* (3. sz.). A levegős, világos szoba jó, a színfoltok értékelése kevés kivétellel helyes; kár, hogy a nőalak egyáltalán nem sikerült.

*) A kiállított szobrok között Tóth István *Küzdelem* cz. erőteljes gipszszobra (196. sz.) és Vedres Márk finom *Bronzcsoportja* (163. sz.) tisztán plastikus jellegűek, míg Telcs Ede Barabás Miklóst ábrázoló nagyhatású bronzán (160. sz.) festői elemek is mutatkoznak.

Nagy compositiók, terjedelmöknél, a rajtok ábrázolt tömegek súlyánál, a tartalom komolyságánál fogva szinte megkivánják az architectonikus elrendezés bizonyos fokát. Ennek hiányát érezzük Márk Lajos nagy festményén az «... és részegedjetek megszerelmesim!» címűn (5. sz.). Csak középütt, a trón csoportjánál van ilyesminek nyoma. Azonban a művész főtörekvése, a festőiség sem érvényesül kellőképpen e munkáján. A mi mozgás van benne, az erőltetett és nehézkes. A szabadban játszó jelenetnek nincs levegője, csak a középben reszket az inkább zárt, meleg szobára valló párás lég. A háttér tája éles és kemény. A festmény főértéke decoratív hatásában van, lágyan omló vonalaiban és meglepően finom színeiben. Ez azonban nem menti meg az egészet, főképen minthogy — a rendszerint *irodalminak* nevezett — gondolati tartalom sincs megfelelően kifejezve. A szerelmi részegség, a tomboló mámor képviselőjeként egy kedves, melázó act, két kaczer dáma és sok tánczoló balletteuse jelentkezik.

Glatz Oszkár *Arczképcsoport* cz. olajfestményében (2. sz.) a festőiség főkép a szabad, messzenyúló tájban, annak friss levegőjében és jó őszi világításában lelhető föl. A főladat maga — egy nagyszámú vadászcsoport leképmásolása — inkább fényképész, mint festő számára volt való. Hiába akar a művész mozgást hozni az alakokba, hasztalan akarja festői csoportokra bontani őket, a főladat szárazsága megköti őt. Mennyivel üdőbb, könnyedebb, mozgalmasabb, egyszóval festőibb az egyes tanulmányok (a 241—264. és 522—530. számok között) pompás pillanatnyisága, mint ez a kényszeredett összefoglalás!

Mednyanszky László báró *Őszi világ* cz. tájképe (6. sz.) könnyed víztükrével és párás levegőjével, Koszta József *A mezőn* cz. olajfestménye (10. sz.) a szelid napfény és a felhős ég ábrázolásával adják a festői fölfogás egyes példáit. Juszko Béla *Ménes a Hortobágy folyónál* cz. festménye (11. sz.) törekvéseiben elveti a sulykot, az erős mozgás és a tüzelő napfény ábrázolása közben nyerssé, keménynyé és fölületessé válik. Grünwald Béla *Fehér szoba* cz. festménye (13. sz.) ellenben, a szobába beszűrődő, mindent átítató napfény lehellyszerű visszaadásával, világos színtöltjainak finom értékelésével a modern festői törekvéseknek jó képviselője.

Katona Nándor gyöngébb tájképei közül kiválik a *Téli reggel* cz. (356. sz.) a csillogó hónap, a kristálytisza hideg levegő-

nek megkapó frissességével. Mihalik Dániel *Fűzfa* cz. tájképén (30. sz.) az eső utáni ezüstös, nedves levegő, a *Kukoricza-tarló* címűn (28. sz.) az erős, száraz napsütés jó ábrázolásával találkozunk. Arczképekben Balló és László műveivel ellentétben a legifjabb nemzedék ad festőiség szempontjából figyelemreméltót; szembetűnőbbek Boruth Andor *Portrait-tanulmánya* (212. sz.) és Pór Bertalan *Gyermek-arczképtanulmány* című olajfestménye (236. sz.).

A tárlat általános színvonalát jelentékenyen fölülhaladja Ferenczy Károly nyolcz képből álló gyűjteménye, Az ereje teljében levő művész változatos föladatokkal birkózik meg s néhányának megoldásában elsőrangút nyújt. Iránya általában a tiszta festőiség felé tart, de ezúttal plastikus témák is vonzották. *Csendélet* cz. temperafestményén (105. sz.) Verrocchio Dávidjának egy mázas terracotta mását és egy márvány tartót ábrázol, zöld draperiás asztalon és sötét háttérrel. A formákat erőteljesen domborítja, de a decoratív színmegoldás nem kielégítő. *Festő és modell* cz. képén (107. sz.) szintén vannak plastikus törekvések; az oldalvilágításba helyezett női test formái teljesen érvényesülnek, de az interieur meleg levegője föloldja azok éles határozottságát s a tónusok finom légysága és könnyedsége az egészet rendkívül festőivé teszik. *Férfi arczképén* (109. sz.) a kifejezés élénk pillanatnyisága lep meg. Szabad világításban ábrázolt temperafestményei közül kiválik a *Nyári est* című (103. sz.), a nyugvó nap szelíd, nemes reflexeivel. Az alkonyati csend mély költészete árad e képből, melyet a halvány fénynyel telített színek zavartalan harmóniája s a decoratív színhatásnak a zenéhez hasonlítható elemi ereje kísér. Az *Őszi fürdés* cz. festményben (102. sz.) az előbbi kép lány melancholiájával szemben frissebb, férfiasabb hang csendül meg. Hideg színeknek, aczélszürkének, kéknek s élénk zöldnek merész összefoglalása ez s pompásan érezteti az őszi fény s a tiszta őszi levegő üdeségét. A könnyeden odavetett férfi mozdulata pompás. A festőiség szabad, könnyű és mozgalmallos jellemére ennél kitűnőbb példát ritkán találhatunk.

MELLER SIMON.

VÁMBÉRY ÁRMIN EMLÉKIRATAI.*)

Valóban kivételes egy pályafutás története áll előttünk ebben a néhány héttel ezelőtt megjelent két kötetben, melynek nem minden fejezete új ugyan a nagy közönség előtt, de a mely a maga egészében most nyújtja először nagy hírű honfitársunk élete történetét. Szinte hihetetlen változás az, mint lesz a minduntalan koplaló s folyton üldözött kis csallóközi sánta zsidó fiúból európai hírű utazó, jeles publicista, királyok barátja s mindez miért? Mert, mint maga mondja, becsvágya folyton sarkalta nagy czélok elérésére és meseszerű nyelvtelhetsége elég alapot is nyújtott e becsvágy kielégítésére.

Vámbéry nem tudja, melyik esztendőben született, minthogy abban az időben a zsidókat nem kötelezték még anyakönyvvezetésre, csak hozzávetőleg 1831-re vagy 1832-re teszi születését. Gyermekek- és ifjúkorának évei a szenvedések és nélkülözések szakadatlan láncolata. Tanulmányait Szent-Györgyön kezdte és Pozsonyban folytatta, de szegénysége miatt nem fejezhette be, minthogy folyton lezkeadással kellett tengetnie életét. Már gyermekkorában beszélt magyarul, németül, tótul és zsidóul s francziául is megtanult könyvből. A különféle nyelvekben való jártasságának hasznát is vehette nem egyszer. Egy alkalommal például, midőn anyai rokonaihoz készült Morvaországba és Bécsben észrevette, hogy zsebében nincs meg a vasúti jegy megváltásához szükséges összeg, úgy tett erre szert, hogy egy beszélgető úri csoporthoz fordult e latin szavakkal: «*Domini spectabiles, rogo humillime, dignemini mihi dare aliquantos cruciferos qui iter ferrarium solvendi mihi carent.*» Ez a latin

*) *The Story of my Struggles. The Memoirs of Arminius Vambéry.* T. Fisher Unwin. London, 1904. 2 kötet. Ára 21 sh., megjelent egyszer s mindenkorra olcsó kiadásban is. Legközelebb megjelent magyar kiadásban is, még pedig a hazai vonatkozások lényeges bővítésével.

beszéd olyan kis fiútól nem maradt hatás nélkül s az urak szívesen kiségtették bajából.

1848-ban tanúja volt báró Mednyánszky és Gruber kivégzésének Pozsonyban, egy más alkalommal meg Razga lutheránus pap felakasztását látta s ezek a képek soha sem halaványodtak el emlékében s nagyban hozzá járultak hazafisága felébresztéséhez. Az oroszok iránti gyűlölete is, mely a mai napig sem szűnt meg, még abból az időből ered, mikor a pozsonyi hídról először látta az oroszok bevonulását az országba a magyar szabadság elnyomására.

Ettől az időtől kezdve Vámbéry mint nyelvtanító kereste kenyerét s megfordult az ország minden vidékén. Fejlesztette nyelvismereteit, Horvátországban horvátul tanult s Kecskeméten Ballagi professzortól arabs könyveket kapott kölcsön. Jó dolga nem volt ezekben az esztendőkből és szeretett volna nyugalmasabb s állandóbb állást elfoglalni. Egyszer az a gondolata támadt, hogy tolmács lesz valamelyik követségnél; járt is Bécsben ebben az ügyben, de eredmény nélkül tért vissza, mert pártfogói nem lévén, tervét keresztül nem vihette.

Budapesten volt egy nagy jóakarója, báró Eötvös József, s nagy az ő érdeme abban, hogy 1857 tavaszán végre megvalósult Vámbéry régi álma: utazása Keletre. Még útlevelet is csak nehezen tudott kapni, mert az osztrák hatóságok igen gyanakodtak mindenkire, a ki Törökországba ment, ez lévén az emigránsok fő menedékhelye. Eötvös gyűjtést is indított Vámbéry érdekében (nem nagy sikerrel ugyan), maga is segítette pénzzel és fölkérte, hogy írjon majd neki utazása eredményeiről. Az ifjú lelkesedés lángja csap ki az *Emlékiratok* azon lapjaiból, melyek a szerző ez első nagyobb utazásáról adnak számot. Legnagyobb örömet az utazás alatt az okozott neki, hogy a hajón (mert a Dunán ment Galaczig) mindenféle népfaj képviselve volt: szerbek, oláhok, bolgárok, törökök. Konstantinápoly mozgalmas és a nyugati szemnek szokatlan utczai élete óriás hatással volt rá, napokig nem tudott betelni az utczákon való csavargással. Szerencséjére mindjárt ottléte elején egy magyar emberrel, valami Püspöki nevű szakácssal találkozott, a ki szállását megosztotta vele. Ebben az időben igen sok magyar élt a török fővárosban, egyletök is volt s érdekes visszaemlékezéseket találhatunk rólok Vámbéry könyvében. A Café Flamm de Vienneben találkoztak esténként egy európai módra berendezett

kávéházban, a mi akkor még ujságszámba ment a török fővárosban. Többen szívesen fogadták Vámbéryt, sőt emlékeztek is arra, hogy a magyar lapok említést tettek keleti utazásáról, de néhányan gyanakodtak reá, mert minden új jövevényben osztrák kémeket sejtettek.

Vámbéry nem sok idő múlva kénytelen volt új szállás után nézni, mert lakótársa egy hajón kapott alkalmazást és szobáját föladta. A «Magyar Egylet» ülésterme lett ettől fogva éjszakai nyugóhelye. Midőn az egylet titkárának, Freckaynak panaszkodott, hogy nem tud aludni, mert megfagy a hideg helyiségben, ez egy tépett nemzeti színű zászlót adott át neki, így szólván: «Nincs egyebem, mint ez az értékes emlék dicső harczunkból. E zászló tüzet és lelkesedést öntött igazságért és szabadságért küzdő sorainkba; takarózzék vele, önt is fel fogja melegíteni.» Lassacskán azonban jobb dolga lett a törökök közt. Kezdetben csak a Perában lakó idegeneknél vállalt leczkétet (még dán nyelvet is tanított!) de idővel bejutott a legelőkelőbb családokhoz s majd mint tanító, majd mint barát szerepelt. Természetes dolog, hogy fölvette a török viseletet, sőt nevének használatát is felfüggesztette. Resid Effendi (resid = derék) volt török neve. Hosszú volna mindazokat a magasrangú tisztviselőket felsorolni, a kiknél megfordult s a kiket jól ismert, de ezek jellemzésével a török történetírásnak szolgálat sok adalékot Vámbéry. Abdul Medzsid szultánt gyöngye embernek festi, a kinek csak az udvaroncok hízelgésében telt öröme s a ki szívesen átengedte a kormányzás gondjait a vezető államférfiaknak. Resid pasa, Ali pasa és Fuad pasa voltak az elsők ezek között, mind a három nyugati műveltségű ember, kikről sok érdekes apró részlet található az *Emlékiratokban*. Képzeltetjük, hogy nem könnyen ment a törökök intim barátságába való bejutása, hiszen talán ő volt az első európai, a kinek ez egyáltalában sikerült. Legnagyobb akadálya ebben a nők és a cselédség volt, mind a kettő visszamaradt gondolkodású, a kik nem tudták megérteni, hogy a férfiak úgy megbecsülnek egy közönséges gyaurt. Négy évi töröksége alatt (így mondhatjuk valóban) föntartotta az érintkezést a nyugati országokkal: több lapnak levelezője volt, például a *Pesti Naplóé* s az *Augsburger Allgemeine Zeitungnak*. 1858-ban egy német-török szótárt is kiadott Perában, — ez első nyomtatásban megjelent műve.

Ámde nem a török főváros volt célpontja. Gyermekkorában

már a magyarok ősi eredete érdekelte s mindig az volt az álma, hogy Közép-Ázsiában kutathasson ebben az irányban. Érdekes és megható, mint adja elő Vámbery maga azt, hogy ez a nagy törekvés mikor fogamzott meg először benne. «1849-ben történt. Egy kukoriczaföldön ültem játszótársaimmal. Ősz ideje volt, kevéssel Komárom megadása után. Néhány gyászoló és reményvesztett hontalan honvéd jött hazafelé a szabadságharcz befejezte után s megálltak a mezőn, a hol mi voltunk, hogy elmondjanak nekünk egyet mást harczaikból; beszédjük igen elszomorított bennünket. Egy öreg paraszt megvigasztalt és így szólt: «Rendbe jön majd minden idővel. Valahányszor csak nemzetünk bajban van, az ősmagyarok eljönnek Ázsiából segítségünkre, mert mi tőlük származunk; most sem fognak cserben hagyni, annyi bizonyos.» — Így tehát vannak ősmagyarok, gondolám magamban, s azóta se volt nyugtom ettől a gondolattól. Megmondani azt, hogy ez régi hagyomány-e vagy későbbi történeti monda, lehetetlenség, de nevezetes, hogy annyi száz év után ez a hit megmaradt a nemzet tudatában, az a paraszt ugyanis, a ki ezt mondta, nem tudott sem írni, sem olvasni, s a mit mondott, csak hallomásból tudhatta.» Közép-ázsiai utazására Vámbery már Konstantinápolyban létekor készült, különösen a csagatáj nyelvvel foglalkozott, mert nyelvészeti alapon remélte a magyarság eredete kérdésének megoldását. Akadémiánk ekkor már levelező taggá választotta s midőn 1862-ben Ázsiába indult, pénzbellel — 1000 forinttal — segélyezte is. Mekkora volt benne a lelkesedés, mutatja az is, hogy ily csekély összeggel indult el a nagy útra, mely pedig már Teheránban elfogyott. 1862—1864-ig terjedő utazásáról több könyvet kiadott Vámbery s így ezt a részt mi sem ismételjük. Ismeretes dolog, hogy dervisnek öltözve s adva ki magát, tette meg útját és sikerült incognitóját mindig megőriznie. Csak egy mozzanatot említünk fel, mert egészen új és rendkívül érdekes. Kivából és Bokharából visszajövet hosszabb időt töltött az ál-dervis Heratban s vakmerőségeért itt majdnem halállal lakolt. Jakub khán ugyanis egyszer gyanúba vette, hogy európai s Vámbery csak nagy-nehezen tudta kivágni magát a csávából Korán-idézetekkel. Sok ideig titok maradt azonban előtte az, hogy miért épen őt vette gyanúba Jakub khán, holott egymás mellett állott egy csomó dervis s az ő külseje csöpp okot sem adott a gyanúra. Most csak, néhány évvel ezelőtt lehetett rájönni a titok nyitjára Warburton, egy angol

tiszt könyve révén, a kinek ez a Jakub khán foglya volt s a kivel Vámbéry esetét — természetesen a név említése nélkül — közölte is. Warburton tudakozódott, hogy mi miatt gyanakodott Vámbéryra, mire a khán elmondta, hogy feltűnt neki, hogy csapatai zene melletti fölvonulásánál egy ember lábával a tacust üti, a mi pedig nem ázsiai szokás. Ez volt a gyanakodás oka s ez csak most sült ki.

1864 májusában ért Pestre Vámbéry. «Nem próbálom meg — írja a 218. lapon — leírni érzelmeimet imádott hazám viszontlátásakor. Tollam nem tudná tolmácsolni azt az izgalmat, melyet éreztem, midőn ismét azon ország földjét tapostam, a melyért annyit szenvedtem. Mert az indított legelsőbb veszedelmes utazásomra, hogy a magyarság eredetét kutassam fel; szülő-országom nemzeti eredete ugyanis egész fiatal koromtól fogva nem szűnt meg kíváncsiságom fő tárgya lenni, a melyet, hogy kielégítsek, minden veszélyvel és nélkülözéssel szembe szálltam. A Lánchídnál elhagyva a hajót tatárom kíséretében, a kit messze utazásom élő bizonyosságaként Kívából hoztam magammal, a Hôtel de l'Europe felé siettem. Örömem nem ismert határt, csöppet sem tűnt föl, hogy haza érkezésem épen olyan magányosan és észrevétlenül folyt le, mint elutazásom néhány évvel azelőtt. Midőn évek múltán láttam olyan fogadásokat, a melyekben Londonban Livingstone, Burton s főkép Stanley részesültek, hol a fogadásban az egész nemzet részt vett, a lapok hónapokig foglalkoztak velők, külön vonat ment eléjükbe s mint nemzeti hősök ünnepeltettek, — midőn láttam, hogy még Bécsben is, a hol pedig utazók nem szoktak a nap hősei lenni, Payer és Weyprecht tiszteket hogy ünnepelték az Északi Sarkról való visszatértökkor, — rosszul esett a magam szomorú s magányos hazajövetelére s honfitársaim sajnálatos közönyére gondolnom.» Az Akadémia sem méltányolta úgy, a hogy Vámbéry szerette volna. Utazásai eredményének közzétételéről Magyarországon akkor szó sem lehetett, az érdeklődés ily messze eső tárgyak iránt a lehető legcsekélyebb volt. Nagy szerencse volt Vámbéryra, hogy rögtön rájött arra, hogy az ő tapasztalatai iránt Angliában legnagyobb az érdeklődés s Anglia is lett pályafutásának, ha nem is egyedüli színtere, de tulajdonképeni alapja s legméltányosabb bírálója is. A Londonba utazás költségeire háromszáz forintot az Akadémia elnöke előlegezett neki, de — oh szent idealismus! — zálogul visszatartotta Keletről hozott kéziratait.

Londonban nem rosszúl volt dolga. Még teheráni angol barátaitól vitt ajánlatokat a Royal Geographical Society főembereihez s felolvasásai nagy közönséget hoztak össze mindig. Kiadó több is ajánlkozott ázsiai utazása kiadására; ő barátai tanácsára Murray ajánlatát fogadta el, mely anyagilag a legkedvezőtlenebb volt, de mindjárt positiót biztosított a könyv írójának. Az angol társaság valósággal ünnepelte Vámbéryt s legelőkelebb tagjai keresték ismeretségét. Ezek mind elvonólnak előttünk az *Emlékiratokban*. Palmerstonról például így emlékszik meg Vámbéry: «Azon idő összes vezető államférfiai közül ő hozzá vonzódtam leginkább; felismertem benne az egyenes argolt, francia finomsággal és német alaposággal. Olyan államférfiú volt ő, a ki kitünő emlékező tehetsége révén teljesen uralkodott a külügyek óriási tömegének legkisebb részletein is és nagyon jól ismerte Törökországot, Perzsiát és Indiát, népével egyetemben. Mintha fejében lett volna Kelet és Nyugat egész diplomatiái levelezése. Leginkább azok a tréfás megjegyzései tetszettek nekem, melyeket a beszélgetésbe szokott szőni, bonmot-kkal és komolyabb dolgokkal együtt. Különféle helyeken, a hol én vendég voltam, az ebéd utáni társalgás folyamán igen bőbeszédű szokott lenni. A mikor megigazgatta széles fehér nyakkendőjét és megköszörülte torkát, az ember tudhatta, hogy valami szellemes megjegyzés készül: a mikor pedig nők nem voltak jelen, oly dolgokról folyt a szó, melyek máskülönben ritkán érintetnek manapság a tartózkodó angol társaságban. Hárem-történetekkel kellett előhozakodnom s különböző országbeli adomákkal és mennél paprikásabbak voltak, annál jobban nevetett a nemes lord. Már akkor meglehetősen előre haladott korú volt a miniszterelnök. A legkényesebb napi kérdéseket is tárgyaltuk egészen szabadon, s meg kell vallanom, hogy nagy örömemre volt, midőn nem tekintettek rám, mint valami idegenre, hanem teljesen bizalmukba vettek». Sok politikusról, nagy utazóról s irodalmi emberről is megemlékszik Vámbéry, többek között Dickenssel is gyakran találkozott.

Mindez ünnepeltetések közepett is megmaradt azon régebbi elhatározása mellett, hogy Pesten telepszik meg. A keleti nyelvek tanárságára pályázott s noha sok utánjárással, de sikerült ezen állást meg is szereznie. Furcsán esik olvasnunk, hogy míg külföldön érdemeit mindenki elismerte s nagy ünnepeltetésekben volt része, ellenségei idehaza voltak épen nagy számban. Ne-

hányan kétségbe vonták a keleti nyelvekben való jártasságát is és minduntalan nehézségeket gördítettek érvényesülése elé. Hogy ez nem eshetett jól annak, a ki külföldön már méltó elismerést nyert, magától értetődik s csodálkoznunk kell azon, hogy Vámbéry ellen tudott állni a sok külföldi csábításnak és Budapesten maradt. Mielőtt tanári állását elfoglalta, kihallgatásra kellett mennie a királyhoz, a ki igen szívesen fogadta s megígérte a tanárságot. Midőn Ő Felsege aggodalmát fejezte ki arra nézve, hogy akad-e majd hallgatója? Vámbéry azt felelte: ha nem akad senki, a ki tőlem tanuljon, majd tanulok magam.

Napoleonnal való találkozásáról így ír Vámbéry: «Midőn beléptem a Tuileries palotába Metternich herczeggel, a ki akkor osztrák nagykövet volt, s a Pavillon d'Horloge előtt megpillantám a császárt, ki éppen búcsút vett Krisztina spanyol királynétól, ez az alacsony, gyöngé testalkatú s bágyadt szemű ember látása siralmas benyomást tett rám. Még szomorúbb volt fél órai találkozásunk eredménye. Úgy látszik, készült látogatásomra, mert íróasztalán, mely teli volt iratokkal, ott volt az *Utazásaim* angol kiadásához csatolt mappa. A szokásos ceremóniák után leültetett és Magyarországról kezdett beszélni. Midőn felemlítém, hogy utazásomat Ázsia belsejébe az Akadémia megbízásából vittem végbe, azt felelte, hogy sok jót hallott már Magyarországról, majd midőn Magyarország szellemi törekvéseiről mondtam el egyet-mást, Közép-Ázsiára terelte a beszélgetést. . . Megkérdezte tőlem, hogy Palmerstonnak beadott memorandumomban érintetem-e a Közép-Ázsia és India közt fennálló politikai és gazdasági viszonyokat s azt, hogy miben rejlik itt a veszély Angliára. Magyarázataim, úgy látszik, nem feleltek meg elfogult ítéletének, mert az angol érdekek veszélyben forgását illető felfogásomat czáfogatni próbálta, rámutatva Angolország erős indiai positiójára, míg Oroszország — szerinte — csak akkor kezdte hódításait Közép-Ázsiában. Midőn erre én azt feleltem, hogy Oroszország célja nem is annyira India elfoglalása, mint inkább az angol hadierő tönkretétele, a végett, hogy a Konstantinápoly felé való igyekezetben egyik főellenzőjének keze megköttessék, a császár sarokba volt szorítva s azt mondta, hogy ennek a lehetősége is igen messze van még s a mi a keleti kérdés e pontját illeti, más tényezőket is számba kell venni. Majd elhagyva a politikai vitatkozást, mely nem igen tetszett a császárnak, hirtelen ismét utazásaimra csapott át s elismerését

fejezte ki élményeim s nyelvtelhetségeim iránt, mely ilyen sikerre vitt . . . Meg kell vallanom, hogy Napoleonban nyomát sem találtam annak a nagyságnak, melyről éveken át annyit hallottam. Tudott kedves és nyájas lenni, de hallgatagságával és méltóságával nagy gondolkodót akart mutatni, bágyadt szemei s mesterséges beszédmódja azonban rögtön elárulta a kalandort, ki magas állására csak mint egy nagy név örököse jutott a nemzet jóvoltából.» Legérdekesebb ismeretsége Vámbérynek Párisban az öreg, akkor már 78 esztendőös Guizot volt, ki szellemességével és kitűnő emlékező tehetségével mindenkit bámulatba ejtett s kinek különös öröme telt abban, ha mindenfajta nyelven beszélő embereket hozhatott össze Vámbéryval s látta, hogy az valamennyivel meg tudja értetni magát.

Ismeretes dolog, hogy Vámbéry fanatikus ellensége az oroszoknak. Midőn angliai szereplése kezdetén olyan tüzes beszédek és felolvasásokat tartott a czár és birodalma ellen, az angolok nem mind helyeselték harczias felfogását s tőle magától tudjuk, hogy eleinte Palmerston is csak tréfálódzott vele, mert nem igen tartotta fenyegetőknek azokat a veszélyeket, melyektől Vámbéry Anglia közép-ázsiai érdekeit féltette. Azt hitte Palmerston, hogy az oroszok elleni dühe egyedül magyar hazafiaságának folyománya s boszút akar venni nemzete eltipróin. Sok víz lefoly még addig a Thamesen, mondotta, míg a kozákok az Oxusban itatják meg lovaikat. Gladstone is, az angol orosz barátság hirdetője, ellene volt az ilyen felfogásnak s állítólag így nyilatkozott egyszer Vámbéryről: «Vámbéry tanár agitatioja kezdetben gyanús volt előttem, de mióta tudom, hogy szegény ember, hiszek fanatismusában». Később azután, midőn félelmei Közép-Ázsiát illetőleg alaposnak bizonyultak, például midőn Csernajeff elfoglalta Taskendet, Palmerston is komolyabban vette s a *Times*ben megjelenő cikkei miatt tekintélye is nagyban gyarapodott. «Érdeklődtem Anglia minden ügye iránt, így ír Vámbéry a 301. lapon, s midőn az ázsiai angol-orosz versengésről volt szó, természetesen mindig Angolország pártjára állottam. Különben is, cselekedhettem volna-e máskép, visszaemlékezve Oroszország gyalázatos intervenciójára az 1848-iki magyar szabadságharcz idején, s nem tévesztve szemem elől azt, hogy a czár kormányát, a zsarnokság e szörnyű eszközét, kiinduló pontját minden gyalázatnak és visszaélésnek, az emberiség e szégyenfoltját, nem szabad támogatni hódító vágyában? Olyan arány-

ban, a mint a császár birtokai nőnek Ázsiában, nő egyszersmind hatalma Európa szabadságának korlátozására is, és annál könnyebben fog jóakaratot és barátságot mutathatni azok iránt a fejedelmek iránt, a kik az abszolutismus felé hajlanak. Nekünk magyaroknak Angolország nagysága nem árthat, sőt inkább csak használhat, mert a XIX. század műveltségének méltó fáklyavivőjét senki sem irigyelheti, ha ázsiai műveleteit siker koronázza. — A 387. lapon meg ezt olvassuk: «Midőn egyszer ajánlatot tettek nekem arra, hogy angol szolgálatba lépjek, egy percze sem volt szándékom ezt elfogadni; s ha Konstantinápolyban angol érdekeket támogattam, ezt az európai béke szempontjából cselekedtem, ellenzője lévén a zsarnok Oroszország túlságos hatalmának s mint magyar ember, kinek az angoléval közös érdekei vannak a Balkánon.» Oroszországban is nagy figyelemmel kísérték agitációját s Reuss herczeg, német nagykövet az orosz udvarnál ezt mondta egyszer neki: «Ön talán nem is tudja, hogy a pétervári kormány milyen fontosságot tulajdonít kijelentéseinek közép-ázsiai dolgokban. Czikkei annak idején az oroszoknak nemcsak vezetőkül szolgáltak, hanem bátorítókül is és így kétséges, vajon ön csakugyan tett-e szolgálatot Angliának kiadványaival». Vámbéry jártasságának az ázsiai politikában titka az volt, hogy azokat a tapasztalatokat, melyeket ott jártakor szerzett, nemcsak hogy nem felejtette el, hanem Budapestről is bővítette s az Ázsia belsejében történő eseményekben mindig *au fait* volt. Két körülménynek közönhetette ezt; először annak, hogy a helyszínről közvetlen hírt kapó (főképen orosz és török) lapokat állandóan járatta, másodsor meg annak, hogy óriási levelezést tartott fenn keleti ismerőseivel: törökökkel, perzsákkal, izbégekkel és kirgizekkel, a mi lehetővé tette azt, hogy semmi fontosabb esemény figyelmét el ne kerülje.

Az angol udvar sem volt hálátlan az angol érdekek védelmezője iránt. 1889-ben fogadta Vámbéryt először Victoria királyné s szerzőnk a legmelegebb hálával és elismeréssel szól nemcsak leereszkedő modoráról, hanem szellemi képességeiről is . . . «Victoria királynőt, — így ír a 335. lapon, — gyakran bár, de tévesen, hideg, tartózkodó modorú és komor kedélyű nőnek írják le, ki gondosan megfogalmazott kérdéseivel és feleleteivel inkább kedvezőtlen benyomást gyakorolt látogatóira. Ez teljesen helytelen. Kétségtelenül kissé tartózkodó volt kezdetben, de mihelyt gyors esze véleményt alkotott magának az idegen jelleméről és hajla-

mairól, látszó hidegsége eltűnt s ennek helyébe elbájoló modora lépett...» Vámbéry dicséri még jártasságát a keleti dolgokban s ugyanezt felemlíti fiánál és unokájánál, VII. Edvárdnál is, a kivel szerzőnk szintén gyakran találkozott.

Legérdekesebb fejezete talán az *Emlékiratok*nak az Abdul Hamid szultánról szóló rész. Vámbéry éveken át bizalmas embere volt a szultánnak, s ez igen sok dologban kikérte tanácsát. Egyformán járatos lévén a keresztény és mohammedánus világ szokásaiban és nyelveiben, anyanyelvén szólhatott a szultánhoz s informálhatta arról a benyomásról, melyet különféle cselekedetei az európai udvaroknál keltettek. Fezben jelent meg mindig előtte s keleti szokás szerint üdvözölvén őt és törökül beszélvén vele, csakhamar nagy bizalomra tett szert. Egyik főoka a szultán kegyességének Vámbéry magyar nemzetisége volt, mint-hogy érintkezések az orosz-török háborúban vette kezdetét, a mely időben a szultánt igen meghatották a magyar rokonszeny nyilvánulásai. Ismerte továbbá Vámbéry újságírói működését és tudta, hogy a török érdeket mindig támogatja. Vámbéry ugyan megmaradt Törökország barátjának, de a szultán jóakarata később elhidegült iránta épen őszinte szókimondása miatt, a mi kezdetben oly kedvessé tette az uralkodó előtt. Vámbéry ugyanis folyton az európai eszmék terjesztését sürgette, a mi, nagyobb mértékben legalább, nem volt legkedvesebb eszméje Abdul Hamidnak. Később, midőn a szultán Angliára neheztelt, Vámbéry folytonos támadásai az oroszok ellen sem estek jól neki. Sok érdekes politikai visszaemlékezés található azokban a beszélgetésekben, melyek a szultán és Vámbéry között lefolytak, különösen Anglia és a Porta viszonyáról. Nem egy nyilatkozata a szultánnak bizonyára még most is élénk elbírálásban fog részesülni a sajtóban, például az, a melyik az örmény zavargásokra vonatkozik (367. l.).

Naszreddin sahnak és utódjának is külön fejezetet szentel Vámbéry, de e fejedelmek személyisége nem érdekel bennünket annyira, mint az európai uralkodóké.

Csodás életpályá ez a mi Vámbérynké csakugyan. Oly alacsony kezdetből oly magasra kevesen emelkedtek, mint ő. S mégis, milyen csodálatos, midőn már érdemeit az egész világ elismerte, itthon még küzdenie kellett némely rágalmak ellen, neki, — a ki bármikor az itthoninál nagyobb állást kaphatott volna külföldön. *Emlékiratai* utolsó fejezetében philosophiai meggyőződés-

séről is beszámol, a melyből kitűnik, hogy ha szabad gondolkodó is, — a mi miatt a vallásos ember csak sajnálhat valakit, de nem gyűlölhét, mint sokan teszik, — egy csöpp sincs meg benne a vallás tagadásával rendesen karöltve járó hazafiatlanságból. «Mindíg megőriztem magyar hazafiságomat, s meg is fogom őrizni napjaim utolsójáig... Az a föld, hol a napvilágot meglátam, hol bölcsőm ringott, s hol a gyermekkor arany napjait töltém, csak hazám marad mindíg. Ez szülőföldem, ennek sorsa van összeforrrva szívemmel, s mindig boldog voltam, midőn bármi módon egy magyar emberen segíthettem», — így ír a 435. és 438. lapokon. Az egész művön, mely pedig az angol közönségnek készült, végig vonúl ez az érzelem, fényes bizonyságaként annak, mily alaptalanúl vádolták honfitársai hazafiatlansággal Vámbéryt, a ki a magyar névnek csak becsületet és dicsőséget szerzett oly távol országokban is, hol még a magyar nevet sem ismerték azelőtt.

ÉRTESÍTŐ.

Egyetemes Irodalomtörténet, szerkeszti Heinrich Gusztáv, I. köt., az ó-kori keleti népek és hellének, 40 műmelléklettel és 238 szöveggéppel, a Vallás- és Közoktatási m. kir. Minister támogatásával. Budapest, Franklin-társulat, 1903.

Egyetemes Irodalomtörténet cím alatt nagy vállalat indult meg 1903-ban Heinrich Gusztáv szerkesztésével, a mely vállalatnak czélja a különböző népek irodalmait szakemberek monographikus földolgozásában bemutatni. A kezeim közt lévő I. kötetben a görög irodalmat Hegedüs István, Latkóczy Mihály és Pecz Vilmos ismertetik. Anyagukat olyképen osztották föl, hogy Latkóczy az alexandriai korszakot tárgyalja, Pecz a byzantiumi és az új-kori görög irodalmat, míg Hegedüs a görög irodalomnak többi részeit.

Hegedüs minden sorából (377—579 l., azután 632—652 l.) a tárgynak lelkes szeretete sugárzik felénk. Ha a lelkesedés maga elegendő volna jó könyvek elkészítésére, Hegedüs munkájának a legsikerültebbek közé kellene tartoznia. Egyéb jó tulajdonságokat sem nehéz dolgozatában fölfedezni. Bár irodalomtörténete nem minden tekintetben önálló mű, de azért az eredetiségnek sem híján való. Ha Hegedüs a jelentéktelenebb részletekben, különösen a római korszak megbeszélésénél, híven alkalmazkodik is a megállapodott irodalomtörténeti hagyományhoz, különösen ennek Christ-féle földolgozásához, viszont a nagy korszakokat s a nagy embereket saját olvasmányai, benyomásai alapján tárgyalja.*) Látjuk, hogy sokat olvasott, sőt a mi több,

*) Azt hiszem, hogy Hegedüs mindazonáltal túlzásba megy a Christ-féle kézikönyvhöz való alkalmazkodásában, midőn például az 572. lapon, Demosthenesről szólva, csak azért idéz Curtius Ernőből,

sokat élvezett a görög irodalomból, s már most ez érzéseit és ismereteit a maga módja szerint adja tovább olvasó közönségének. Igaz, ez az ő sajátos közlési módja nem mindig a legszerencsésebb. A lelkesedés gyakran magával ragadja, s ilyenkor a világosságnak és következetességnek rovására lesz szökellő gondolkozású és beszédmodorú. Ez mindenestre lényeges hiba egy tudományos munkában; de, sajnos, Hegedüsnél nem a leglényegesebb. Mert kénytelen leszek Hegedüs művét a leglényegesebb hiányok miatt kifogásolni. Nem örömet teszem majd, tekintve szerzőnek szeretetteljes buzgóságát, mely, mint mondtam, egész művéből oly előnyösen tükrözik vissza. De a bíráló abban a kényszerű helyzetben van, hogy minél kevésbé felel meg egy könyv a tudományos munkálkodás alapkövetelményeinek, annál kevésbé honorálhatja ő annak más rendbéli sajátságait.

Történeti műnél bizonyára első föltétel, hogy nevekre, évszámokra, tényekre, eseményekre stb. vonatkozó ismeretei megbízhatóak legyenek. Az igazság nevében támasztott oly primitív követelmény ez, hogy még az iskolás könyveknél is szigorúan ellenőrizzük; tehát mennyivel inkább az akár népszerű formába öltötetett tudományos munkáknál. Már pedig Hegedüs nem egy helyen vét a ténybeli megbízhatóságnak követelménye ellen. Lássunk egy-két példát botlásaiból.

A 438. lapon mondja a következőket: «Mint hogy a műalkotás hasonló irányát találjuk a Kypselos ládáján, mely Rómában a Kircher-múzeumban látható: a Paizsban (tudniillik a Hesiodos Paizsában) olvasható leírás a Kr. e. VII. századra vihető vihető vissza.» Hogyan, hát Kypselos ládáját, a híres *λάρναξ*

mert ugyanezt teszi Christ a *Gesch. der griech. Litteratur* megfelelő helyén (3. kiad. 386. l. 4. jegyz.). S ha legalább híven idézne Hegedüs! Curtius ezt mondja: «Die ausserordentliche Spannkraft seines Geistes (már tudniillik Demosthenesé) mag damit zusammenhängen, dass etwas von dem Blute der nordischen Völker in seinen Adern floss. Auch der geistesverwandte Thukydides stammte mütterlicherseits von einem nordischen Barbarenvolk.» Ezt a helyet Hegedüs a következőképen fordítja magyarra: Csábító Curtius Ernő megjegyzése: «Szellemének rendkívüli rugalmas ereje összefügghet azzal, hogy valami az északi népek véréből folyt ereiben. A vele rokonságban álló Thukydides is barbár népből származott anyai ágon.» A hangsúly Curtiusnál a *nordisch* szót illeti, s épen ezt a szót hagyja el Hegedüs fordításának utolsó mondatában.

κέδροον-t (a czedrusfából készített ládát) a maga ősi fa-faragványaiival, mint ezeket Pausanias leírásából ismerjük (5. 17. 2. s köv.), tényleg megtalálták és a Museo Kircherianóba vitték? Hisz ennek világraszóló eseménynek kellett lennie, tekintve a ládának azon művészettörténeti nagy jelentőségét, melyet már Pausanias ismertetése nyomán megállapíthatunk. Kypselos ládáját azonban, sajnos, nem találták meg és valószínűleg nem is fogják megtalálni soha. Hegedüs itt az ércből való Cista Ficorinára gondolt, a mely tényleg a Museo Kircherianóban van, de a melyet Kypselos ládájával annak ellenére sem szabad összetéveszteni, hogy a ládát jelentő német Kiste és latin cista csábítóan rokonhangzásúak.

A 492. lapon a következőket olvasom: «Thespisen kívül említik mint tragédia írókat Choirilost, Kratinost, Phrynikhost. Ezek közül a Kratinos nevéhez fűződik a satyr-dráma voltaképi átültetése Athénbe. Kratinos még megtarthatá a dithyrambos eredeti formáját, legalább az a táncdal (hyporchema), mely tőle fönmaradt, gyors és változó rhythmusával a satyrok bakugrásait mívelte.» Itt tehát Kratinos neve háromszor is szerepel mint a tragédia-írás úttörőjeé. Sőt a 494. lapon még negyedszer is azt olvashatjuk Aischylosról, hogy: «Még nem volt harmincz éves, midőn már Kratinossal és Khoirilossal versenyre kelt.»*) Kratinos mint tragédia-író, mint a satyr-dráma voltaképeni átültetője Athénbe! Kratinos a görög irodalomtörténetnek ismeretes alakja, de mint komikus, mint Aristophanesnek éltesebb versenytársa. Mint ilyenről beszél Hegedüs is róla alább az 528. lapon. De akkor mit kezdünk Kratinossal, a tragédia-íróval, kiről a görög irodalomtörténet mindezideig semmit sem tudott. Hegedüs maga útba igazít, a midőn a satyr-dráma átültetését hozza szóba. A hagyomány szerint Pratinas volt az, a ki a peloponnesosi satyrost Athénbe vitte. Hegedüs egyszerűen Pratinast cserélte össze Kratinossal folytatólagos négy helyen. A hiba természetesen a betűrendes név- és tárgymutatóba is belekerült, a hol Pratinast hiába keressük, de Kratinost annál többször megtaláljuk.

Az efféle példák lefokozzák érzékenységünket. Most már nem fogunk csodálkozni Hegedüs kisebbfajta botlásain, sőt egész

*) Tessék csak az orthographiát megfigyelni; előbb Choirilos, most Khoirilos; azután egymás mellett: Kratinossal és Khoirilossal.

közönyösen vesszük észre, munkáját lapozgatva, hogy a 644. lapon Apollonios helyett Dionysios Thraxot látja el a Dyskolos melléknevvel (persze a névmutatóban is ott szerepel: Dionysios a Dyskolos); hogy a 483. lapon, a tragédiáról szólva, kecskebőr helyett kosbőrbe öltözteti a thiasost; hogy az 534. lapon Elist és Eleát összecseréli, s szerződést kötött Eleával évtizedekkel előbb, mintsem Elea megalapított; hogy ugyancsak az 534. lapon a krétai Gortynt, úgy látszik, a gordiumi csomó hazájával tartja egynek, midőn ezt írja: «Legújabbán fedezték föl a gortyni (gordium) törvények 12 tábláját»;*) hogy szerinte az 529. lapon bemutatott phylax-kép még mindig a *Békák* első jelenetét ábrázolja; hogy a 484. lapon «kőből épült színházban» adhatja elő Aischylos *Perzsáit* 472. Kr. e., holott a 487. lapon közölt reconstructio fa-építménynek jelzi az V. századnak görög színházát (Athén első kőszínháza tényleg a Lykurgos-féle volt, mely a 350—325 évek között készült el); hogy a 486. lapon még mindig az athéni Dionysos-színháznak «30,000 emberre számított nézőteréről» beszél, holott az újabb ásatások nyomán eszközölt approximativ számítás a legjobb esetben 17,000-re becsüli azoknak számát, a kik a már teljesen kiépített Lykurgos-féle színházban elférhettek (l. Dörpfeld-Reisch, *Das griech. Theater*, 44. l.); hogy a szerencsétlen Kratinost, kit már előbb mindenáron tragikussá tett, most még fölébe «bika erős nyelvűnek» is tiszteli meg az 528. lapon, holott Aristophanes csak *ταυροφάγος*-nak (bikát evőnek) mondja vetélytársát stb. stb. Az efféle dolgok, mondom, s egyéb pontatlanságok többé nem érdekelnek bennünket, mert mi mindennél már sokkal különbet is halottunk.

Legyen szabad most, mielőtt a Hegedüs-féle rész megbeszélését befejezném, egy kérdést a szerkesztő úrhoz intézni. Hegedüs tárgyi tévedéseieért bizonyára nem fogja senki a szerkesztőt felelősségre vonni; de hogy lehetséges az, hogy Hegedüs irodalomtörténetében még nyelvtanilag értelmetlen mondatok is belesikerülhettek? Például az 558. lap a következő helyet tartalmazza: «Ott van a *Symposion*. A platonikus szerelem eszményi világát

*) A «legújabbon» 1884-et kell érteni. De persze Christnek még 3. kiadásában is benmaradt (1898.): «Allerneuestens wurde... ein grosser Abschnitt des Rechtes von Gortyn ans Tageslicht gezogen.» (320. l.)

a szerelem mivoltáról tartott nagy beszédek után, melyekben a beszélő egyén a maga egyéni jellemét tükrözte vissza: Phaidon a maga fényes rhetorikáját, Eryximakhos, az orvos, a maga természettudományi fölfogását, Agathon, a tragikus, a maga költői rajongását, Aristophanes a maga phantastikus tréfáját.» Itt, úgy látszik, az ige hiánya teszi az egész összetett mondatot értelmetlenné. Az 571. lapról egy hasonló példát idézhetnék, a hol meg a helytelen interpunctio zavarja a mondat megértését («Ki van nála számítva a mondatalkotó elemek súlya», stb.). Sőt nemcsak a Hegedüs-féle részben, az *Egyetemes Irodalomtörténet* görög irodalomtörténetében, egyebütt is találunk efféle nyelvi értelmetlenségeket. Például Pecz Vilmos dolgozatának mindjárt a legelső (!) mondata igazolja állításomat. Én legalább nem vagyok képes megérteni. Így hangzik: «Nagy Constantinus trónralépte 324-ben nyomatékkel jelezi azt a forduló pontot, melynél a görögség minden téren, a politikában, egyházban, culturalis állapotai-ban és irodalmában egyaránt átváltott az ó-kori pogányság birodalmából a középkori keresztyénség világába a negyedik század első felében.» Bocsánat, itt már a revisióban is rejlik a hiba. Mert ha a revisio pontosabb lett volna, akkor az imént felsorolt hibákon kívül annak sem lett volna szabad megtörténnie, hogy a 486. lapon négy sor két ízben legyen értelemzavaróan lenyomatva.

. Latkóczy rövid munkája, a mely mindössze vagy 50 lapon van Hegedüs irodalomtörténetébe beékelve, fölötte áll a Hegedüs-féle résznek. Nem önálló philologiai kutatások eredményeit adja, ezt tenni nem is akarja, de annál világosabban, sőt élvezetesen ismertet meg a már megállapított tudománynyal, fűzi ehhez találó és józan æsthetikai jellemzéseit. A földolgot tartja mindig szem előtt, s üres nevek helyett az eleven irodalmat mutatja be azon jól megválasztott költői próbák segítségével, melyeket fordításban közöl olvasóival. A mennyire ellenőriztem, a munka ment tárgyi tévedésekből, pontatlanságoktól.

. A Pecztől feldolgozott részt bírálni nem érzem magamat hivatva. Középkori és újkori görög irodalommal ez időszert nem foglalkozom.

Hornyánszky Gyula.

Elkésett Levelek. (Briefe, die ihn nicht erreichten.) Regény levelekben. Bpest, 1904. Szilágyi S. kiadása.

E néhány hónap alatt világhírré kapott mű, mely most magyar fordításban is megjelent, a magyar olvasót részben *Fanny hagyományaira*, részben Mikes *Törökországi leveleire* emlékezteti. Úgy mint a Kármán József művében, itt is egy finom lelkű, boldogtalan nő vallomásait olvassuk, ki kedvese után elhervad. A mű nagyobb része azonban levélalakban megfigyeléseket tartalmaz távoleső országokból és azok politikai eseményeiről. Az *Elkésett levelek* írójával azután ép úgy, mint Mikes Kelemen-nel megesik, hogy leveleiben bőven olyan dolgokat mond el, melyeket a levelek vevője ép oly jól tud, mint a levelek írója. Ez az illusiót rontó hiba mind a két műben megvan és természetes, mert mind a két mű egy harmadiknak: az olvasónak van szánva és nem az állítólagos levelezőnek.

A német regénynek voltaképp alig van meséje: egy nő levelekét intéz egy férfihöz, kit szeret és ki Peking ostrománál elesik. A nő bánatába belehal. A mű két elemből áll: útirajz-szerű, gyakran igen szellemes és erősen kiélesített megfigyelésekből és rendkívül sok érzelmmel írt ömlengésekből. Különösen két országra esik fény e levelekben: Khinára és az Egyesült-Államokra. Látjuk a gyakorlati eszű, de álmatag khinai népet, a mint európai üzérek ki akarják zsákmányolni és az európai diplomátákat, a mint ez üzérkedés szolgálatába szegődnek. Két eszközzel operálnak az európaiak a khinaiakkal szemben: pénzzel és ágyúkkal. A khinai sem az egyiknek, sem a másiknak nem tud ellen állani. Ha azonban egyszer mégis ellenáll, akkor biztosra vehetjük, hogy más európai hatalom unszolására teszi. A jelszavak, melyek alatt az európai üzérek Khinában engedélyeket hajhásznak, ezek: hazaszeretet, expansio, művelődés. Nem kell csodálkoznunk, hogy a nemzeti reactio néha véres lázadással felel ezen pénzügyi törekvésekre.

A míg Khinában a pénzes világot lelkiismeret nélkül látjuk, addig New-Yorkban ugyanezeket a köröket megfigyelhetjük egész izléstelenségökben. Érdekes példa a parvenu félszegségére az a Charles O'Doyle, kivel a levélíró New-Yorkban megismerkedett. Ragyogó palotájában, melynek lépcsőfokai malachitból valók, puderezett, angol libériás inasok fogadják a vendéget. Az

amerikai milliomos értök Londonba sürgönyözött, midőn a har-
dupi herczeg Angliában csődbe jutott. Elhozatta a herczeg egész
szolgaszemélyzetét, hogy olyan szolgaszemélyzetet szerezzen ma-
gának, mely előkelő házban szolgált.

Általában mondhatni, hogy a mű szerzőjéről nem sejtenők,
hogy az nő, legfeljebb a sentimentalis érzelmi kitöréseket tartal-
mazó befejezésből. Ma már ismert körülmény, hogy a szerző
báró Bülow Frida.

A mű magyar fordítása valamivel jobb, mint az átlagos
regényfordítások (ámbar ez még nem mond sokat). A fordító
előszót is írt a műhöz, a melyben a regény tartalmát elmondja.
A hősről azt állítja, hogy Ázsia belsejéből visszatérve, *útköz-
ben, Swangfuban egy golyó megöli*. Pedig a regény hőse — a
mint azt a fordító saját fordításában is olvashatja — nem az
úton, hanem Pekingben az ostrom alkalmával hal meg.

Mint igen gyakran a fordításoknál, úgy e regény fordításá-
ban is elvesznek a szerzőnek zamatos kifejezései: az értelem
általán helyesen van visszaadva. Téves fordítás a következő:
A levélíró megtudja kedvese halálát. A tenger hullámai pedig —
írja — most is ép úgy zúgnak, «mint azokban a *homályos* perczek-
ben, a mikor nem *értettem* még a szavakat.» (Utolsó levél.) Az
eredeti egész mást mond. «Úgy zúg most is a tenger, mint abban
a *halványan távol* (blassferne) időben, a mikor a hír szavait még
nem *hallottam* volt».

Ellapult a következő mondat is ugyanabban a levélben:
«Az elhagyottságát az én *kinszenvedésemhez* mérem, siralmát
az én siralmamhoz». A *kinszenvedés* szó helyett itt *árvaságom-
hoz* szó kell. (Vereinsamung.)

A 29 levél egy sírverset közöl. Ennek fordításában van egy
betoldás, a mely értelmetlenné teszi a verset. Úristenem —
mondja a vers — ítélj meg kegyelemmel az elhúnytát, mert nem
volt neki sohasem az a kívánsága, hogy az élet útjára induljon.
(Denn niemals er den Wunsch ersann, Des Lebens Fahrt zu
treten an.)

A fordítás ezt így fejezi ki:

Hisz nem ő akarta, *tán el is feledte,*
Mikor a lét útját itt megkezdette.

Kedvese halála után a levélíró nő életét *romhalmaznak* ne-
vezi: van rajta sok emléke, de romokban hevernek (Trümmer-

feld). A fordítás szerint élete *sivatag*. E szó más képzetet idéz elénk. Az se helyes szólás, hogy «a garzini kastély ott *feküdt* előttem».

Götz Krafft. Die Geschichte einer Jugend von Eduard Stilgebauer. I. Mit tausend Masten. Berlin. Richard Bong. Ára 4 márka.

Ezt a regényt a reclam nagy hűhóval és ékes földicsérésekkel kürtölte világgá, a kritika ellenben általában kelletlenül, legtöbbször elitélően, sőt részben megbotránkozással fogadta. A kiadó neve Bong Richárd. Ez a név fülünkbe csendül; sokszor hallottuk és olvastuk. Ugyan hol is? A *Berliner Range* ékes füzeteinek címlapjain, minden kisebb és nagyobb könyvesbolt kirakatában. Ez a Bong úr a reclam kiváló mestere. A Götz Krafft nem sokat ér. Hogyan jutott mégis annyi szép elismeréshez, a mennyivel Bong úr világgá bocsátja? Bong úr okos ember; mielőtt forgalomba hozta volna a könyvet, elküldötte azt ismert nevű uraknak, íróknak, költőknek, journalistáknak, hogy sziveskedjenek a tiszteletpéldányról véleményt mondani. Azok az urak az udvarias kiadónak udvarias szavakkal feleltek. Sok talán nem is olvasta Götz Krafftot; sok meg nyilván azt gondolhatta, hogy szava úgy sem kerül a nyilvánosság elé. Oda került czégérnek rossz borhoz.

A 416 lapra terjedő regény mellékeztíme, *Die Geschichte einer Jugend*, nyilván azt jelenti, hogy egy ifjú lélek kialakulásának és egy férfias jellem kifejeződésének történetét akarja Stilgebauer megírni. Sokan próbálkoztak már egy-egy ilyen föladattal, több-kevesebb sikerrel. Ez a mi Erős Godofrédünk azonban semminémű fejlődést nem mutat a regény végén; ugyanaz az éretlen, határozatlan, elmosódó jellem, mint a regény elején. Pedig az I. kötet külön czíme *Mit tausend Masten*. Götz Krafft vérében nincsen elég vas; szenvedély nem izgatja, legfőljebb félhomályosan előtte lebegő eszmék és czélok futólagosan hevülésbe hozzák lanyha vérét. Az érettségi búcsúünneptől kezdve az első egyetemi év befejeztéig Götz Krafft nem fejlődik és nem tanul, csak szemlél, elemez; nem botlik, mint más ifjú, de föltünő szellemi és lelki tulajdonságok sem ötlenek föl benne. Egy készülő akaródzó filiszter, abból a fajtából, a kik Dante szerint dicsőség és gyalázat nélkül élnek.

A regény kisebb része nyilván fényképi hűséggel rajzolja az abituriensek érettségi búcsúünnepét, Götz Krafft szónoki sikerét egy hazafias beszéddel s az érettségi búcsúlakomát fiatalos kihágásaival, a melyektől Götz Krafft részben szerencsésen megmenekül. A regény nagyobb fele Lausanneban játszik, melynek egyetemére Götz Krafft beiratkozik. Itt beleszeret egy elbájoló francia leányba, a ki eleinte eszményként tűnik föl előtte, később azonban valósággal elcsábítja a nehezen hevülő Götzöt, a ki azonban az ég dörgő szózatára közvetlenül a bűnbeesés előtt észre tér és az ajálkozó leányt érintetlenül hagyja. Kétségtelenül nagyon romantikus, de annál képtelenebb történet, a melynek a végén a jó Götz olyan naiv gymnasista, mint volt egy esztendővel azelőtt. Egyik legjobb barátja szerelmet táplál egy szerencsétlen házasságban élő asszony iránt; a szegény német ifjút e szerelem tönkre teszi, de az asszony megőrzi erényét. Ez az élmény is — bölcselmi anyag Götz Krafftra. Barátságot köt az egyetemen egy nemeslelkű és nagy szellemű zsidó ifjúval; de a szerző ez ifjúnak jeles tulajdonságait nem tudja kellőképen kidomborítani, ennél fogva nem is értjük meg, hogy voltaképen Götz Krafft miért is ragaszkodik annyira hozzá s miért tekint föl rá mint mesterére és tanítójára. A fiatal zsidó egy botrányhős és iszákos német báró által megsértetvén, párbajt kénytelen vívni, a melyben lepuffantják, mint az ebet. A német diákok rajza visszariasztó kép és ha Németország egyetemi ifjúsága ilyen lenne, akkor bizony igaza volt Gervinusnak, a ki közvetlenül a dicsőséges francia háború után mély aggodalmakkal hazája jövője iránt szállott sírba, előre látván, hogy a «Raffgier», «Renommisterei», «Raufboldentum», a melyre a legtöbb német ifjú békésebb időben is hajlandó, mindinkább ki fognak fejlődni s elfogják ölni a német ifjakban az élet ideális javai iránt való érzéket.

Götz Krafft háziasszonya egy kőszívű anya, a ki a saját megesezt leányát öngyilkosságba kergeti. Még elriasztóbb egy angyalcsinálónak rajza. A két nőben voltaképen nincs is igazi emberi vonás. Az az öngyilkosság egy esküdtszéki tárgyaláshoz vezet, a melyen egy socialista védő dörgő beszédet mond a társadalmi romlottság ellen. Lehetetlen jellemek és helyzetek ezek, a melyekben föl-föltűnik a Götz Krafft alakja, hol mint segítő, hol mint tanú, lelkendezve itt az igazságért, részvevő szívvvel a szerencsétlen leány ravatalánál; de sehol sem kap olyan termé-

kenyítő hatást, a mely jelleme fejlődésének irányt adna. Ehhez járul, hogy a szerző minduntalan belebeszél az esemény fejlődésébe és előre jelenti, hogy erről vagy arról hőse néhány esztendő múlva mi másként fog gondolkozni. Az ifjúi évek lelki küzdelmeinek, a csapongó képzeletnek, a forrongó vérnek, a lázas agynak semmi nyoma Götz Krafftban. Ez az ifjú egy lelki képzelenség.

A szerzőnek e regénye miatt egy kis baja is akadt földieivel, a majnafrankfurtiakkal. Mert Stilgebauer az életből vette az alakok és események egy részét, de a kiket fölléptet, azokról voltaképen torzképet nyújt, úgy hogy rokonai magok emelték föl tiltakozó szavokat. Ezt is meg lehetne azonban bocsátani a szerzőnek, ha jeles művet nyújtott volna, mert a nagyvilág tudomásul sem veszi annak a néhány frankfurtinak a jajongását, a kik egy művész kezének alapul ugyan, de nem modellül szolgáltak. Goethe ellen is fölszólt Kestner és Lujzája; csakhogy Goethe műremeket nyújtott, az újkornak egyik leghíresebb regényét, és Kestnerék hamar megbékéltek. Rousseunál, Ibsennél, Byronnál szintén találkozunk az életből vett alakokkal. D'Annunzio Duse botránya mindenesetre élénk emlékezetében marad a jelen nemzedéknek. Szó sincs róla, hogy mindegyiköket fölmentené a művészi siker egy-egy, az életből vett jellem meghamisításának vádja alól. De ha a szerző az életet is meghamisítja és e mellett művészileg sem kárpótol bennünket, akkor munkájának bírálata csak lesújtó lehet.

A kis Lausanne város nagyon különösen érezheti magát, a mikor egykori egyetemi magántanára, Stilgebauer, egy ocsmány és gyáva párbajt meg egy szörnyű gyermekgyilkossági pört akaszt a nyakába. Erre a kis városkának egyáltalán nem volt szüksége, de meg egész jelleme más. Magok a német birodalmi diákok is, a kiknek olyan szívesen nyújt otthont, bizony a való életben különben viselik magokat, mint a regényben.

A *Leipziger Tagblatt* (347. sz.) egyik kritikus a Götz Krafftot olyan könyvnek találta, a mely nem is igényli azt, hogy olvasói bizonyos szellemi előkészültséggel birjanak; e regény hosszadalmas terjengősséggel trivialisokat talál olvasói elé.

Lélektani fejlesztés nélkül haladnak az események regényünkben s azért nincsen is meg bennök a kellő kapcsolat, épen mert a főhős nem veszi ki belőlök a megkívántató lelki részét. A regény stílusa elég folyékony; de egyuttal föl-föltünik az a stílbeli hanyag-

ság, a mely a német regényeket sokszor olyan ellenszenvesekké teszi és a mely legnagyobb íróiknál is néha föltetszik.

Erdélyi Károly.

*Life of Joseph Cowen by William Duncan. London 1904. Kis 8-rét.
XI + 252 oldal. Arczképpel.*

Az élöttünk fekvő munkácska egy hű magyarbarátnak föltötte rövid eletrajzát adja. Cowen, ki 1829-ben született, több éven át Newcastle-on-Tyne városát képviselte az angol parlamentben, számos évig a *Newcastle Chronicle* tekintélyes napilapnak volt tulajdonosa és főszerkesztője s kora ifjúságától haláláig az elnyomott nemzetek rendületlen és merész pártfogója és szószólója.

Még egyetemi hallgató volt Edinburghban, midőn először vonta magára a világ figyelmét. 1844-ben történt. Sir James Graham-t, az akkori Home Secretary-t, azzal vádolták, hogy ő a Mazzinihez Londonba intézett leveleket a postán fölbontott és tartalmukat a londoni osztrák követséggel közölte, minek következtében a nápolyi kormány a Bandieri testvéreket, Emiliót és Attiliót, összeesküvés és egy tervezett forradalom bűne miatt minden teketória nélkül agyonlövette. Az ifjú Cowen e miatt irgalmatlanul megtámadta a belügyminisztert s ez időtől fogva közte és Mazzini közt holtig tartó benső barátság keletkezett.

Vendégszerető házánál, Blaydonban, megfordult később minden híresebb forradalmár, Mazzinin kívül Orsini, Garibaldi, Louis Blanc és Kossuth Lajos is nejével. A rendőrség az európai continensen annyira rettegett az ifjú Joseph Cowentől, hogy még édes apjának sem sikerült úti levelet kapnia mert — fiának nevét viselte.

«Beh kár — írta Kossuth Lajos később — hogy Mr. Cowen vissza készül vonulni a nyilvános életből». Midőn pedig rövid idővel előbb az öreg úr egy barátja megküldötte annak az angol parlamentben tartott utolsó beszédét híres hazánkfíának, Kossuth úgy nyilatkozott a beszédről, hogy: «Olvastam Demosthenest; olvastam Cicerót; magam is, annak idején, tettem néhány kísérletet az ars oratoria terén; de soha sem hallottam vagy olvastam ily szónoklati remeket, mint ez!» Szerzőnk szerint továbbá, «Mr. Kelly», a magyar parlamentben a függetlenségi párt egyik vezére, aki akkor épen Kossuthnál

volt látogatóban és szintén elolvasta Cowen beszédét, engedelmet kért tőle, hogy elvihesse azt haza magával, Magyarországra. «És nagyon helyesen» — jegyezte meg reá Kossuth — «mert minden egyes mondata remekmunka, mely mintaképül szolgálhat szónokoknak». Ki lehetett az a magyar képviselő az irlandi névvel?

Cowennek egy másik híres beszéde pedig, melyet 1880 január 31-dikén a Town Hall-ban tartott Newcastleben, mint rendszeren, különnyomtatásban is megjelent és számos kiadást ért. Lefordították azt azonkívül németre, lengyelre és magyarra és számos példányban körözték keleti Európában. Még Konstantinápolyban és Kelet-Indiában is kinyomatták önálló füzetben.

Ambár Cowen «izzó-vörös (red hot) radikális» volt egész életében, politikai ellenfelei is kitünő tiszteletben tartották őt. Így például Lord Beaconsfield, a conservatív pártvezér, utolsó regényének, az *Endymion*nak egy példányával kedveskedett neki, remek bekötésben és sajátkezű ajánlásával.

1899-ben halt meg. Reméljük, hogy bővebb életraizát fogja megírni valami avatott toll s hogy levelezésének legfontosabb részét ki fogják adni, mert ő az ő csöndes, szerény modorában igen fontos szerepet játszott az európai történelemben.

Kropf Lajos.

Nyílt levél a szerkesztőhöz.

Tisztelt Szerkesztő úr!

Azok között a szervezetek között, a melyek nemzeti vagy közművelődési czímen az utóbbi években keletkeztek és helyről helyre vándorolva működnek, a legifjabb a «Múzeumok és Könyvtárak Országos Szövetsége», azon elemek mellett, a melyek alkotják, de a hathatós állami segéllyél fogva is, első helyre küzdötte fel magát.

A tevékeny Fraknoi oly elemeket is mozgósított, a melyek azelőtt beérték a tudomány hajlékaival. De épen, mert ezek az elemek természetöknél fogva a társadalom zömére kiható, különösen szónoki kellékekkel nem igen rendelkeztek, kellett a szövetség élére valaki, a ki minden szükséges kellékkal föl van ruházva.

Berzeviczy miniszter erre a fontos állásra dr. Wlassics

Gyulát nyerte meg, ki Ő Felsége valóságos belső titkos tanácsosa, volt vallás- és közoktatásügyi miniszter, egyetemi tanár, országos képviselő stb. s a kiről mindnyájan tudjuk, hogy első sorban szenvedélyes repræsentans. Senki sem tudja közülünk a művelődés örök igazságait oly comprehensive tárgyalni, oly erős köz-helyekbe öltöztetni s oly szerepszerűen előadni, mint ő; mindez a propaganda terén erőt jelent — és minisztersége idejében élő tanúi is voltunk annak, hogy levelezési és megnyitási tevékenységével a művelt laikusok körében még a secessio túlságainak is hívőket tudott szerezni; igaz, hogy nem mindig műértelemmel, de mindenesetre jogászai dialectikával.

Talán azért, hogy törvényhozásunkból mintha merőben kiveszett volna a közművelődés nagy problémái iránti eleven érzés, így évek óta sem hallottunk mélyebben járó vitát, hivatalában pedig már épen nem volt őszinte tanácsadója: Wlassics megszokta az apodictikus kijelentéseket. És mindezekon kívül Wlassics híradó készségénél fogva a sajtó rokonszenvét is bírja.

Hogy egy ily szabású férfiú, a vidékre kiszállva, nagy külső hatást érhet el, abban senki sem kételkedett; de hogy az érdemlegesség tehintetében mivel éri el, abban nem mindenki bizott, hogy ez csupa színarany lesz, és épen azért érdeklődéssel vártuk a szövetség élén való első szereplését, mely f. évi október 29-ikén Temesvár sz. k. városában meg is esett, megnyitó beszéd alakjában, tehát Wlassics legkedvesebb terrenumán.

E levélnek nem az a rendeltetése, hogy a beszéd eszmenetével foglalkozzék, azt ismertetés vagy bírálat tárgyává tegye; álljon itt mindössze annyi, hogy végső conclusiója a «Semper superior, nunquam inferior» mondásban csúcsosodott ki: hogy a korszakok menete Thiers nyomán 1789-ből indul a szabadság, egyenlőség jelszavával, hogy a kilenczedik thermidorra következett a rend és a kegyelem, hogy 1800-ban a rend és a dicsőség, 1845-ben a béke és a nyugalom legyen az ige, hogy tehát a jelszavak változnak s épen azért nincsen a művelődés terén csodának, jelszónak, ú. n. «nagyszabású reformnak» helye, mert itt a csendes, egyenletes, buzgó munkálkodás a fő. Mindebből következik a decentralisatio szüksége. Ezt az egész csengő eszmenetet, mely világtörténelmi fejleményekből és nem a művelődés haladásából indul, Galilei jelszavával és az *Orbis sensualium pictussal* akár kegyetlenül meg lehetne viselni; de hagyjuk, mert czélunk más. A cultura, mondja tovább a szónok, a szellemi

szabadság területe; ott szabad a verseny, nincs védvám. A magyar jogi és történelmi hegemonia pedig csak akkor biztos alap: «ha a magyar néplélek műveltsége a magyar földön élő minden faj között hirdeti a magyar műveltség felsőbbiségét».

Itt következik azután az a fordulat, a mely miatt e levelet írom. A magyar művelődés állását a nemzetiségekkel szemben Wlassics egy kivonatos magyar szöveg szerint így állapította meg: «Előbbi felelős állásomban megdöbbenve láttam a beiskoláztatás területén a magyar népfajt a *harmadik* helyen. A rendelkezésemre álló minden eszközzel arra törekedtem, hogy a magyar fajnép culturerejét fokozzam, mert a politikailag vezető népfaj művelődésének mélyítése elsőrendű cultúrpolitikai követelmény.»

Mint ahogy azonban ez a hely a külföldre való vonatkozásában kiválóan fontos, álljon itt a *Pester Lloyd* október 29-iki számában foglalt igen gondos fordításából a megfelelő rész:

«Der Staat oder seine leitenden Organe dürfen nicht zu diplomatisirenden Klügeleien greifen, um die Mittel dieser, Staat und Nation erhaltenden Arbeit der Hebung der ungarischen Kultur zu gewähren. Es wäre die bedauernswertheste Politik der Scheinheiligkeit, zu behaupten, es sei nicht die Hauptaufgabe des ungarischen Staates und seiner Organe, die den Charakter des ungarischen Staates bildende nationale Kultur zu heben. Für den ungarischen Staat ist es nicht gleichgiltig, welche von den auf diesem Boden lebenden Volksrassen in der Kultur die Suprematie gewinnt. Von solchen Hypokrisen muss das öffentliche Leben gesäubert werden. In meiner früheren, verantwortlichen Stellung zögerte ich nie, offen, vor dem ganzen Lande zu verkünden, dass ich bei dem Schulbesuch die ungarische Volksrace mit Entsetzen an *dritter* Stelle sah und ich bemühte mich mit allen mir zu Gebote stehenden Mitteln, hauptsächlich durch die Organisirung unserer Schulen, die Kulturkraft des ungarischen Rassenvolkes zu heben. Denn wenn der Charakter des Staates ein ungarischer ist, dann ist die Vertiefung und Ausbreitung der Kultur der politisch leitenden Volksrace eine kulturpolitische Forderung.»

Tehát ebben a szövegben is az van mondva, hogy a magyar faj saját területén műveltség tekintetében a *harmadik* helyen áll; — és megpótolja ezt még azzal is, hogy álszenteskedés volna azt állítani, hogy a magyar államnak és közegeinek nem föladata a nemzeti művelődést emelni (álszenteskedés!); hogy

vége a magyar állam szempontjából nem közömbös, hogy az itt élő népfajok közül melyik nyerve el a szellemi suprematiát (!).

Hát kérdem én: elképzelhető-e az a józaneszű, benőtt fejé-
lágú magyar ember, a ki közművelődési viszonyainkat s azoknak a magyar állam — mert az itt van, él — életével való kölcsönösségét valamennyire ismeri, a ki most is, a XX. század negyedik évében, itthon mint új dologról arról beszélhetne, hogy a magyar faj jogi és történelmi hegemoniája a faj szellemi suprematiájától függ — hogy erre törekedni üdvös dolog!? Hiszen erről már a tatárjárás, a török hódoltság, sőt még a kalapos király idejében sem lehetett volna megokoltan beszélni, mert a magyar népléleknek Magyarország területén a honfoglalás óta is mindig megvolt határozott suprematiája; hiszen ennek erejénél fogva állott és áll itt ma is, mint olyan, a magyar állam.

De hát az a harmadik hely! Ezt kérjük mi dr. Wlassics Gyulától számon. Mikor mondta ő ki az ország színe előtt a magyar faj szellemi inferioritását? Mivel és hogyan bizonyította be úgy, hogy bizonyítása minden ellenvetést lehetetlenné tett?

Tagadom én az ilyen bizonyítás minden lehetőségét!

És még szorosabban az a harmadik hely! Meggondolta-e dr. Wlassics, hogy kiknek a malmára hajtotta a vizet Temesvárt, a midőn a magyarság szellemi inferioritását urbi et orbi hirdette — ő, a kinek szava épen egykori felelős állásából folyva, tehát most is fajunk legádázabb ellenségeinél, a Löherek és Heintzék ivadékainál oly rettentő súlylyal bír!?

Miféle fajokkal szemben áll a magyarság szellemi inferioritásában? Mi az arány?

Valami különös az, hogy a Balogh Pál-féle műben, mely szintén dr. Wlassics ösztökélésére kelt életre, a magyarság demographice úgy van bemutatva, hogy az embernek önkénytelenül is eszébe jutnak azok a nyomorékok, a kik búcsújáró helyeken pórere vetkőzve henteregnek a porban — mint reális igazságot — csöngetnek, jajgatnak, felmutogatják egész nyomorékságukat, hogy szájalmat s ennek révén anyagi előnyt nyerjenek. És most ugyanaz a magyarság még a szellemi inferioritás bélyegét is megkapja!

De az államférfiúi ratio, az absolut értékű bizonyítás és az, hogy miért tartozik mind ez a piacra? ezt és ezeket kérjük mi, még pedig joggal, tisztán és világosan felmutatni, mert bántó annak még gondolata is, hogy az a szellemi munka, a

melyet a magyarság eddig végzett, csak inferioritáshoz vezetett volna!

És legvégül is: vannak oly absolute igaz dolgok is, a melyek húsba és vérbe vágnak, a melyeket megállapítani szükséges és jó annak részére, a kinek kezében intéző hatalom vagy erre való befolyás van, hogy helyesen tehessen; de azokat piacra vinni, az ellenségnek fegyverül kiszolgáltatni, ez nagyon különös — bizony különös vállalkozás!

Ilyenektől féltették dr. Wlassics Gyulát mindazok, a kik ismerik — mert ő a «kijelentések embere».

Budapest, 1904. november 9.

A szerkesztő úrnak

öreg híve

Herman Ottó.

Közlöttük tisztelt dolgozótársunk nyílt levelét, bár azt hisz-
szük, hogy oda nem tartozó dolgokat is oly módon vegyít bele,
mintha Wlassics elnöki beszédét vette volna mintául. A szóban forgó
kérdés igen egyszerű. Wlassics elnöki beszédében oda dob egy sta-
tistikai adatot, minden magyarázat nélkül s belőle oly következtetést
von le, mely meg nem állhat. A statisztikai adat ez: a népiskola-
látogatásra nézve a magyarság harmadik helyen áll, mert 100 tan-
köteles közül 1903-ban csak 85 magyar járt népiskolába, német 100
közül 94, tót 87, oláh 64, ruthén 61, horvát 76, szerb 83. Vajon ez
adatoknak nincs-e magyarázata? Az alföldi magyarságban a tanyai
gazdálkodás divatos, s a tanyákon kevés a népiskola. Másik oka az,
hogy a vallás- és közoktatásügyi ministerium — elismerjük, hazafias
szándékkal — különösen a nemzetiségi vidékeken szeretett népiskolá-
kat állítani, míg a tiszta magyar vidékeket aránylag elhanyagolta.
De ha tovább megyünk, a magyarságra nézve kedvezőbb az arány.
Az írni és olvasni tudók statisztikai adata ez: 8,651.520 magyar lakos
közül írni s olvasni tud 5,276.990, tehát 61 %; 1,999.060 német közül
1,356.786, tehát 67·9 %; 2,002.165 tót közül 1,002.190, tehát 50 %;
2,798.559 oláh közül 572.132, tehát 20·4 %; 424.774 ruthén közül
61.617, tehát 14·5 %; 191.432 horvát közül 101.004, tehát 52·8 %;
437.737 szerb közül 181.672, tehát 41·5 %. Itt a magyarság már má-
sodik helyen áll. De menjünk még tovább. A középiskolát látogatók
arányszáma tekintetében a magyarság első helyen áll: a magyarság
ugyanis az összes lakosságnak 51·4 % át teszi s a középiskolába járó
magyarok százaléka 77·9; a németiség az összes lakosságnak 11·8 %-a
s középiskolába járt 10·1 %; a tótság 11·3 %-a s középiskolába járt 3·1 %;
az oláhság 16·7 %-a s középiskolába járt 5·8 %; a ruthénség 2·5 %-a

s középiskolába járt 0·2 % ; a horvátok és szerbek az összes lakosság-
nak 3·7 % -át alkotják s középiskolába csak 1·7 % horvát és szerb járt.
(L. *Magyar Statistikai Évkönyv*. Új folyam. 1903. A kereskedelemügyi
magyar kir. minster rendeletéből szerkeszti és kiadja a Magyar
Kir. Központi Statistikai Hivatal. Budapest, 1904.)

A népiskola-látogatások arányszáma nem döntő bizonyíték egy
nemzet culturájára nézve. A legkiválóbb nemzetek culturája a közel-
mult századokban igen gyöngye lábbon állott volna, ha a népiskola-
látogatások adataiból indulnánk ki. A cultura nem alulról jön fölfelé,
hanem felülről alá. Az volna megdöbbentő, sőt kétségbeejtő, ha a
középiskolát látogatók arányszáma kedvezőtlen volna a magyarságra.
A népiskolai arányszámon is igyekezzünk segíteni, de ne vonjunk
ki belőle téves következtetést. Szerk.

Új magyar könyvek.

Bartók György dr. A református egyházak presbyterialis szervezete. Kolozsvár, 1904. Stein J. (8-r. XII., 189 l.) 4 K.

Batthyány Ervin gróf, Migray József, Schmit Jenő dr. Anarkizmus. A «Társadalomtudományi Társaság» által rendezett felolvasó, illetve vitaüléseken tartott előadások. Budapest, 1904. Politzer, (8-r. 64. l.)

Bedő Mór dr. Telekkönyv. (Tudományos Zsebkönyvtár 104.sz.) Pozsony, 1904. Stampfel K. (8-r. 68 l.) 60 f.

Békefi Remig. Kerégyártó Alajos Árpád emlékezete. (A m. t. Akadémia elhunyt tagjai fölött tartott emlékbeszédek. XII. köt. 3. sz.) Budapest, 1904. Akademia. (8-r. 23 l.) 60 f.

Blicher-Clausen J. Feri bácsi. Dán regény. Fordította Isaák Márta. (Egyetemes regénytár. XIX. évf. 16. köt.) Budapest, 1904. Singer és Wolfner. (8-r. 160 l.) 1 K.

Chován Kálmán. A zongorajáték módszertana mint nevelési eszköz. 2. bőv. kiadás. Függelékül: Zene műszótár. Buda-Pest, 1905. Rozsnyai. (VIII., 211 l.) 4 K.

Dudek János dr. Kritikai tanulmányok Acsády Ignácznak a Magyar birodalom története című művéről. Nyitra, Huszár (8-r. 512 l.) 4 K 30 f.

Emlékek (Török-magyarkori történelmi). II. osztály: Írók: Evlia Cselebi, török világotazó magyarországi utazásai 1660—1664. A m. t. Akadémia történelmi bizottságának megbízásából fordította és jegyzetekkel kísérte Karácson Imre. Budapest, 1904. Akademia. (8-r. XV, 547 l.) 10 K.

Finály Gábor dr. Hogy kell latinból magyarra fordítani. Budapest, 1904. Lampel R. (8-r. 30 l.) 50 f.

Gál Lajos Köztisztviselő-e az államvasuti alkalmazott? Budapest, 1904. Grill. (8-r. 14 l.) 40 f.

Heinrich Károly dr. Kereskedelmi levelezés. (Tudományos zsebkönyvtár 161. 162.) Pozsony, 1904. Stampfel K. (8-r. 172 l.) 1 K 20 f.

Herczeg Ferencz. Arianna. Tizenhat elbeszélés. Budapest, 1904. Singer és Wolfner. (8-r. 223 l.) 3 K.

Horváth Kornél dr. Philosophia az orvostudományban. Előszóval ellátta Donáth Gyula dr. Budapest, 1904. Politzer. (8-r. 128. l.) 2 K.

Illés József dr. A törvényes öröklés rendje az Árpádok korában. (Értekezések a társadalmi tudományok köréből. XIII. köt. 3. sz.) Budapest, 1904. Akademia. (8-r. 110 l.) 2 K.

Katonu Mór dr. A mai érvényű magyar magánjog vezérfonala. 2. kiadás. (Tudományos Zsebkönyvtár 31—34. sz.) Pozsony, 1904. Stampfel K. (8-r. 264. l.) 2 K 40 f.

Kingsley Károly. Hypatia. Történeti regény az V. századból. Az ifjúság számára átdolgozta Zigány Árpád. 2 kötet. Budapest, 1904. Franklin t. (8-r. 179, 203 l.) 3 K.

Könyvtár, Olcsó —. Szerkeszti Gyulai Pál. Budapest, 1904. Franklin-t. (16-r.)

1350—52. szám. *Keller Gotfried.* Falusi Romeo és Julia. Ford. Elek Arthur. (120 l.) 60 f.

1353—56. » *Sandeau Gyula.* La Seigelère kisasszony. Vígjáték 4 felv. Francziából ford. Burner Sándor. (123 l.) 80 f.

1357—58. » *Concha Győző.* Brassai Sámuel emlékezete. (43 l.) 40 f.

Közlemények, Magyar statisztikai —. Új sorozat. 8. kötet. Külkereskedelmi forgalma a magyar korona országainak. 1903. A kereskedelemügyi m. kir. miniszter rendeletéből szerkeszti és kiadja a magy. kir. központi statisztikai hivatal. Budapest, 1904. Kilián F. utóda. (8-r. 325 l.) 5 K.

Malonyay Dezső: A tartodi medvehajtás. Regény. (Egyetemes Regénytár, XIX. évf. 15. köt.) Budapest, 1904. Singer és Wolfner. (8-r. 137 l.) 1 K.

Mikszáth Kálmán munkái. Budapest, 1904. Révai Testv. r. t. (8 r.) Egy kötet 4 K.

4. kötet. Pipacsok a búzában. 5. kiadás. (231 l.)

5. « Tavaszri rügek, 4. kiadás. (219 l.)

6. « Urak és parasztok. 6. kiadás. (225 l.)

Molnár Gyula. Nyári zivatar. Vígjáték 3 felvonásban. (Fővárosi színházak műsora. 180—181. sz.) Budapest, 1904. Lampel R. (8-r. 72 l.) 60 f.

Nedici György dr. Adóhitel és a szeszkontingens kártalanítása. Budapest, Faragó Zs. (8-r. 147. l.) 5 K.

Ohnet György. A dicsőség utja. Regény. I. kötet. (Egyetemes regénytár. XXI. évf. 1. sz.) Buda-Pest, 1904. Singer és Wolfner. (8-r. 156. l.) 1 K.

Perjessy László. Politikai számtan. (Tudományos Zsebkönyvtár. 163. köt.) Pozsony, 1904. Stampfel K. (8-r. 68 l.) 60 f.

Rätz László. Matematikai gyakorló könyv. A Középiskolai Matematikai Lapok tíz évfolyamában megjelent feladatok gyűjteménye. II. köt.: Geometria. Budapest, 1904. Franklin-t. (8-r. 944. l.) 4 K 20 f.

Regényírók (Magyar-) képes kiadása. Szerkeszti és bevezetéssel ellátja Mikszáth Kálmán. Budapest, 1904. Franklin-t. (8-r.) A 60 kötetből álló gyűjtemény 300 K.

17—18. köt. *Kemény Zsigmond br.* A rajongók. Regény. 1—2. k. R. Hirsch Nelli rajzaival. (VIII, 302; 336. l.)

35. „ *Pálffy Albert.* Esztike kisasszony professzora. Regény. Márk Lajos rajzaival. (VIII, 332. l.)

38. „ *Vudnai Károly.* A kis tündér. Regény. Nagy Sándor rajzaival. (VIII, 296. l.)

41. „ *Csiky Gergely.* Az Atlasz-család. Regény. Neogrády Antal rajzaival. (VIII, 268. l.)

Sebetiç Raimund. A kard-vívás. 3. kiadás. (Tudományos zsebkönyvtár 168—169. sz.) Pozsony, 1904. Stampfel K. (8-r. 126 l.) 2 K 20 f.

Tóth-Szabó Pál. Nagyvárad az erdélyi fejedelmek és a török uralom korában. Nagyvárad 1904. Sebők I. (8-r.) 2 K.

Vámbery Rusztem. Tarde rendszere. Budapest, 1904. Politzer. (8-r. 30 l.) 60 f.

Vutkovich Sándor dr. ifj. Magyar alkotmányjog. I. kötet. Pozsony, 1904. Drottletff R. (8-r. 308 l.) 5 K.

Zimányi Endre dr. Jogorvoslatok közigazgatási, kihágási és közjogi ügyekben. Az 1901. évi XX. t.-cz. 1879. évi XL. t.-cz., az 1874. évi XXXIII. és illetve az 1899. évi XV. t.-cz., továbbá az idevonatkozó egyéb törvények és rendeletek alapján. Második kiadás. Kolozsvár, 1904. Lapoge L. (8-r. 114 l.) 2 K. 52 f.

